

Juvenilia II.

A borító Juhászné Marosi Edit munkája

Juvenilia II.

Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája

Szerkesztette:

PETE LÁSZLÓ

Debrecen, 2008

A kötet megjelenését a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának
anyagi hozzájárulása tette lehetővé

© DEENK Kossuth Egyetemi Kiadója,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is, 2008

ISBN 978 963 473 264 8

Kiadta:

a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának Kossuth Egyetemi Kiadója,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja

Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta főigazgató

Felelős szerkesztő: Cs. Nagy Ibolya

Műszaki szerkesztő: Juhászné Marosi Edit

Terjedelem: 33,61 A/5 ív

Készült a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzemében, 2008-ban
09-153.

Tartalom

ANTALI EDIT SZILVIA: „Csengés emléke száll” (<i>A fegyelmezettség poétikája József Attila Téli éjszakájában</i>)	7
BÁBA BARBARA: A fanevet tartalmazó helynevek morfológiai szempontú vizsgálata	16
BALOGH RÓBERT: L'ombra dei fiori. <i>Pisa, egy késő középkori közösség</i>	23
BÁNKI ÁGNES: Egyén és társadalom – a társadalmi integráció és reintegráció lehetőségei (<i>Marie de France: Lais</i>)	36
BICSÁK ZSANETT ÁGNES–SZABÓ ANITA ÉVA: Adalék Herbart etikájához	48
BORZOVÁN ESZTER: Wicca vagy mágus? <i>A wicca hagyományok szerepe egy alternatív vallási csoport működésében</i>	60
BRADÁCS GÁBOR: A 11–14. századi magyar történelem bemutatása a <i>Chronica patriae</i> -ban	75
CSEREPES RÉKA ESZTER: Átélni és túlélni. <i>Az özvegység viselése idős asszonyok körében</i>	82
HERCZEG ÁKOS: Az én és a másik. <i>A szerelem topológiája Pilinszky lírájában...</i>	93
KÁDÁR ANETT JULIANNA: A „rime sparse” – „szétszórt rimek” a zeneirodalomban	103
KÁKÓCZKI BALÁZS: Élelmezés Iulius Caesar hadseregében	116
KEREPESZKI RÓBERT: A Turul Szövetség debreceni kerületének megalakulása és működése	130
KIRI EDIT: Község és egyéniség néprajzi kutatása Újirázon.....	145
KRÁNICZ MÓNICA: Az angol politikai közvélemény és a Török Birodalom válsága 1820 és 1830 között	168
MARCSEK GYÖRGY: Berkenyemadár és tunguz nátha – az idegenség alakzatai a Sinistra körzetben	184
NAGY ZSUZSA ESZTER: Házasság és család átalakuló formában <i>Párkapcsolati formák vizsgálata nemzetközi dimenzióban</i>	196
ÓRY KATINKA: Olvasatlanság – olvashatlanság. <i>Az ambiguitas retorikája Rimay János Balassi-epicédiumának kísérőszövegeiben</i>	209
PALLA ÁGNES: Az SOS-Gyermekfalu útkeresése	220
PÁSZTOR ÉVA: Határrésszé vált települések névbokrosodásának elméleti kérdései	229
RESZEGI ZSOLT: Fallschirmjägerék bevetésen: a német ejtőernyősök harceljárása 1940–1944 között	236

SZABÓ LÁSZLÓ: Septimius Severus személyi politikája	247
SZÁSZFALVI MÁRTA: A református egyházfegyelem a sárándi konzisztórium jegyzőkönyvek alapján	264
SZÓKE MELINDA: Régi helyneveink latinizálása	282
TÓTH ANIKÓ PANNA: Az internetes lelki segítségnyújtás Magyarországon	287
VÁGI ATTILA: A német újraegyesítés 1989–1990	296
VASS GABRIELLA: A megalázott gőg példái az <i>Isteni Színjáték</i> ban	310
VERESS FRUZSINA: A megváltozott munkaképességű személyek foglalkoztatási előnyeinek és hátrányainak vizsgálata	323
ZIMÁNYI ESZTER: "The ogre motherhood". <i>Femininity, Monstrosity and Maternity. In Fay Weldon's The Life and Loves of a She-Devil and Janice Galloway's The Trick Is to Keep Breathing</i>	345
ZSIROS ANDREA: „Nem mese az gyermek” – Ősi elemek és szimbólumok <i>Carlo Collodi Pinocchio kalandjai</i> című regényében	359
Szerzőink	371

„Csengés emléke száll”

A fegyelmélettség poétikája József Attila Téli éjszakájában

„szívemben kivasalt ruhát hordok amikor megszólítalak
nem szabad hogy rád gondoljak munkám kell elvégeznem”
(József Attila)

Dolgozatomban arra teszek kísérletet, hogy az amerikai dekonstrukció alapvetéseit figyelembe véve vizsgáljam József Attila *Téli éjszaka* c. költeményét. Ennek megfelelően olyan elemzői módszerek alkalmazására törekszem, melyek segítségével olvasatom feltárhatja a szövegben rejlő értelmezési lehetőségek egymásra vonatkoztathatóságát, vagy éppenséggel azok egymástól való elkülönböződését, illetve magának az értelmi hozzárendelésnek rögzíthetetlen voltát. Arra vállalkozom, hogy szemléltessem azokat a problémákat, melyek az olvasási folyamatban adódhatnak; hogyan kelthet bennünk gyanakvást a már kialakult jelentéseket illetően akár a formai sajátosságok figyelembevétele, avagy hogyan számolhatók fel a trópusként beazonosíthatónak gondolt „képzetek” egy másik érvényesíthető szempont (pl. a szöveg zeneiségének vizsgálata, intertextuális utalások néhány lehetősége) felvázolásával. A szöveg lineáris olvasása éppen arra ad lehetőséget, hogy magának a lineáris olvashatóságnak lehetőségét vonja kétségbe. Az olvasásnak ez a természete szükségszerűen magával hordozza a félreolvasás, így a félreértés – félrehallás – problematikusságát is. Az idézés azáltal, hogy maga az idézett szöveg is korábbi művek szavainak, vagy akár sorainak (fel)idézése lehet, elveszíti idézhetőségét. A befogadó szemszögéből a visszaütés nem is feltétlenül jelent minden esetben azonosságot a művek megalkotásának sorrendjével. Sokkal inkább a befogadás sorrendje válik az összehasonlítás alapjává.

A *Téli éjszaka* tropológiai rendszerét vizsgálva újra és újra figyelmes lettem a közbejövő hangok, szavak, képzetek játékára. Ezek az önidézetek vagy másoktól vett szavak, képzetek mintegy véletlenszerűen jelennek meg. Ennek a véletlenszerű megjelenésnek a követése az olvasás feladata. Fennáll a veszélye, hogy ideológiát, értelmezést gyártunk – ez rendre megtörtént a szakirodalomban is –, holott a *Téli éjszaka* képes beszédében a megszólalás előtt még nincsen egy szövegen kívüli utalt, melyre ezek a képzetek konvencionális jelentéseket mérlegelve – tehát döntések alapján – rámutatnának (vonatkoznának), József Attila számára a képzetek inkább „jóljönnek”, semmint reprezentálnának valamilyen előzetes elemzést.

„...én a proletárságot is formának látom, úgy a versben, mint a társadalmi életben és ilyen értelemben élek motívumaival. Pl.: nagyon sűrűn visszatérő érzésem a sivárságé s kifejező szándékom, rontó-bontó, alakító vágyam számára csupán „jöljön” az elhagyott telkeknek az a vidéke, amely korunkban a kapitalizmus fogalmával teszi értelmessé önnön sivár állapotát, jól-lehet engem, a költőt, csak önnön sivársági érzésemnek formába állítása érdekel. Ezért – sajnos – a baloldalon sem lelem költő létemre a helyemet – ők tartalomnak látják [...] azt, amit én a rokontalanságban egyre nyomasztóbb öntudattal formaként vetek papírra.”¹

A *Téli éjszaka* elemzője számára már a cím is magára irányítja a figyelmet azáltal, hogy kétfajta időt helyez egymás mellé, egyrészt egy évszakot, másrészt egy napszakot. Az ezt követő „A nyár ellobbant már” mondat a maga tömörségében is érzékelteti a pillanatnyiságot. Ezt erősíti még a belső rím alkalmazása, valamint az, ahogyan annak „már” és „nyár” szavai hangzóságukban a kezdő nazális hang miatt felcserélhetővé válnak. „A nyár ellobbant már” hanghatása szinte magába szívja 'A már ellobbant nyár' jelentést is, ezzel elválaszthatatlanná teszi annak hangulatától. Ezt egy hosszabb egység követi, „A széles, szenes göröngyök felett / egy kevés könnyű hamu remeg.” A „széles” – „szenes” egyaránt alliteráció és rimpár. Ezzel játékba hozható a „keves” – „könnyű” alliteráció. A „széles”, „szenes”, „keves” hangjainak eltolása szinte kiegészítődik a levés és a szeles szavakkal². Ebbe a játékba vonódik be még az „ellobbant” szó visszamaradt hatása a „remeg” szóban, így rejtve el abban a rebeg, lebeg formákat. Az ellobban szó különböző alakváltozatai ráadásul a későbbiek során is fel-felsejlenek még a versben. Az „ellobban” szóra szinte felel a későbbi „lebben”³. Hasonló szemantikai tartalmú szavak is sorakoznak, mint például a „lég”, „lengő”, „ing-leng”. Utóbbiak azonos etimológiára vezethetők vissza. Szintén kacérkodnak egymással a „görön-

¹ „A kabát azáltal válik önálló entitássá, hogy elvonatkoztatunk attól, ami arra hivatott, hogy kitöltse. A behelyettesítés konvenció függvénye. Ez a konvenció azt mondaná ki, a kabátban embernek kell(ene) lennie.

Az utolsó színhez és az utolsó fához érkezünk.

A vasszín a »fekete sóhaj« után átsurranó kis fényként, villogó vágányokon haladva, a kék fagyon át újra csak sárga fényként érkezik, lucskos szalmákon, hulló lámpafényeken át fordul rozsdaszínbe lassan, árnyalatról árnyalatra, mintha egy festő keverte volna össze az összes színeket, s kapta volna végezetül ezt a rozsdás, barna színt. És a fákat látjuk magunk előtt, ahogy az ég felé karcolnak, tört döfnek a pusztaság fagyott sóhajába, és a lég finom üvegét, a vitrinbe zárt éjszakát őrizzük magunkban, az emlékeinkben, mérjük, mint birtokát a tulajdonosa, a mindent átszövő, fegyvelmezt formát.”

József Attila, (260) József Attila – Halász Gábornak [Törédék] = *József Attila válogatott levelezése*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, 318.

² Ez azért is érdekes lehet, mert a „léggy fegyvelmezt” kezdősort is működésbe hozza a néhány évvel később írt „Ne légy szeles!” sor, meggátolva a fenomenalizálhatóságot.

³ „...s a pusztaság / fekete sóhaja lebben”.

gyök” és a „könnyű” kifejezések. Itt is visszhangzik még sokáig a „gyöngy” és a „gyöngyök”⁴, illetve a „kevés könnyű” után a ’könny’ (mint sírás), ’kevés könnyű’, és a ’könny’ szavak. Ezután a csengő-bongó hangjáték és figyelemelvonás után ismét egy rövid sor következik, mintegy megálljt parancsolva az előző mozgalmasságnak. Itt most a „Csendes vidék” rövidsége a tipográfiai kiemeléssel – nagy „Cs” – úgy hat, mintha a kezdő sor „Légy fegyelmezett!” utasításának engedelmeskedne. Egy pillanatra meg is torpanunk az olvasásban, hiszen a hangjáték hirtelen megtorpanásán túl a sor váratlan rövidsége, s a mögötte tátongó üresség is magára irányítja a figyelmet. Ezt rombolja le aztán a gyorsan felelő visszhang: „A lég” kiáltása. „Csendes vidék. / A lég”.

Az egyetlen szilárdnak vélhető viszonyítási alapunk az előttünk elterülő szöveg, már nem mint nyelv, hanem mint nyomtatott betűk és írásjelek halmaza, a maga anyagságában őrzi csupán a rögzítettség (rögzíthetőség) illúzióját. Illúzióját, hiszen a darabjaira szakadt textus formai sajátosságai is megkérdőjelezzik ezt a véglegesíthetőséget. A „Légy fegyelmezett!” sor után a vers többi darabjához képest is viszonyíthatóan hosszabb szakasszal találkozunk. Látható azonban, hogy ez is két további strófára bontható; a sorok fokozatosan szűkülni kezdenek, míg „A lég” sornál szinte el is fogynak. Az írásjelek (pont, nagy kezdőbetű) már majdhogynem el is szakítják az előző résztől, egyedül a rím indokolhatja még az együvé tartozást.

A „finom üvegét” sorban pedig mintha egy sokszor ismételt „vidék” és „lég” hangjai csendülnének fel, továbbítva a korábbi belső visszhangokat, úgymint ’lét’, és ’ég’. Később azonban ezek a hallucinációk már a maguk materialitásaként fel is tűnnek a szövegben. „Mintha a létből ballagna haza”, „téli éj, téli ég, téli érc”. Addigra azonban már „nem hiszünk az érzékeinknek” és döbönt kételkedéssel hallgatjuk, hogy ez a belső hang reakciója volt-e, vagy valóban ezt kellett a lejegyzés után hallanunk?⁵

A szövegnek ez az előre-hátra utaló „lebegése” eleve bizonytalanná teszi a lineáris olvasás adta lehetőségeket. Az olvasó nem tudja magát függetleníteni a rajta áthaladó effektusokon; ezek materiális jelenlétét csakis akkor képes érzékelni, amikor azok már az ő nyelvi magatartásában is előidézték változásokat. Ebben az állapotában, mivel nem tud szabadulni a vándorló jelektől, ismétlődő alakoktól, az

⁴ Ezt játékot korábbi verseiben még lejegyezve láthatjuk, pl. az 1928-as *Gyöngy* című költeményében még együtt szerepel a göröngy és a gyöngy szó: „Göröngy, göröngy elporlik, / gyenge csillag elhullik, / s egy gyöngy lesz az ég megint, / egybefonva szíveink”.

⁵ „Az allegorikus ismétlés nem jelentést ismétél, vagy – ha ezt egyáltalán lehetne [...] »idéző«. Sokkal inkább a »szöveget«, úgy azonban, hogy éppen az idézés (vagy ismétlés) maga textualizálja azt a megelőző jelet, amelyet megismétel. Sőt, [...] ez a jel (minden nyelvi jel) csakis ezáltal az ismétlés által lesz megelőző, illetve mintegy önmaga által megelőzött, miközben (s ez a jel – allegorikus, citációs, ismétléses – struktúrájának lényege) ilyesfajta ismétlés nélkül semmilyen szemiózis nem lehetséges.” Kulcsár-Szabó Zoltán, *Ismétlés, intratextualitás, inskripció = Alföld*, 2005/10. 56.

olvasó önmaga vizsgálatába is kezd. A hangok úgy válnak olvashatóvá, hogy sok esetben nincsenek is lejegyezve, nincsenek jelen. Az átvitelnek ez a hallucinatív jellege okozza, hogy a folyamatok nem a megszokott rendjükben működnek. Amikor olvasunk, hangok érkezik el hozzánk. Olyan hangokat „hallunk”, melyeket valójában nem észlelhetnénk. Azt is halljuk, amit nem látunk szöveggént lejegyezve. Az írás képe és a hangzó szöveg együttesen hozza létre a maga többleteit. Az elme által hallott hangok a tudaton belül képződnek. Az emlékezés mnemotechnikai eljárásai reprodukálják az újonnan befogadott elemekre támaszkodva a már meglévőket. Ezek együttes bent létükkel osztják meg a figyelmet, és bizonytalanítják el az értelemképzést.⁶

Ezek a hangok a szövegen kívülről, a tudat nézőpontjából *belülről* érkeznek. A hozzánk érkező impulzusok a már meglévőkkel vegyülve a képzelőerő segítségével jelennek meg az elmében. Az elme által hallottak részben az emlékezetre apelálnak akkor, amikor az létrehozza sajátos leképezéseit. A „*lég*” finom üveggént ábrázolása további kérdéseket implikálhat. Az üveg halmazállapotát tekintve egy köztességben nyeri el alakját. Szilárdnak tetsző, valójában azonban folyékony anyaggal van dolgunk, melyet a szerző egy „*lég*”-nemű anyagra vonatkoztat. A hegyes cserjeág azzal, hogy megkarcolja ennek felületét, nyomot hagy, ezzel egyrészt végessé teszi a végtelent, „*vitrinbe zárja*”, mintegy vertikálisan is kijelölve az emberi látóhatárhoz igazodó végpontokat, másrészt ráirányítja figyelmünket magára a rögzítésre, lejegyzésre. A lejegyzett szöveg milyensége révén szintén befolyásolja a befogadás körülményeit. Egészen más hatást vált ki az olvasóból az a szöveg, melyet kézzel vetettek papírra. József Attila vékony, hegyes betűi például egészen más képet adnak verseinek, mintha mondjuk Weöres Sándor jegyezte volna le azokat. (Képzeljük csak el a *Téli éjszakát* Weöres Sándor kézírásával!) Megint máshogy olvassuk a verseket akkor, amikor egy nyitott könyv nyomtatott lapjain tárnak elénk, ismét másként, ha számítógép monitorján. Sok függ a betűnyomáson, a betűméreten, hogy hogyan rendezik a verset, hova kerül a cím, mennyire követi hűen a kéziratot, kísérik-e illusztrációk a verset.

⁶ „Freud emlékezésről folytatott kutatásainak középpontjában kezdettől fogva az a kérdés áll, miként magyarázható az emberi emlékezetnek az a bonyolult és ellentmondásos képessége, hogy benne valamely egyszeri s megismételhetetlen esemény képes tartós nyomot hagyni, hosszan tartó változásokat előidézni. Ami az egész emlékező apparátust szinte elképzelhetetlenné teszi, az nem más, mint hogy esetében egy időben kell számolni »nyom permanenciájával« és a befogadó szubsztancia szűzességével, a barázdák bevésettségével és a receptív vagy perceptív felület folyamatosan érintetlen meztelenségével.» [...] A vázlat észlelő és az emlékezetben nyomot őrző neuronok különbségét állítja fel, melyek közül az előbbieket semmiféle ellenállást nem tanúsítanak a külvilág ingereivel szemben, míg utóbbiak egyfajta érintkezési rácsot alkotnak, s úgy őrzik meg a kívülről jövő észleleteket, hogy ezek útjában törést idéznek elő, s éket a már meglévő beíródások végtelen differenciális viszonyaiba helyezik. Ezáltal az észleletek oly módon alakulnak emlékké, hogy csapásaik (Bahnung) nem hozzáférhetők egy egyszerű jelenlét formájában, nincs differencia nélküli, tiszta csapás.” Vö. Bónus Tibor, Archivum – a múlt megalkotása és a jövő emlékezete (Jacques Derrida Freud-olvasatai nyomá[ba]n) = *Történelem, kultúra, medialitás*, Balassi Kiadó, Budapest, 2003, 324–32.

A forma maga is fenntartja a változatokban rejlő lehetőséget, ezáltal növeli az értelemképzés esélyeit. Mégis a forma az, ami hálóként egybefogja a szétterült, szertelen hangok és szavak játékát. Tamás Attila egyik tanulmánykötetében, a *Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig* c. munkájában⁷ így fogalmaz:

„az ember számára egyre táguló létezési tér egészével való szembenézésre csak József Attila vállalkozik. Ehhez a szembenézéshez, ehhez a kép-építéshez van szüksége különösen szilárd, mozdíthatatlan pontokra”.

Valóban érdemes kiemelnünk – erre lehetőségünk is kínálkozik – a versből bizonyos „statikusnak (ki)nevezhető pontokat”, és megvizsgálunk, vajon mennyiben igaz ezekre a helyekre a „szilárdság, kimozdíthatatlanság” megállapítás. Szembetűnő lehet számunkra a fák, bokrok, cserjék köré épülő kisebb gócpontok megjelenítése, valamint a színek tónusváltásai. Feltűnő, hogy a fák között nem csupán külső formájuk teremti összhangot, hanem az is, hogy mindannyian valamilyen eszközzel rendelkeznek. Ezek a tárgyak mindig valamilyen negatív töltettel bírnak, *karcol, csüng, (fönn)akad* – akaszt, *tört emel*, később ezekből kibontakozik a „*gyártja a kínok szúró fegyverét*” képze.

Ehhez rendelődnek hozzá még a fákhöz tapadó képzettársítások, az élet fája, a magány, a virrasztás szimbólumai, melyektől nehéz elvonatkoztatnunk. Ám mindannyian arra hivatottak, hogy felmutassák, hogyan adott a természet fokról fokra többet és többet az embernek, egy valóságos harcászati dokumentumfilm pereg le szemeink előtt: először a tűz után maradt hamuval találkozunk, majd pár karcoló cserjeággal, vérző kapák, tört emelő ág, tehervonat, műhelyek gyártják „*kínok szúró fegyverét*”. Ebben az összeolvasásban már (a jelentés szintjén is) mindannyian más-más funkciót kapnak, mindegyik mögött egy újabb kis történet játszódik le, ezáltal némileg el is távolodnak motivikus jellegüktől.

A második kiemelhető pont a „*bokor oldalán*” a „*keményen csüngő vékony ezüstrongy – valami szalag*” képzetével. Itt találkozunk a „*Szép embertelenség*”-gel. Ez a felkiáltás azonban éppen a megfordítása annak, ahogyan az ember gondolkodik önmagáról, és azonos azzal, ahogyan a természetet szokta ábrázolni. Ellátja sajátos fogalomrendszerével, ezáltal azzal azonosnak is gondolja el, egyszersmind meg is fosztja mindattól, ami igazán természetivé tenné. Most mindenek fordítottja történik meg: a természet mutat meg rongycsikokat az emberből; az ember az az állat, ami ruhát hord, mert póre. Ezzel a képpel mondhatni reflektál arra a nézőpontra, ahol még az ember látásmódja határozta meg a természeti képet, azáltal, hogy az ember képtelen megszabadulni saját meghatározottságától.

⁷ Tamás Attila, *Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964, 158.

Ugyanakkor azt is reprezentálják az iménti sorok, hogy az ember érzékszervei által gondolja el saját meghatározottságát, bár azok megcsalhatják az észlelés során. A természet és az ember harmonikussá tett viszonyának már nyoma sincs a *Téli éjszaka* tájleírásaiban. Itt egészen más forog kockán: a természet megfosztja az embert attól a szerepétől, melyet évszázadokon keresztül magáénak tudott, s amellyel a természettel szembeni felsőbbrendűségét hivatott hangsúlyozni. A természet „lázasága” az emberi eszközök „elkobzásával” kezdődik, majd egyre erősebben „szívja ki” az emberből azokat a trópusokat, melyek az ember önazonosságához kapcsolódnak. Ilyen humanizációhoz tartozó elem a mosoly, ölelés, a vér stb.

Mégsem beszélhetünk azonban teljes mértékben antropomorfizációról – így dezantropomorfizációról sem –, hiszen olyan fogalmakhoz, igékhez is hozzkapcsoljuk az emberarcúságot, melyek eredetileg a természetihez köthetők.

Szokás a „bütykös vén hegyek, / mint elnehezült kezek” részre boldogan rábólintani, hogy itt is a humanitás figyelhető meg, hiszen a kéz bütykös, elnehezült, nem a hegyek. Arról szemérmesen megfeledkezünk, hogy a bütyök nem más, mint a növények szárán kiemelkedő vastagabb csomó, ahonnan gyakorta levelek is fejlődnek. Innen áttételesen kapta nevét az emberi kéz, láb bütykössége. A megrepedt kapu „*cammog*”-ásánál is érdemes elidőznünk, hiszen az emberarcúvá tett eszköz valójában egy medve mozgását utánozza, amit az ember – a természetből – már olyannyira sajátjaként kezel, hogy el is felejtkezik eredetéről. A második strófában is folytatódik a már megkezdett hangok egymásra épülése; a „*meg-megrebbenve*” kifejezéssel megelőlegeződik a „*lebben*” alakja, ugyanakkor visszaidézi az „*ellobban*” és a „*remeg*” szavakat. Formájában már előrevetíti a „*megrepedt*” (*kapu*) képzetét is.

Átalakul a színek habitusa is, most az ezüstös színek meleg vörössé válnak az alkonyi tűzzel. Minden lebegő és megfoghatatlan ebben a világban, az emberi érzékelés határait súroló jelenségek találhatók ebben a ködös kis létezésben. Ellobbanó nyár, remegő hamu, lég, meg-megrebbenő látványok, párolgó tanyák, pihegő moha. A tűz mellett érzett melegség és a lángok felett játszó „hömpölygő” „lég” hullámozása okozta optikai csalódás folyékonyan látatja a levegőt, ebben tréfásan ugrándozni kezdenek a hegyek, a völgyek, dacolva az addig tapasztalt statikusságukkal, maguk is megtelnek élettel, ahogyan ficáncolni kezdenek a tűz fölött. Éppen az ehhez hasonló téves tapasztalások hasonlítatják a hegyeket az emberihez.

Lőrincz Csongor József Attila „*Költőnk és Kora*” című verse kapcsán⁸ a *Téli éjszakában* is meglévő jelenségekhez hasonló technikákat vizsgálta. Elemzésében arra a következtetésre jutott, hogy ezeknek az áthallásoknak nehéz, voltaképpen lehetetlen a jelentésüket konkretizálni. A szövegek – ahogy nála olvashatjuk – nem

⁸ Lőrincz Csongor, *Beírás és átvitel. József Attila: „Költőnk és Kora”* = Az esztétikai tapasztalat medialitása, Ráció Kiadó, Budapest, 2004, 136–137.

kínálnak elég szemantikai motivációt az ismétlés effektusára. Elmaradt, hátra maradt az ismételt materiális referenciája, a máshonnan érkezés helyének beazonosíthatatlanságával vagyunk kénytelenek szembesülni. Erre a máshonnan érkezésre nagyon jó példa a földműves alakja. A „mintha” szóból érzékelhetjük; valójában teljességgel beazonosíthatatlan a kiindulási pontja. Ezt a bizonytalanságot fokozza még az is, ahogyan az írásjelek módosítják a mondathatárokat.

1. Hazatér a földműves. Nehéz minden tagja. A földre néz. Egyszerű leírás. A fárasztó robot után elnehezült tagokkal hazatér, bágyadtan nézi a földet. De akkor miért a vessző? Vagy:

2. Hazatér a földműves ← nehéz, rá vonatkozik, egész habitusa nehézkes. Minden tagja a földre néz → hívja a föld, a fáradtság lehúzza.

3. Hazatér a földműves. Nehéz. (Ezt a mintegy narrátori kiszólást is érthetjük – 'nehéz erről írni'.) Minden tagja a földre néz → porból lettünk, s porrá leszünk. Az ember visszatér a természet körforgásába? (Emberi képek + természetiek egyesülése?) „Mintha a létből ballagna haza”. Nincsenek azonban kijelölve azok a viszonyítási pontok, melyekhez mérten a hazáról és a létről beszélhetnénk.

A filozófiai, irodalmi érdeklődés egyik központi kérdése, a levés mibenlétének problematikája éppen azzal fogalmazódik meg, hogy az értelmezés helyét üresen találjuk. A tátongó úrben kétségbeesetten keressük a lét kiindulási pontját, ahonnan a földműves a legnagyobb természetességgel tér meg a szintén definícionálatlanul hagyott hazá(já)ba, házába. A létből, a meghatározatlan kiindulási pontból a visszatérés helyszínére korántsem egyértelműen rendezi el a mozgási irányokat. A „tér” szó eleve hordoz magában egy vallásos, vallomásos többletet. Innen nézve a megtérés, megérkezés helyszíne nem rögzített az olvasó számára. Hogy most a földi létből tér-e vissza a földműves, a távoli „hazába”, avagy valami transzcendentális „létből” zuhan alá a földi otthonába, eldönthetetlen marad. Ugyanakkor a 'tér' mint valaminek a tágassága, főnévként is részt vesz a jelentésképzésben, a végtelenséget sejteti. A végtelen úrben történő események sorához tartozik még a holló átröpülése, a varjak egyszerre mozgalmas és mozdulatlan jelensége, a csontokhoz intézett kérdés: „*hallod-e csont a csöndet?*” Lehet-e a csöndet hallani? A csönd, eleve valaminek az ott nem létét fejezi ki. Ahol csend van – ha a fogalom a maga funkcióját tölti be –, ott elvileg nincs hang. Ahol pedig nincs hang, ott nem teljesülhet (meg)hallás. Van-e garanciánk azonban arra, hogy a csend eljuthat hozzánk? Mi az az abszolút viszonyítási pont, melyhez képest csend van? Létezik-e egyáltalán csend?

Amikor rákérdezünk, hallod-e a csöndet, már eleve képtelenségre kérdezünk, hiszen mi magunk szüntettük meg azt. A csönd, csont, csöndet „cs” hangjai eleve nagy zajt csapnak.⁹ Ehhez adódik még hozzá az összekoccannak geminált „sz” és

⁹ Lőrincz Csongor szerint a „hallod a csont a csöndet” sorban az eltévedt lovas „cs” alliterációi köszönnek vissza. Lőrincz Csongorral annyiban mindenképpen egyetérthetünk, az Ady-dolgozatában tett megállapításaival, hogy funkcionális átírásokra azért találhatunk nehezen, mert

„c” hangjai, valamint a „t”, „d”, „k”, zárhangok kopogása. Hogy mi különbözteti meg ebben az esetben a tiszta hangot a zörejtől, azt nehéz lenne megmondani. Szinte látjuk, ahogy a csontról lefejtődik a hús, és a pusztá csontváz tagjai nyikorogva összeütődnek. Ez a csontzaj, csontokból jövő zene, akárcsak az izületek ropogtatása, végigborzaszt bennünket. Hogy itt valóban hallhattuk-e csontok összeütődését (pl. fogcsikordulás, vacogtatás) vagy csak a hidegre gondolva felidéztük képzeletünkben ezt a zajt, arra nem lehet felelni. A nyelv hallucinatív jellege, a hangfestő *koccan* ige, a „csont a csöndet” *cs-nt-nd* hangjainak találkozása olyan zörejt képez, ami nagyon is életszerűvé teszi a hallottakat.¹⁰ A csönd egyébként is elképzelhetetlen jelenség, valamilyen minimális hangnak mindig lennie kell körülöttünk, legfeljebb az ember számára érzékelhetetlen zajok ezek. Az ember hajlamos egy erdőben haladva csendnek nevezni azt, ami tulajdonképpen telve van a madarak zörejével, ágak roppanásával, apró állatok motozásával. Az ember ezeket azonban tiszta hangoknak ítéli meg, melyeket nem kísérnek zörejek, noha maguk is azok, csak megítélésük teszi őket kellemessé. Ugyancsak megcsal bennünket szemünk is. A „tündöklik” szóban mind a feltűnés, mind az eltűnés hirtelensége benne foglaltatik. Maga a kifejezés rájátszik az „elme hallja” részre, hiszen itt is a látható és láthatatlan bizonytalanságában találjuk magunkat. Nem beazonosítható, hogy a látványt megelőzte-e valamilyen külső tényező. A „téli éjszaka” fogalmi elvontsága révén nem észlelhető érzékszerveinkkel, csupán az ezekhez a fogalmakhoz kötött tárgyak látványát ismerhetjük el, ezek azonban azáltal esnek majd kívül objektivitásukon, hogy eleve megkérdőjeleződik az értelmi hozzárendelés jogossága.

Nincs ugyanis kijelölve az a viszonyítási pont, amihez képest ezek a jelenségek jobban kapcsolódnának a „téli éjszaka” fogalomköréhez, mint más, kijelöletlen tényezők. Ezt erősíti meg a gondolathoz való viszonyítása is. Maga a képzettársítás esetlegessége írja felül a fogalomalkotás esetlenségét.

ezek az allúziók igen bajosan tárhatók csak fel; József Attila esetében – jegyzem meg – különösen. [E]zek inkább rejtettebb allúziók a Kosztolányi-, József Attila- vagy Szabó Lőrinc-szövegekben, amelyek nehezen tárhatók fel az afirmatív (vagy tagadó) diskurzusra berendezkedett kanonizáció lineáris eredetelvű logikájával.” Lőrincz Csongor, A retorika temporalitása (Az eltévedt lovas mint intertextus) = *Tanulmányok Ady Endréről*, Anonymus Kiadó, Budapest, 1999, 183–196.

¹⁰ A „cs” hang alliteráció-eredetének kutatására azonban igencsak nehezen vállalkozhatnánk. Visszacsendülhetnek bennünk a *Medáliák*; „csöngess, a csöngés tompa tóra hull / jéglapba fagyva tejfehér virág / elvált levélen lebeg a világ” sorai is, vagy a „Csókolj, csókolj” csupa csattogó cs-je „a csengés emléke száll” sorra is visszautalhat. Itt említeném meg az 1926-os *Csengő* című verset, mellyel szintén bővíthet az értelmezések sora. „Egy bosszús leány / a bokrok közé dobta csengőjét / s most halványan figyel az elveszett csengő szavára. [...] S a csengőszó / néha átszáll a szolga álmán”. Vagy a *Ködből, csöndből* vers esetében: „A köd, a csönd sosem ragyog. / Én már ködből, csöndből vagyok”. A *Látod?*-ban: „Csönd van / Csak egy csobbanás”.

Eleve nehéz a dolgunk egy olyan költő esetében – aki maga is előszeretettel alkalmazta a hangutánzó, hangfestő szavakat és ennek megfelelően az erre nagyon is alkalmas cs hangokat.

A téli éjszakában feltűnő zörgő kabát is azáltal mutatja meg egy más jellemzőjét, hogy hiányzik belőle az emberre vonatkoztathatóság. Pontosabban azáltal irányítja magára a figyelmet, hogy eltűnik belőle az, amihez rendelődne. Az ember keze ügyébe eső tárgyak itt most a kimondás által valóban leválasztódnak, felszabadulnak a hozzárendelés alól: „*a sarkon reszket egy zörgő kabát, egy ember, üldögél*”. Erre az elkülönítésre még az írásjelek által kiváltott mondathatár-eltolódások is rájátszanak. A *zörgő kabátból* „hiányzik” az ember, éppen ez a hiány adja meg a kabát új funkcióját. Az üresség éppen azáltal válik felfoghatóvá, hogy nincs kitöltve. Éppen ez a kitöltetlenség adja meg a tárgyak új funkcióját.

A fanevet tartalmazó helynevek morfológiai szempontú vizsgálata*

1. A nevekben való előfordulási gyakoriságuknak köszönhetően a fanevek fontos alapanyagot biztosítanak a helynévtörténeti kutatások számára. Ennek ellenére a fanevek helynevekbeli előfordulásaival foglalkozó kutatások kiterjedtsége különösen szűk körűnek mondható, jobbára csak szemantikai szempontú vizsgálatokra korlátozódik. Ennek a körülhatárolt szemantikai kategóriának azonban a morfológiai szempontú elemzése is figyelemre méltó lehet. Annál is inkább, mivel a régiségben előforduló helyneveket és a mai névállomány elemeit a valósággal való szoros összefüggés révén többnyire ugyanazok a szemantikai kategóriák jellemzik. Az ezeket a szemantikai kategóriákat kifejező nyelvi megoldások terén azonban lehetnek eltérések a régi és az új nevek között, mivel a morfológiai szempontú változások sokkal gyorsabban következnek be, mint a szemantikai eltolódások.

Kutatásom célja az volt, hogy a fentiek fényében a régiségben előforduló, fanevet tartalmazó helynevek szerkezeti felépítését napjaink fanevet tartalmazó helyneveinek morfológiai jellemzőivel összevegyem. Úgy látom ugyanis, hogy az egyes elmozdulások nemcsak bizonyos helynévalkotási tendenciákra hívhatják fel a figyelmet, hanem elemzésük lehetőséget nyújt többek között arra is, hogy azt az általános nézetet, miszerint a képzők a régiségben gyakoribbak voltak, mint napjainkban, a helynevek körében is vizsgálat alá vessük.

Az elemző munkám tárgyát képező korai ómagyar kori névanyag (mintegy 350 fanevet tartalmazó helynév) összeállításához Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* című munkájának 4. megjelent kötetét (Gy.), valamint a Hoffmann István által szerkesztett *Korai magyar helynévszótár* (KMHSz.) című munkát használtam föl.

A mai névanyagot Baranya megye földrajzi neveire szűkítettem ugyan, s forrásom itt a *Baranya megye földrajzi nevei* című munka (BMFN.) volt, de az így egybeállított mintegy 2800 nevet tartalmazó adatállomány véleményem szerint lehetővé teszi, hogy általa általánosabb tendenciákra is következtethessünk. Tisztában vagyok természetesen azzal, hogy ez a két névcsoporthoz nem mint egy-egy

* Azonos címmel megjelent az alábbi kötetben: *Név és Valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Balatonszárszó, 2007. június 22–24. Szerkesztők: Bölcskei Andrea–N. Császi Ildikó. Budapest, 2008, 53–58.

rendszer mérhető össze, ám a célom nem is ilyen természetű összehasonlítás volt, hanem pusztán annyi, hogy reprezentatív mintavétel révén képet alkothassak egy szócsoport helynevekbeli előfordulásáról egykor és napjainkban. Ilyen módon, a forrásanyag önkényes volta, úgy látom, nem jelenthet problémát.

Mint említettem, a korai ómagyar kori és a mai névanyag fanevet tartalmazó névrészeinek funkcionális-szemantikai jellegében nem tapasztalható jelentős különbség. A fanevek a helynevekben legtipikusabban sajátosságfunkciót töltenek be mindkét korszakban, tehát az adott hely az ott élő növényzetről kaphatta ilyen természetű nevét (pl. *Bükk*, *Füzes-patak*). Azok a fanevek, amelyeknek van földrajzi köznévi 'erdő' jelentése, fajtajelölő funkcióban is megjelenhetnek, például kétrészes nevek utótagjaként, pl. *Szurkos-cser* az ómagyar korból, *Kisharaszt* napjainkból.

Megnevező funkcióban akkor állhat fanév, ha az abból alakult helynév sajátosság funkciójú előtagot kap, pl. a *Szászszilvás* településnév az ómagyar korból, a *Kis-Somos* határrész név napjainkból.

Előadásom célja annak bemutatása, hogy ezeket a régtől változatlan formában jelen lévő szemantikai szerepeket milyen nyelvi elemkészlet jeleníti meg a korai ómagyar korban és a mai névállományban, azaz történt-e valamiféle elmozdulás a nevek lexikális-morfológiai struktúrájában az elmúlt néhány évszázadban.

2. A fanevek egyrészes (pl. *Almás*) és kétrészes helynevek (pl. *Besenyőegres*) névalkotó elemei egyaránt lehetnek. Ezekben a nevekben előfordulhatnak önállóan (*Gyertyán*), képzővel ellátva (*Almádi*), összetétel elő- vagy utótagjaiként (*Bodzás-hegy*, *Tótalmás*). Vizsgálatomban ezeknek a kategóriáknak a tárgyalásán keresztül mutatom be az ómagyar kori és a mai névanyagot. Elemzésemben az adott helynévben kifejezett szemantikai tartalmat is igyekszem figyelembe venni, mivel a helynevek lexikális-morfológiai felépítése az esetek többségében összefüggést mutat azok funkcionális-szemantikai jellegével.

Az egyrészes helynevek lexikális-morfológiai felépítését vizsgálva azt találjuk, hogy a név alapjául szolgáló lexéma lehet pusztai fanév, képzett fanév és fanévből alakult helynév egy másik hely megnevezéseként.

A pusztai fanévből alakult helynevek igen csekély számban vannak jelen mind a korai ómagyar kori, mind a mai korpuszban. Ezen a téren azonban minimális különbségek is mutatkoznak a két névállomány között, a mai névanyagban ugyanis az a névalkotási mód, amely pusztai fanevet használ fel helynévként, még annál is kevésbé kedvelt, mint volt az Árpád-kor időszakában. Míg a fanévi lexémát tartalmazó helynevek 8%-a mutat ilyen struktúrát az ómagyar korban, napjainkban az arány 5%-ot tesz ki. Ez az eltérés azonban nem a jelenkori képzett alakok, hanem a kétrészes nevek túlsúlyával magyarázható.

A pusztai fanévi helynevek egy része földrajzi köznévi jelentésű fanévből alakult, pl. 1350 előttől ide sorolhatóak a *Haraszt* és a *Cser* erdőnevek, ahol a helyneveket alkotó lexémák jelentése tehát 'valamilyen tölgyerdő'. Itt kell megjegyeznünk, hogy

ebben a lexikális kategóriában csak igen nagy óvatosság mellett tehetünk különbséget az olyan helynevek között, amelyek fajtajelölő szerepben állnak, és azok között, amelyekben sajátosságfunkció fejeződik ki. A pusztá fanév fajtajelölő szerepben kizárólag erdőnévként, 'az adott fákból álló erdő' jelentésben értelmezhető. Az ómagyar példákhoz hasonlóan a modern kori névanyagban is ez a két fanév szerepel a legtipikusabban ilyen, azaz földrajzi köznévi szerepben. De találkozunk itt pl. *Nyír*, *Gyertyán* erdőnévvel is, noha kevésbé jellegzetesnek mutatkozva.

Más helyfajta, azaz nem erdő, hanem pl. víz, hegy neveként minden esetben 'ott élő növényvilág' szemantikai szerepet tölt be az adott fanévi lexéma. Ilyen típusú nevek az ómagyar korból például az *Alma* víznév, ahol a vízfolyás partjának jellegzetes kísérő növényzete szolgált a pusztá fanévi metonímia alapjául. A mai névállományban szintén jellegzetesek a sajátosságfunkciójú fanevek a helynevekben, ilyenek pl. a *Borza* víznév, amely a *bodza* fanév nyelvjárási *borza* változatából alakult. A modern kori névanyagban gyakori jelenség, hogy az erdők nevei erdőirtás után is ugyanazt a nevet viselik, pl. a *Cser*, *Haraszt*, *Nyír* és *Rekéttye* nevek egykor erdőt jelöltek, ma viszont szántók neveiként állnak ugyanazokon a helyeken.

A képzett fanévből létrejövő egyrészes helynevek (pl. *Bükkös*, *Körtvélyes*, *Agácás*, *Almás*) az esetek döntő többségében sajátosságot jelölő funkciót töltenek be, tehát a névadás motivációja az adott helyen élő növényzet lehetett. A mai névállományban meglévő *Fizes* erdőnevek azonban olykor-olykor esetleg fajtajelölő funkcióban is szerepelhetnek, mivel a *fűzes* lexémának földrajzi köznévi jelentése is van (vö. ÚMTSz. 2: 572).

Az ómagyar kori és a jelenkori névanyagot összevetve megállapíthatjuk, hogy a képzővel történő névalkotási mód jóval kisebb arányú a mai névállományban, mint az ómagyar korban. Az ómagyar korban a képzővel történő névalkotás az egész korpusznak közel 40%-át teszi ki, napjainkban azonban ez a lexikális csoport az egész névállománynak csak mindössze egynegyedében jelenik meg.

A nevek aránya mellett abban is jelentős különbségeket észlelhetünk, hogy mely képzők vesznek részt a helynevek alkotásában az ómagyar korban és melyek a mai nyelvünkben. Az általam összegyűjtött ómagyar kori nevekben a fanevek *-s*, *-i*, *-gy*, *-d* képzővel és *-sd* képzőbokkal összekapcsolódva alkottak helyneveket, pl. *Diós*, *Harashti*, *Hásságy*, *Mogyoród*, *Diósd*. Leggyakrabban településnevekre jellemző ez a névalkotási mód, de víz-, erdő- és hegynevekben is szép számmal találunk adatokat fanév + helynévképző struktúrára.

A mai Baranya megyei névállományban a képzők típusainak felszaporodását találjuk egyrészt: a fanevek *-s*, *-i*, *-d*, *-gy*, *-ka*, *-cska*, *-sd* képzőkkel, ill. képzőbokkal alkotnak helyneveket, pl. *Almás*, *Cseri*, *Gyód*, *Hárságy*, *Iharoska*, *Mogyorócska*, *Bükkösd*. Másrészt viszont ezek a képzők jórészt (az *-s* kivételével) csak igen kis megterheltséggel bírnak, az összes képzett név 86%-a *-s* képzőt tartalmaz. Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy a *-d*, *-gy* képzőkkel és az *-sd* képzőbokkal alkotott neveknek igen nagy része településnevet jelöl, tehát lexikális-morfológiai felépítésük nem a mai névrendszert jellemzi, pl. *Gyód*, *Bükkösd*, *Hásságy*, *Monyoród*,

Szilágy települések. Ez még inkább azt mutatja, hogy napjainkban az -s képző használata szinte kizárólagos a névalkotásban.

Az egyrészes helynevek alapjául szolgáló lexéma a pusztá fanevek és a képzős fanevek mellett fanévből alakult helynév is lehet. Az egyrészes helynevek új helynévben való megjelenésére több példa hozható az ómagyar kori fanevet tartalmazó helynevek köréből. Az *Alma* nevű település például az *Alma* folyóról kaphatta a nevét, és bár az elsődlegesség kérdése bizonyos (pl. épp a víznév-településnév) névpárokban nem egyértelmű, ez a fanévből származást végső soron nem érinti.

Az egyrészes képzett helynévből metonimikusan alakult helynevek szintén jellemzőek az ómagyar korban, így például az *Almás* település az *Almás-patak* mellett, a *Füzes* település a *Füzes patak* mellett létesült, s feltehetően mindkettő a vízről vette a nevét.

Az *Almatő*, *Almamező*, *Almaszeg*, *Almatelek*, *Egerszeg*, *Fűzkút*, *Iharpataka*, *Kő-kényér*, *Nyárhíd*, *Nyárszeg*, *Nyírmál* ómagyar kori települések nevének alapjául olyan kétrészes mikrotoponima szolgált, amelynek előtagja pusztá fanévi lexémát tartalmaz. Noha e névtípus természetesen a mai településnév-állomány adatai között is fellelhető, pl. *Cserkút*, *Csertő*, *Egerág*, ezek a nevek már jóval korábbról adatolhatóak: 1290 k: *Cserkút*, 1360: *Csertő*, 1542: *Egerág*, tehát valójában nem a mai névalkotási formákat és névstruktúrákat példázzák, hanem azét a korét (az ómagyar korét), amikor létrejöttek.

A fanevek a kétrészes helynevekben az összetétel előtagjaként, ill. az összetétel utótagjaként fordulhatnak elő.

4. 1. Az összetett helynév előtagjaként állhat pusztá fanév, képzett fanév és fanevet tartalmazó helynévi származék is.

A pusztá fanévi előtagú kétrészes helynevek és a képzett fanévi előtagú helynevek közel azonos arányban vannak jelen az ómagyar korban (pl. *Bükk-patak*, *Cser-erdő*, *Dió-mál*, *Eger vize*, *Fenyő-mál*, *Nyár-ér*, *Tölgy-erdő*, *Almás-völgy*, *Bodzás foka*, *Bodzás-hegy*, *Meggyes-mál*). A mai névanyagban a pusztá fanévi előtagú fanevek aránya jóval kisebb, mindössze a korpusz egynegyedét teszi ki, pl. *Gesztőnyetábla*, *Cser-erdő*, *Körtefa-düllő*, *Egér-malom*, *Som-gödör*. Sokkal megterheltebb névstruktúrát jelent ugyanakkor a képzett fanév + földrajzi köznévi szerkezet, pl. *Somos-tető*, *Cserös-erdő*, *Fenyős-düllő*, ill. a fanévi helynév + földrajzi köznévi névforma, pl. *Mogyoróskai-erdő*, *Bik-erdői-kút*. Az előtagként álló fanév, akár pusztá nominativusban, akár melléknévképzős alakban áll, csakis sajátosságfunkciót tölthet be, tehát ugyanazt a névrésszerszerpet kétféle nyelvi megformálás is kifejezheti.

A pusztá fanevek és a képzett fanevek mellett előtagként helynévi származékokban is igen gyakran megjelennek a fanevek. A helynévi származék lehet egyrészes helynév, mint pl. az ómagyar *Bükk-fő*, *Hárs-fő* névalakokban, abban az esetben, ha funkcionális leírásuk 'a *Bükk* nevű hely kezdete, a *Hárs* nevű hely kezdete' formában adható meg. A *Bükk-fő* névnek ez a jelentése valóban alá is tá-

masztható, ugyanarról a helyről ugyanis a *Bükk-patak* név is adatható, tehát a *Bükk-fő* név jelentése 'a Bükk nevű patak forrása'. A *Hárs-fő* név előtagjának helynévi eredete azonban nem bizonyítható, mivel közelében *Hárs* nevű hely nem adatható. Így nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy az előtag egy hársfás helyet jelöl pusztán a fanévi lexémával. A mai nyelvben felbukkanó *Cser higgya* név előtagjában egyértelműen helynév szerepel a közelében lévő *Cser* nevű hely adatoltsága révén.

Egyrészes képzett helynév szintén szolgálhat alapjául ennek a névtípusnak, ilyen pl. az ómagyar *Szilvás feje* név, amelynek jelentése 'a Szilvás-patak forrása', tehát az előtag helynév volta nem kétséges. A mai *Fenyős köze* vagy *Nyárágyi-rét* nevek szintén valódi helynevet tartalmaznak, az ómagyar *Egres pataka*, *Gyertyános kuta* és a mai *Nyáros aija* nevek esetében azonban adatokkal nem bizonyítható a helynévi származás. A birtokos jelzős szerkezet tehát önmagában még nem jelenti azt, hogy itt valóban egy létező hellyel való birtokviszony fejeződjön ki.

Az előtagban a kétrészes képzett helynév az ómagyar kor névanyagára egyáltalán nem jellemző, a mai névanyagban viszont igen nagy mennyiségben jelenik meg, pl. *Bükkösi-víz árka*, *Hosszu-cseri-berők*. A helynévi származékból létrejött előtagok ezekben a nevekben minden esetben lokális viszonyt fejeznek ki, tehát sajátosság funkciót kapnak. Ezt a funkciót azonban már nem a fanevek töltik be, hanem a belőlük alkotott helynevek.

4. 2. A helynévi összetétel utótagjaként minden esetben csakis földrajzi köznévi vagy létező helynév állhat. Ez a fanévi lexéma esetében tehát azt jelenti, hogy azok a fanevek szerepelhetnek utótagként, amelyeknek van földrajzi köznévi jelentése, mint amilyen pl. a 'tölgyerdő' jelentésű *cser* vagy *haraszt* fanévi.

Az ómagyar korban és a mai névanyagban egyaránt megjelennek ezek a fanevek a kétrészes helynevek utótagjaiként fajtajelölő funkcióban (pl. *Szurkos-cser*, *Veres-haraszt*, *Három-haraszt*, *Holoró-haraszt* az ómagyar korból, *Tót-cser*, *Kerek-cser*, *Olasz-cser*, *Kisharaszt* napjainkból).

Képzett fanévi szintén betölthet fajtajelölő funkciót a kétrészes helynevek utótagjában, amennyiben van földrajzi köznévi jelentése. Az ómagyar kor névállományára nem jellemző a fanevek ilyen funkcióban történő felhasználása, a mai korpuszban azonban egy-két példát talán találhatunk erre a helynévtípusra, pl. *Kis-füzes*, amely név fűzligetet jelöl, tehát a denotátum típusa igazolja a földrajzi köznévi jelentést.

A fanevet tartalmazó helynévi származék mint utótag ezzel szemben mind az ómagyar korban, mind a mai névállományban igen gyakorinak mondható, pl. ide sorolhatóak az ómagyar kori *Hídalmás*, *Szászszilvás*, *Barátinyárád*, *Holt-Nyárád*, ill. a mai *Bosnyák-szilvás*, *Hosszi-Nyáros*, *Kis-Somos*, *Kilső-Nyáros-tü*, *Fölső-Cserhát* helynevek.

A helynévi utótag az ómagyar korban és a mai névanyagban is leggyakrabban egyrészes képzett helynév (pl. *Besenyőegres*, *Holt-Nyárád* az ómagyar korból, *Kis-*

mogyorós, Ószilas, Kerek-nyáros, Kis-Hársas a mai névanyagból). A példák a mai -s képző egyeduralmát is érzékeltetik az ómagyar kori képzők sokféleségével szemben. Néhány példát találhatunk a mai névállományban képzetlen fanévből lett helynévi utótagokra is, pl. *Kis-Kőrös, Nagy-Egőr*.

A mai névállományban csekély számban fanevet tartalmazó kétrészes helynevek is előfordulnak utótagként, pl. *Hosszu-kis-cser, Kilső-Nyáros-tű, Fölső-Cserhát, Ásó-Cserhát, Külső-Cser-gödör, Belső-Cser-gödör, Ásóegörszög*. A helynévi származékok ezekben a helynevekben megnevező funkciót töltenek be, s a fanévnek természetesen ezekben az esetekben is az elsődleges név létrehozásában volt csak helynévalkotó szerepe.

Összegzés

Összegzésként a két korszak névanyagának lexikális-morfológiai jellegében tapasztalt legfontosabb eltéréseket szeretném kiemelni.

A korai ómagyar kori és a mai helynevek szerkezetében egyrészt az egyrészes és kétrészes struktúrák arányában mutatkoznak elmozdulások. Míg az ómagyar korban az egyrészes nevek az egész korpusznak 60%-át tették ki, addig napjainkban ez a réteg mindössze a névanyag 30%-át jelenti. Érdeemes megjegyeznünk, hogy a mai egyrészes helynevek jelentős része (mintegy 130 név) egy-egy helynek a névváltozata a kétrészes változatok mellett, pl. *Cser, Cser-erdő, Diós, Diósi-dűlő, Cserös, Cserös-erdő, Diós, Dióspusztá, Szilfa, Szilfa-dűlő* stb. A nevek ilyenfajta variálódása az ómagyar korban is megfigyelhető, pl. *Alma, Almatő, Almás, Almás-monostora, Nyárád, Barátinyárád*. Ezek a szinonim nevek feltételezhetően párhuzamosan alakultak ki.

A pusztá fanévi és a képzett fanévből létrejött alakok aránya közel azonos a két korszakban az egyrészes helynevek egészéhez viszonyítva. A korpusz egészéhez viszonyítva azonban – mivel a mai helynevek igen nagy hányada kétrészes – napjainkban jóval kevesebb a pusztá fanévi és a képzős fanévi helynevek aránya az ómagyar korral összevetve. Ezeknek a neveknek a variálódása szintén jellemző a mai korban, pl. *Nyírös, Nyír, Körtefa, Körtélös, Bük, Bükös*, az ómagyar kor névanyagában azonban nem találtam erre a jelenségre példát. Ugyanannak a helynévnek többféle képzővel történő megalkotása azonban szinte csak az ómagyar korban fordul elő, pl. *Diós, Diósd, Fűzes, Fűzesd, Mogyoród, Mogyorós, Nyárág, Nyárád*, a mai névanyagban mindössze a *Nyárád, Nyárág* névpár jelenik meg. Ez természetesen az -s képző egyeduralmával magyarázható.

A kétrészes helynevek körében leginkább a helynevet alkotó lexémák számában figyelhetünk meg szembeötlő különbséget. Az ómagyar korban ugyanis a kétrészes nevek döntően 2 lexémából épültek fel, kivételt ezalól csak néhány helynév

jelent: pl. *Széles-Hárs-fő*, *Diómál hegye*, *Hárs-patak-fő*. A mai helynevek között azonban a több lexémából álló nevek vannak túlsúlyban, pl. *Bik-erdői-kút*, *Nyirősi-háti-kút*, *Diás-gödri-fórás*, *Cser-ajjai-legyellő*, *Hosszu-Nyirös aija*, *Kétagácfai-tábla*, *Egőr-feji-erdő*, *Füzgérőlenda-dűlő* stb. A jelenséget a meglévő nevek felhasználásának kedveltségével vagy a helyek és ezzel együtt a nevek differenciálódásával magyarázhatjuk.

Felhasznált irodalom

- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei I-II*. Szerk. Pesti János. Pécs, 1982.
Gy. = Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-IV*. Budapest, 1963–1998.
KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj-Csongrád vármegye*. Szerk. Hoffmann István. Debrecen, 2005.
ÚMTSz. = *Új magyar tájszótár I–*, Főszerk. B. Lőrinczy Éva. Budapest, 1979–.

L'ombra dei fiori

Pisa, egy késő középkori közösség

A Földközi-tenger csábító és kihívásokkal teli terep. A tenger, a felhők és a szárazföld kapcsolata, a fény és a nyomor egyszerre jelenlevő élménye valósággal felkínálja magát a tér és az ember egyidejű vizsgálatára. Pisa e világ egyik „sűrűsödési pontja”. Magas, télen valóban hófödte hegyei, a hosszú, esős, szürke ősz, a maláriás múlt és az áradással fenyegető, tengerre nyíló Arno folyó, mintha csak Braudel főművéből léptek volna elő.

A következőkben a térbeliség, a térszemlélet és a tér tapasztalatának történeti fontosságát hangsúlyozva az ember és környezete kapcsolatából egyre szűkítve a kört, az egyes háztartásokig, majd az egyes személyek nevéin keresztül az egyénig igyekszem eljutni. A történelem síkjait¹ úgy próbálom érzékeltetni, hogy közben ezek a síkok ne legyenek merevek. A síkok átjárhatók, hiszen a térbeliség szerepe nemcsak, mint a Pisát körülvevő természetföldrajzi környezet jelenik meg, hanem később az egyéni síkon, az élettörténeteken belül is.

A város itáliai összehasonlításban nem tartozik a középkori forrásokban leg gazdagabb települések közé, mégis, magyar adottságokkal összevetve, elképzelhetetlenül folyamatos oklevélállománnyal, narratív forrásokkal (krónikák, irodalmi művek), valamint teljes összeírásokkal rendelkezik. Részletesen azokkal az adóösszeírásokkal foglalkoztam, melyek Pisa addigi középkori történelmének legkritikusabb időszakában, az 1400-as évtizedben keletkeztek. Dolgozatomban azon pisaiakat igyekszem minél sokoldalúbban bemutatni, akik a 15. század eleji *prestanza* adatsoraiban megjelennek. A *prestanza*, vagy más néven *taglia* lényegét tekintve adó volt, habár szó szerint kölcsönként értelmezhető. Kényszerkölcsönről van szó, melyet a közösség összeírt tagjai fizettek a város kasszájába.

Az állam számára – eleinte még valóban önkéntes alapon – nyújtott kölcsön a 14. század folyamán kiváló üzletnek számított, hiszen a vagyonos állampolgárok jelentős kamat fejében fektettek be a Firenzében *Montin*ak nevezett államadósághoz. 1406 után a firenzei állam újra és újra megpróbálta bevonni Pisát, miként a többi meghódított várost is, a *Monti* finanszírozásába.²

¹ Fernand Braudel: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*, Akadémiai-Osiris, Budapest, 1996, 5–6.

² Paolo Cammarosano: Il sistema fiscale delle città toscane. In: *La Toscana nel secolo XIV. Caratteri di una civiltà regionale*. A cura di Sergio Gensini, Pacini, Pisa, 1988, 201–211., Marvin B. Becker: Economic Change and the Emerging Florentine Territorial State. In: Anthony Molho

Az itt vizsgált adólistákat, melyek egymáshoz közeli évekből származnak, Bruno Casini, illetve a Michele Luzzati–Lionel Lovitch szerzőpáros több évtizede kiadták, ám a források feldolgozásával vagy összehasonlításával mindeddig sem olasz, sem más történészek nem foglalkoztak.³

Pisa és a Mediterráneum

Elkerülhetetlennek látszik, hogy minden, a Földközi-tenger vidékére irányuló értelmezési kísérlet Fernand Braudel nagyívú munkájából induljon ki, melynek legmaradandóbb értéke a *longue durée*, a struktúra, a konjunktúra, tehát a történelmi síkok elméletének bevezetése a történettudományba. A Mediterráneum rendkívül komplex és sokszínű egység, melyben a változás nem más, mint a mindenütt egyedileg jelentkező kihívásokra a szomszédos területekkel kölcsönhatásban adott válasz.

A térség jellegét mindennél jobban meghatározzák a félszigetek, s az ezeket elválasztó tengerek, melyek mind egyedi, ugyanakkor igen hasonló létfeltételeket kínálnak a lakosságnak. Korántsem paradicsomi állapotok ezek. A görög szigetvilág lakóját a Kr. e. 5. században ugyanúgy rendszeresen fenyegette az éhezés és a természeti katasztrófák⁴, mint a velencei hajósokat vagy Firenze lakosait a 15. században vagy a madridiakat a 16. század közepén.

Pisát történelme elsősorban a Tirrén-tengerhez, valamint az Appennini-félszigethez köti. 11–14. századi háborúinak zömét mégis olyan hajók ellen vívta, melyek Tunisz környékéről vagy az Ibériai-félszigetről futottak ki, s egyik legfontosabb diplomáciai partnere az a Velence volt, mely az Adriai-tengert uralta, s az ősellenség Genovával vívott kegyetlen harcot a keleti medence kereskedelmi monopóliumáért. Egységesnek tekinthetők a hajózási technika, a kereskedelem és diplomácia szabályai és normái, sőt igen széles körben nyelvi azonosságról is beszélhetünk, nyugat-mediterrán *lingua francá*ról bizonyosan.

Ennél is fontosabb, hogy közösek voltak olyan általános érvényű törvények, mint például az, hogy a városoknak állandóan szüksége van betelepülőkre, hiszen itt a reprodukció foka nem éri el az elégséges szintet. A városoknak minde-

(ed.) *Social and Economic Foundations of the Italian Renaissance*, John Wiley and Sons, New York, 1969, 123–131. David Herlihy: *Direct and Indirect Taxation in Tuscan Urban Finance ca. 1200–1400*. In: David Herlihy: *Cities and Society in Medieval Italy*, Variorum, London, 1980.

³ Bruno Casini: *Contribuenti pisani alle taglie del 1402 e del 1412*, Giardini, Pisa, 1960., *I fuochi di Pisa e la prestanza del 1407*, Giardini, Pisa, 1958. Miria Fanucci–Lionel Lovitch–Michele Luzzati: *L'estimo di Pisa nell'anno del concilio (1409)*, Pacini, Pisa, 1986.

⁴ Németh György: *A polisok világa*, Korona Kiadó, Budapest, 1999, 129–137.

nütt szükségük volt utakra – tengeriekre és szárazföldiekre egyaránt –, melyek elvezettek más piacokra vagy fontos nyersanyagokhoz, mint amilyen a juh, a fémek vagy éppen a gabona. Közös volt a nagy válságok élménye is (például az irtózatos 1348–50-es pestisjárvány), s általános érvényűnek tűnik a középkori városok politikai válsága is, mely Braudel és más kutatók szerint a 15. századot jellemezte.⁵

Pisa és Toszkána

A tér értelmezése szempontjából természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a történeti-kulturális kontinuitást sem, amely a történeti Toszkána területén lényegileg az etruszk időktől kezdve, ha nem is zavartalanul, de fennállt.

Amint azt a régió történeti földrajzával kapcsolatba kerülő kutatók egybehangzóan állítják: valójában nem egy, hanem három, illetve még számosabb Toszkánáról kell beszélnünk. Kulturális értelemben legalább kettőről, hiszen a nagy és jelentős városok: Firenze, Pisa, Siena, Pistoia lényegében Toszkána közép-nyugati részét foglalják el, míg a dél teljesen más képet mutat, városias településekben igen szegény. Három Toszkánáról beszélhetünk vertikális irányban, hiszen a síkság, a klasszikus dombvidék és a magashegyek gazdasági-társadalmi jellege alapvetően különbözik egymástól.

A síkság, vagyis a folyóvölgyek mai fogalmaink szerint a legtermékenyebb, s ezáltal a leggazdagabb vidékek, a középkorban, sőt egészen a legutóbbi századokig azonban ez korántsem volt így. A folyó menti síkságok a gyakori árvizek és a maláriaveszély miatt igen egészségtelen területek voltak, még akkor is, ha gabonatermelésre árvízmentes időkben valóban igen alkalmasnak mondhatóak. Pisa esete kiválóan példázza mindezt, hiszen a várost a malária a nyári hónapok alatt már-már élehetlenné tette, s ez a helyzet a középkor folyamán mit sem változott.⁶

A legkedvezőbb feltételeket a dombvidék nyújtotta, igaz, a földműveléssel együtt megjelenő talajerózió komoly kockázatot jelentett a növekvő, majd hosszú időn át folyamatosan nagy lélekszámú falvak számára. A gabonatermelés mellett ezeken a vidékeken volt jelentős a munkaerő-igényes, ám jövedelmező szőlőtermelés is.⁷

⁵ Fernand Braudel: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*, Akadémiai-Osiris, Budapest, 1996, 368.

⁶ David Herlihy: *Pisa in the Early Renaissance. A Study of Urban Growth*. Yale University Press, New Haven, 1957.

⁷ David Herlihy: *Medieval and Renaissance Pistoia. The Social History of an Italian Town, 1200–1400*, Yale University Press, New Haven, 1967.

A dombsági falvak gyakran kerültek összetűzésbe a hegyvidék vadnak titulált, s egyesek szerint antropológiai jegyeikben is jól elkülöníthető magashegyiekkel, akik leggyakrabban szegültek szembe a városi adminisztráció akaratával is.⁸

A politikai és társadalmi valóság, valamint a földrajzi tényezők Toszkána változatos régiójában igen szoros összefüggésben álltak egymással.

Reneszánsz Toszkána

A történetsgenerációk által a fény, az elegancia, sőt a polgári modernitás korszakaként értelmezett reneszánsznak magában Firenzében és Toszkánában sem csupán kellemetlen melléklöngéi voltak a pestisjárványok, a közepes városok gyors elnéptelenedése, a demográfiai katasztrófa és a mindebből eredő változások a társadalmi és a gazdasági kapcsolatok rendszerében.⁹ Számos tekintetben a 13. század sokkal inkább tekinthető virágzónak, mint a 14. vagy a 15.¹⁰

A gazdasági-demográfiai képlet és a kulturális virágzás ellentmondásosságát hangsúlyozva lépett elő az eredendően gazdaságtörténész, Robert S. Lopez a 15. századi válság tézisével, melyet azután Harry A. Miskimin először 1969-ben megjelent korszakos jelentőségű *„The Economy of Early Renaissance Europe, 1300–1460”* című tanulmányában igyekezett kvantitatív módszerekkel bizonyítani. Az érvrendszer főként a legnagyobb jelentőségűnek tekintett gyapjúipar visszaesésén, a nemzetközi kereskedelem szűkülésén, valamint a *„return to land”* jelenségén alapult. A reneszánsz-korszakot az 1980-as évekre a legtöbb történész már egyértelműen a gazdasági hanyatlás időszakának látta.

Stephen R. Epstein kilépve a vita fogalmi keretéből, mely elsősorban a piaci folyamatokra koncentrált, az intézmények regionális hatásaira helyezi a hangsúlyt, s ebben az összefüggésben kap jelentőséget Toszkána helyzete is. A 14–16. században Firenze vezényletével kialakuló közép-itáliai állam Toszkána egészére, s az egyes városokra gyakorolt hatása korántsem egyértelmű. Epstein összehasonlító tanulmányaiból az tűnik ki, hogy Firenze általános centralizációra irányuló törekvései következtében a régió lassabban tért magához a pusztító járvá-

⁸ Samuel K. Cohn: Sex and Violence on the Periphery: The Territorial State in Early Renaissance Florence. In: *Women in the Streets. Essays on Sex and Power in Renaissance Italy*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1996, 98–136.

⁹ Például David Herlihy: *Medieval and Renaissance Pistoia*. The Social History of an Italian Town, 1200–1400, Yale University Press, New Haven, 1967, 102–120., vagy Maria Ginatempo-Lucia Sandri: *L'Italia delle città*. Il popolamento urbano tra Medioevo e Rinascimento (secoli XIII–XVI), Le Lettere, Firenze, 1990, 109–115. és 210–221.

¹⁰ Robert S. Lopez: Hard Times and Investment in Culture. In: Anthony Molho (ed.) *Social and Economic Foundations of the Italian Renaissance*, 95–116.

nyokat követően, mint például Lombardia vagy Szicília. A tézis szerint tehát: „*Tuscan centralisation ensured political and institutional continuity at the cost of social and economic fragmentation and the alienation of subjects.*”¹¹

Sok más észak- és közép-itáliai városhoz hasonlóan a 14. század a pártharcok mellett Pisa számára is a *signoria* ideje volt. A döntéshozók mozgásterét azonban mindinkább szűkítette Milánó és Firenze megerősödése, s a német-római császárok kiújuló itáliai akciói s hatalmi igényei. (1327 végén Bajor Lajosé, 1355-ben és 1368-ban IV. Károlyé.) Kétségtelen, hogy a 15. század eleji drámai fordulatokat követően Pisa a Firenze által megteremtett regionális alakulatban keresgélte helyét, mely egyre nagyobb ütemben haladt az állammá alakulás felé.¹² A dolgozat második részének elemzéseit így felhasználhatjuk Stephen R. Epstein következtetésének részleges tesztelésére.

A tűzhely: házasság, család, nők, férfiak és gyermekeik a késő középkori Toszkánában

A háztartást általában sem, a 14–15. század fordulóján pedig különösképpen nem szabad mozdulatlanak tekintenünk. Ezen járványokkal terhelt időkben aligha volt lehetséges stabil háztartásokat huzamosabb ideig fenntartani. Lényeges az is, hogy habár a városi családok nagy része szülőkből és gyermekekből állt, igen gyakran két nukleáris család egyesüléséből jött létre. A házasulandók közötti jelentős korkülönbség miatt ugyanis a 15. század eleji toszkán városokban nagy számban éltek fiatal özvegyek, akik számos esetben újraházasodtak.¹³

Samuel K. Cohn Jr. elsősorban a firenzei bírósági jegyzőkönyveket tanulmányozva bizonyította, hogy Firenzében, s feltehetőleg Toszkánában általában is, a 15. század folyamán a korábbi évszázadhoz képest visszaesés tapasztalható a nők társadalmi „láthatósága” terén.¹⁴

A nőági örökösök kizárása az egyik első fontos lépést jelentette ez irányban, mely egyben a nők általános presztízsvesztését is jelentette. A nők helyzetének romlását azonban más tényezők és folyamatok is befolyásolták.

¹¹ Stephen R. Epstein: *Town and Country: Economy and Institutions in Late Medieval Italy*, *The Economic History Review*, 46 (1993), 465.

¹² A folyamatot bemutató legújabb színvonalas tanulmánykötet: Connell, William J.–Zorzi, Andrea (ed.): *Florentine Tuscany. Structures and Practices of Power*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.

¹³ Hasonló megállapítást tesz Szende, Katalin: *Gyermekek, testvérek, házastársak*. In: *Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*, MTA TTI, Budapest, 2005, 311.

¹⁴ Samuel K. Cohn Jr.: *Women in the Streets, Women in the Courts*, in *Early Renaissance Florence*. In: Samuel K. Cohn jr.: *Women in the Streets*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1996, 16–38.

A városokban a férfiak átlagosan egyre később alapítottak családot, mivel ez csak megfelelő vagyon felhalmozása után volt társadalmilag elfogadott. Ezzel a már szülőképes lányok által „elérhető” férfiak száma jelentősen csökkent, a házasságkötés lehetősége felértékelődött, s ezzel összefüggésben a családalapítás költségeinek jó részét a lány családjának kellett állnia. Megszűnt tehát a férj által adott hozomány intézménye.

A városban élő nők helyzete annak következtében is romlott, hogy a 15. századi összeírások szerint fokozatosan kiszorultak a termelő tevékenységből.¹⁵

A biológiai-demográfiai és gazdasági folyamatok együtthatásának eredményeképp a korabeli felfogás szerint városban a házasság a gazdasági sikerek jutalma volt.

A pisai *taglie*-listák összehasonlító elemzése

Az elemzés során használt módszereket alapvetően a firenzei 1427–1429-es *Catastó*t éveken át tanulmányozó francia Christiane Klapisch-Zuber és az amerikai David Herlihy tanulmányai inspirálták. Ugyanakkor a szükséges számítások megtervezésénél igyekeztem szem előtt tartani Granasztói Györgynek az 1970-es években a várostörténetben alkalmazott statisztikai módszerekre vonatkozó kritikáját.¹⁶

Be kellett látnom, hogy a rendelkezésre álló idő alatt a 78 plébánia mindegyikének végigkísérésére nem vállalkozhatok, így első lépésként véletlenszerűen kiválasztottam a Mezzo, a Ponte és a Chinezica negyedekből öt-öt, míg a Fuori Porta negyedből négy plébániát, tehát egy kb. 25%-os mintát. A mintavétel nem lehetett hibátlan, hiszen ahhoz, hogy ismerjem az egyes vagyoni kategóriák, a nők arányát, vagyis azt, milyennek kellene lenni az ideális mintának, előbb elemeznem kellett volna az egész összeírást.

Először szerettem volna választ kapni arra, elkülöníthetőek-e, és ha igen, pontosan hol, szegény, illetve gazdag lakókörzetek, esetleg negyedek. Ezért megszerkesztettem az egyes plébániák lakosságára vonatkozó Lorenz-görbéket, ami a vagyoni megoszlást, illetve annak egyenlőtlenségét mutatja meg. A második fázisban a kapott görbék alkalmasnak mutatkoztak a vagyoni megoszlás időbeli változásának vizsgálatára, valamint az össz-adóteher plébániákra bontott összehasonlítására is.

¹⁵ Judith C Brown–Jordan Goodman: *Woman and Industry in Florence, The Journal of Economic History*, 1980.

¹⁶ Granasztói György: *A barokk győzelme Nagyszombatban*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004, 11.

A harmadik vizsgálati típust az egyes családok adatainak nyomon követése jelentette. Ebből az elvándorlás-elhalálozás mértékére is következtetni lehetett, amely alapvető fontosságú a közösség életképességének, állandóságának, más szóval stabilitásának értékelésében.

Megállapítható, hogy a vizsgált körzetek esetén 1409-ben számottevően több háztartás viselt lényegesen kisebb adóterhet, mint 1402-ben. Ugyanakkor 1412-ben már megfordult a helyzet, s a 25%-os nominális adónövekedést a korábbiaknál kevesebb háztartásnak kellett fedeznie.

Fontos megjegyezni, hogy az 1412 utáni másfél évtizedből nem ismerünk újabb összeírást. Ez arra mutat, hogy a pisai polgárokat mint adóalapot nem lehetett tovább terhelni, s ezt Firenze is belátta. A fentiekből azt a tanulságot is levonhatjuk, hogy az 1402-es adókievetés valószínűleg kivételes veszélyhelyzet egyszeri orvoslását célozta, hiszen a későbbiekkel összehasonlítva extrém mértékben megterhelte a lakosságot.

A firenzei adminisztráció kereste azt a határt, ameddig a lakosság terhelhető, ugyanakkor tisztában volt vele, hogy a határt átlépnie sem szabad, amennyiben a cél a hosszú távú stabilitás megteremtése az újonnan szerzett jelentős területeken. A kísérletek mindamellett olyan körülmények között zajlottak, melyek korántsem tekinthetőek tipikusnak a firenzei *dominium* kialakulásában. Pisa esetében ugyanis 1406-ban nem kompromisszumkötésről volt szó, nem volt olyan helyi elit, mellyel egyezkedni lehetett volna. Mind Andrea Zorzi, mind Giuseppe Petralia igen meggyőzően érvel amellett, hogy a Toszkána fölötti firenzei uralom lényege a helyi elit egy részével történő kiegyezés, a folyamatos kompromisszumkeresés volt.¹⁷ Pisa esetében ez a logika nem volt alkalmazható, itt a firenzei vezetés szükségesnek tartotta, hogy demonstrálja a régi és új idők közötti törésvonalat. „*In Pisa, this was essential because it had not been possible to negotiate a peaceful surrender.*”¹⁸

Szegények és gazdagok

Pisa körzetei vagy szomszédságai vagyoni értelemben igen különböző háztartásoknak adtak otthont. A görbéről egy meglehetősen nagy egyenlőtlenségektől terhelt társadalom képe rajzolódik ki.

A minimum és maximum értékek különbsége nagy, még a legkiegyensúlyozottabb S. Michele degli Scalzi és S. Giusto esetében is előfordulnak több mint tízsze-

¹⁷ Andrea Zorzi: The „material constitution” of the Florentine Dominion. In: *Florentine Tuscany. Structures and Practices of Power*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, 28.

¹⁸ Giuseppe Petralia: Fiscality, Politics and Dominion. In: *Florentine Tuscany. Structures and Practices of Power*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, 69–70.

res különbségek. S. Piero a Grado közössége ebből a szempontból is különleges, hiszen legfeljebb négyszeres különbséggel találkozunk, miközben a maximum értékek alig érik el számos más körzet minimumát. Az adóteher körzeteken belüli megoszlása nem azonos a három összeírásban. A vizsgált körzetek többségében az egyenlőtlenség kismértékben csökken, különösen az 1409-es és 1412-es adatokat összehasonlítva. Ennek okait vizsgálva hamar kiderül, hogy a változás hátterében a körzet legnagyobb adót fizető háztartásainak megszűnése áll. A folyamatot legérzékletesebben a Fuori Porta negyedben található S. Marco via Carcesana körzet példázza. Itt 1402-ben 28, 1409-ben 32, 1412-ben azonban mindössze 18 háztartást írtak össze. A háztartások közül éppen a legnagyobb adófizetők tűntek el a szemünk elől, s ennek megfelelően a maximális érték kevesebb mint a harmadára esik. A vizsgáltak közül éppen a fentebb idézetteket, a chinezicai S. Giustót és a Fuori Porta negyedi S. Michele degli Sclazi plébániák körzetét tekinthetjük olyanoknak, ahol a legkevésbé tehetősek éltek. Az összes kirótt adó tekintetében ugyan ezek a körzetek a középmezőnyhöz tartoznak, azonban a maximum értékek, s ennek megfelelően az átlagok alapján mindenképpen a skála aljára sorolandók, amelynek legalján S. Piero a Grado helyezkedik el. A Chinezica negyedhez sorolt S. Piero a Grado plébániája azonban, mint azt az első fejezetben leírtam már, a városfalakon kívül feküdt, a tengerhez közel. Lakói az összeírás tanúsága szerint kivétel nélkül „*lavoratores*” vagyis mezőgazdasági munkások (nem feltétlenül, sőt valószínűleg nem bér munkások) voltak, tehát földművelő közösséggel van dolgunk. A rájuk kivetett adó értékét látva akkor is arra kellene gondolnunk, hogy egy igen szegény falusi közösségről van szó, ha feltételeznénk, hogy az adminisztráció kevésbé terhelte ezen könnyen ellenőrizhető területen lakó parasztokat, mint a városfalakon belül élőket, ami egyébként igen valószínűtlen.

Nem véletlen, hogy ezt a közösséget az adatok sok szempontból olyannak mutatják, mely a „létminimum” vagy inkább a létezés szélén imbolyoghatott, hiszen a 14. század végének – a zsoldos kompániák sajátságos stílusában vezetett – hadjáratai igen gyakran mindent elpusztítottak a falakon kívül. Ebből a szempontból nem érdektelen az sem, hogy a másik két említett szegény, ugyanakkor egyenletes adóterhelést, s ezzel összefüggésben egyenlőbb vagyonmegoszlást mutató körzet is a város széléhez közel feküdt. Nem nélkülöz minden alapot a feltételezés, hogy a kívülről a falakon belülré menekülők elsősorban itt telepedtek le, s adták a városi szegénység jelentős részét. Ez azonban még egyáltalán nem jelenti azt, hogy a S. Giusto és a S. Michele degli Scalzi nyomornegyedek lettek volna.

A késő középkori nyomor, s főként a városi nyomor fogalma korántsem egyértelmű vagy könnyen körülírható. Mint arra a középkori szegénység egyik legeredetibb kutatója, a lengyel Bronislaw Geremek felhívta a figyelmet: a középkorban modern korunktól eltérően a szegénység nem esett egyértelműen negatív megítélés alá.¹⁹ A középkori közvélemény nyomorultaknak elsősorban a munkaképtele-

¹⁹ Bronislaw Geremek: *La pietà e la forza*, Laterza, Roma-Bari, 1986, 27.

neket tartotta, nem azonosította tehát őket a dolgozó szegényekkel vagy az alkalmi munkákból élőkkel. Az ilyen formán értelmezett nyomorultak nem a társadalom szégyenei voltak, sokkal inkább olyanok, akiknek segítése sok más bűnt jóvátehetett, s ilyen formán kiutat jelentett a pokolból. A nyomorultak közé így mindenekelőtt a nyomorékok, betegek, árvák és özvegyek tartoztak. A szegényekről alkotott kép természetesen a korszak századai során sem volt statikus. Korszakunkban a ferences eszme okozta szellemi-tudati pezsgésen már túljutott Itália, s ezzel együtt érzékelhetően csökkent a szegénység iránti rajongás, a kegyes intézmények iránti buzgalom, ugyanakkor még jóval a 16. századi kórház-alapítási láz előtt állunk.²⁰

Az általam elemzett adatok egyértelműen mutatják, hogy a legnagyobb adófizetők közvetlen szomszédságában megtalálhatjuk a csupán minimális adófizetésre képes háztartásokat is.

Megfigyelhető, hogy az egyenlőtlenségre jelentős hatással van egy-egy nagy adózó eltűnése. Nem másra találtunk tehát igen meggyőző bizonyítékot, mint a Giuseppe Petralia által részleteiben főként aragóniai források alapján bemutatott folyamatra: a pisai kereskedőcsaládok elvándorlására.²¹ A migráció méreteinél fogva stratégiaként is felfogható, melyet a 14. század végén meghatározó rétegek követtek.

Régi és új szomszédok

Több, egymást követő évből származó lista esetén az egyik legkézenfekvőbb, s egyúttal legizgalmasabb kérdés annak vizsgálata, vajon hogyan alakul az egyik évben szereplők sorsa a következő lista keletkezésének idején.

A vizsgált összeírások esetén igen ritka, hogy egy adott családfőt vagy utódját mindhárom évben megtaláljuk. A vizsgált körzetekben ez mindössze a középső, 1409-es év háztartásainak kb. 10%-ában volt lehetséges, ráadásul minden körzetben akadtak nehezen eldönthető esetek is. A bizonytalanságot, mint arra a bevezetőben már utaltam, az egyértelmű vezetéknevek hiánya, illetve azok hasonlósága okozta. Konkrét személyek továbbélése még ennél is ritkábban volt kimutatható, számos esetben csak az özvegy vagy fiú neve után szereplő utalásból (*fu di*, illetve *rede di*) lehetett következtetni magának a családnak a továbbélésére. Ter-

²⁰ Samuel K. Cohn: *Women in the Streets. Essays on Sex and Power in Renaissance Italy*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1996.

²¹ Petralia, Giuseppe: 'Crisi' ed emigrazione dei ceti eminenti a Pisa durante il primo dominio fiorentino: l'orizzonte cittadino e la ricerca di spazi esterni (1406–1460). In: *I ceti dirigenti nella Toscana del Quattrocento. Comitato di studi sulla storia dei ceti dirigenti in Toscana*. Atti del 5. e 6. convegno: Firenze, 10–11 dicembre 1982; 2–3 dicembre 1983, Papfava, Firenze, 1987, 292–352.

mészetesen ennél lényegesen gyakoribb, hogy egyazon háztartás két összeírásban tűnik fel, ez rendre a vizsgált körzetek további 52–54%-ában fordul elő. Az összeírások között eltelt évek számát figyelembe véve az sem meglepő, hogy gyakrabban 1409 és 1412 között mutatható ki folytonosság, bár ennek gyakorisága nem múlja felül drámai mértékben az 1402-ben és 1409-ben felismerhető háztartások számát.

Ezekből az adatokból leszűrhető, hogy Pisában a 15. század elején igen nagy volt a fluktuáció. Ez részben nyilvánvalóan elvándorlás eredménye. Amint azt Giuseppe Petralia fentebb említett tanulmányából tudjuk, a kivándorlók főként kereskedők voltak, akiknek korábban már voltak kapcsolataik a szigettel vagy legalábbis Dél-Itáliával.²²

A kivándorlás mellett néhány esetben belső „migrációra” is fel kellett figyel-nünk, vagyis egyes családok elköltöztek. Ez történt például a gyapjúfeldolgozás-sal foglalkozó Giovanni di San Sistóval, aki 1402-ben és 1409-ben még a S. Cecilia-plébániához tartozó körzetben élt, míg 1412-ben már a Fuori Porta negyedi S. Bernabe szomszédságában. Ehhez hasonlóan a Robának (kb. Anyag) is nevezett Nanni di Tieri cipész is elköltözött 1409 és 1412 között, ő a Quartierum Pontis-beli S. Luciából a közeli, ám nem szomszédos S. Leonardo in Petruscellóba. A költözés okait nem ismerjük, legfeljebb találgathatjuk, annyi azonban bizonyos, hogy a régi és új lakóhelyek közötti távolság kizárja annak lehetőségét, hogy egyszerűen csak más körzethez sorolták volna őket. Véleményem szerint Roba talán nagyobb vagy más szempontból előnyösebb üzlethelyiséget talált, hiszen 1412-ben a három évvel korábbi összegnek már kétszeresét rótták ki rá, feltehetően némi vagyonra tett szert, habár még így sem nevezhetnénk kifejezetten jómódúnak: 1412-ben 14 solidus 8 dénárt vártak tőle az adószedők. Giovanni és háztartása esetében meg-gazdagodásról egyáltalán nem beszélhetünk, S. Bernabe lakói között alig akadt olyan, aki drágább árut meg tudott volna venni.

A fluktuációban a migráció mellett természetesen szerepet játszhatott a háztar-tás kihalása vagy felmorzsolódása is. Amint azt az általunk vizsgálnál jóval több adatot szolgáltatató 1427–1429-es firenzei *Catastó*ból tudjuk, amennyiben a lányok elérték a 15-16 éves kort, elkerültek a házból, férjhez mentek, s mivel az apák gyerekeik felnőttkorát ritkán érték meg, az anyát is eltartó fiúörökös hiánya és túlélő özvegy hiányában a háztartás megszűnt. A vizsgált mintában 1402 és 1412 között a háztartások több mint 40%-a kicserélődött vagy eltűnt.

A következőkben néhány olyan körzet esetét szeretném bemutatni, mely jól il-lusztrálja azokat a folyamatokat, melyek a fluktuáció, valamint az egyes körzetek vagyoni profiljában bekövetkező változások háttérében állhattak.

A Quartierum Pontishoz tartozó S. Tomeo in Ponte jelentős változásokon ment keresztül. 1402-höz képest 1409-ben 78%-kal csökkent az egy-egy háztartásra

²² Petralia, Giuseppe: Ricerche prosopografiche sull'emigrazione delle famiglie mercantili pisane in Sicilia dopo la conquista fiorentina del 1406. In: *Bollettino Storico Pisano*, L, LI, LII, LIII (1981–84).

eső átlagos összeg, szintén ennyivel ezek közéértéke és a körzet háztartásai által összesen fizetendő „hozzájárulás”. Mindeközben a háztartások száma változatlanul 11 volt. Az 1402-ben összeírtak közül azonban csak hatot lehetett 1409-ben is azonosítani, akik közül öt a Lanfranchi klánhoz tartozott. 1412-ben már hét S. Tomeo in Ponte-i lakos viselte a Lanfranchi nevet. Nanni di Ceccho, a szerény jövedelmű *bottaio*, vagyis kádár kitarzott, talán ő is rokon volt.

A Lanfranchi da S. Casciano család Pisa egyik legrégibb és legjelentősebb nemzetsége, mely főként a 12. és 13. században játszott jelentős politikai szerepet.²³ Habár a nemességhez sorolhatóak²⁴, a *popolo* idején a dei Donoratico mellé állnak a Viscontiakkal szemben, így a *popolo* idején hozott rendelkezések elvileg nem sújtják őket, a vizsgált 15. század eleji összeírások tanúsága szerint az igen népes nemzetség ekkorra elszegényedett. Egy kivételével mind a 25 Lanfranchi családfő a Ponte negyedben élt, presztízsük tehát legalább ebből a szempontból megmaradt, az általuk fizetendő tételek azonban csak elvétve érik el az 1 forintot 1409-ben és 1412-ben. 1402-ben még láthatóan jobb helyzetben voltak a Lanfranchi családfők, a közbeeső hét év, vagy éppen a túlzott fizetési kényszer azonban teljesen tönkretette őket, némelyikük kevesebbet fizetett, mint a már említett kádár.

Nem volt tehát szükséges, hogy a körzet legtehetősebb családja kihaljon ahhoz, hogy a statisztikai adatok máris alapvetően más képet mutassanak. Néhány korábban vagyonos család valóban drámai mértékben elszegényedhetett a 15. század eleji hatalmi harcok és kereskedelmi blokád következtében.

A S. Tomeo körzet valódi érdekessége, hogy az 1402-ben összeírt, ám 1409-ben már hiányzó háztartásfők közül négy nő volt, s csak egy férfi. Vagyoni helyzetük nem volt kiemelkedő, s csak egyikük foglalkozását ismerjük: Savina *tessitrice*, szövőnő volt. A másik három: Flora Spagnola, Bella del Valdarno és Costanza da Genova. Első ránézésre talán nincs is ebben semmi különös, ám valójában igen szokatlan nevek ezek. A nőket a középkori társadalom, s így a pisai írnokok is csak mint feleségeket, anyákat, lányokat vagy özvegyeket tudták elképzelni, s ezért női nevet szinte kizárólag férfi hozzátartozója nevével együtt találunk. Amennyiben nem, ott fel van tüntetve a foglalkozás, mint például Savina esetében. Úgy vélem, a három fennmaradó név beszédes²⁵, s nyugodtan lefordíthatjuk: Spanyol Virág, Arnóvölgy Szépe, Genovai Costanza. Ezek alighanem felvett „művésznevek”.

A másik körzet, amelynek lakóival érdemes részletesen megismerkednünk, a már többször emlegetett S. Piero a Grado. 1402-ben itt mindössze három nevet

²³ Maria Luisa Ceccarelli Lemut: *Medioevo Pisano*. Chiesa, Famiglie, Territorio, Pacini, Pisa, 2006, 212n, 217.

²⁴ A feltételes módot Emilio Cristiani érvei indokolják, miszerint az itáliai városokban mindig a közvéleményre volt bízva, hogy ki tartozik a nemességhez, s ezért rendkívül bizonytalan volt. Lásd: Cristiani, Emilio: *Nobiltà e popolo nel comune di Pisa dalle origini del Podestariato alla signoria dei Donoratico*, Napoli, 1962.

²⁵ Természetesen a férfiak esetében is előfordul, hogy nevük arra a távoli országra utal, ahonnan származnak, pl. az 1402. évi listában szereplő Domenico detto Ungheria.

találunk. Giovanni di Grossino, Giovanni di Neruccio di Machino és Pecchia (Di Antonio di Peruccio foglalkozását nem ismerjük, s tulajdonképpen a későbbi évekhez képest meglepően magas, mintegy félforintos összegeket fizettek. Pecchiáról feltételezhetjük, hogy nő volt, még hozzá özvegy. 1409-ben 14, három évvel később 13 háztartásfőt írtak itt össze, nyomorúságos, két-három *solidusos* összegekkel. 1412-ben mindegyikük neve mellé odaírta az írnok: *lavoratore*, vagyis középkori értelemben vett dolgozó, azaz mezőgazdasági munkás.

Alaposabb vizsgálódás után kiderül, hogy az 1409-ben már fiával, Michelével S. Piero a Gradóban élő Arrigo 1402-ben még a szintén Chinezica szélén levő S. Giovanni al Gaetano körzetben lett összeírva, ugyancsak fél forint körüli összeggel. Foglalkozását egyik évből sem ismerjük, valószínű azonban, hogy S. Piero a Gradóban ő és fia is *lavoratore* lett, igaz, 1412-ben már egyiküket sem találjuk.

Hét személy nevét 1409-ben és 1412-ben is felleljük, a kontinuitás tehát alig 50%-os három éven belül, 1402-ig pedig egyedül Pecchiát tudjuk visszavezetni, 1409-ben valószínűleg fia vagy fiatalabb férfikona szerepel Giovanni Peruccio néven. Úgy tűnik, Pecchia őt is túlélte. S. Piero a Gradóban tehát nem volt érdemes hosszú távra tervezni, nem nevezhető stabil földműves kisközösségnek. Ez az instabilitás éppen a pisai vidék 15. századi története s ezzel összefüggésben Pisa demográfiai életképessége szempontjából fontos. Amint már utaltam rá, a város a *contadóból*, vidékről érkező utánpótlás nélkül nem volt képes fennmaradni. S. Piero a Grado példája arra hívja fel a figyelmet, hogy Pisa lakosságszámának zuhanása mögött nemcsak a pestis és a malária áll, hanem a vidék nagymértékű pusztulása, hanyatlása s létbizonytalansága.

Összegzés

A 15. század eleji Pisa tehát igen instabil közösségnek tekinthető, inkább a folytonos változás, mint a folyamatosság jellemzi.

Az elvégzett kvantitatív vizsgálatok nyomán megállapítható, hogy Stephen R. Epstein tézise, mely a firenzei államot (mely tehát sokkal inkább kiterjedt *contado*, *dominium*) olyan tényezőként értékeli, mely késleltette az 1348 utáni új gazdasági-társadalmi-demográfiai *equilibrium* létrejöttét, Pisa esetében megállja a helyét. A lakosság intenzív migrációja bizonytalanná tette a város térszerkezetét kitöltő közösségek létét, s összességében igen jelentős elvándorlás, s ezzel összefüggésben pauperizálódás figyelhető meg. A Firenze által megkövetelt, gyorsan növekvő adóteher egyike volt azoknak a tényezőknek, melyek ezt a folyamatot gyorsították, majd konzerválták a 15. század első felében. Mindazonáltal hangsúlyozni kell, hogy Pisa alávetésének folyamata kivételes, s nem a szokványos út volt. Hasonlóan kiélezett konfliktus s az elitek közötti kompromisszumok hosszú

távú hiánya a firenzei–pisai viszony jellegzetes, egyedi, a 14–15. századi firenzei politikára nem jellemző.

Sikerült rámutatnunk a demográfiai válság két igen fontos szintjére: a családok sikertelen reprodukciójára, valamint a vidék pusztulására is. Ezzel egyben feloldható a braudeli struktúra és a politikai felszín azon ellentmondása, melyre Samuel K. Cohn igen határozottan hívta fel a figyelmet: „...*neither a hidden history of a micro-parasitic struggle, nor a Braudelian division of historical time, in which affairs of state dance on the surface of history, can explain the timing or geography of... long-term trends.*”²⁶

A demográfiai hanyatlás és főként a *contado*, a vidék pusztulása ugyanis olyan hosszú távú folyamatok voltak, melyek már a 13. század vége óta a toszkán struktúra részét képezték, s melyeket a 15. század elejének politikai eseményei felerősítettek. Így struktúra és politika kölcsönhatásban, s nem antagonisztikus ellentétben állnak egymással.

A szöveg létrehozása során állandó figyelmet igényelt az a körülmény, hogy a források személyek neveit, s ezáltal a különös, egyedi történetek sokaságát tartalmazták formalizált keretek között, adatok formájában, miközben a kutatás kezdetén feltett kérdések Pisa globális képére vonatkoznak. Mikrotörténelem és struktúra között lavírozni éppoly nehéznek bizonyult, mint modern és posztmodern gondolatvilág között.

²⁶ Samuel K. Cohn: *Demography and the Politics of Fiscality*. In: Connell, William J.–Zorzi, Andrea (ed.): *Florentine Tuscany. Structures and Practices of Power*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, 206.

Egyén és társadalom – a társadalmi integráció és reintegráció lehetőségei

(Marie de France: *Lais*)

Marie de France tizenkét verses elbeszélését a társadalmi nemek kritikai vizsgálata szempontjából elemzem. Kiindulási pontom egyrészt az, hogy a szexualitás és a társadalmi nemek kulturális konstrukciók, másrészt pedig a foucault-i hatalomelmélet feminista elsajátítására támaszkodva az, hogy a szubjektum szubjektivitásából adódóan képes szembeállni a hatalommal, és ezzel lehetősége nyílik olyan egyedi pszichoszociális-szimbolikus pozíciót kialakítani, mely leginkább megfelel saját szimbolikus és biológiai képességeinek. A szövegek közös jellemzője, hogy szereplői egy (vagy több) ponton kiszolgáltatottakká válnak a hatalommal szemben, éppen ezért lehetőség nyílik annak a vizsgálatára, hogy e szövegekben hogyan (vagy hogyan nem) találja meg az egyén a társadalomban a számára lehetséges pozíció(ka)t.

I. Hatalom és ideológia: udvari szerelem

1. A FEUDÁLIS ÁLLAM ÚJJÁSZÜLETÉSE

Marie de France a 12. század második felében alkotott, abban a korban, melyet a történészek (Északnyugat-Franciaország területére vonatkoztatva) a feudális állam újjászületésének¹ neveznek. Georges Duby erről a korról írva számba veszi a kereszténységen belüli változásokat, melyek a gondolkodásra (így a társadalomra és a művészetekre) erőteljesen hatnak: kiemeli egyrészt a test és az egyén egyre növekvő jelentőségét,² másrészt az egyházi gondolkodók igyekezetét a házastársi kapcsolat kereteinek pontos körülhatárolására.³ Az anyagi gyarapodás is az egyéni boldogulás és boldogság lehetőségét sugallja.⁴ Duby szerint ezek a változások

¹ Georges Duby: *A nő a középkorban*. Ford. Efraim Israel, Horányi Krisztina, Kutor Tünde. Faktum. Budapest, Corvina, 2000, 302.

² Uo. 302–303.

³ Uo. 306.

⁴ Uo. 302–303.

szükségesek ahhoz, hogy „a szerelmi kapcsolatot immár két ember szabad párbeszédének tekintsék”.⁵

Az ófrancia irodalomban Marie de France az első szerzők egyike, aki egyénített szereplőket és a köztük kibontakozó szerelmi kapcsolatokat állítja művei központjába, ugyanakkor szereplőinek sorsán, kapcsolatain keresztül az is vizsgálható, hogy az egyházi és a világi vezetők által szigorúan szabályozott társadalomban milyen nehézségek akadályozzák az egyén be- vagy visszailleszkedését a társadalmi rendbe.

Az udvari szerelem rendszerének kidolgozása, valamint a házastársi kapcsolat szigorú szabályozása is erre a korra tehető. Duby a korabeli társadalom felvázolásán keresztül magyarázza meg az egybeesést: az említett változások nyomán új rend van kialakulóban,⁶ tehát ebben az átmeneti időszakban újra kell szabályozni a két nem közötti kapcsolatokat. A folyamatok időrendjét tekintve azonban feltételezhető, hogy csak az udvari szerelem konvencióinak kidolgozását követően vált igazán fontossá a házastársi kapcsolat újraszabályozása, méghozzá egyszerűen azért, mert a nemesség köreiből csak a kialakuló új rend teszi lehetővé a házasságok számának nagyarányú megemelkedését.

Eddig az arisztokrata családok a földbirtok egységének megőrzése érdekében csak az elsőszülött fiút házásították ki, így sok felnőtt férfi nem alapíthatott családot.⁷ Márpedig az egyház szerint csak a házasságon belüli szexuális kapcsolat nem minősül bűnnek.⁸ Az udvarban élő nőtlen lovagok rendbontók, a zavar forrásai, akik feleséget követelnek maguknak, és ha az uralkodó nem teljesíti követelésüket, igyekeznek elcsábítani az udvarban élő nőket; sőt a vakmerő lovag lehetőleg hűbérurának feleségét környékezi meg.⁹ Ez adhat magyarázatot arra a felfogásra, mely szerint az udvari szerelem az egyén társadalmi konvenciók elleni lázadásának kifejeződése. A hatalom képviselői azonban igyekeznek kordában tartani ezt az udvari arisztokráciát:¹⁰ méghozzá az illendőség, az illem konvencióira hivatkozva, az udvari szerelem szabályrendszerének segítségével.¹¹

2. UDVARI SZERELEM

A hatalom és a szexualitás összefüggéseire vonatkozó foucault-i elméletet összegezve Biddy Martin kiemeli, hogy a nyugati kultúra „megteremtette, megsokszorozta és elterjesztette a szexualitást mint különösen jól használható eszközt az egyéni és társadalmi test(ület)ekhez való hozzáférésre, mégpedig úgy, hogy a tár-

⁵ Uo. 303.

⁶ Uo. 67.

⁷ Uo. 67.

⁸ Uo. 306.

⁹ Uo. 298–299.

¹⁰ Uo. 67–68.

¹¹ Uo. 299.

sadalmat nem a tiltás, hanem a normalizálás folyamatai révén tartja ellenőrzése alatt”.¹² Foucault a hatalom szexualitással kapcsolatos stratégiájának célját abban látja, hogy „egyre jobban, egyre alaposabban bekebelezze és átjárhassa a testeket, és egyre globálisabban kiterjeszthesse ellenőrzését a népességre”.¹³

A hercegi udvarokban a nőtlen lovagok nagy aránya miatt tehát célszerűbb tiltás helyett a nevelést, a folyamatok szabályozását, a normák kidolgozását választani a társadalmi probléma orvoslására. Ebben a rendszerben a hűbérúr a feleségét valójában tárgyként használja fel arra, hogy a lovag feletti hatalmát megszilárdítsa. Duby szerint a feleség három funkciót tölt be a lovaggal való kapcsolatban: a társadalom által előírt viselkedésre neveli a lovagot, közvetíti a lovag és a hűbérúr között, illetve ő a lovag csábítója, vágyának tárgya is.¹⁴ A hölgy e harmadik szerepet azáltal töltheti be, hogy szépségét a férfiak tekintete úgy olvassa, mintha annak egyedüli oka és célja a tetszés és a csábítás lenne. Duby az udvari szerelem szabályrendszerének két funkcióját hangsúlyozza: ezek a konvenciók egyrészt a társadalom által előírt viselkedésre nevelik a lovagot és az udvarban élőket, másrészt a hűbéri rendet erősítik meg.

Ami a házastársi kapcsolat szabályozásának kidolgozását illeti, annak közvetlen oka éppen az anyagi gyarapodás: Duby azzal magyarázza a nemesség köreiben tapasztalható mind több és több házasságkötést, hogy a fellendülő gazdaság hatására a nemesi vagyon egyre könnyebben kezelhető, csökken a földtulajdon szerepe, a hozomány pedig egyre nő.¹⁵ Tehát a „jövendő lovagok tudják, hogy van esélyük a nősülésre”,¹⁶ így megváltozik a szerelmet és a házasságot érintő gondolkodásmód is: az udvari szerelem rituáléját a házasság előkészítésének kezdik tekinteni.¹⁷ Ugyanakkor megváltozik a nőkről alkotott kép is: a férfiak szövetségesnek kezdik tekinteni a nőt, aki „ha messze nem egyenlő is velük, megérdemli, hogy szabályok szerint bánjanak vele”.¹⁸

A lovag és a hölgy közti kapcsolatot gyakran a hűbéri viszonyhoz hasonlítják. Michel Zink szerint a lovag hűbérúrnőjének tekinti szerelmét: „[l]’amant courtois fait de celle qu’il aime sa dame, sa domna (domina), c’est-à-dire sa suzeraine au sens féodal”.¹⁹ Sharon Kinoshita tanulmányában az udvari szerelemmel kapcsolatban Duby felfogásából indul ki, de ki is egészíti azt egy újabb szemponttal: az udvari szerelem rendszere a társadalmi nemek hierarchiáján alapuló hatalmi vi-

¹² Biddy Martin: „Feminizmus, kritika, Foucault”. Séllei Nóra (szerk.): *A feminizmus találkozásai a (poszt)modernnel*. Ford. Séllei Nóra. Artemisz Könyvek. Debrecen, Csokonai, 2006, 199.

¹³ Michel Foucault: *A szexualitás története. A tudás akarása*. Ford. Ádám Péter. Szerk. Babarczy Eszter. Veszedelmes viszonyok. Budapest, Atlantisz, 1996, 110.

¹⁴ Duby 299–300.

¹⁵ Uo. 96.

¹⁶ Uo. 96.

¹⁷ Uo. 96.

¹⁸ Uo. 96.

¹⁹ Michel Zink: *Le Moyen Âge: littérature française*. Phares. Nancy: Presses Universitaires de Nancy, 1990, 47.

szonyokat igyekszik megfordítani, hiszen a nőt eddigi alárendelt szerepéből hirtelen piedesztálra emeli, a nő a vágy és az imádat tárgya lesz, ugyanakkor kettejük kapcsolatában a nő hatalmat gyakorol a lovag felett, ez a hatalom azonban egyszerre utánozza és megkettőzi a hűbérúr hatalmát.²⁰ Tehát az udvari szerelem ideológiája csak *látszólag* fordítja meg a kérdéses hatalmi hierarchiát, hiszen a nő tárgyiasítva, piedesztálra emelve jelenik meg, nem szubjektumként. Toril Moi a nő tárgyiasítását azzal magyarázza, hogy a piedesztálra emelt nőt az idealizálással dehumanizálják, ezzel is elősegítve az ellenőrzés alá vonását.²¹

Mindezek alapján az Elisabeth Badinter által a 17. század előtti francia társadalomra kidolgozott családmoddell²² rávetíthető a hűbérúr-úrnő-lovag kapcsolatra. Badinter keresztény tanításokra alapozott családmoddellje szerint az apa-anyagyermek kapcsolatban a családfőnek, az apának alárendelt anya neveli az apai törvényre a gyermeket, a hatalmi viszonyok tehát a következőképpen alakulnak: az anya alá van rendelve az apának, de részleges hatalmat gyakorolhat a gyermek felett annak felügyelete, nevelése révén; a gyermek pedig kétszeresen alárendelt, egyrészt az apai (abszolút) hatalomnak, másrészt az anyai részleges hatalomnak. A hűbérúr-úrnő-lovag kapcsolat „hatalmi piramisát” ugyanezek a hatalmi viszonyok jellemzik, sőt az úrnő-anya párhuzamot az is alátámasztja, hogy mindketten a vágy és az imádat tárgyai, igaz, ez utóbbi a kérdéses korszakban az anyával kapcsolatban (társadalmi szerepének viszonylag csekély jelentőségére való tekintettel)²³ inkább csak közvetve, a keresztény tanításokon alapuló családmoddell Szűz Mária-analógiája alapján jelenthető ki. A nő, az úrnő iránti rajongás és imádat Duby és Kinoshita érvelése alapján tehát annak a jele, hogy a kérdéses társadalomban a nő szerepe felértékelődött, ugyanakkor ez utóbbinak éppen az az oka, hogy az idealizált és tárgyiasított nőt a rend megszilárdításának eszközeként használja a hűbérúr.

3. HATALOM ÉS IDEOLÓGIA

Lapsley és Westlake a foucault-i hatalomelméletet áttekintve kiemelik, hogy Foucault szerint a hatalom összetett, mindenütt jelenlévő és mindig magában hor-

²⁰ Sharon Kinoshita: „Adultery and Kingship in Marie de France's »Equitan«”. *Essays in Medieval Studies* 16 (1999). <http://www.illinoismedieval.org/ems/VOL16/kinoshta.html>. 42.

²¹ Douglas Moffat: „Fearful Villainy”. *Essays in Medieval Studies* 11 (1994). <http://www.illinoismedieval.org/ems/VOL11/11ch9.html> 121. o. Moffat a következő tanulmányra hivatkozik: Toril Moi: „Desire in Language: Andreas Capellanus and the Controversy of Courtly Love”. David Aers (szerk.): *Medieval Literature: Criticism, Ideology and History*. Brighton, Harvester Press, 1986.

²² Elisabeth Badinter: *A szerető anyja. Az anyai érzés története a 17–20. században*. Ford. Szekeres András. Artemisz Könyvek. Debrecen, Csokonai, 1999, 27–28.

²³ Uo. 16.

dozza az ellenállás lehetőségét.²⁴ A hatalom mindenütt jelen van – ez a gondolat Margaret Atwood disztópiájában is megjelenik: „A Gileád Köztársaság [...] nem ismer határokat. Gileád benned van”²⁵. Ennek fényében a foucault-i elmélet értelmezhető úgy, hogy azért van mindenütt jelen a hatalom, mert a szubjektumok internalizálták a domináns diszkurzusokat, így pedig a hatalomhoz képest valóban nincs és nem is lehet külsődleges pozíció.

Foucault megfogalmazása szerint a hatalom mindenütt jelen van, de „nem azért, mert mindent átfog, hanem mert mindenünnen előbukkanhat”;²⁶ az egyenlőtlen és folyamatosan változó viszonyok pedig azt eredményezik, hogy „a hatalmat számtalan pontból kiindulva lehet gyakorolni”.²⁷ Az ellenállás pedig azért lehetséges, mert „az ellenállási pontok mindenütt jelen vannak a hatalom hálózatában”.²⁸ A hatalom elméletéhez szervesen kapcsolódik Foucault diszkurzuselmélete is: minden nézőpont egy diszkurzus része, és minden diszkurzus a valóság más verzióját hozza létre.²⁹ Martin kiemeli: a hatalom „nem egyetlen központban összpontosul”, így „az ellenállás sem egyetlen pontból ered”.³⁰ A hatalom ellentmondásai miatt, a hézagjai mentén lehetőség nyílik ellenállásra, és ez az egyén számára fontossá válhat társadalmi pozíciójának kivívása során.

Marie de France szövegeiben tetten érhetőek az udvari szerelem ideológiájának ellentmondásai: az udvari szerelem hivatott a fegyelemre nevelni a lovagokat, a hűbérurak ennek a rendszernek a segítségével szilárdítják meg hatalmukat, ugyanakkor éppen azért, mivel szerelemről és szenvedélyről van szó, bármikor fennáll a lehetőség a határok átlépésére, a fegyelem és önmérséklet követelményeiről való megfélekedezésre, így transzgresszív cselekedetekre nyílik lehetőség.

4. MÉRTÉKTELENSÉG

Az önfegyelem, önmérséklet elvárása az udvari kultúrában nemcsak a lovagokkal szemben fogalmazódik meg, hanem a nemesség körein belül mindenkire vonatkozik, hiszen az „udvariasságot” minden nemestől elvárják, tehát a lovagokra, hölgyekre és hűbérurakra egyaránt vonatkozik. A társadalmi elvárásként megjelenő önfegyelemmel kapcsolatban ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a szövegekben gyakran találunk figyelmeztetést: a mértéktelenség, szertelenség (*démesure*) elkerülésére int a narrátori hang, illetve a történet ilyen mértéktelenség következményeit illusztrálja.

²⁴ Robert Lapsley, Michael Westlake: „Politics”. *Film Theory: An Introduction*. Manchester, Manchester University Press, 1988, 21.

²⁵ Margaret Atwood: *A szolgálólány meséje*. Ford. Mohácsi Enikő. Szeged, Lazi, 2006. 34.

²⁶ Foucault 95.

²⁷ Uo. 96.

²⁸ Uo. 98.

²⁹ Lapsley, Westlake 19.

³⁰ Martin 200.

A mértéktelenség fogalma kibővíthető: a határok bármilyen átlépése, a szabályok megszegése is ide sorolható, vagyis például a történetek fontos fordulópontját jelölő figyelmeztetések, tiltások későbbi megszegése, végső soron pedig a hűbéri társadalom alapjait fenyegető esküszegések is ide tartoznak. Ez alapján tehát nemcsak a hitszegést, illetve a házasságtörést mint a feudális társadalomban elkövethető két legalapvetőbb bűnt tekinthetjük a mértéktelenség megjelenésének, hanem a szabályszegések közül azokat is, amikor a féltékeny férj vagy apa ténylegesen vagy metaforikusan bezárva tartja feleségét vagy lányát, hiszen ezzel az adott társadalomban a valóságos hatalmi viszonyokat hangsúlyozza azok elfedése helyett, tehát ő maga ássa alá az udvari szerelem ideológiáját, melynek éppen a nők alárendeltségén alapuló, domináns hatalmi hierarchiát kellene elfednie.

Ráadásul az ilyesféle visszaélés a hatalommal azért is számíthat a mértéktelenség egyik példájának, mert ebben a korban már a házasságról mint szövetségről kezdenek gondolkodni, és ebből a szempontból hitszegésnek fogható fel az, ha nem a szövetség szabályai szerint bánnak egymással a felek. Ezt sugallja a férj féltékenységeinek túlzott mértékét a *démesure* szóval jelző sor is a *Guigemar* című szövegben: „Gelus esteit a desmesure” (211).³¹ A túlzásba vitt féltékenység és főleg annak megnyilvánulása, a feleség bebörtönzése, a megkívánt önfegyelem és a másik iránti tisztelet hiányára mutat, ami a házasság felek közti szövetség szabályainak a semmibe vételét jelzi. És ezt támasztja alá az is, hogy – amint azt Michel Zink is kiemeli – a féltékenység az udvari kultúra felfogása szerint csak a nem nemes, a nem udvari, a hitvány (*vilain*) jellemzője lehet.³²

Ha a házasságot szövetséggként értelmezzük, abból az is következik, hogy a szövetség szabályait a férjnek és a feleségnek egyaránt be kell tartania, tehát amikor a *Lanval* és a *Bisclavret* című szövegekben a feleség csak a saját érdekeit szem előtt tartva manipulálja férjét, a hölgyek ugyanúgy hitszegést követnek el, mint a feleségüket bezárva tartó férfiak. Az utóbbi esetben a bebörtönzött, boldogtalan feleségek által elkövetett házasságtörés is transzgresszív cselekedet, azonban a hitszegés „enyhítő körülményeinek” tekinthetjük egyrészt azt, hogy az eredeti hitszegést a férj a feleség bebörtönzésével követte el, másrészt azt, hogy ha abban az átmeneti korban, melyben a szövegek keletkeztek, az udvari szerelmet a házasság előkészítésének kezdik tekinteni, akkor a házasságban az egymás iránti szerelemnek is szerepet kell kapnia, ahogy arról a *Fresne*, a *Milun* és az *Eliduc* című szövegek megoldása is tanúskodik. A feleség bebörtönzése értelmezhető úgy, hogy a férj csak tárgynak tekinti feleségét, és vágya tárgyát, felesége testét ellenőrzése alatt akarja tartani, de mivel a szerelem hiányzik a házasságból, csak a test fölött lehet hatalma. A férj hatalma ellen, mivel az nem abszolút,

³¹ Marie de France: *Lais*. Szerk. Jean Rychner. Párizs: Champion, 1966. „s a vén féltékeny módfelett”. Marie de France: *Tizenkét szerelmes rege*. Ford. Rajnavölgyi Géza. Budapest, Eötvös József Kvk., 2001.

³² Zink 46.

hiszen felesége gondolatait, lelkét nem tudja ellenőrzése alá vonni, a házasságtörés révén lázadhat fel a hölgy.

II. A kiszolgáltatottság témája: a lovag, a hűbérúr és a hölgy

A tizenkét szöveg közös témája a szerelem, melyet az elbeszélések más-más aspektusból jelenítenek meg. A kiszolgáltatottság témája is közös vonás a szövegekben: a szerelem vagy a házasság hiánya miatt kiszolgáltatottá válhat a lovag, a hölgy és a hűbérúr is. A szereplők ugyanakkor a szerelemnek is ki lehetnek szolgáltatva, hiszen az nemcsak boldogságot, de szenvedést is hoz. A tizenkét történetet ugyanakkor más közös témák is összekapcsolják: a *kalandok* és a *csodák*. Szabics Imre a szövegek magyar fordításához írt előszavában kiemeli, hogy a tizenkét szöveg „témáját és alapotívumait a szerelem által ihletett és a lovaghősökre próbatételként váró *kalandok*, valamint a kelta népek [...] ősi hitvilágából, meséiből és történeteiből átvett, a hősök sorsában rendszerint váratlan fordulatokat hozó *csodák* alkotják”.³³

Szabics szerint a kalandok kettős jellege a magyarázat a szövegek kettős szerkezeti tagolására.³⁴ A kettős tagolás legszembetűnőbb jele, hogy a szövegeket együttlét-távollét, illetve valós világ-csodás világ dichotómiák jellemzik. A szerkezetet pedig általában két fordulópont határozza meg, ezek hozzák el a kalandokat, a próbatételeket a szereplők számára: először egy kezdeti hiba vagy hiány jelentkezik, amit azonban először nem a megfelelő megoldás követ, ezért még egy fordulópont nyomán kell a valódi megoldást megtalálni. Azonban nem minden szöveg feleltethető meg maradéktalanul a kettős tagolás elvének: három szöveg, a *Fresne*, a *Yonec* és a *Milun*, szerkezetileg hármastagolású. Ezek olyan gyermekek sorsával foglalkoznak, akiknek valódi identitása csak az elbeszélés végére kerül nyilvánosságra, így biztosítják az időközben már felnőtt gyermek és a szülők egymásra találását, a gyermek társadalmi reintegrációját.

A szövegek alapján megállapíthatjuk, hogy a lovaggá váláshoz és a lovagi státus megtartásához a lovagi erényeken kívül szükség van az igazolható nemesi identitásra, a támogatókra és a szerelemre. A lovagi erények ismertetőjegyeinek tekinthetjük egyrészt a fizikai felkészültséget, másrészt a nemesi-lovagi jellemet, mely többek között a bátorságról, vitézségről, önfegyelmről, mértékletességről, lojalitásról, bőkezűségről ismerszik meg. A szerelem ebben a korban az udvari

³³ Szabics Imre: „Előszó”. Marie de France: *Tizenkét szerelmes rege*. 8. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁴ Uo. 11.

szerелеm ideológiája miatt fontos: a szerelem neveli fegyelemre és mértékletességre, illetve lojalításra a lovagokat, ezzel megszilárdítja a lovagi erényeket, végső soron pedig a feudális társadalmi rendet.

Guigemar majdnem minden tekintetben megfelel a társadalmi rendbe való beilleszkedés feltételeinek, a lovaggal szemben támasztott társadalmi elvárásoknak, azonban nem érdekli a szerelem, ezért mégsem fogadja őt el a társadalom:

*De tant i out mespris Nature
Ke unc de nule amur n'out cure. [...]
Pur ceo le tienent a peri
E li estrange e si ami.*³⁵

(57–58, 67–68)

A későbbi vadászat során szerzett combsérülése szimbolikus jelölője szerelemre való képtelenségének. Laurence Harf-Lancner megjegyzi, Guigemar történetében a szenvedélyes vadász, Hippolyte témája is megjelenik,³⁶ a vadászé, aki a csodás világhoz tartozó hölgy szerelmét nyeri el. Guigemar valóban csodás hajó révén jut el abba a távoli, csodás világba, ahol rátalál a gyógyulást és szerelmet hozó hölgyre. Ez a motívum Trisztán és Izolda történetét idézi, erre a párhuzamra Judith Barban tanulmánya is felhívja a figyelmet.³⁷ A szenvedélyes vadász és a csodás világból érkezett hölgy témáját azzal is alátámasztja a szöveg, hogy amikor a hölgy a csodás hajóval elmenekül férje udvarából, vagyis a csodás világból, és Guigemar világában Meriáduhoz kerül, Meriadu kimondhatatlanul elégedett tündérekhez hasonlatos szépségével. Meriadu tárgyként csodálja a hajóban megtalált hölgyet, erre utal a „troveüre” kifejezés is:

*Dedenz unt la dame trovee,
Ki de beuté ressemble fee.
Il la saisist par le mantel,
Od lui l'en meine en sun chastel.
Mut fu liez de la troveüre,
Kar bele esteit a demesure.*³⁸

(703–708)

³⁵ „Természetében ám hiány / az, hogy szerelmet nem kíván; [...] barátok és idegenek / úgy vélik, Guigemar elveszett.”

³⁶ Marie de France: *Lais de Marie de France*. Ford., jegyzetek: Laurence Harf-Lancner. Párizs: Le Livre de Poche, 1990. 31. 3. jegyzet.

³⁷ Judith Barban: „The Making of the Man: Woman as Consummator in the *Lais* of Marie de France.” *The South Carolina Modern Language Review* 1.1 (2002 tél). <http://alpha1.fmarion.edu/~scmlr/barban.htm>. n.o.

³⁸ „[S] a hölgyet ott bent fellelik / – oly szép, hogy tündérnek hiszik. / Köpenyénél ragadja meg, / s várába véle visszamegy. / A zsákmánnyal elégedett / hisz szép az mindennekfelett.”

A saját környezet és a távoli, csodás udvar kettőssége kapcsán kiemelhető, hogy az idegen környezetbe kerülés (*displacement, dépaysement*) témája révén a saját környezet megszokott kötöttségei, a megszokottság miatt megfoghatatlanná vált társadalmi konvenciói élesebben rajzolódnak ki. Ez adhat magyarázatot arra is, hogy a hölgygel mind Guigemar világában, mind férje világában hasonlóképpen, tárgyként bánnak a hűbérurak: férje és Meriadu is bebörtönzi, és csak szépségét csodálja.

1. KETTŐS KISZOLGÁLTATOTTSÁG ÉS FÉLTÉKENYSÉG

A hűbérúr minden esetben a hatalmával való visszaélés miatt válik kiszolgáltatottá: néhány hűbérúr saját tekintélyét ássa alá azzal, hogy elhamarkodottan dönt egy lovagja bűnösségének kérdésében; más szövegekben a boldogtalan házasságban szenvedő feleség féltékeny férje a túlzásba vitt féltékenység miatt él vissza hatalmával, nem tiszteli feleségét, nem bízik meg benne, ezért bebörtönzi.

Guigemar hölgyét kétszer börtönzik be, először féltékeny férje, majd egy hűbérúr, Meriadu, holott Meriadu – a férjjel ellentétben – végképp nem formálhat semmiféle jogot a hölgyre. A hölgy és Meriadu kapcsolata kivételes, hiszen a szövegek közül ez az egyetlen példa arra, hogy a hölgy elutasítja a szerelme. A hölgy azért sem fogadhatja el Meriadu hódolatát, mivel az ő szerelme a jóslat értelmében csak Guigemar „sebét” gyógyíthatja meg. Ez egyrészt alátámasztja Lakits Pál érvelését, amire Szabics Imre is hivatkozik: a kaland „mindig a hős »testére van szabva«,”³⁹ tehát Guigemar (és nem Meriadu) sorsa az, hogy elnyerje a hölgy szerelmét. Másrészt alátámasztja Szabics érveit a szövegek kettős tagolásával kapcsolatosan, mivel a hölgy és Meriadu kapcsolata a szöveg kettősségei közé sorolható: a hatalmával visszaélő hűbérúr motívuma kettős kiszolgáltatottságot eredményez, a hűbérúr saját magát és a hölgyet is kiszolgáltatottá teszi, ezt pedig az a kettősség érzékelteti, amely a hölgy és a férj, illetve a hölgy és Meriadu kapcsolatának hasonló vonásaiból adódik; ugyanakkor a szerelem jelenléte és hiánya alapján a hölgy és Guigemar kapcsolatával ellentétbe állítható a hölgy és Meriadu kapcsolata.

A hölgy és Guigemar összetartozását a lovag ingére kötött csomó és a hölgyre csatolt öv jelképezi; mindkettőt tilos letépni, csak megoldani szabad. A szerelmek megállapodása az, hogy csak azt szerethetik, aki meg tudja oldani a csomót, illetve az övet, melyek így identitásukat is meghatározzák. A csomó és az öv szimbóluma értelmezhető úgy, hogy ez kimondatlanul is egymás iránti elkötelezettségük jele, illetve úgy, hogy sem erőszakkal, sem türelmetlenül nem lehet egyikőjük szerelmét sem kikényszeríteni. Guigemartól visszatérése után mindenki azt várja,

³⁹ Lakits Pál: *A kaland változásai*. Budapest, Akadémiai, 1967, 30. Szabics Imre tőle idéz: Szabics Imre: „Előszó”. Marie de France: *Tizenkét szerelmes rege*, 10.

hogy kössön házasságot, de ő a csomó révén, a sikertelen próbatételekkel tudja elkerülni, hogy rákényszerítsék a házasságra. Meriádu a félig ájult hölgyről, annak tudta nélkül próbálja meg lecsatolni az övet, de erőszakos tette sikertelen; később kétségbeesetten, kényszeresen hívat lovagokat a próbatételre. Döntése azt jelképezi, hogy a hölgyet, a hölgy testét a bebörtönzése révén ellenőrzése alatt tudja tartani, de mivel nem sikerül az övet sem megoldania, sem megoldatnia, a hölgy teste fölött csak részlegesen tud hatalmat gyakorolni, célját nem éri el, vágyait nem tudja kielégíteni.

A boldogtalan házasságban élő feleség témáját feldolgozó szövegek közül a *Guigemar* és a *Yonec* esetében a boldogtalan házasságban élő hölgyek őrzését férjük a nőrokonokkal biztosítják. *Guigemar* hölgyének őrzését a férj unokahúgának kell ellátnia egy idős, kasztrált pap segítségével, később a hölgyet Meriádu a húga „gondjaira” bizza, *Yonec* édesanyját pedig a férj idős húga és egy pap tartja ellenőrzés alatt. Atwood disztópiájában a Gileád Köztársaság a „nénik” felügyelete alatt neveli át az új rendszer elvárásai szerint a béranyaként funkcionáló „szolgálólányokat” (*handmaid*), a szolgálólányok fölött pedig egyedül a vezetők feleségei gyakorolhatnak hatalmat. A regény utolsó fejezetében, mely a szolgálólány meséjéről tartott konferencia-előadást jeleníti meg és egyúttal parodizálja, a professzor megállapítja, hogy a nénikkel biztosított felügyelet nem az egyetlen eset a történelemben, amikor a nők ellenőrzését nőkre bízta; majd hozzáteszi: „[a]mikor a hatalom hiánycikk, kevés is csábító belőle”.⁴⁰

Badinter családmodelljét erre a kapcsolatrendszerre is rávetíthetjük: az apai rendet, a családfő akaratát a neki alárendelt anya érvényesíti, az anya feladata a gyermekek ellenőrzése és nevelése. A két verses elbeszélés bebörtönzött feleségeit, illetve a regény szolgálólányait is a gyermek helyére helyettesíthetjük be a hatalmi piramisban, az őket ellenőrzés alatt tartó nőket pedig az anya helyére; annál is inkább, mivel a regény narrátor-főszereplője, Fredé (*Offred*) többször is megjegyzi, hogy gyerekként bánnak vele és a többi szolgálólánnyal. További párhuzam a béranya-szolgálólányok és a bebörtönzött feleségek között, hogy rájuk az örökösök biztosítása miatt van szükség, ezért a bebörtönzött feleségeket az udvari szerelem ideológiájának feminista szempontú értelmezése alapján valóban tekinthetjük eszköznek a férjük kezében, ugyanakkor a feleségek ellenőrzését végző nőrokonok ugyancsak eszközök a családapá kezében. Az ellenőrzést végző női mellékszereplők közül kiemelkedik a *Guigemar* szövegében a férj unokahúga, aki a „börtönőr” szerepének betöltése helyett a hölgy valódi társa a bezártságban, akire ugyanúgy számíthat a hölgy, ahogy a többi elbeszélésben megjelenő mellékszereplők közül a hírnőkökre, a segítőkre támaszkodhatnak a főszereplők.

⁴⁰ Margaret Atwood: *A szolgálólány meséje*, 362.

2. A GRISELDA-TÉMA

Az *Equitan* címszereplőjétől és a *Fresne* szerelmes hűbérurától, Guruntól hűbéresei azt követelik, házasodjanak meg. Azonban mind *Equitan*, mind Gurun vét az udvari szerelem szabályaival szemben: *Equitan*, a király, nála alacsonyabb rangú nőt, hűbérese feleségét teszi szeretőjévé, Gurun pedig *Fresne*-t, akiről, mivel a lány talált gyermek, nem tudja, nemesi származású-e. A hölgy tehát e két szövegben vélhetően (*Fresne*), illetve valóban (*Equitan*) alacsonyabb rangú, mint a szerelmes hűbérúr.

Michel Zink az udvari szerelem konvencióit tárgyalva kitér arra, hogy az imádott hölgynek a lovagnál magasabb rangúnak kell lennie, nehogy előfordulhasson az, hogy a hölgy érdekből fogadja el szerelmese szolgálatait, vagy hogy a szerelmes hatalmával visszaélve kényszerítse a hölgyet szerelme elfogadására és viszonzására.⁴¹ A két hűbérúr hibát követ el, mivel választásukkal felrúgják a hűbérúr-hölgy-lovag hármasság kapcsolatrendszerét, ezzel pedig ők maguk is destabilizálják saját hűbérúri pozíciójukat, illetve a hölgyet is kiszolgáltatott helyzetbe hozzák.

Az alacsonyabb rangú, ezért szeretője hatalmának is kiszolgáltatott hölgy megjelenítése miatt a két szöveget *Griselda* témájának két variációjaként értelmezhetjük. *Fresne* esetében az önfeláldozó szerelem motívuma hangsúlyos, míg *Equitan* történetében hiányzik az önfeláldozás, a hölgy nem képes lemondani szeretőjéről. *Griselda* témájának egyik motívuma jelen van a boldogtalan házasságban élő hölgyet megjelenítő szövegekben: a bizalom hiánya vezet ahhoz, hogy a féltékeny férjek bebörtönzik a feleségeket, illetve férje is emiatt állítja *Griseldát* sorozatos próbatételek elé.

Fresne Gurun minden kívánságát ugyanolyan engedelmességgel fogadja (el) és teljesíti, mint *Griselda*, holott Gurun *Gualtier*ivel ellentétben nem adja parancsba a feltétlen engedelmisséget. A két történet között különbség, hogy *Griseldától* férje vette el gyermekeiket, *Fresne*-t pedig anyja tüntette el a házból. *Fresne* anyjának van ugyan segítsége egyik udvarhölgye személyében, mégsem sikerül a gyermek nemesi származását mindenki előtt világossá tenni, amit a *Fresne* (Köris) név jelentéséhez kapcsolt terméketlenség konnotációja is jelöl, hiszen hiába *Fresne* nemesi identitását igazoló gyűrűje és selyemszövege, hiába nemeslelkűsége, Gurun és hűbéresei nem veszik őt számításba, amikor menyasszonyt keresnek.

Fresne története felveti a liminalitás témáját is: Gurun házasságkötésével biztosra válik, hogy *Fresne* a feleség státusát nem érheti el, sőt eddigi marginális, szeretői pozíciója is veszélybe kerül. *Fresne* – *Griseldához* hasonlóan – úgy kerül liminális állapotba, hogy miután szeretői pozíciójából is ki akarják mozdítani, mindenki megdöbbenésére ura szolgálatában marad, és az új esküvő előkészítésében is tevékenyen részt vesz. A cselekedetét övező megdöbbenés arra utal, hogy *Fresne* státusa a társadalom számára értelmezhetetlenné válik. Amikor valódi

⁴¹ Zink 48.

identitására fény derül azáltal, hogy az esküvőt előkészítve⁴² lemond ismertető-jegyeről, a selyemszövetről, családja és Gurun közös döntése nyomán az esküvő másnapján felbontják Gurun házasságát, hogy Fresne köthessen házasságot Gurunnal.

A kiszolgáltatottság vizsgálata bizonyítja, hogy az udvari szerelem konvenciói hozzájárulnak a társadalmi hierarchia fenntartásához, ugyanakkor a hatalom természetéből adódóan a visszaélés és a szembeszállás alá is ássák a rendszert.

⁴² Griseldával ellentétben, aki férje parancsára készíti elő az új esküvőt, Fresne saját maga dönt úgy, hogy Gurun izlését és kényelmét szem előtt tartva vezeti az esküvő előkészületeit.

Bicsák Zsanett Ágnes–Szabó Anita Éva

Adalék Herbart etikájához¹

Bevezetés

Jelen tanulmány alapvető célkitűzése Johann Friedrich Herbart etikájának bemutatása, egy szélesebb perspektívából szemlélve a herbarti pedagógia alaposabb megértése érdekében született vizsgálódás rögzítése.

A 18. századi pedagógus (filozófus, pszichológus) a „német hagyománynak” megfelelően a pedagógia rendszeres kidolgozását tűzte ki célul, hogy hozzájáruljon a pedagógia tudományként történő elfogadásához. Mindazáltal nem tévesztette szem elől a pedagógia alapvető küldetését, eleget tett a társadalmi fejlődésért tett szolgálat kívánalmának. Természetesen mindezt korában, Poroszország aktuális történelmének megfelelően kell érteni.

A kutatást indokoltta teszi, hogy a magyar nyelvű szakirodalom Herbartra vonatkozóan meglehetősen szerény, s helyette bizonyos hiedelmek és tévutak jellemzik pedagógiájának megítélését, melyek nem kerültek tisztázásra. E hiátusra kívánjuk felhívni a figyelmet.

A Herbart által kidolgozott pedagógia megértésének kikerülhetetlen pontja az általa megjelölt tudományterületek alapos körbejárása. Pedagógiája ugyanis a filozófia keretében, az erkölcs, valamint a pszichológia tudományát segítségül hívva született meg. Jelen esetben az etika mint a pedagógia alappillére kerül vizsgálatra, ami a nevelés célját hivatott megadni. Mindemellett a vizsgálat során elengedhetetlen a nagy előd, Immanuel Kant ugyanezen tárgyban elért eredményeinek számbavétele.

A tanulmány Herbart etikájának kulcsfogalmaait igyekszik sorba venni, analízálni, összevetni Kant etikájában fellelhető fogalmakkal. Jelen esetben sor kerül az erkölcsi törvény, a maxima, a kötelesség, szabadság-okság [...] fogalmainak kifejtésére, valamint ezen alapvető fogalmak egymáshoz fűződő viszonyának tisztázására. Mindezzel a két rendszer esetenként azonos fogalmainak árnyalati különbségei is feltárulnak. (A kutatás nehézségét ugyanakkor épp a két gondolkodó fogalomkészletének sokrétű összefonódása adta, mely helyenként csak pusztán metodikai céllal választható szét.)

¹ A dolgozat további részei a *Mester és Tanítvány* 2007. augusztus, 15. számában jelentek meg.

A két gondolkodó etikájának általános jellemzését, nevelésről alkotott állásfoglalását vesszük számba, majd annak mélyebb megértéséhez szolgálunk – ahogy a címben is jeleztük – némi adalékkal.

Kant és Herbart etikájának általános jellemzése

Elsőként Kant etikai rendszerének működését elemezzük, megkeresve azokat a főbb mechanizmusokat, melyek alapján lényege megnyilvánul, s mely a továbbiakban kiindulópontként szolgál. A kanti etika legelemibb módon a kanti emberkép megmutatásával válik érthetővé. A kanti ember ugyanis az etika főszereplője, akiről és akinek e rendszer szól.

Az ésszel bíró individuum aktív lényként egzisztál a világban; az ember él és cselekszik. Cselekedeteinek alapjául akarata szolgál. E tekintetben azt mondhatjuk, hogy Kant etikájának kiindulópontja nem más, mint az akarat. A cselekvő individuumnak akarata az, melynek késztetésére valósággá változtatja (épp a cselekvés által) az elméjében körvonalazódó gondolatokat, késztetéseket. Ahhoz, hogy a cselekedet helyes legyen, az akaratnak is helyes dolgokra kell irányulnia. Mi az, ami ezt az akaratot meghatározza? Kant az akarat meghatározását az észnek tulajdonítja. Az észnek, mely gyakorlati. Mi is ez a gyakorlati ész? A tiszta ész, mely akaratmeghatározó. És mi is az a tiszta ész? Az ész, melynek vizsgálati tárgya és vizsgálója is önmaga (önmaga működését ésszerű kritikával illetni képes). Az ember cselekszik, akarata szerint, így a fent vázoltak értelmében, a tiszta gyakorlati ész szerint, mely a cselekvő individuumnak sajátja.

Az akaratot a tiszta gyakorlati észnek kell meghatároznia. Ám felmerül a kérdés, hogyan történik ez? Mi módon határozza meg ez a bizonyos tiszta gyakorlati ész azt a bizonyos akaratot? Kant rendszerében ehhez egy szabályra van szükség, mely a későbbiekben a törvény rangjára emelkedik. Miért szükséges követendő szabályt rendelni az önmagát kritikailag vizsgálni képes (tiszta ésszel rendelkező) emberhez, azért, hogy akaratának irányát (helyesen) meghatározhassa? Kant szerint azért, mert az ember olyan lény, hogy bármennyire is rendelkezik tiszta ésszel, képes arra, hogy attól eltérően döntsön. Képes másképp cselekedni, mint ahogy azt a tiszta ész diktálja. Tehát szükségünk van egy szabályra.

Ez a szabály, mint már írtuk, az akarat meghatározására fog szolgálni, az akarat pedig a cselekvést fogja meghatározni. Mi az, ami hatással van akaratunkra, ezáltal cselekvésre indít? Tetteink mozgatója, hogy vágyunk a cselekvés nyomán előálló dolgokra, viszonyokra. Vágyunk rá, mert ezen megvalósulásoktól remélünk örömet, boldogságot, akármit.

Kant szerint az effajta, a cselekvés miértjére adandó válaszok mind egyéniek, ezáltal esetlegesek. A cselekvésnek szubjektív összetevőit alkotják, a cselekvés

szubjektív elvei. Ezen szubjektív elvek nem lehetnek a keresendő szabály alapjai. Nem csak némely vagy néhány ember számára kíván szabályt alkotni a helyes cselekvés megtalálásához. Minden ember kezébe iránytűt akar adni, mely minden döntési helyzetben használható.

Mivel, mint tisztán látható, Kant az univerzalitás igényével lép fel, így el kell vonatkoztatnia minden esetleges, szubjektív, feltételekhez kötött tartalomtól. Az objektív és szükségszerű törvény megalkotásának alapja nem lehet tapasztalattól függő, érzéki dolog (öröm, boldogság, vágy, amiről fentebb már volt szó). A törvény egy feltétlen előíró imperatívusszal fejezhető ki: „erkölcsi követelésként csakis az olyan követelések jönnek számításba, amelyek nem feltételeznek hajlamot (vagyis szubjektív momentumot), ebben az értelemben tehát feltétlenek. Ezeket nevezi Kant kategorikus imperatívuszoknak.”² (A kategorikus kijelentést jelent, az imperatívusz pedig a parancsoló jellegre utal.) Mindezek után Kant kategorikus imperatívusza így szól: „Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor egyszerűsmind általános törvényhozás elveként érvényesülhessen”³.

Herbart rendszerének rekonstruálása során megmutatkozik a herbarti rendszer kanti elképzeléssel történő azonossága, valamint újszerűsége is. Ahogy Dénes Magda írja: Kant és Herbart etikájukat tekintve a főbb pontokban megegyeznek, ilyen az etika tárgya is. Ez Herbartnál is az akarat. Herbart is feltételezi, hogy az ember tiszta ésszel, ezáltal tiszta akarattal is bír. Ám Herbart nemcsak önmagában tekinti az akaratot, hanem akaratviszonyokkal operál. Nála az egyes akarat önmagában erkölcsileg közömbös. Erkölcsi megítélés tárgya csak viszonyaiban tekintve lehetséges. Hogyan értelmezhetőek ezek az akaratviszonyok?

Kiindulópontunk itt is az ember, aki cselekszik. Cselekedete szintén akarata által vezérelt. Ám ez az akarat kezdetben sem légtüres térben működik. Működésbe lép, és ezen működés közben más akaratokkal kerül rögtön kapcsolatba. Amint más individuumok is cselekszenek, ugyancsak akaratuk által meghatározva. Két individuum találkozási pontjának magja, akaratuk egymáshoz való viszonyulása.

Az etikának feladata ezen akaratviszonyok feltárása. A legalapvetőbb viszonyok, eszmék formájában élnek a cselekvő ember tudatában. Ezeknek a legalapvetőbb viszonyoknak a tökéletes elképzelése evidensen tetszést vagy nemtetszést vált ki. Ezek az eszményekben elgondolt, mintaszerű alapeszmék a következők: belső szabadság eszméje, tökéletesség eszméje, jóakarat eszméje, jog eszméje, méltányosság eszméje.

Az akaratviszonyok hatásmechanizmusának működése döntéshelyzetben áll elő. Az ember a cselekvés aktusának megtörténte előtt válaszút előtt áll: mit tegyen, hogy helyesen cselekedjen. A herbarti elv alapján a lehetőségeket az öt eszme szempontjából kell megvizsgálnia. Amennyiben ezen lehetőségek közül valamelyik megfelel az öt eszmének, az erkölcsileg helyes cselekedetet fog eredmé-

² Wolfgang Röd, *Bevezetés a kritikai filozófiába*, Csokonai, Debrecen, 1998, 132.

³ Immanuel Kant, *A gyakorlati ész kritikája*, Cserépfalvi, Budapest, 1996, 47.

nyezni, amely nem felel meg, az pedig erkölcsileg nem helyeset. Herbart feltételezi, hogy ezen eszmék által, eszünket használva evidensen el tudjuk dönteni a cselekedet erkölcsi helyességét.

A következőkben a herbarti alapeszmék tárgyalására kerül sor. Minthogy Herbart ezen eszmék növendékeiben való kifejlesztésére nevelői tevékenysége kapcsán is gondot fordított, így itt ragadnánk meg az alkalmat, hogy egyúttal a pedagógiai rendszerben való megjelenésüket is számba vegyük.

Az első eszme a belső szabadság. A belső szabadság eszméjének akaratunk és erkölcsi belátásunk összhangja felel meg. Ez egyúttal az erkölcsi szabadság garanciája is. A belső szabadsággal való szembenállás két módon lehetséges: egyik, ha az ember azt akarja, amit erkölcsi belátása elítél, vagy ha nem akarja azt, amit erkölcsi belátása előír. A nevelés szerepe ezen eszme kiteljesedése kapcsán az, hogy a növendékben állandó valósággá válják.

A következő eszme a tökéletesség eszméje, amely azt kívánja meg az embertől, hogy akarata erős és megingathatatlan legyen. A nevelés folyamatában történő megjelenése: „a tökéletesség eszméje figyelmeztet bennünket a testnek és léleknek egészségére, valamint arra, hogy meg kell becsülni mind a kettőt és szándékosan fejleszteni kell őket.”⁴

A harmadik eszme a jóakarat eszméje. A jóakarat arra indítja az embert, hogy mások akaratát jóindulatúan támogassa (amennyiben az erkölcsileg helyes), lemondva akár a saját önző érdekeiről is.

Hербart etikai rendszerének negyedik eszméje (melyek ugye a legalapvetőbb akaratviszonyoknak felelnek meg), a jog eszméje. Ez az eszme garantálja, hogy több valóságos akarat összeütközése esetén a jogszabály érvényesüljön. Új területre érkeztünk ezzel, itt már tisztán abban a szférában mozgunk, ahol az egyes ember akaratának ki kell törnie a külvilágba. Abba a külvilágba, mely a többi emberrel közös. Szemben álló akaratok találkozása kapcsán viszály keletkezik, melyet a jog oszlat el. A jog több akarat szabályként felfogott egyetértése.

A jog eszméjének kívánalma a gyermekek nevelésében: „A jog eszméje azt kívánja, hogy a növendék abbahagyja a civakodást. Azonkívül megkívánja a civakodáson való elmélkedést, hogy megszilárduljon a jog tisztelete”⁵.

Végül az ötödik elemi akaratviszonynak megfelelő eszme a méltányosság eszméje. Ez az eszme olyan szituációhoz kapcsolódik, melyben szándékos jó vagy rossz cselekedet követődik el egyik ember irányából a másik ember felé, mely a célszemély jólétéhez hozzájárul, avagy elvesz belőle. Ilyen esetben a hatást előidéző szándékos cselekedet nyomán egyfajta egyensúly-eltolódás alakul ki a két ember viszonyában. E megbillent egyensúly helyreállításának érdekében lép működésbe a méltányosság eszméje, mely azt kívánja, hogy a jó cselekedetet jutalom, a

⁴ Johann Friedrich Herbart, *Pedagógiai előadások vázlata*, A „kisdidaktika” kiadása, Budapest, 1932, 29.

⁵ Uo.

rosszat pedig büntetés kövesse, a szóban forgó szándékos cselekedet hatásával egyező arányban.

A méltányosság eszméje a pedagógia gyakorlatában főként a gyermek nem helyes cselekedetét követő büntetés mértékének megfontolására hívja fel a figyelmet. „A méltányosság eszméje különösen azokban az esetekben szerepel, amikor a növendék rászolgált valami tulajdonképpen büntetésre, mint a rossz cselekedet megtorlására. Ilyenkor nagyon kell vigyázni a büntetés mértékére, s az is szükséges, hogy akit megbüntettek, helyesnek ismerje el ezt a mértéket.”⁶

Ezen öt alapeszme az egyes ember erkölcsösödésének (az individuum, aki erkölcsös lényvé válásának folyamata) útját jelöli ki. Ez tulajdonképp a pedagógia területe. Az alapeszmékből további öt eszme származtatható le, amely a társadalom egészének erkölcsi fejlődését írja le, ez a politika tudományának körébe tartozik Herbart rendszerében.

A további öt alapeszme: a közlelkiismeret eszméje, a művelődési rendszer, a közigazgatási rendszer, a jutalmazási rendszer, és végül a jogrendszer. Ezek a származtatott eszmék annyiban vannak kapcsolatban a nevelés folyamatával, hogy „több növendék vagy tanulótárs között kicsinyben kifejlődik a jogi alapon álló társadalom s a viszonyosság rendszere. Ezzel össze kell egyeztetni azokat a követelményeket, amelyek nagyban ugyanazon eszmékből fakadnak.”⁷

A pedagógiai előadások vázlatában Herbart a közigazgatás rendszerének eszméjét emeli ki a pedagógiával összefüggésben. Azt írja, azért van fontos vonatkozásban a pedagógiával, mert „rangkülönbség nélkül minden növendéket arra kell rászoktatni, hogy közösségben éljen a többiekkel, hogy hasznos tagja lehessen a társadalomnak.”⁸

A két rendszer felvázolása után a következőket mondhatjuk: a két gondolkodó közel azonos fogalmi keretet alkalmaz rendszere koherens egészévé alakítása során. Ám ebből a hasonló fogalmi keretből a fogalmak egymáshoz kapcsolódása több helyen eltérő módon megy végbe, a nagyon hasonló fogalmi keretből két, egymástól eltérő fogalmi háló szövődik.

Kant a tiszta észnek tulajdonítja a kategorikus imperatívuszt. A törvényt eszközül használva, bármely cselekedetről, bármely kontextusban biztonsággal eldönthető pusztán a tiszta ész által, hogy erkölcsileg helyes, avagy nem helyes.

Herbartnál az akarat helyessége eldöntésének mechanizmusa másképp működik. Nála az erkölcsi ítélet az akaratviszonyokra vonatkozik. Az ítélet a szemlélt teljes elfogulatlanságát feltételezi. Az elfogulatlanság itt egyfajta tiszta szemléletet jelent, a tárgy tökéletes elképzelését. Tökéletesen úgy tudjuk elképzelni az adott tárgyat, ha lehámozunk róla mindenféle zavaró tényezőt, megfosztjuk az énről való minden vonatkozásától. Ezzel egy akaratmentes állapot teremthető meg, mely tehát az akarat helyes meghatározásának az előfeltétele.

⁶ Uo.

⁷ Uo.

⁸ Uo.

A két gondolkodó között egy nagyon fontos szemléletbeli különbség tárul fel. Kant elgondolásából az tűnik elő, hogy az erkölcsi törvény, amely erkölcsi ítéleteinek alapjául szolgál, az feltámad az emberben. Herbart gondolatmenetéből ezzel ellentétben az adódik, hogy a helyes erkölcsi ítélethez szükséges eljárás mód (az akarat elemzése az akaratviszonyoknak való megfelelésük tekintetében), egy fejlődési folyamat eredményeként alakul ki a cselekvő egyénben. Épp a nevelői tevékenység tekintetében tárgyalja a gyakorlati alapeszméket, a *Pedagógiai előadások* vázlatában. Arról ír itt, mint láttuk, hogyan fejleszthető az alapeszmék kifejlődése a nevelő tevékenység által; valamint a nevelő, illetve a nevelés feladata az is, hogy az eszméket megszilárdítsa a növendékben.

Ezen akaratviszonyok fejlődését azok társas közegében tárgyalja Herbart. Ő saját, gyakorlati nevelőtevékenysége kapcsán kellett tapasztalja, hogy az egyes egyén akarata sohasem mindentől elszigeteltként jelentkezik, formálódik meg. Az emberi viszonyok interaktivitásának tapasztalatát ültette be, használta fel etikájában, az akarat meghatározásának módjához.

Az erény fogalma

A következőkben az etika másik lényeges momentumára, az erény fogalmának tárgyalására térünk ki, mely elválaszthatatlan a kötelesség fogalmának tárgyalásától.

A kötelesség fogalma alatt azt értjük, hogy önkény által kényszerítve vagyunk valamire. Az erkölcs alapjául az akarat belső meghatározásának kell szolgálnia, hiszen az egyén szabadsága és az önkény itt egyesül, a kötelességfogalom etikai lesz. A kötelesség teljesítése azonban akadályokba ütközhet, a kedély, az ember hajlandósága képes eltéríteni a helyes cselekedettől, hamis színben feltüntetni egy igaz ügyet, vagy éppen fordítva, meggyőzhet egy nem morális cselekedet igaz voltáról. Az érzéki ösztönzőkkel szemben, a hajlamok adta illuzionista világgal szemben történő fellépés, illetve tülemelkedés képessége, azaz belső törvény szerinti cselekedet az erény (*virtus, fortitudo moralis*) meghatározása. „Az erényt megpillantani voltaképpen nem egyéb, mint az erkölcsiséget minden hozzákevert érzékitől, a jutalom vagy az önszeretet minden hamis ékétől megfosztva bemutatni.”⁹

Az erény tehát a kötelességét teljesítő személy morális ereje, elszántsága, mely független minden empirikus tartalomtól, azaz kizárólag a szakadatlan megfelelés a törvényhozó ész által felállított törvénynek az egyetlen és legfőbb cél. Tökéletességében megvalósuló erény így már nem jelent kevesebbet, mint az erény uralmát az ember felett.

⁹ Immanuel Kant, *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*, Gondolat, Budapest, 1991, 59.

A herbarti erkölcsfelfogás kezdete Kantnak azon megállapítása, miszerint cselekedeteinket szubjektív érzések kísérik, melyek hatással vannak bizonyos cselekedetek megtételéhez fűződő hozzáállásunkra. Herbart nem fogadja el a kanti moralitás fogalmát, azaz a mindenkori idomulást az önmagunknak felállított törvényhez. A kanti törvény olyan kényszer elé állítja az embert, mely Herbart szerint a gyakorlatban kivitelezhetetlen, ha az embert nemcsak eszes, hanem akarattal rendelkező, s ezáltal szabad lényként fogjuk fel. Herbart elvitatja az egyén valódi szabadságát, ha annak cselekedetei mindig törvény alá rendelvek, s minden érzelmi ösztönzötől megfosztottak. Olybá tűnik, hogy a szabad akarat önmagának mond ellent, mikor az egyén a szabadságát a szükségszerűségbe direkt úton oltja. Herbart elutasítja az *intelligibilis* akarattal történő azonosulást, szerinte a morális cselekedet alapját más úton kell magunkban megtalálni.

Herbart szerint a nevelés feladata, legfőbb célja maga az erény, hogy a növendék önmagát mint jót és ne rosszat válassza. A moralitás tehát mind Herbart elméletében, s mind gyakorlatában központi helyet foglal el, ugyanakkor, mint arra már az előzőekben már rámutattunk, másként látja megvalósíthatónak, mint Kant. Az erkölcsi törvény központi helyére az öntudatos személyiséghez történő felemelkedést állítja. Ennek a felemelkedésnek az útja csakis a növendék kedélyében képes végbemenni, s csak az ő tevékenysége folytán bontakozhat ki. Az erkölcsök metafizikájából kitaszított esztétikai értékítélet Herbartnál nem mellőzötté válik, hanem kulcsfontosságú szereppel bír, az erkölcsös cselekedet mozgatórugójaként kerül meghatározásra. A nevelő tehát akkor fog helyesen eljárni, ha a növendékének a világot képes úgy feltárni, hogy e folyamat során a gyermekben a lehető legtöbb erkölcsi értékítélet alakuljon ki, s mely képzetek képesek legyenek determinálni a gyermeket a helyes cselekedetre. Az erény tehát nem más Herbart szemléletében, mint az erkölcsiség jellemzősége, melynek két fő mozzanata a belátás és az akarat, mely a nevelés során az oktatásban és a vezetésben kerül megmunkálásra. „Míg az oktatás célja már ezzel az alaptétellel meg van határozva: tökéletesítsd magadat, addig a vezetésben, mely az oktatást neveléssé egészíti ki, minden erénynek összefoglalva kell lennie. Az erény azonban eszmény: efelé való közeledést az erkölcsösség szó fejezi ki.”¹⁰ Az erény felé való közeledést a képzetek megszilárdulása adja. Az erkölcsiség egy esemény, melyet a gyermek vezetés nélkül is véghezvihet, azonban ennek állandóságát a nevelő tevékenysége hivatott adni. A nevelő feladata a megerősítés, a gyermek erkölcsös cselekedetei megmutatkozásának tudatossá tétele. Olyan képzetköröknek kell kialakulniuk a gyermekben, melyek az erkölcs mentén mozognak, s kizárják az erkölcstelen cselekedet felmerülésének még a lehetőségét is. A vezetés célja, s ezáltal a nevelés célja sem más, mint jellemképzés, az erkölcsös jellemmé nevelése a kezdetben esendő gyermeknek. A jellem kialakítása akarat formálásán alapszik, cselekedetek igen-

¹⁰ Johann Friedrich Herbart, *Pedagógiai előadások vázlatja*, A „kisdidnevelés” kiadása, Budapest, 1932, 79.

lése és elutasítása. A vezetésnek tehát számolnia kell az akarással és a kizárással is, mely nem jelenthet szigorú fegyelmezést, belátást mellőző utasítást.

Mind Kantnál, mind Herbartnál tehát azonos a célkitűzés: az egyén tökéletesedésének útja, de úgy tűnik, hogy míg Kant az esetleges személy fogalmából kiindulva állítja fel az erkölcsi törvényt, addig Herbart a gyermekből indul és azt kívánja megmutatni, hogy ha megfelelő nevelést biztosítunk számára, akkor a gyermek személyné, felelős polgárrá érését követően már nem lesz esetleges, s így nem lesz szüksége a külső parancsra, mert anélkül is azzal összhangban fog cselekedni. A jó cselekedet tehát nem a rögzült erkölcsstelenség nyomán fog hajlandóságával szemben állni, vágyai nem fogják tévútra vinni. Ennek alapján jól látható, hogy a két személyfogalom élesen különbözik, s e különbséget külső formában s nem belső viszonyulásában hidalja át a kanti erkölcsi törvény felállítás, vagy fordítva: Herbart eszményi képe a belső parancs szükségességének kiküszöbölésére.

Szabadság – okság

A kanti etika egyik kardinális pontja a szabadság kérdése, amire az eddigiekben már többször utaltunk, aminek ez úton szeretnénk részletes kidolgozását adni.

A kanti rendszernek, mint már rögzítettük, középpontjában a morális törvény, mint az akarat meghatározó alapja áll. Mivel az individuum saját magát határozza el cselekvésre, így akarata minden mástól független, vagyis szabad. „Az akarat tehát, amelynek egyedül a maximák pusztán törvényhozó formája szolgálhat törvényül, szabad akarat.”¹¹

A szabadság és a törvény kölcsönösen utal egymásra. Mindezek értelmében azt mondhatjuk tehát, minden cselekvés oka a szabad akarat. Ám a problematikus pont a szabadság és okság egymáshoz való viszonya. Az a kérdés merül fel, hogy miként lehetséges; még inkább lehetséges-e közöttük bármiféle viszony. Mindezek tükrében mégis azt találjuk, hogy Kantnál ez a viszony bizony igen szoros, „a két fogalom ugyanis oly szétválaszthatatlan kapcsolatban van egymással, hogy a gyakorlati szabadságot úgy is definiálhatjuk, mint az akarat függetlenségét mindentől, kivéve az erkölcsi törvényt”.¹² Kant maga is élesen tárja fel a problémát: „Csak-hogy egy hatóok szabadságának lehetősége, kiváltképp az érzéki világban semmiképp sem látható be.”¹³

Megoldásként a következő gondolatmenetet kínálja. Azt az okságot, melyet természeti szükségszerűségként értelmezünk, a dolgok időben meghatározható léte-

¹¹ Immanuel Kant, *A gyakorlati ész kritikája*, Budapest, Cserépfalvi, 1996, 45.

¹² Ua. 125.

¹³ Uo.

zését érinti. Ebben az esetben a dolgokról mint jelenségekről van szó¹⁴. Ezzel ellentétben a szabadság a dolgokat mint magánvaló dolgokat érinti.

Az egyén cselekedeteit, amelynek léte időben meghatározott, nem vonhatjuk ki teljes mértékben a természeti szükségszerűség törvénye alól. Ez azt eredményezné, hogy az egyén a véletleneknek lenne teljes mértékben kiszolgáltatott.

Ez a kettéosztottság a cselekedet kivitelezésének egységét kérdőjelezi meg. Ettől kezdve az a kérdés, hogyan lehet valakit ugyanazon pillanatban – nevezetesen a cselekvés pillanatában – egyszerre szabadnak és természetileg meghatározottnak is tudnunk. Ezen ellentmondás feloldásának lehetőségét maga a cselekvő egyén tudata hordozza. A cselekvő szubjektum időbeliségéből adódó meghatározottságaihoz csak mint jelenség kötődik. Ám ugyanez a szubjektum önmagát magánvaló dolognak is tudja. Tehát saját létezésére úgy is tekint, hogy az nincs alávetve időbeli feltételeknek. Saját magát olyan individuumnak kell gondolnia, „amit csak olyan törvények határozhatnak meg, amelyeket az ész révén ő szab magának, s ebben a létezésben számára semmi sem előzi meg az akaratmeghatározást”¹⁵. Ebből következik, amiből indultunk, hogy a cselekvő ember csak saját tiszta észétől függ, melyet a gyakorlati szférában törvény határoz meg. Ezáltal szabad, mert a törvény sem függ semmilyen tartalomtól, csakis a tiszta észről.

Ám hiába Kant minden fáradozása a szabadságra vonatkozó elképzelése helyességének alátámasztását illetően, Herbart nem tudja elfogadni a mélyen tisztelt előd transzcendentális szabadságról szóló tanát, saját pedagógiai rendszerének megalkotásához. „Az olyan rendszerek, amelyek vagy végzethívést (fatalizmust), vagy transzcendentális szabadságot tételeznek fel, önmaguk kirekesztik magukat a pedagógiából [...] mert következtelenség nélkül nem vehetik fel a képezhetőség fogalmát.”¹⁶ A növendék képezhetősége a pedagógia alapfogalma, mely meghatározatlanságból a meghatározottságba való átmenetet jelent. Herbart egyértelműen a gyermek képezhetősége mellett foglal állást. Ám ezt a képezhetőséget nem határalanként értelmezi, olyan tényezők, mint a gyermek egyénisége, a társadalmi kor, helyzet, nagyon is határok közé szorítja.

A képezhetőség lehetőségét és határainak meghatározását illetően Kant szabadságfelfogása zavart kelt a „kevésbé éleseszű gondolkodókban”¹⁷, a tévedésnek két lehetséges irányát is maga után vonván. Vagy elsodródhatnak ama szélsőséges felfogás felé, mely szerint minden dolognak eleve elrendelt útja van, ez esetben „a

¹⁴ Kant ismeretelméletében a megismerés tárgyait két vonatkozásban értelmezi. A dolog mint magánvaló (*Ding an sich*), és ugyanez a dolog mint jelenség (*Ding für sich*). A jelenség az, ahogy az érzékeink számára a dolog hozzáférhetővé válik, a megismerő szubjektum számára megtapasztható. A dolgokhoz úgy, ahogy magánvalóságuk módján léteznek, érzékeink útján hozzáférni nem tudunk.

¹⁵ Immanuel Kant, *A gyakorlati ész kritikája*, Budapest, Cserépfalvi, 1996, 130.

¹⁶ Johann Friedrich Herbart, *Pedagógiai előadások vázlatja*, A „kisdidnevelés” kiadása, Budapest, 1932, 27.

¹⁷ Uo.

nevelő maga a növendékkel együtt úgy tűnik fel előttünk, mintha egy nagy folyam-ban úsznának, [...] mintha akarata nélkül magával sodorná őket az ár”¹⁸. A tévedés másik iránya az, ha a nevelő a gyermek szabadságának teljes teret biztosít. Ebben az esetben az akarat túlhangsúlyozása történik, a természet rovására.

Herbart tehát a nevelés folyamatától távol akarja tartani a szélsőséges tendenciákat e tekintetben, ám Kant elmélete erre alkalmatlan, mindkét véglet rovására megbillenhet az egyensúly, túlhangsúlyozható akarat és természet egyaránt. Herbart is a belátáson alapuló szabad akarat mellett foglal állást, de az ember természeti lényként való létezésére is hangsúlyt fordít. „Azt hisszük, hogy egyedül az erkölcsi eszme által megtanulhatunk cselekedni? – Az ember maga is része a természetnek, legbelsejében áthatja a természet hatalma, és ő is visszahat a külső erőre saját erejénél fogva, a maga módján, a maga lényege szerint, előbb gondolkodva, majd akarva, majd pedig hatást kifejtve. A természet láncolata áthatol az ő akaratán, de egy bizonyos helyen, és egy bizonyos akaraton.”¹⁹

Kant is olyanként értelmezi az embert, aki egyszerre természeti szükségszerűségnek alávetett, és egyszerre a szabadság okságával rendelkező lény. Egyszerre egzisztál a szubjektum mindkét szférában, ám cselekvésének alapja az intelligibilitás világában van.

Herbart ellenben épp arra helyezi a hangsúlyt, hogy a természeti lényként is egzisztáló szubjektumot még az erkölcsi döntés aktusa végett sem célszerű kiszakítani természeti meghatározottságából, az ugyanis csak eme viszonylatban értelmezhető. Herbart inkább egy oda-vissza ható dinamikus kapcsolatként értelmezi az ember szabad akarattal rendelkező és természeti szükségszerűségének alávetett voltát. Az ész akaratmegtartó aktusa kapcsán sem ragadható ki az ember természeti viszonyainak kötegeből.

Zárszó

Vizsgálódásaink fő konzekvenciájaként arra világítanánk rá, hogy a közös alapozáció és célkitűzés ellenére mégis némiképp eltérő gondolati utat jár be az általunk elemzett két gondolkodó. Mindenképp hiba volna Herbartot a kanti rendszer pusztá reprodukálójának tekinteni.

Mindketten a cselekvő emberben munkáló akarat elemzésére vállalkoznak. Ezt az akaratot mindketten feltétlenül szabadnak gondolják el. A helyes cselekvés

¹⁸ Johann Friedrich Herbart, *Pedagógiai előadások vázlata*, A „kisdnednevelés” kiadása, Budapest, 1932, 28.

¹⁹ Dénes Magda, *Johann Friedrich Herbart pedagógiája*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1979, 103.

alapjául teszik meg, ám eltérő módon. Kant az egyes akaratot önmagában tekinti kiindulási alapként. Ehhez képest Herbart a keletkező akaratot már egy viszony tagjaként veszi számításba, amely nevezetesen akaratviszonyok hálójában jön létre. Az egyén akarata szerint cselekszik, miként más egyén is, kettejük akarata egy interakciós térben megy végbe. Herbart és Kant más perspektívából tekintenek a cselekvő emberre. A filozófus Kant a már kialakult, önmagában álló személyiséghez intézi tanait, feltételezve, hogy az képes az önfejlesztésre, az elsősorban pedagógus Herbart pedig eleve adott társas közegben cselekvőként veszi számba az egyes embert. Herbart pedagógiai rendszerében teljesen elutasítja a nagy előd transzcendentális szabadságfelfogását, véleménye szerint az ember erkölcsi beszámíthatósága minden szabadságtan nélkül is biztosítva van, nem szükséges hozzá metafizika, csupán a tények elfogulatlan szemlélete és a gyakorlati filozófia helyes felfogása.²⁰

Herbart pedagógiájának kapcsán a nevelésről való tudományos gondolkodás keretei között jól nyomon követhetők a félreértések lehetőségei. Herbart rendszeréhez szívesen társítanak merevséget, szigorúságot. Ám a mi meglátásunk szerint e rendszer lényege a következetesség és a tudatosság. Az a módszertani eljárás, hogy a nevelés folyamatának egészét apró momentumokban rögzítette, a pedagógus munkájának megkönnyítését szolgálta, nem pedig merev sémakénti követését. Úgy is fogalmazhatnánk: nem a nevelődő gyermek van a Herbart által kidolgozott paragrafusokba szedett struktúra beteljesítéséért, hanem ez a struktúra szolgál a gyermekért, fejlődésének elősegítéséért.

Felhasznált irodalom

- Dénes Magda, *Johann Friedrich Herbart pedagógiája*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1979.
- Erich E. Geissler, *Herbarts Lehre vom erziehenden Unterricht*, Heidelberg, 1970.
- Johann Friedrich Herbart, *Allgemeine Padagogik*, k. n., Leipzig.
- Johann Friedrich Herbart, *Pedagógiai előadások vázlata*, A „kisdednevelés” kiadása, Budapest, 1932.
- Immanuel Kant, *A gyakorlati ész kritikája*, Cserépfalvi, Budapest, 1996.
- Immanuel Kant, *Antropológiai írások*, Osiris, Budapest, 2005.
- Immanuel Kant, *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*. A gyakorlati ész kritikája, Az erkölcsök metafizikája, Gondolat, Budapest, 1991.
- Immanuel Kant, *A vallás a pusztá ész határain belül és más írások*, Gondolat, Budapest, 1974.

²⁰ Ua. 79.

Sir David Ross, *Kant etikája*, Gond-Cura Alapítvány, Budapest, 2005.
Josph Wolff, *Johann Friedrich Herbarts Pädagogische Schriften*, Bd. I, Paderborn, 1891.
Wolfgang Röd, *Bevezetés a kritikai filozófiába*, Csokonai, Debrecen, 1998.
Wolfgang Schlüter, *Immanuel Kant*, Magyar Könyvklub, Budapest, 2002.

Wicca vagy mágus?

A wicca hagyományok szerepe egy alternatív vallási csoport működésében

I. Bevezetés

Magyarországon az alternatív vallási csoportok megjelenése új keletű. Ezek – bár korábban is voltak előzményei – a rendszerváltás után jöttek elsődlegesen létre. Ezen csoportok társadalomtudományi vizsgálata fontos, mert egy társadalmi csoportot a strukturális, funkcionális és motivációs vizsgálatok alapján lehet pontosan meghatározni és klasszifikálni. Az ilyen alternatív vallási csoportokba tömörülők száma ma Magyarországon egyáltalán nem elhanyagolható, s a jelenség sokkal kevésbé elszigetelt, mint gondolnánk. A kutatásom áttekintést kíván adni a „Telihold” Káoszmágus csoport létrejöttéről, működéséről, tagjainak motivációjáról, s arról, hogy milyen szerepe van a Wicca¹-hagyományoknak a csoport működésében. Arra a kérdésre is keresem a választ, hogy található-e különbség a csoport tagjainak a mágusról és a wiccáról alkotott felfogásában? Az általam vizsgált csoportban az érdeklődők szinte kivétel nélkül fiatalok és értelmiségiek. A vizsgálatot egy magyarországi nagyvárosban működő „Telihold” Káoszmágus elnevezésű csoportban végeztem 2006 tavaszától. A kutatás során alapvetően két módszert alkalmaztam: egyfelől a résztvevéses megfigyelést, valamint különféle interjútechnikákat. Miután a kutatás céljából magam is beléptem a csoportba, de kutatói létemet felfedtem előttük, résztvevő megfigyelést lehetett végezni minden olyan társas összejövetelkor, ahová kutatói minőségben beengedtek (azzal a megkötéssel, hogy a tanulmány teljes anonimitást és felismerhetetlenséget biztosít számukra). A csoport megnevezése és a tagok nevei kitaláltak. Az interjúk egyfelől a célzott adatgyűjtést szolgálták, félig strukturált interjú formájában, másrészt a motivációk megértésében volt fontos szerepük, életútinterjú formájában. A témaválasztásban a személyes érdeklődésen túl az a lehetőség is motivált, hogy betekinthetek egy alternatív vallási csoport életébe; egy olyan fázisban vizsgálhatom a csoportot, amikor az informatív alapokra épülő társaságból formális szervezetté válik. A kutatás lezárultakor ennek a folyamatnak még az elején tartott az általam vizsgált csoport. Ezt támasztja alá az öndefiníció sokfélesége, esetenkénti bizonytalansága, illetve a témában használt fogalmak (pl. mágus, boszorkány, wicca) definícióinak eltérő, többször egymásnak ellentmondó meghatározása, használata. Vizsgá-

¹ A mozgalmat nagybetűvel, a követőit kisbetűvel jelölöm.

lódásomat gyakorlati okok miatt csak egyetlen szervezeti formába tömörülő csoportra korlátoztam. Hipotézisem szerint a vizsgált csoport alapos leírása és értelmezése támpontul szolgálhat a magyarországi „mágikus közélet” viszonyainak, a különböző vallási alapon szerveződő formális és informális szervezetek közötti kapcsolatok rendszerének megismeréséhez. A csoport kialakulási és megszilárdulási folyamatának beható tanulmányozása lehetőséget biztosít diakron vizsgálatoknak, így lehetővé téve az összehasonlítást. Ennek eredményeként többféle perspektívából láthatjuk egy alternatív vallási mozgalom létrejöttének és működésének folyamatát.

II. Az újboszorkányság

Az újboszorkány elnevezés a német *neue Hexen* tükörfordítása. Az „új” jelző többek között a történeti boszorkányfogalomtól való megkülönböztetést szolgálja. A kifejezés már bevett *terminus technicus* az új vallási mozgalmakkal foglalkozó német vallástörténeti és vallásetnológiai diskurzusban, ahol gyakran az újpogányság több más irányzatára is alkalmazzák: például a klasszikus ceremóniális mágiát gyakorló csoportokra, továbbá egyes nacionalista ideológiát valló szerveződésekre (Német Lovagrend, *Heidnische Gemeinschaft*).² Kis-Halas Judit szerint azonban így „összemosódik a két jelenségcsoport közötti létező határ”³, s tanulmányában csak azokat az irányzatokat tekinti valóban újboszorkánynak, „amelyeknek követői következetesen boszorkánynak nevezik magukat”.⁴ Írásomban az általam vizsgált csoportra ennek ellenére az újboszorkány terminust használok, bár a csoport tagjai nem vallják magukat boszorkányoknak, hanem wiccáknak vagy mágusoknak, és gyakorolják a mágiát. Kis-Halas Judit a Wiccát a „legelterjedtebb újboszorkány-kultusz”-ként tartja számon. Ezzel szemben a magyarországi wiccák nem nevezik magukat boszorkányoknak⁵; ezzel ellentmond az általa használt újboszorkány definíciónak, vagyis véleményem szerint az újboszorkány *terminus technicus* alkalmazható azokra a csoportokra is, amelyeknek tagjai nem definiálják boszorkányként magukat. Sokan gondolják úgy, hogy a 15. század első évtizedeiben megjelenő első boszorkányüldözési hullámok, amelyek később hisztériává fajultak, s még a 18. század első felében is felbukkantak, egyszerű koholmányok voltak, s a boszorkányok a bűnbak szerepét töltötték be a társadalomban. Yliaster

² Kis-Halas Judit 2005, 57.

³ Kis-Halas Judit 2005, 59.

⁴ Kis-Halas Judit 2005, 57.

⁵ Boszorkánynak tekintik azt, aki nem tudatosan végez mágikus cselekvéseket, hanem öröklött vagy tanult hagyományok alapján. Ezzel szemben a wicca tanuló, az elméleti része is érdekli a mágiának, egyfajta szaktudásként realizálódik.

Daleth írja⁶, hogy már a romantika korában megjelentek olyan elméletek, melyek szerint a boszorkányság „több volt pusztán koholmánynál és bűnbakkeresésnél”.⁷ Ha a mágia és az okkult iránti érdeklődést tekintjük, már jóval a romantika előtt beszélhetünk róla. Mircea Eliade szerint köztudott, hogy „az okkult⁸ és az ezoterikus⁹ fogalma alá tartozó hitek, teóriák és technikák már a késő antikvitás idején népszerűek voltak. Egyeseket, mint például a mágiát, az asztrológiát, a szellem-idézést és a halottidézést már kétezer évvel korábban fölfedezték és rendszereztek Egyiptomban és Mezopotámiában. Főleges hozzátenni, hogy e gyakorlatok többsége nem tűnt el teljesen a középkorban sem. Sőt bizonyos kiváltságra tettek szert: rendkívül tisztelték, és divatosak lettek az olasz reneszánsz idején.”¹⁰ Mint látjuk, az okkult, a mágia¹¹ iránti érdeklődés már az ókorban is létezett, s ez az érdeklődés napjainkig fennmaradt, sőt véleményem szerint korunkban erősödik. A tanulmány szűk keretei miatt a boszorkányság eszmerendszerét és történetét, és a Wicca vallást nem áll módomban bemutatni.

⁶ Yliaster Daleth 2005.

⁷ Yliaster Daleth 2005.

⁸ Az okkult fogalma Tiryakian szerint (idézi: Eliade 2005): „olyan szándékos praktikákat, technikákat vagy eljárásmodokat jelent, amelyek: a) merítenek a titkos természeti vagy kozmikus erőkből, amelyek a modern tudomány eszközeivel nem mérhetők vagy nem ismerhetők fel, b) amelyeknek kíváncsias vagy szándékolt következménye tapasztalati eredmény: tudásra lehet szert tenni az események empirikus folyásával kapcsolatban vagy át lehet őket alakítani olyanra, amilyenek e beavatkozás nélkül nem lehettek volna. Miután az okkult tevékenység vezetője nem lehet akárki, hanem olyan személy, aki szert tett a kérdéses praktikák végzéséhez szükséges speciális tudásra és készségekre, és mivel e készségeket társadalmilag (de nem mindenki számára elérhetően) szervezett, begyakorolt és ritualizált módon lehet megtanulni és átadni, ezeket a praktikákat okkult tudományoknak nevezhetjük.

⁹ Tiryakian szerint az ezoterikus a természet és a kozmosz átfogóbb kognitív feltérképezésére vonatkozik, mint amely a végső valóság episztemológiai és ontológiai tükröződése; ezek a térképek olyan tudásanyagot alkotnak, amelyek az okkult folyamatok alapját képezik.

¹⁰ Mircea Eliade 2005.

¹¹ A mágia definíciója a *Magyar Néprajz* VII. kötetében: „A mágia bizonyos rituális technikákat és viselkedési formákat jelent, amelyek segítségével egy egyén vagy egy csoport valamely praktikus cél érdekében bizonyos természetfeletti erőket befolyásolni tud. E természetfeletti erő kezdeti fokon „személytelen varázserő”, amelynek hite megelőzte a vallás természetfeletti hatalmasságaiba vetett hitet. A mágia két alapvető megnyilvánulási formája – Frazer, majd Van Gennep kategorizálásában – a véghezvitt cselekvésekben megnyilvánuló pozitív mágia, és valamely cselekvés tiltása, a tabu, vagy negatív mágia. A mágikus gyakorlat célja, irányulása szerint szokásos a produktív (serkentő, valamint megszerző), preventív (megelőző, elhárító), gyógyító, rontó és jósló cselekményeket megkülönböztetni.”

III. Mágia – Káoszmágia

A mágia, a varázslás jelentős szerepet játszik földünk csaknem minden kultúrájában. Az az elképzelés, miszerint minden mindennel összefügg – tehát a kozmosz egy egységes egész – arra ösztönözte az embereket, hogy ezeket az összefüggéseket saját céljaik elérése érdekében (varázslás által) kihasználják. J. Frazer¹² két alapelvét állapította meg a mágia működésének. Egyik az analógiás vagy utánzós mágia, melynek elve az, hogy hasonló hasonlót hoz létre. A szimpatetikus vagy érintkezési mágia elve pedig az, hogy egymással kapcsolatban lévő dolgok mindig kapcsolatban maradnak, szétválasztásuk után is hatnak egymásra. Frazer mellett meg kell említenünk E. E. Evans-Pritchard antropológiai kutatásait, melyeket az azande törzs körében, Dél-Szudánban végzett. A törzs a mágia három fajtáját különbözteti meg. Az első a jóindulatú mágia¹³, a második az ártó mágia¹⁴, harmadik fajtája pedig az Evans-Pritchard által „boszorkányságként” definiált mágia¹⁵. A káoszmágia hit- és eszmerendszerének határai teljesen összemosódtak. A káoszmágia a mágia modern felfogásából kiinduló központosítás nélküli rendszer. Az a metatechnika, mely egyetlen metahitre („lehetséges, hogy minden lehetséges”) épül, és nincs meghatározott, kötelező dogmarendszere. A káoszmágia „használói szerint” visszahozta a mágia „tudományos” megközelítését, és mindig saját kutatásokon alapul. Ezen gondolatkör alapja: „mérce a hatékonyság”. Ha egy technika egy adott ember szempontjából érzékelhető, látható hatásokat hoz létre, akkor megfelelő. Amennyiben nem, akkor el kell vetni. Fontos, hogy a káoszmágia mindig egyénre szabott, nincsenek általánosan „jó” és „rossz” technikák. Káoszmágus az, aki nem fogad el magára kötelezően teljes egészében egyetlen rendszert sem, csak a metahitét fogadja el a mágia alapjául, és kijelenti magáról, hogy az. Ez utóbbi a legfontosabb, hiszen az egyéni akaratra épül az egész rendszer. A káoszmágia nem törvényekkel dolgozik, csak irányelvekkel. A dogmákat csak addig fogadja el, és csak egy adott paradigma vonatkozásában, amíg azok hasznosnak, hatékonynak bizonyulnak. Ugyanígy viszonyul a hithez is: ha egy vallási rendszerben követelmény valamiben hinni, akkor „fake it, till you make it”, azaz tessed, míg nem válik valódivá. Amint azonban feleslegessé válik, nem jelent nehézséget túllépni rajta. Az általános és az egyéni rendszerek közti információ-áramlás megoldása az úgynevezett paradigmakalózkodás. A káoszmágus igyekszik minél több rendszert megismerni és tanulmányozni, lehetőség szerint autentikus környezetben. Fontos eleme a káoszmágiának az úgynevezett „gnózis”, mely ebben az esetben a „tudatállapot” szinonimája. Azt jelöli, hogy milyen közelségben

¹² J. Frazer 2002.

¹³ Ide tartozik az amulettek használata, a jósoktól való tanácskérés és a termékenységi rítusok gyakorlása. A jóindulatú mágiához tartozik azonban a *bagbuduma*, a gyilkos mágia is.

¹⁴ Az ártó mágiában főleg tárgyak segítségével varázsolnak.

¹⁵ Ebbe a csoportba azok a varázslók tartoznak, akik örökölték képességüket.

van az ember tudata a tudatalattijához, illetve milyen aspektusát használja annak. Bizonyos szempontból egyfajta meditációs állapot.¹⁶ Tehát a káoszmágus a legkülönbözőbb vallásokból, kultuszokból konstruálja meg saját világképét, melynek legmeghatározóbb eleme az individuum lesz. Az individuum kiváltsága, hogy saját szükségleteit, igényeit kielégítse a saját maga által összeválogatott „hitekkel”. Célja az önmegvalósítás, az önfelszabadítás és a lelki harmónia elérése. A káoszmágusok nem megváltásra vagy túlvilági boldogságra törekсенek; céljuk az evilági boldogulás- siker, pénz, könnyebb élet. Az összeeszkábált hit egyes elemei kihullhatnak (ha nem működőképesek, vagyis nem hoznak látható eredményt), míg helyette újak épülhetnek be.

IV. A „Telihold” Káoszmágus Csoport

IV. 1. A CSOPORT KIALAKULÁSA, SZERVEZŐDÉSE

A jelenlegi csoport kialakulásához hosszú út vezetett. A mostani csoport elődjeként két korábbi említhető, tulajdonképpen ezekből szerveződött, alakult meg a jelenlegi káoszmágus társaság. Az első létrejöttében nagy szerepe volt a jelenlegi csoport vezetőjének, Robinak. Úgy érezte, hogy egyedül nem képes úgy fejlődni a mágia területén, mint szervezett formában, hasonló gondolkodású emberek társaságában; ezért döntött úgy, hogy csoportot alakít. Az interneten, egy Wicca-fórumon tett egy felhívást, hogy szeretne hasonló gondolkodású emberekkel találkozni, olyanokkal, akik inkább a mágia iránt érdeklődnek és nem a Wicca vallás iránt. Azt is leírta, hogy semmiféle szektát nem célja alapítani, nincsenek kööttségek, csak egyszerűen beszélgetni szeretne. Ez az interneten tett felhívás nem volt sikeresnek mondható. Robi eközben egy tai-chi csoportba járt, ahol szintén felvetette azt az ötletét, hogy szeretne egy mágiával foglalkozó csoportot létrehozni. Az első csoport azokból az emberekből szerveződött, akik erre a tai-chi-edzésre jártak. Azt, hogy mivel fognak foglalkozni, Robi döntötte el. Az, hogy a káoszmágia és diszkordianizmus lett a csoport „profilja”, elsősorban egy wicca főpapnak, Sanyinak köszönhető. Robi és Tibi kapcsolatban voltak már akkor egy pesti ezoterikus körrel, a Wicca egyházzal, főleg annak a vezetőivel és a környezetükben lévő emberekkel. Ebben az időszakban az egyház volt a mag, aztán körülötte voltak az olyanok, akik nem tartoztak az egyházhoz, de érdekelte őket az ezoterika. Az egyház egyik vezetője, Sanyi, különösen érdeklődött a mágia iránt, főleg a diszkor-

¹⁶ A káoszmágia és káoszmágus definícióját Sddie laMort előadása alapján ismertetem.

dianizmus¹⁷ vonzotta. Sokan az ő személye miatt kezdtek el érdeklődni ez iránt. A káoszurgia megjelenése Magyarországon Sanyinak köszönhető, ő fordított le ilyen tartalmú szövegeket. Tibire és Robira nagy hatással volt Sanyi és köre. Ennek a csoportnak hét-nyolc tagja volt. Mivel a tagok nem gyakoroltak, a csoportot Robi feloszlatta. Ebből a csoportból alakult a második csoport, ami komolyabb elhatározással indult. A második csoport 2004 decemberétől 2005 decemberéig működött. Az első csoportból megmaradt négy tag volt az alapító: Robi, Laci, Enikő és Klári, hozzájuk csatlakoztak ismerősök, barátok, így a létszám kilencre nőtt. A csoport vezetője Robi lett. Alakulásukkor rituálét is tartottak, Wicca-hagyományok szerint, „mert ők alapvetően közel voltak”. A csoport egyéves fennállása alatt hat Wicca-rituálét tartottak. Ez a társaság már strukturált, két részre osztott volt. A belső kör tagjai a „régiek”, míg a külső kör tagjai az „újak” voltak. A belső körbe tartozni presztízt, nagyobb tudást jelentett. Elméleti és gyakorlati mágiával foglalkoztak. A találkozóikat az egyik tag lakásán tartották, heti rendszerességgel. Robi szerint a tagok lustasága miatt bomlott fel ez a csoport. Laci szerint a csoport mindenkire jó hatással volt, barátságok szövődtek, és sokuknak ez jelentette a társasági életet. A társaság összetartó ereje tehát az azonos gondolkodás, az ezoterika, mágia, extrémítások iránti érdeklődés volt. A társasági élet hiánya és a magányosság is szerepet játszott abban, hogy eljártak ezekre a találkozókra. Bár hivatalosan a csoport felbomlott, mégsem mondhatjuk azt, hogy teljesen megszűnt. Laci kezdeményezésére átalakult egy lazább, kötetlenebb társa-

¹⁷ 1977-ben jelent meg először a *Principia Discordia*, mely írás a Diszkordiánus Társaság (POEE – Paratheo-Anametamystikhood of Eris Esoteric) „bibliája”. Az 1950-es évek végén Ifjabb Malaclypse (Greg Hill) és Lord Omar Khayyam Ravenhurst (Kerry Thornley) egy egész éjjel nyitva tartó tekebárban ültek Santa Fe Springsben (Kalifornia). Közös kinyilatkoztatást éltek át, meghallották az istennő hangját, mely így szólt hozzájuk: „Szabadok vagytok”. Megértették, hogy azért nem ért senki semmit, mert mindenki úgy gondolja, hogy a rend a dolgok természetes állapota. Ha megfordítjuk az egész kérdést, és nem várunk el logikát a világtól, sokkal boldogabban élhetünk. Mint említettem, 1977-ben adták ki a *Principia Discordiát*, mely leírja ezen eseményt, továbbá a diszkordiánus filozófiát taglaló írásokkal – pszeudo-zen-koanokkal, történetekkel, dalokkal. Az internet elterjedésével elkezdtek gombamód szaporodni a különböző diszkordiánus „cabalok”, csoportok. Ennek csak egy része tartozik a POEE-hez vagy a Diszkordiánus Társasághoz, a többi ún. „episzkopális” csoportosulás – tehát olyan személyekből áll, akik saját, személyes kinyilatkoztatást kaptak az istennőtől. Minden diszkordiánus csoport szektának számít, és a vallás batorítja az eredetitől eltérő irányzatok létrehozását. Bárkinak, sőt mindenkinek joga van csoportot indítani, rituálékat vezetni, sőt saját irányzatot kezdeményezni, hiszen mindenki születési jogon diszkordiánus pópa, ezért Erisz egyháza a legnagyobb vallás a világon. A diszkordiánus filozófia médiuma, átviteli technikája a humor, ezen belül az abszurd humor. A diszkordiánizmus filozófiájának alapja egyfajta mély humanizmus. Fő tétele: az emberek az élet nevű játék szabályait kezdik komolyabban venni, mint magát az életet. Ha abbahagynák, és engednék saját magukban a feltörő kaotikus gyermeket játszani, megszűnne a félelem, a frusztráció. Ne feledjük, az eredeti gondolat az ötvenes évek legvégén született meg, mikor az egyénre komoly nyomást gyakoroltak a társadalmi szabályok, a konvenciók. Ugyanakkor mind a mai napig sokan úgy gondolják, hogy attól lesz valaki „felnőtt” és „felelősségteljes”, ha mindenkor megőrzi komolyságát, és elfojtja érzéseit.

sággá. Úgy gondolja, ahhoz, hogy egy erősen haladó csoport működjön, szükség van egy nagyobb társaságra, ami nyitott, könnyebben átjárható, és nem támaszt olyan nagy elvárásokat a tagjaival szemben. Ez a csoport lett az Erisziánus Szakadár Szekció. Ez a társaság ugyanazokból az emberekből áll, akik a külső körben voltak benne. Tudomásom szerint fél év alatt csak kétszer találkoztak. Laci véleménye az, hogy főleg a barátok maradnak együtt az ilyen csoportokból, és aki csak a mágia miatt járt, az hamar elszakadt a társaságtól. 2006 januárjától nyárig egyfajta átmeneti időszak volt, amikor voltak ugyan találkozók, de ezt a társaságot a vezető nem tekintette csoportnak. A társaság működését és tevékenységét 2006 márciusától kísértem figyelemmel. 2006 nyarán együtt mentünk egy ezoterikus táborba, ahol a harmadik, a „Telihold” Káoszmágus Csoport megalakult. A nyári tábor fontos előrelépés volt a társaság életében. Robinak és Lacinak is meghatározó szerepe volt a táborban. Laci szervezőként, Robi előadóként volt jelen. A harmadik, mostani csoport ténylegesen Robi előadását követően jött létre. Laci szerint Robi már régebben tervezte, hogy virtuális csoportot alapít, ahol nem fontos, hogy a tagok személyesen találkozzanak, hanem az internet segítségével, virtuálisan tartják a kapcsolatot. Az érdeklődőktől elkérte az e-mail címüket, a kapcsolattartás ezentúl az interneten keresztül történt. Érdekes lehet a csoport vizsgálata abból a szempontból, vajon tekinthető-e ez a csoport egyfajta új vallási mozgalomnak¹⁸. J. Beckford szerint ez „az emberi és anyagi erőforrásokat vallási természetű új eszmék és érzékenységek céljából mobilizáló szervezett erőfeszítés, mely szándékolt, kollektív és történetileg különleges”¹⁹. Bár a csoport inkább spirituális, mint vallási mozgalom, és nem kíván anyagi erőforrásokat, mégis vannak közös vonásai az új vallási mozgalmakkal. E. Barker²⁰ kritériumai:

- kis méret, személyes kapcsolat
- az össztársadalmi átlagostól eltérő összetételű tagság (zömmel egyedülálló, az átlagoshoz képest kötelezettséggel és függőséggel rendelkező, huszonéves fiatalok)
- hitükbe nem beleszülető, hanem azt választó első generációs tagság
- karizmatikus vezető
- új hitrendszer
- a társadalmi környezettől elválasztó mi-ők szemlélet
- ellenséges társadalmi környezet.

Tapasztalataim szerint a csoportra az utolsó pont kivételével mindegyik kritérium igaz. Mivel a csoport még nem lépett a nyilvánosság elé, ezért az ellenséges

¹⁸ Az új vallási mozgalmak kutatásáról lásd Kamarás István, Tomka Miklós, Máthé-Tóth András, Farkas Attila Márton, Mund Katalin tanulmányai.

¹⁹ James A. Beckford (szerk.) *Cult Controversies: The Social Response to the New Religious Movements*. London, Tavistock, 1985. Idézi Molnár A.: i. m. 20.

²⁰ Eileen Barker: *New religious Movements: The Inherently Changing Scene*. = *The Future of religion. East und West*. (Ed. Borowik, Irena-Jablonski, Pzyslaw) Kraków, Jagellonian University, 1995, 167–169. Idézi Kamarás I. 2.

társadalom képe érthető okokból hiányzik. Ezek szerint ez a káoszmágus csoport tekinthető új vallási mozgalomnak? A válasz: jelen állapotában még nem. A csoportlétszám még túl alacsony ahhoz, hogy számottevő legyen, sőt hogy egyáltalán mozgalomnak nevezhessük, de elképzelhető, hogy a taglétszám növekedésével elindulhat egy ilyen irányú folyamat. Más kérdés a „szektásság”. Véleményem szerint ez a csoport nem tekinthető szektának, mégpedig azért nem, mert: világhértelmezésük nem dichotomikus; nem jellemző a radikalizmus; a problémamegoldás nem általánosító; nem jellemző erős függőség; a taggyűjtés nem toborzással történik; a vezető nem gyakorol kontrollt a tagok fölött, sem pszichológiai, sem anyagi értelemben, a kilépés lehetséges.

IV. 2. A CSOPORT STRUKTÚRÁJA

A jelenlegi csoport nyolc tagot számlál, ebből négyen vidékiek, négyen pedig „internetesek”. Lényegében két részre osztható a társaság, „helyiekre” és „netesekre”. Az internetesek közül ketten jelenleg külföldön élnek. A nyolc tag közül ötven Wicca vallásúak. A tábor után két hónapos felkészülési időszak volt a komolyabb mágikus munkát elősegítendő. A csoportnak saját honlapja van, ide kerültek fel a két hónap feladatai. Az elvégzendő feladatokat Sanyi, az egyik Wicca-egyház vezetője adta ki és tette fel a honlapra. Tulajdonképpen az internetes honlapon van számon tartva, hogy éppen ki van benne a csoportban. A társaság vezetője Robi, ő látja el a szervezési és kapcsolattartási feladatokat. A csoportnak nincsenek közös találkozói, csak azok tudnak személyesen is összejönni, akik egy helyen élnek. A tagok közötti kapcsolat csak „szakmai”, csak a mágia gyakorlata köti össze őket, tulajdonképpen „érdekkapcsolat”. A kapcsolat a helyiek és a netesek között formális, az egyetlen kapcsolódási pont a mágia. Személyes dolgokról ezenkívül nem esik szó. A helyiek közötti viszony inkább informális jellegű. A csoport ezen részében személyes, magánjellegű dolgok is előkerülnek, tapasztalataim alapján ezeket az embereket nem csak, vagy nem feltétlenül a mágia tartja össze. Az előző csoportbeli tagokkal már nincsenek kapcsolatban. Egyedül Laci jelenik meg néha. Elmondható, hogy a csoportot nem a mágia gyakorlása vagy a közös vallás tartja össze. A különböző vallások csak színesítik a csoportot, lehetőséget nyújtanak más nézőpontok megismerésére. Sokkal meghatározóbbak a tagok között kialakult informális kapcsolatok, hiszen akik össze is barátkoztak, még mindig tagjai a csoportnak, szemben azokkal, akik csupán a közös érdeklődés miatt csatlakoztak. A személyes találkozók hiánya, a pusztán virtuális interakció veszélyezteti a csoport fennmaradását, a megszűnés fenyegetheti. A tényleges emberi kapcsolatok hiánya miatti hanyatló lelkesedés már rövid idő alatt érezte a hatását. A csoport létszáma jelen pillanatban is változik, a közelmúltban ketten jelentették be, hogy nem folytatják a további közös munkát. Más csoportokkal – bár léteznek még káoszmágus csoportok Magyarországon – nincsenek kapcsolatban. Tapasztalataim alapján a csoport létszáma nem meghatározható, bár Robi

erről másképp vélekedik. Még mindig van egy-két ember, akikről nem lehet tudni, hogy tagok vagy sem. A csoport vezetői pozíciója sem határozható meg egyértelműen. Kérdés, hogy a szervező, aki koordinálja a csoportot, vagy a nagyobb tudású, tapasztaltabb egyházi vezető, aki felügyeli az eseményeket és a mágikus munkát tekinthető-e a csoport vezetőjének. Kérdés az is, hogy ki mit tekint csoportnak. Két tag az átmeneti időszakban létező társaságot is csoportnak tekintette, míg Robi csak kellemes időtöltésként tartja számon az akkori találkozókat. Egy laza, folyamatosan változó csoportról beszélhetünk, melynek körvonalai még nem határozhatók meg élesen.

IV. 3. A CSOPORTTAGOK MOTIVÁCIÓJA

A csoport három tagjával készítettem életútinterjút, hogy megértssem motivációjukat. Robi 20 és 30 közötti értelmiségi, informatikus, jelenleg egy főiskola levelezős hallgatója. Egy vidéki városban dolgozik mint számítógépes grafikus. Robi élettársa, Nóri 20 és 30 közötti értelmiségi, közgazdász végzettségű. Jelenleg egy cégnél dolgozik. Laci is 20 és 30 közötti értelmiségi, egy vidéki egyetem természet-tudományi karán tanul, a Wicca-egyház tagja. Általánosan elmondható: a tagok olyan családokból származnak, ahol a hagyományos vallások szerepe erősen meggyöngült; a tagok számára fontos az önmegvalósítás, a „tudat” felszabadítása és a lelki békére való törekvés; céljuk az evilági siker, boldogság, karrier elérése – a tag alkalmassá válik a világ manipulálására, mágikus eszközök segítségével; vallási igényeiket egy flexibilisebb, individualizált kisközösségben elégítik ki; a magányos tagok számára a csoport közösséget biztosít; segít eligazodni az átláthatatlan világban; egészségmegőrző technikákat is kínál.

IV. 4. A CSOPORT TEVÉKENYSÉGE

A csoport elsődleges feladata jelenleg egy öt szintből álló „káoszmágikus” gyakorlatsor elvégzése. Ezt megelőzendő két hónapos felkészülési idő volt, melynek célja a tagok megfelelő szellemi sikra lépése, ráhangolódás a mágikus munkára. A ráhangoló feladatokat Sanyi, az egyház vezetője adta ki. A többi tag javasolhattott kiegészítő feladatokat is. Ezek a csoport honlapjára kerültek fel, heti rendszerességgel. Ezek a ráhangoló feladatok elsősorban meditációs, relaxációs, vizualizációs és koncentrációs gyakorlatokból álltak. A mágikus gyakorlatsort Sanyi fordításából ismerik a tagok, ő az, aki Magyarországon először foglalkozott káoszmágiával, előadásokat tartott róla. Ezek a szövegek a csoport honlapján is elérhetőek. A „helyiek” ezenkívül már három diszkordánus rituálét is tartottak, a lényegi csoportmunkától függetlenül, melyek az egyéni boldogulást hivatottak elősegíteni. A rituálék nem nyilvános helyen, a csoportvezető lakásán voltak megtartva.

Ő készítette elő az „oltárt”, ami jelen esetekben az asztal volt. Az asztal szélén narancssárga-fekete kötél volt elhelyezve, körben pedig egy pentagramm volt kialakítva kettős fehér fonalból, csúcsain fehér gyertyával. Mindhárom alkalommal volt tör, kard, pálca, pentagramm és Erisz almája²¹. Ezek voltak az általános kellékek, a többi a rituálé céljának megfelelően változott. A rituálékon mindig tárgyakon és tárgyakkal²² végzett mágikus cselekvésekkel kívánták elérni a helyiek által korábban meghatározott célt. Ezek egy esetben a csoport céljait szolgálták, míg két esetben az egyéni boldogulást elősegítő mágikus cselekvések voltak. Az egyéni célok között a jobb munkalehetőség és egy „szerelmi probléma” szerepelt. A tárgyak jelen esetben gyurmából készült figurák, pénz, fénykép, kártyalapok²³ voltak. Az egyéni célok eléréseért „rendezett” rituálén szerepet kaphattak olyan, egyébként nem mágikus tárgyak is, amelyek korábban nem rendelkeztek mágikus funkcióval. A rituálé után ezek a tárgyak megváltozott szerepkörbe kerültek, tulajdonosának többet jelentettek, mint korábban. Ezek segítségével törekedtek a minél több kapcsolódási pont kihasználására. Az érintkezésen alapuló mágia is megjelenik azáltal, hogy a rituáléban résztvevők a használt gyurmafigurákba – amik őket hivatottak megtestesíteni – saját hajszálukat teszik, ezáltal is kihasználva a „minden egy” elvét. A füstölők használatának tisztító szerepe van ezekben a rituálékban. „A bekerítés, körüljárás, körülfutás eredetileg azon az analógiás elgondoláson alapszik, hogy valamit, valakit a veszély elől el kell zárni; vagy éppen ellenkezőleg, valamely »rontó« lényt, tárgyat kell bezárni, hogy ne fejthesse ki hatását.”²⁴ A mágikus kör felhúzása, és Domestosszal való megtisztítása ezért elengedhetetlen feltétele a szertartásnak. A bekerített hely ezáltal a profán térből szent térré alakul, ahol lehetséges a mágikus tevékenység gyakorlása, szakrális cselekvéssé alakul a gyakorlat. Az akarat kimondásának, a cél megfogalmazásának talán legnagyobb a szerepe ezeken a rituálékon. „A szó mágikus erejébe, a bizonyos körülmények közt, előírt módon kimondott szó teljesülésébe vetett hit igen régi, a mágia kezdeteivel egyidős. A mágának minden korban, minden népnél fontos eszköze volt, önállóan is, összetett eljárások részeként is. Többlete a mágikus cselekményekhez képest, hogy kimondja célját, és ezzel mintegy magában hordja teljesülését. Legegyszerűbb formái egyszerű felszólítások, parancsok, óhajok: a mágiával befolyásolni kívánt személyhez, tárgyhoz, természetfeletti lényhez.”²⁵

²¹ Egy alma, K betű belevésve, a káoszt szimbolizálандó.

²² Valamely tárgy segítségével vagy rajta végzett művelettel utánozták a kíváncs cselekvést.

²³ Tarot kártya megfelelő lapjai.

²⁴ Pócs Éva 1990.

²⁵ Pócs Éva 1990.

IV. 5. AZ ÚJBOSZORKÁNSÁG HATÁSA A TAGOK MINDENNAPI ÉLETÉRE

A rituálék célja az, hogy a mágiával befolyásolják mindennapi életüket. A befolyásolni kívánt terület bármi lehet: munkahely, magánélet. Elvük az, hogy a világban változásokat lehet elérni a mágia segítségével. A mágikus gyakorlatsor célja is az, hogy annak elvégzésével, technikáinak elsajátításával hatást gyakoroljanak saját életükre; „problémamentessé”, könnyebbé tegyék azt. Gondolkodásmódjukat áthatja a mágikus életszemlélet. Mivel a tagoknak polgári foglalkozása is van, vigyáznak arra, hogy a munkahelyükön mindebből semmi ne derüljön ki. Félnék attól, hogy ebből valamiféle hátrányuk származna, nem tartanák őket normálisnak. Úgy érzik, hogy meg kell felelniük a konvencióknak; nem lenne előnyös „kilógni a sorból”. Azt, hogy mágiával foglalkoznak, csak a legközelebbi barátaik tudják, azok, akik nem ítélik el őket ezért a tevékenységükért. Ez a fajta mágikus életszemlélet segíthet abban is, hogy a mindennapi élet problémáira megoldást nyújtson. Reményt ad arra nézve, hogy a világban történteken változtathatunk, minden ember a saját sorsáért felelős. Sőt, felfogásuk szerint nincs is sors, nem hisznek a predesztináció tanában. A világ megváltoztatható, befolyásolható, jobbá tehető. A balszerencse elkerülhető, az ember megvédheti magát az ártó hatásoktól. A betegségek meggyógyíthatóak (legalábbis egyesek), elkerülhetőek az emberi energiák folyamatos „tisztításával”.

V. A Wicca-hagyományok szerepe a csoportban

Bár a jelenlegi csoport nem tekinthető covennek²⁶, mégis nagyon sok ponton kapcsolódik a Wiccához. A kezdeti csoportok hagyományában már megfigyelhető a Wicca-elemek jelenléte. Mivel Magyarországon még nincs hagyománya a modern, mágiát gyakorló csoportoknak, ezért gyakori, hogy már meglévő rendszerekből kölcsönöznek rituálékat, eszközöket, „hitet”. Ez a szinkretizmus megfigyelhető korunk új vallási mozgalmaiban, főleg azokban, ahol a spiritizmus, ezoterika is jelen van. Az ezoterikus vallási piacon meghatározó a Wicca egyeduralma. Ez főleg annak köszönhető, hogy az egyház jelen van a közéletben, rendszeresen szerveznek érdeklődők számára is elérhető találkozókat, nyitott rituálékat, beszélgetése-

²⁶ A coven a Wicca-egyház meghatározása szerint Wicca-csoportot jelent. Az első beavatási fokozattal rendelkező tagok neve avatott. Az avatottak covenekbe szerveződhetnek, de maradhatnak „magányos wiccák” is. Egy coven általában legfeljebb 13 főből áll, az ünnepek közös megtartásán túl a coventagok együtt tanulnak, gyakorolnak, egymást segítik. Az egyes coveneket egy főpap és egy főpapnő vezeti. A covenek saját belső szabályzattal rendelkezhetnek, mely megszabhatja a coven tagjainak covenen belüli jogait és kötelességeit, a covenbe való belépés, kilépés, kizárás szabályait.

ket. A legmeghatározóbb hatása mégis az internetes honlapuknak van; az érdeklődők olvashatnak a Wicca-vallásról, az egyház struktúrájáról, feltehetik kérdéseiket, beszélgethetnek hasonló érdeklődésű emberekkel. Mindezeknek köszönhető, hogy az ezoterikus érdeklődésű emberek először a Wiccával kerülnek kapcsolatba. Így történt ennek a csoportnak a kapcsán is. Robi, a vezető először a Wicca-fórumon tette közzé azt a felhívást, miszerint szeretne egy csoportot létrehozni. A kezdeti csoport működése során több Wicca-elem is megjelent. A legfontosabbak és a legnyilvánvalóbbak a Wicca-rituálék voltak.²⁷ A nyolc ünnepből hat lett megtartva, a *Samhain* (okt. 31.)²⁸, *Imbolc* (febr. 1.)²⁹, *Beltane* (ápr. 30.)³⁰, *Litha* (*Midsummer*) június 21-én, a nyári napfordulókör³¹, Yule (téli napforduló)³² és Mabon (őszi napéjegyenlőség)³³. A rituálékhoz olyan eszközöket használtak, amik a Wicca-vallásban szerepelnek; ezek a kard, kehely, pálca, tör, gyertya, füstölő, víz és só. A csoport tevékenységének gerincét alkotó gyakorlatok többsége is Wicca-közvetítéssel „került be” a csoportba. Az energetikai gyakorlatokkal a tagok a Wicca-táborokban ismerkedtek meg; ott sajátították el azokat a technikákat, amelyeket később beépítettek a káoszmágus csoportba is. A jelenlegi csoport is egy ilyen Wicca-táborban szerveződött. A káoszmágia is a Wicca-egyház vezetőjének közvetítésével jelent meg Magyarországon, a csoport vezetője Sanyitól, a wicca főpaptól hallott először erről az irányzatról. Kérdés, hogy hová is tartozik a mágiának ez az ága? Nem köthető a Wiccához, mégis Wicca-közvetítéssel jelent meg. A csoport tagjai között wiccák is vannak, akik mágusok is? Egyáltalán, mi a különbség a wicca és a mágus között? És kik a boszorkányok? A kérdés megválaszolása nehéz feladat. A Wicca-egyházon belül sincs még kialakult terminológia. A három fogalom – wicca, boszorkány, mágus – egymás mellett él, köztük fokozatbeli különbségek vannak. A mágus és a boszorkány közötti legfontosabb különb-

²⁷ „A rituálé érdekes téma volt, mert sokáig nem tudtuk, hogy milyen rituáléba fogjunk bele. Tehát gondolkodtunk, ilyen kéne, olyan kéne, és nem jutottunk semmire, és mivel a wiccák alapvetően közel voltak, ezért választottuk a Wicca-rituálét, ezt láttam már előtte több ízben, Wicca-rituálét, olvastam róla, tudtam, hogy körülbelül miről szól, hogy néz ki, és nem is állt tőlem annyira messze, hogy ebbe ne vágjak bele.”

²⁸ *Samhain*, ismertebb nevén *Halloween* (a keresztény All Hallows Eve, azaz mindenszentek előestéje) a megújulást és a körforgást jelképező alvilági agancsos isten (Cernunnos, Carnún isten) ünnepe, az új év és a sötétség fél évének kezdete.

²⁹ A február 1-jén tartott rituális tisztálkodás, tűzgyújtás és beavatás a szűz istennő ünnepe; az *Imbolc* (*Imbolg*, *Oimelc*) nevet viseli.

³⁰ A meleg, a világosság időszaka. *Beltane*-kor, május elsején, a ragyogó tüzek ünnepén kezdődött.

³¹ A tűz, a nyár, a termékenység, az erős Napisten és a termékeny Földanya tiszteletére rendezik.

³² A fény újjászületését és a Napistent megtisztelő rendezvény a *Yule*, december 21-én a téli napfordulókör.

³³ Az év utolsó szertartása a *Mabon* (*Modron*), ez szeptember 21., az őszi napéjegyenlőség napja. A gyümölcsérés, a szüret, a bőség, a harmónia, az egyensúly, a megelégedettség és a Földanya termékenységének dicsőségére szolgál.

ség, hogy a mágus „magasabb szinten” tevékenykedik, mágiahasználatát tudatosabbnak tartják. A boszorkány örökli, esetleg tanulja azt a mágikus gyakorlatot, amit végez, de nem tudja, hogyan működik. Csak csinálja, úgy ahogy megtanulta, de nem érti, hogyan működik. Tudása hiedelemelemekből tevődik össze, amelyek a kereszténységhez is kapcsolódhatnak. Ezzel szemben a wicca tudatosan cselekszik; úgy végez mágikus cselekvéseket, hogy azt is tudja, miért úgy cselekszik, ahogyan. Folyamatosan tanul, a mágia elméleti oldalával is foglalkozik. Nem kötődik a kereszténységhez, Wicca-vallású. A mágus a mágia legmagasabb szintű gyakorlatát végzi, tanul, tudatosan törekszik a fejlődésre. Nem kötődik egyetlen valláshoz sem. Fontos különbség a nemek közötti megoszlás is; a mágus mindig férfi, míg a boszorkány általában nő. A nők csak „alacsonyabb szintű” mágiára képesek, míg „magas mágiát” csak férfiak képesek végezni. Ez az elkülönítés társadalmi okokkal magyarázható. A definíciók alakulását más is befolyásolta, meg kell említenünk a boszorkányperek hatását. A boszorkányüldözéseknek köszönhetően negatív képzetek kapcsolódnak mind a mai napig a boszorkány fogalmához. Valószínűleg ennek is köszönhető, hogy a wiccák nem nevezik magukat boszorkányoknak, s bár Magyarországon nincs hagyománya a gardneri wicca fogalmának, mégis átvették azt. A magyarországi gyakorlatban ezeket a fogalmakat nem lehet élesen szétválasztani. A definíciók között átfedések vannak, nem körülhatárolhatóak pontosan. Wicca vagy mágus? Nehéz kérdés. Aki nem tagja az egyháznak, nem wicca, hanem mágus. De mi van azokkal, akik tagjai az egyháznak? Ők elsősorban wiccák, vallásuk szerint. Tevékenységüket tekintve azonban mágusok is. A különbség tehát a vallásból ered. Lehet valaki egyszerre wicca és mágus is, s ez nem okoz semmiféle problémát az egyén identitásában; a két meghatározás jól megfér egymás mellett.

VI. Összegzés

A magyar „mágikus közéletben” több egyház és különálló csoport is működik. A közöttük lévő kapcsolat inkább informális jellegű, a közöttük lévő átjárhatóság is ennek köszönhető. Az ezoterikus érdeklődésű emberek összefogásában, a programok szervezésében a vezető szerep ma mindenképpen a Wicca-egyházé. Az új irányzatok megjelenése is egyértelműen Wicca-közvetítéssel történik, ez az egyház az, amelyik leginkább nyomon követi a „külföldi mágiát”, és törekszik arra, hogy a külföldi csoportosulásokkal, egyházakkal kapcsolatot alakítsanak ki. A „Telihold” Káoszmágus Csoport is sok szállal kapcsolódik a Wicca-egyházhoz. Egyrészt tagjai között wiccák is vannak, másrészt magát a megalakulását is a wiccáknak köszönheti. A Wicca-egyház még ma is formálódik, bár 1998-ban már bejegyzésre került. Az eredetileg néhány emberből álló egyetlen coven egyházzá nőtte ki magát, s az eltelt idő alatt több coven is „leszakadt” a kezdeti covenről. Az egyház alkalmaz-

kodóképessége megjelenik abban, hogy a tagok igényeihez igazodva olyan covenek jönnek létre, amilyen érdeklődésű emberek lépnek be az egyházba. Ha nincs még olyan coven, amihez szívesen csatlakozna egy vagy több wicca, akkor létrehozzák. Az érdeklődési területek csoportszervező erőként hatnak. A változatosság tehát a tagok igényeinek köszönhető. Ez a vallási mozgalom még nem szilárd működésű, most van kialakulóban. A kutatás pillanatában éppen egy jelentős változás történt, az egyház két vezetője külföldre költözött. A vezetők karizmatikussága tetten érhető abban, hogy néhány tag követte őket, és olyanok is voltak, akik emiatt kiléptek az egyházból. Az egyház struktúrája jelentősen megváltozott és változik most is. Megindult a „harc a hatalomért”; sokan igyekeznek kihasználni a jelenlegi helyzetet saját pozíciójuk megerősítésére, esetleg magasabb pozícióba igyekeznek kerülni. Az informális kapcsolatoknak nagyon nagy szerepük van ebben az időszakban, hiszen ezáltal lehet a legjobban érvényesülni. Az is lehetséges, hogy a felbomlott struktúra az egyház megszűnéséhez vezet, hacsak nem találnak egy új karizmatikus vezetőt, aki visszaállítja a „rendet”, megszervezi az új „vezetőséget”. Az új vezető új szemléletet is jelent: elképzelhető egyrészt, hogy sokan nem értenek majd egyet ezzel, ezért kilépnek vagy újabb coveneket, társaságokat hoznak létre. Másrészt ez a változás növelheti is a létszámot. Csatlakozhatnak olyanok, akiknek az eddigi vezetők antipatikusak voltak, esetleg a tanítási módszerükkel, eszméikkel nem értettek egyet. A változás a szemünk előtt zajlik. Ezeknek a csoportosulásoknak meghatározó jellemzője a flexibilitás, az állandó változás. A csoportok fellendülése, átalakulása, megszűnése, újraszerveződése egyenes következménye, hogy a hitelvek egyénre szabottak, a gyakorlat nem törvényszerűségek elfogadására, hanem irányelvek alkalmazására épül. Ezzel függ össze az is, hogy a csoport működésében, felfogásában jelentékeny szerepet játszhat egy-egy meghatározó személyiség. Ugyanakkor megállapítható, hogy a csoportban résztvevők mindegyike intellektuális kihívásként éli meg az új vallási közösséghez való tartozását. Bár a közösségkeresésnek nagy szerepe van a csoportba való belépésnél, az individuális önmegvalósítás állandóan ütközik ezzel a törekvéssel. Figyelemre méltó és további kutatást igénylő jelenség, hogy a csoport rekrutációs bázisa fiatal értelmiségiek köréből kerül ki. A „Telihold” Káoszmágus Csoport jelenleg is az állandó átalakulás folyamatában van. Az sem kizárt, hogy a káoszmágus csoport, ha struktúrája és irányelvei kikristályosodnak, csatlakozik az újjáalakuló Wicca-egyházhoz vagy szövetségre lép vele. Mindez véleményem szerint elsődlegesen a vezetőn múlik. Robi vezéregyéniség, aki saját kreativitását próbálgatja. Lehetségesnek tartom azt is, hogy egy új vallási mozgalom is kialakulhat az irányításával, mivel Magyarországon nincs „kijelölt” káoszmágus vezetőség, és a hazai csoportok Németországhoz tartoznak. Mindenképpen érdemes figyelemmel követni a csoport további működését és a Wicca-egyházal való kapcsolatát. Ha figyelünk a változásokra, és magára a folyamatra irányítjuk érdeklődésünket, akkor talán jobban megérthetjük, hogyan jönnek létre és alakulnak át a magyarországi új vallási mozgalmak.

Felhasznált irodalom

- Cohn, Norman: *Európa démonai. A boszorkányüldözés története*. Corvina Könyvkiadó, Budapest, 1994.
- Drury, Nevill: *Mágia és boszorkányság*. Katalizátor Könyvkiadó, Budapest, 2004.
- Eliade, Mircea: *Okkultizmus, boszorkányság és kulturális divatok*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.
- Farkas Attila Márton–Mund Katalin: *Technicizált spiritualitás, avagy a modern okkultizmus kulturális szemantikája*. In: *Liget*, 2002/9.
- Frazer, James G.: *Az aranyág*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.
- Ginzburg, Carlo: *Éjszakai történet. A boszorkányszombat megfejtése*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2003.
- Kamarás, István: Új vallási mozgalmak világszerte és Magyarországon. In: *Magyar Tudomány*, 1999/5.
- Kis-Halas Judit: Újboszorkány kultuszok a 20. században. In: *Rubicon*, 2005/7. 56–61.
- Pócs Éva: Néphit. In: *Magyar Néprajz*. VII. 526–686. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
- Máté-Tóth András: Szekták vallásszociológiai megközelítésben. In: Gombos József–Kiss Mária Rita (szerk.), *A kisebbségekből álló társadalom konfliktusai*. Szeged, 1997, 79–89.
- Molnár Attila Károly: Új vallási jelenségek. In: *Szekták, új vallási jelenségek*. Szerk. Lugosi Ágnes és Lugosi Győző. Budapest, Pannonica, 1998.
- Saddie laMort előadása: [www. Saddie.wicca.hu/kaosz.html](http://www.Saddie.wicca.hu/kaosz.html)
- Tomka, Miklós: A vallás modernizálódó társadalmunkban. In: *Korunk*, 1997/11.
- Tomka, Miklós: A vallásszociológia új útjai. In: *Replika*, 1996.
- Yliaster, Daleth: *Mágia. Rejtett erők*. Tuan Kiadó, 2005.

A 11–14. századi magyar történelem bemutatása a *Chronica patriae*-ban

A XXVIII. OTDK Humán Tagozatának Középkori Magyar Történelem Szekciójában hangzott el az előadásom, melynek témája egy kevésbé ismert, 14. század végén készült osztrák krónika, a *Chronica patriae*, vagyis a *Haza krónikája*, illetve ennek magyar történelmi vonatkozásai. Mivel a tudományos érdeklődésem középpontjában már lassan négy éve a magyar történelem recepciója a középkori nyugat-európai történetírásban áll, a választott témám ennek megfelelően egy kevésbé ismert, középfelnémet nyelvű krónika anyagának feldolgozása lett.

A mű közismertebb címe a „95 uralkodó osztrák krónikája” (*Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften*)¹, a tanulmányban azonban helyesebbnek láttam visszatérni a kvázi eredeti, a középkorban ismertebb címéhez. A cím megváltoztatását az is indokolja, hogy a krónika csak igen kevésbé tekinthető az osztrák örökös tartományok történetének; valójában egy világtörténetről van szó, amelybe Ausztria története csak lazán, mintegy mellékszálként van beleszőve. A krónikát már lassan száz éve, hogy kiadták, de a szerzőség és a mű keletkezése körüli viták azóta sem csillapodtak. Szerzőjének tekintették többek között a csupán név szerint ismert *Gregor Hagent*, egy bizonyos *Matthäust* (akiről még csak azt sem tudjuk, hogy egyházi vagy világi személy volt-e egyáltalán), *Johann Seffner* bécsi jogászt és hadtudóst, valamint *Leopold Stainmüller* ugyancsak bécsi szerzetest, teológust, műfordítót. Sokkal pontosabb adataink vannak a keletkezés idejéről: a krónika első változata 1387 és 1394 között keletkezett, vagyis még *III. (Habsburg) Albert* (1349–1395) osztrák herceg életében, a krónika bővítései azonban már 1395, *III. Albert* halála után készültek, amint erről a szerző maga is beszámol. Az is nagyon valószínűleg látszik, hogy a krónikás még *IV. (Alapító) Rudolf* (1358–1365) herceg (nevét többek között a bécsi egyetem és számos egyéb reprezentatív építmény és templom alapításáért kapta) ösztönzésére – esetleg megbízására – kezdte el írni történeti művét, de csak *IV. Rudolf* fia, *III. Albert* uralkodása idején öntötte először formába. Bárhogyan is legyen, egy dolog mindenképpen világos: az a mintegy fél század középkori, illetve humanista kézirat, kódex, amelyekben a *Haza krónikája* fennmaradt, világosan mutatja a mű népszerűségét és – sajnos, ma már

¹ Felhasznált mérvadó kiadása: Seemüller, Joseph: *Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften* (Monumenta Germaniae Historica, Deutsche Chroniken, Band 6.), Hannover, 1909 (a továbbiakban: MGH Dte Chroniken VI).

csak nehezen mérhető – hatását a késő középkor osztrák nemzeti öntudatára és identitására. A *Haza krónikájának* népszerűsítésében a Habsburg-dinasztia döntő szerepet játszott: a krónika legfőbb célja ugyanis egy mitikus őstörténet révén igazolást adni az osztrák hercegség jogszerűségére, valamint a hercegi cím ősiségére.

Számos forrásból táplálkozik a krónika, a saját koráig, kb. a 14. század második feléig kevés önálló gondolata van, ezek is inkább csak személyes megjegyzések, mintsem hiteles történelmi adatok. A saját korára nézve is csak kevésbé megbízható – még kevésbé egyébként, mint a késő középkori elbeszélő források többsége. A *Haza krónikája* ahhoz túlságosan is propagandaízű, hogysem elfogulatlan legyen, azonban minket nem is annyira az eseménytörténeti, mintsem inkább az eszmetörténeti forrásértéke érdekel. Véleményünk a dolgozat megírása óta nem változott: egy elbeszélő forrás – különösen egy középkori – esetében nem is az a legérdekesebb, amit leír, hanem amit elhallgat. A *Haza krónikája* például alig tesz említést azokról a kegyetlenségekről és barbárságokról, amelyeket a magyarok (és a kunok) követtek el európai történelmük folyamán, de különösen az 1246 és 1278 közötti magyar-osztrák háborúikban, és amelyekről a korábbi évszázadok elbeszélő forrásai olyan szívesen beszámoltak. Nem beszél gyűlölettel a krónikás IV. Béláról vagy V. Istvánról, annál nagyobb vehemenciával ír azonban II. (Přemysl) Ottokár gáztetteiről és Habsburg Rudolf német király elleni „felségáruló” harcáról. De ami talán ennél is fontosabb: kitalál egy egész fantáziavilágot, mesebeli országokkal, szereplőkkel, nem létező városokkal, mindezt összefüggésbe hozza őszösvetségi szereplőkkel és antik hősökkel csak azért, hogy így egy mesés, de mindenképpen dicsó és hősi Ausztria-őstörténetet készítsen. Ebben a legendás ősidőben zsidó és pogány fejedelmek, őrgrofok és hercegek felváltva uralkodtak az alpesi országon. Uralkodóik pedig rendre Csehországból és Magyarországból (kisebbségben pedig Bajorországból) hoztak maguknak feleséget, illetve férjet. Csupán ez a néhány ország a valódi ebben a mesés uralkodói listában (*Fabelfürstenreihe*), ahogyan a krónika modern kiadója, Joseph Seemüller nevezte ezt a részt.

Az őstörténet biblikus történeteinek az Ó- és az Újszövetség volt a szerző legfontosabb kútfeje. A források közül kiemelkedik a *Martinus Minorita*, egy 13. századi, Dél-Németországban élt ferences szerzetes történeti munkája, a *Flores temporum* (*Az idők virágai*). Ez, valamint *Troppau* Márton krónikája hatással voltak a *Haza krónikájának* szerkezetére, amennyiben mindkét 13. századi mű egy párhuzamos pápaság- és császárság-történet keretein belül beszél el a világtörténelmet. A *Haza krónikája* is ilyen párhuzamos krónika, amely igyekszik egymás mellett elbeszélni a császárok és pápák történetét. Ez nem mindig sikerül neki, sok az időbeli pontatlanság, emellett pedig gyakran kitér Csehország, Magyarország, a salzburgi érsekség, és persze maguknak az örökös tartományoknak a történetére is. Az antik történelem és a korai középkor eseményeinek elbeszéléséhez szívesen fordul a kompilátor *Freisingi Ottó Historia de duabus civitatibus* (*A két város története*) című nagyhatású krónikájához. Ezeken kívül még egyes szentéletrajzok is szóba jönnek, mint lehetséges források, így a Szent Maximilianus- vagy a Szent

Elek-legenda. Az 1246-ig terjedő időszak informátora a krónikás számára egy bizonyos *Jans Enikel* nevű (1230/40–1290) bécsi polgár *Fürstenbuch* (*Fejedelmek könyve*) című verses krónikája volt. Az 1246 és a 14. század első fele közötti eseményekhez *Otacher ouz der Geul* (1260/65–1319/21) *Stájer Rímes Krónikája* („*Steierische Reimchronik*”) volt a legfontosabb kütfő, ezt követően pedig a Habsburgok königsfeldeni családi kolostorának a krónikájából merített leginkább a *Haza krónikájának* névtelen szerzője. Krónikásunk tehát – mint a felsorolásból látható – igen széleskörű olvasottsággal rendelkezett, krónikája azonban sok esetben nem más, mint a fentebb említett művek tükörfordításai, vagy – a német nyelvű *Enikel*- és *Ottokár*-féle krónikák esetében – csupán prózai átdolgozásai.

A *Haza krónikája* öt nagyobb egységre oszlik; szerzője az öt érzékszerv alapján osztotta fel, így a legtávolabbi eseményeket elbeszélő fejezeteknek a „Látás”, az utána következőknek a „Hallás”, a „Szaglás”, az „Ízlés” és a „Tapintás” a címe. A legrégebb idők eseményei alkotják a *Fabelfürstenreihe*-t, a legendás fejedelmek történetét. Hasonlóan mesés őstörténettel találkozhatunk a cseh *Dalimil*-krónikában, a bibliai események és a saját, nemzeti történelem összekapcsolására pedig jó példa *Kézai Simon Gesta Hungarorum*a. A *Haza krónikája* tehát nem egyedülálló kísérlet egy ilyen legendás régmúlt konstrukciójára. Az osztrák krónika unikumát a 13–14. század magyar–cseh–osztrák házassági kapcsolatainak és a Habsburgok házassági politikájának ebbe a mitikus történelembe való vetítése adja. A *Fabelfürstenreihe* 81 uralkodót sorol fel, tehát a címben szereplő 95 uralkodó túlnyomó többsége ilyen fiktív alak. Az első ilyen uralkodó Temonariai Ábrahám volt, aki – a krónika szerint – az özönvíz után alapította meg Stockerau városát (Alsó-Ausztria). A *Fabelfürstenreihe* szigorú rendet követ: az uralkodó neve mellett felsorolja az uralkodási évét, a házastársa nevét, annak származását, valamint az uralkodó címerét is részletesen leírja. Így ezzel a *Haza krónikája* az osztrák heraldika első alkotásának is tekinthető. Mint már fentebb volt róla szó, a legendás uralkodók a házastársaik zömét Magyarországból és Csehországból hozták, a legendás ős-Ausztria ezekkel az országokkal így többször perszónaluniót alkotott – nem kell hozzá túl nagy fantázia, hogy kiolvassuk ezekből a sorokból a Habsburgok dinasztikus programját, mely egy ilyen fantasztikus őstörténettel akar magának legitimitást nyerni. A különböző héber (vagy sokszor inkább csak hebraizáló), latin és szláv személy-, valamint településnevek ugyancsak ezt az antikizáló hatást erősítik.

A *par excellence* magyar történelem eseményeit már a hunoktól kezdve nyomon követi a krónikáiró, de csak ritkán összefüggő egységekben, többnyire a Német-római Birodalom, vagy a Babenbergerek és a Habsburgok történetével kapcsolatban. Krónikásunk keveset ír a magyar honfoglalásról, kalandozásokról, ezeket is igen pontatlanul teszi². Bár a hunokat és a magyarokat ő is összekapcsolja, saját magával is ellentmondásba keveredik, mikor azt állítja, a hunok keletről érkeztek,

² MGH *Dte Chroniken* VI, 84.

a magyarok azonban mindig ott éltek, ahol ma is – ti. a saját korában. Nem is állíthat mást, hiszen a *Fabelfürstenreihe* szerint is autochton nép a magyar. A magyar államalapítás kapcsán előveszi a középkori német történetírás jól bevált toposzát: nevezetesen azt, hogy a magyarság keresztény hitre térítését kizárólag II. Henrik német-római császár (1002–1024) és Gizella királyné, Szent István hitvese érdemeinek tulajdonítja, magának István királynak pedig jelentéktelen mellékszerepet szán³. A szerző ennek ellenére igen részletesen taglalja a 13. század második felének eseményeit, különös tekintettel az 1242 utáni magyar-osztrák konfliktusokra. Sokat foglalkozik II. (Přemysl) Ottokár uralmával és a magyarokkal vívott háborúival, az 1278. évi morvamezei csatával, illetve a nyugat-magyarországi oligarchák – elsősorban a Kőszegiek – és a Habsburgok háborúival. Mint azonban már arról szóltunk, többnyire mellőzi a magyarokat dehonesztáló, sértő és kegyetlenséggel vádoló kifejezéseket (például a még annyira visszafogott János viktringi apát [1270 k.–1347] is sokszor elmarasztalja a portyázó, templomokat, kolostorokat feldúló, keresztényeket öldöső portyázó magyarokat, de különösen a kunokat). III. András király (1290–1301) uralkodásánál találkozunk a krónikás egyik jellemző módszerével, jelesen a sokat mondó hallgatással. Míg ugyanis a *Haza krónikájának* derék szerzője szerint a magyar uralkodó és felesége, Habsburg Ágnes hercegnő, I. Albert herceg (1282–1308 között, majd német-római király 1298–1308 között) lánya közötti házasság harmonikus volt, olyannyira, hogy a magyar uralkodó is jámbor életű lett⁴, addig a korszakra vonatkozó legfontosabb és a krónika számára is mércéként szolgáló kútfő, Ottokár úr „Stájer rimes krónikája” beszámol III. András kicsapongó, hűtlen életmódjáról. Ez azonban nem mutatott volna jól abban a szépen felépített koncepcióban, amely ekkora szerepet szánt a Habsburgok és a velük szomszédos dinasztiák házassági kapcsolatainak.

A 14. század magyar eseményeiről megint csak keveset tudunk meg: *Károly Róbert*ről (1308–1342) gyakorlatilag semmit, I. (Nagy) *Lajos*ról (1342–1382) is csak annyit ír a krónika, hogy az 1378-ban kezdődött egyházszakadásban a törvényesen megválasztott római pápát ismerte el VII. Kelemen ellenpápával szemben⁵. A 14. század közepétől kezdve már egyre inkább a szóbeli értesülésekre és saját tapasztalataira támaszkodik a szerző munkája során: pletykák, félreértések, rágalmozások éppúgy helyet kapnak a *Haza krónikájában*, mint valós események, adatok. Az elbeszélő források sorában ez az egyetlenegy, amely tudósít a törökök 1391. évi betöréséről, minek során egyes portyázó csapatok egészen Budáig is eljutottak – ezt az állítást oklevelek is megerősítik⁶.

A *Haza krónikája* a következő majd száz évben hallatlan népszerűsége tett szert. Mintául és egyben forrásként is szolgált olyan műveknek, mint a 15. századi humanista, *Thomas Ebendorfer von Haselbach Ausztria krónikájának* (ebben a

³ MGH *Dte Chroniken* VI, 87., c. 202.

⁴ MGH *Dte Chroniken* VI, 190. c. 386.

⁵ MGH *Dte Chroniken* VI, 201. c. 402.

⁶ MGH *Dte Chroniken* VI, 206. c. 410.

műben is van egy legendás Ausztria-őstörténet, ugyanazokkal a nevekkal, mint a *Haza krónikájában*), *Albrecht von Bonstetten* 1485–1491 között íródott Habsburg-dinasztia-történetének (*Historia Austriaca*, vagy *Historia Domus Austrie*), vagy *Veit Arnpeck* 1488 után készült *Az osztrákok krónikája* című munkájának. *Konrad Grünenberg* *Osztrák címeres krónika* (*Österreichische [Wappen]Chronik*, 1470/84) című műve gyakorlatilag átveszi a *Haza krónikájának* heraldikáját, a legendás címereket éppúgy, mint a valódiakat, beépítve ezzel a mitikus elemeket a történelmi hagyományba. A jeles itáliai humanista, *Aeneas Silvius Piccolomini* (II. Pius pápa, 1405–1464) viszont elmarasztalja a krónikát annak fiktív jellege miatt⁷: az ő humanista forráskritikus szelleme nehezen tolerálta a források ilyen mértékű szolgálai átvételét, valamint a szándékos és nyilvánvaló csúsztatásokat. A humanisták bírálata mindenestre megtette a hatását: a 16. században szinte nyoma vész a krónikának, aminek persze oka lehet az 1526-ban megvalósult közép-európai Habsburg-magyar-cseh államszövetség, annak a fikciónak a realizálódása, amely először *Haza krónikájában* öltött testet. A teljes mű így több mint egy fél évezreddel a megírása után láthatott napvilágot.

Felhasznált irodalom

- Bertényi Iván: *Magyarország az Anjouk korában*. Budapest, Gondolat, 1987.
- Brunner, Karl: *Herzogtümer und Marken. Vom Ungarnsturm bis ins 12. Jahrhundert* (Österreichische Geschichte. 907–1156. Hg. von Herwig Wolfram). Wien, Carl Ueberreuter, 1994.
- Dopsch, Heinz-Brunner, Karl-Weltin, Maximilian: *Die Länder und das Reich. Der Ostalpenraum im Hochmittelalter* (Österreichische Geschichte 1122–1278). Wien, Carl Ueberreuter, 1999.
- Frank, Isnard Wilhelm: *Hausstudium und Universitätsstudium der Wiener Dominikaner bis 1500*. AÖG 127. Bd. Wien, Hermann Böhlau Nachfolger, 1968.
- Gall, Franz: *Österreichische Wappenkunde. Handbuch der Wappenwissenschaft*. Wien-Köln-Wiemar, Böhlau Verlag, 1992.
- Gombos Albin Ferenc: *Catalogus fontium historiae hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC*. Budapest 1937¹–1938, 2005² (1. kötet).
- Hageneder, Othmar: Die Rechtsstellung des Machlandes im späten Mittelalter und das Problem des oberösterreichischen Landeswappens. In: *Festschrift für Heinrich Demelius zum 80. Geburtstag* (Hg. von Gerhard Frotz/Werner Ogris). Wien, 1973. 61–79.

⁷ Lhotsky, Alphons: *Quellenkunde zur Mittelalterlichen Geschichte Österreichs* (MIÖG – Ergbd. XIX), Graz-Köln, Hermann Böhlau Nachfolger, 1963, 399–400.

- Heilig, Konrad Josef: Leopold Stainreuter von Wien, der Verfasser der sogenannten Österreichischen Chronik von den 95 Herrschaften, ein Beitrag zur österreichischen Historiographie. In: *MIÖG* 47 (1933) S. 225–289.
- Hofmeister, Adolf: *Otonis episcopi Frisingensis Chronica sive Historia de duabus civitatibus* (MGH SS. rer. Germ. XLV) Hannover–Leipzig, Hahnsche Buchhandlung, 1912.
- Kristó Gyula: A Kőszegiek kiskirálysága, in: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Magvető, 1983 (241–268).
- Kusternig, Andreas: *Erzählende Quellen des Mittelalters*. Wien–Köln, Böhlau Verlag, 1982.
- Lhotsky, Alphons: *Quellenkunde zur Mittelalterlichen Geschichte Österreichs* (MIÖG – Ergbd. XIX), Graz–Köln, Hermann Böhlau Nachfolger, 1963.
- Lhotsky, Alphons: *Thomas Ebendorfer, Chronica Austriae* (MGH SS rer. Germ. N. S. XIII.). Berlin–Zürich, Weidmannsche Verlagsbuchhandlung, 1967.
- Lhotsky, Alphons: Über das Anekdotische in spätmittelalterlichen Geschichtswerken Österreichs. In: *AÖG* 125 (1966) 76–95.
- Loserth, Johann: Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften, Hg. von Joseph Seemüller (Dte Chroniken 6. Bd.), Hannover und Leipzig, Hahnsche Buchhandlung, 1909. In: *HZ* 105 (1910), 355–359 (recenzió).
- Mayer, Franz Martin: Untersuchungen über die österreichische Chronik des Matthäus oder Gregor Hagen. In: *AÖG* 60 (1880), 297–342.
- Niederstätter, Alois: *Die Herrschaft Österreich. Fürst und Land im Spätmittelalter. Österreichische Geschichte 1278–1411* (Hg. von Herwig Wolfram). Wien, Carl Ueberreuter, 2001.
- Seemüller, Joseph: *Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften* (MGH Deutsche Chroniken VI. Band) Hannover–Leipzig, Hahnsche Buchhandlung, 1909.
- Seemüller, Joseph: *Ottokars Österreichische Reimchronik*. 1–2. Teil. (MGH Deutsche Chroniken V/1–2) Hannover, Hahnsche Buchhandlung 1890–93.
- Strauch, Philipp: *Jansen Enikels Werke. Weltchronik. Fürstenbuch* (MGH Deutsche Chroniken III. Band), Hannover–Leipzig, Hahnsche Buchhandlung 1900.
- Uhlirz, Karl: Quellen und Geschichtsschreibung, in: *Geschichte der Stadt Wien*. Hrsg. v. Alterthumsvereine zu Wien. Redigiert v. Heinrich Zimmermann II/1. Wien, Holzhausen, 1900, 36–107.
- Uiblein, Paul: *Die Quellen des Spätmittelalters*, in: Zöllner, Erich: *Die Quellen der Geschichte Österreichs*. Wien, Österreichischer Bundesverlag, 1982 (Schriften des Instituts für Österreichkunde XL), 50–113.
- Zöllner, Erich: *Probleme und Aufgaben der österreichischen Geschichtsforschung. Ausgewählte Aufsätze* (Hg. von Heide Dienst und Gernot Heiß). Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1984.

Rövidítések jegyzéke

AÖG	<i>Archiv für österreichische Geschichtsforschung</i>
MGH	<i>Monumenta Germaniae historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum.</i> Ed. Georg Heinrich Pertz et al. Hannover et al. 1826– (rövidítések: SS rer. Germ. = Scriptores rerum Germanicarum)
MIÖG	<i>Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung</i>

Átélni és túlélni

Az özvegyiség viselése idős asszonyok körében

Bevezetés

Vizsgálatunkban elsősorban arra keresem a választ, hogy napjainkban a magyar idős, özvegyasszonyok (65. életévet betöltötték) számára milyen értékrendszerek, megküzdési stratégiák állnak rendelkezésre az öregséggel járó veszteségek feldolgozására, valamint házastársuk halála után hogyan folytatják életüket. A megküzdésben milyen mértékben segít a munka, mindennapos elfoglaltság; az embertársi, családi kapcsolatok; a transzcendens felé fordulás.

Hétköznapijainkban nap mint nap találkozunk az öregedés fogalmával és problémakörével, főként azért, mert a magyar népesség körében is fokozatosan növekszik az időskorúak aránya. S így naponta kerülünk kapcsolatba idősekkel. Az öregségről torzkép él a köztudatban, mivel az ún. deficit-elmélet sokáig azt hangsúlyozta, hogy az ember hogyan szűkül be, milyen képességeit veszíti el (Hézszer, 1995). Napjainkban már nem állapotról, hanem folyamatról ír az irodalom, amely során új tulajdonságok alakulnak ki. Az egyén biológiai lehetőségei átalakulnak, a változások fő vonása a veszteség-élmény, a testi változások érezhetően elkezdődnek, az öregedő ember egy visszafordíthatatlan folyamat részesévé válik (Bagdy, 2000). Az öregségre készülni kell, nehogy az ember üresnek élje meg saját magát. Megindul a biológiai működések hanyatlása, a szervi változásokat, a lelki és szellemi változásokhoz hasonlóan, erősen befolyásolják az egyén korábbi fejlődése, tapasztalatai, hogy a szervezete milyen fizikai és szellemi munkához „edződött” (Hézszer, 1995). Az idősek körében nehezebben valósul meg a munka ritmikus komponense, azaz gyorsabban elfáradnak, ám lassabb ütemben, a sok stresszel járó teljesítménykényszer kiiktatásával, képesek mennyiségi és minőségi munka elvégzésére (Gyökössy, 1988). A természetes, élettani öregedés akkor valósul meg, ha a szervezetben történő változások, a működési kapacitás csökkenése, harmonikusan megy végbe. Ez a harmónia, ami biztosítja az időskori alkalmazkodási és ellenálló képességeket, az öregedő ember személyiségében gyökerezik. A személyiség központi magja az élet során viszonylag stabil és állandó marad. Hogy rendelkezik-e az egyén a megfelelő megküzdési stratégiákkal, életmóddal, mi iránt érdeklődik, érzelmileg, hangulatilag mennyire kiegyensúlyozott, mennyire tud a spiritualitás felé fordulni; együttesen járulhatnak hozzá a vágyak, képességek és lehetőségek egyensúlyának megvalósulásához.

A személyiség fejlődése az egész életen át tart; függetlenül a test és az idegrendszer állapotától, a lélekben nincs leépülés! Erikson (1991) pszichoszociális személyiségfejlődési modelljében az utolsó, a nyolcadik, az időskor szakasza. Az életvégi krízis kulcsmondata: „*Az vagyok, ami fennmarad belőlem.*” (496.) A pozitív kimenet bölcsességgel ruházza fel az embert, amihez az érettség, az addig szerzett tudás és átfogó megértés társul. A szakasz negatív kimenete a kétségbeesés. Ebben az esetben az egyént megrémiszi a halál közeledése, nem fogadja el a sorsot. Az aktív tevékenységek elhagyása, függőségi helyzet kialakítása, lemondás, agresszióra való készség, jellegzetes megnyilvánulásai lehetnek az öregségnek (Buda, 1994).

Polcz Alaine (2005) szerint a változások és veszteségek elfogadása és megélése nehéz, az ember jobban megéri a „nincseket”. A testséma átalakul, az időskori testséma idegen és sokszor be sem épül. A mai társadalom is túlértékeli a fiatal-ságot. A búcsúképtelenséget példázza sok idős ember végtől való félelme: ragaszkodnak ahhoz, amijük van. A magyar társadalomban e félelemhez járul még az erőteljes teljesítményelv, amit időseink túlzott biztonságigénye példáz (Buda, 1994). Az energiacsökkenés mellett a zártság, zárkózottság az öregség fő jellemzője (Gyökössi, 1988). A testi gyengeségek elleni védekezés nemcsak tagadás vagy érzelmi elidegenedés lehet, hanem kompenzáció is (Bagdy, 2000). Egyik hasznos formája az alkotó erőfeszítés. Bár módosul a családi szerep és az érzelmi jellegű szerepek, a felhalmozott tapasztalatok átadása, az adni tudás szerepe kiemelkedő az idősek életében, emellett erősíti a kapcsolatot a fiatalabb generációkkal, főleg az unokákkal; egyrészt saját fiatalságukat látják bennük, másrészt bepótolhatják, amit saját gyermekeiknél elmulasztottak. Fontos a kortársakkal ápolt kapcsolat is. A fenntartott, régi baráti, ismerősi viszony, a közös időtöltések, segítségnyújtás egymás számára, megőrzi az ember rugalmasságát. A társas interakció, a kommunikáció és az intim kapcsolat, a mozgás, illetve a szellemi aktivitás segít lassítani a testi és a szellemi öregedést. Az idősek érdeklődése elsősorban gyakorlatiorientált, a napi tevékenységekkel való megelégedettség, az érdeklődési kör megtartása, vallási témák, betegségek felé fordulás és a visszaemlékezések foglalkoztatják őket (Hézszer, 1995).

Régen az idős embereket támogatta a család, a közösség és a vallási csoport. A társadalom tisztelt, értékelt tagjai voltak, főként a gazdag tapasztalatokból, nagyobb tudásból és képességekből származott (Buda, 1994; Riemann, 1988). Idősödve az asszonyok új társadalmi szerepekhez jutottak (Molnár, 2001; Keszeg, 1999). A szüléseknél ők voltak a bábák és ugyanők a halál körüli teendők főszereplői is: jelen voltak a virrasztásnál, sirattak (Nagy, 1999). Mai világunkban értéket a siker, a teljesítmény, előrehaladás képvisel, a sikeres ember fiatal, attraktív, meggyőző és intelligens (Hézszer, 1995). Az öregség természettudományos szempontból hiányállapot (Riemann, 1988), ám szükséges lenne a mai társadalomban is kiemelni, és hangsúlyozni az időskor pozitívumait is.

Mint említettük, az elválások egyre gyakoribbak öregkorban, talán a legnagyobb mértékű a házastárs elvesztése. A gyász összetett jelenség; pszichés, spiri-

tuális és szociális vonatkozásokkal bír (Parkes, 2002). A gyász univerzális, mindenkire érvényes lélektani hatást vált ki, a veszteségélmény lelki egyensúlyvesztést okoz (Polcz, 2000; Bagdy, 1988), és a személyes predispozíciók függvénye, hogyan fogadja az egyén a veszteséget. A gyászolók szembenéznek a veszteséggel, hogy véget ért a kapcsolat, és a veszteség nyomán fellépő érzésekkel átélük azokat, és a problémák mentén újjászervezik életüket.

A gyász szakaszai Verena Kast szerint a következők: a sokk szakasza, a feltörő érzelmek szakasza, a keresés, megtalálás, elválás szakasza, és az újrakezdés szakasza. Több szerző a gyász első szakaszát sokkos állapotnak, döbbenetnek, kezdeti megrázkódtatásnak vagy elutasításnak nevezi (Spiegel, id. Ribár, 1990; Bowlby, id. Balogh, 2001; Tatelbaum, 1998; Polcz, 2001; Kast, 2000). A szakasz jelenségei a derealizáció (a világ álomszerűnek tűnik) és a deperszonalizáció (mintha az események valaki mással történnének). A kábultság pánikkal váltakozik. A tudatosulás a temetés után kezdődik, a leghosszabb és legnehezebb időszaka a gyásznak. Tudatosul a veszteség véglegessége és tudatosulnak az addig elfojtott érzések, a fájdalom manifeszt formát ölt. A gyászolót vegyes, kaotikus érzések árasztják el: szomorúság, magány, üresség, félelem és szorongás. A bűntudat szinte minden esetben fellép. A gyászoló percepciók zavarokat él meg, átmeneti akusztikus vagy vizuális hallucinációk formájában. A keresés, megtalálás, elválás szakaszát a gyásszal való azonosulásnak, átdolgozásnak is nevezik. A keresési periódusban a gyázmunkát az álmok irányítják, hangsúlyozott szerepet kapnak, az átdolgozás révén az elhunyt alakja mint külső létező megszűnik, a gyászoló elengedi őt, de mint személyiségének egy új aspektusa jelenik meg. A szakirodalom egységesen az utolsó szakasznak tekinti az adaptációt, a gyász lezárását. A gyázmunka eredményeképp a halott, mint belső alak, emlékekben és érzésekben él tovább; a gyászoló elfogadta a veszteséget, elvesztett szerettét személyiségébe fogadta, self-integrációja megszilárdult. A gyászoló új kapcsolatokat keres, régi ismerettségait ápolja; kész az új szerepek adaptív betöltésére, az új szerepekkel járó új tulajdonságok kifejlesztése pedig önbizalmat ad számára. A gyász hosszú és fájdalmas időszak, sajátos identitással. Végpontja nincs, mérséklődése akkor tapasztalható, ha az örömteli emlékek túlsúlyba kerülnek a fájdalommal szemben.

A gyászhoz kapcsolódó rítusok és hagyományok egyik feladata volt, és ma is az lenne, hogy segítsék a gyász lefolyását. A rítusok kollektív magatartásminták, hagyományos keretek az élet fordulópontjaira, a veszteségek és krízisek elviselésére, új egyensúlyi helyzet kialakítására, a közösségi támasz segítségével. A gyászritusok magukban sűrítik a halott testéről, lelkéről való gondoskodást, a gyászoló lelki fejlődésének továbbhaladását (Kunt, 1987; Polcz, 2001; Pilling, 2001). A rítusok egységbe fogták a gyászolók és az eltávozók énjét, hangsúlyozva a földi élet és a transzcendens szféra egységét (Polcz, 2000). A rítusok a gyász folyamatának határokat jelölnek ki, én-határokat, illetve határokat a múlt és a jelen közé (Farkas, 2001; Balogh, 2001). A rítusoknak van egyéni, társadalmi, spirituális és teljesen személyes aspektusa (Pilling, 2001), kódolási módjukban intenzívek és foko-

zottan frekventáltak, főként énünk archaikus részeit mobilizálja, érzelmeinket, ösztönvilágunkat; de ugyanazt a tartalmat több jelcatorna is közvetítheti, tehát racionális elemek is vegyülnek a kódolt szimbólumokkal (Kunt, 1987; Szamosi, 2000; Polcz, 2001). E szimbólumok kulcsszerepe abban áll, hogy az emberi egzisztencia krízisével, a tragikum teremtette feszültséggel kapcsolatosak (Ribár, 1990). A hagyományok és a hagyományok által kijelölt viselkedések illeszkednek a normál gyász folyamatába, egybeesnek az egyes szakaszok kezdetével és lezárásával (Balogh, 2001). A hagyományaink felölelik a halott testének és lelkének gondozását (Polcz, 2000). Az elhunyt szemét lefogják, állát felkötik, testét megmosdatják, haját megfésülik, felöltöztetik és a halottas szobában felravatalozzák. A halál beálltakor, hogy a lélek távozni tudjon, kinyitják az ablakokat és az ajtókat; az órát letakarják, ami a holt lélek számára az idő megszűntét, a gyászolónak az eltávozott nélküli időt jelképezi; a tükröket letakarják, hogy az elhunyt meg ne lássa földi identitását, hiszen ezt el kell hagynia. A lelki gondozás továbbá a virrasztáson, siratásokon és az egyházi gyászszertartáson valósul meg. A háznál egész éjjel ég a lámpa, dicséreteket és zsoltárokat énekeltek, melyek lényege a közösség belső egységének demonstrálása (Kunt, 1987). A női siratók női szemszögből mutatják be az asszonyt legfontosabb társas viszonyaiban. Az özvegyiség anomáliákkal terhes: a női státus megváltozott (asszonyból özvegy), a változás az elszigetelődés és az anyagi kiszolgáltatottság felé mutat. A siratók megfogalmazzák saját kapcsolatukat a halottal, sirathatnak mások nevében is, de egyesével a ravatal mellé szólíthatják a családtagokat. A siratás során szavakba öntik a halállal bekövetkezett hiányt: úr keletkezett a közösség társas viszonyaiban, a hozzátartozók egzisztenciális és emocionális veszteséget szenvedtek. A gyászoló alkalmat és közösségi támogatást kap fájdalma kifejezésére: emlékezhet a kapcsolatra, sírhat, panaszkodhat, hangot adhat szeretetének és köszönetének szóban és mozgásban (Polcz, 2000; Pilling, 2001). A sírás az együttlétet hangsúlyozza, a siratóéneke pedig az elválást erősíti (Polcz, 2001). A kontrolláltság szakasza alatt a halotti torra készülődtek. A rítus tiltotta a háziaknak, hogy főzzenek, helyettük a tennivalókat a szomszédasszonyok látták el. A temetkezés célja a kiszabadult lélek jó útra terelése és a gyászoló védelme és megnyugtatása (Kunt, 1987). Az elföldelés a „viszont nem látást”, a végleges búcsú aktusát hozza közel a hozzátartozóknak (Polcz, 2001). A hátramaradókban feltörő erőteljes érzelmekben, fájdalomban osztozik a csoport, a gyászszertartás az egyéni veszteséget spirituális-filozófiai szintre emeli (Pilling, 2001). A halotti tor alkalmából a ház lakói a külvilág felé fordulnak, megnyílnak a kapuk a közösség tagjai előtt. Az együttlét egyik spirituális, s egyben kézzel fogható formáját élik meg az összegyűlt gyászolók, a közös étkezést, amelyen gyakran a halottnak is terítenek. A tor után kezdetét veszi az alapos nagytakarítás, a ház átrendezése az új életformának megfelelően; a ház lakói visszatérnek az élethez. Idősek esetén ez elmarad, számukra természetes és elfogadott, hogy a múltban élnek. A halál beállta és a tor között megerősödnek a rokoni szálak, a temetés után már csak a család tagjai viselik a gyászt, közülük is főleg az öregasszonyok (Kunt, 1987). A gyászvisélet mélygyász esetén fekete ruha viselését

jelenti (Polcz, 2000; Pilling, 2001). A gyászruha tudatosítja a veszteséget, segíti az azonosulást és a feldolgozást.

A mai társadalmi norma erős és érzelmeit kontrollálni tudó embert kíván, aki jusson hamar túl a veszteségen. Az új értékrend nem hangsúlyozza a halálra való készülődést, a halál aktusa nem nyilvánosan zajlik. A gyász különös szociálpszichológiai aspektusa, hogy a környezet másképp kezeli, kitaszítja a gyászolót. Az egymást gerjesztő folyamatban, ha mások sem közelednek hozzá, a gyászoló is visszahúzódik, ha nem történik nyitás, izolálódik a világtól (Kast, 1995; 2001; Polcz, 2001).

A gyázmunka természetes kimenete, ha a gyászoló fenntartja szociális státusát, kapcsolatait, napi szükségleteit elismeri és szinten tartja, valamint megengedi önmaga számára, hogy sikeres legyen (Rettegő, 2000). A vigasz egy része a környezetből érkezik (Bognár és Telkes, 1986; Bodó, 2000; Kunt, 2001; Pilling, 2003). A felmenő családi kapcsolatok, a rokonok, barátok hálójá megtartja az egyént. Segítséget nyújthat a bibliaolvasás és az istentiszteleti gyülekezet. A nők hamarabb fordulnak a környezetükhöz segítségért, mint a férfiak, érzelmi és szociális gyászfeldolgozás dominál az özvegyasszonyok körében. A hagyományok ápolói is főként az asszonyok, ők teremtik meg, és ápolják az idődimenziók múlt-jövő-tengelyét. A külső támasz mellett a személyes tulajdonságok, mint a bátorság, türelem, kitartás és humorérzék, viszik előre a talpra állást (Tatelbaum, 1998), a gyászoló álmái is fontos szerepet töltenek be a megszakadt kapcsolat fenntartásában, a közös múlt és a jelen problémáinak átélésében (Polcz, 2003).

A gyász megéléséhez és lezárásához hozzátartozik, hogy a túlélő számba veszi, mi az, amit nyújtott számára az elmúlt kapcsolat; mi az, amit meg tud őrizni, ami építő jelleggel bír a jövőre nézve (Polcz, 2001; 2000; Kast, 1995; 2000). A megállás és magunkba fordulás eredménye lesz, hogy miután átadtuk magunkat az elválásnak és elmúlásnak, felülemelkedhetünk magán az elmúláson, élet-halál viszonylatban szemlélhetjük az élet vonulatát. Aki szabad utat enged érzéseinek, közelebb kerül a másik emberhez és bizonyosságot nyer afelől, hogy a változás ellenére önmaga marad, egy védettséget nyújtó, transzcendens háttérrel rendelkezik, s a létezését mindenkor alakíthatja. A gyásszal vállaljuk az életet, hogy a búcsúk és elválások ellenére is tudunk örülni, értelmet keresni benne.

Hipotézisek

A gyász megélésére vonatkozó hipotézis:

Mivel a falusi közösség még jobban őrzi a gyászolással kapcsolatos hagyományokat, a gyász mélyebb megélésének megmutatkozását várjuk a falusi asszonyok körében, mint a városiakéban. Emellett arra is számítunk, hogy a házastárs halála nem hozott nagymérvű változást az idős asszonyok körében.

Pozitív megküzdési stratégiák preferálására vonatkozó hipotézis:

Feltevésünk szerint a falusi özvegyek tevékenységeiket tekintve inkább munkaközpontúak, szociális kapcsolataik (gyerekeik, szomszédjaik felé) többretegűek, a természet közelsége, a természet közeli munka eredményeképp az isteni erőbe vetett hitük meghatározó és férjükkel is transzcendens kapcsolatot inkább tartanak fenn.

Vizsgálati személyek

A kutatás két, 65 év feletti özvegyasszonyokból álló csoportot érintett: Táros és Csaroda községben (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye), illetve Debrecenben élő özvegyasszonyok.

A vizsgálati minta összesen 40 főből áll, 20-20 személy a két csoportból. A mintába kerülés életkor és a családi állapot alapján történt.

Vizsgálati módszerek

Időtorta-feladattal vizsgáltuk, hogy hogyan változott az idős asszonyok életvitеле, napi tevékenységeik megoszlása a férjük halálát követően. A vizsgálati személyeknek maguktól kellett megnevezniük azokat a tevékenységeket, amivel egy napjukat eltöltik, valamint azt, hogy az egyes tevékenységekkel körülbelül hány órát foglalatosskodnak.

Egy általunk összeállított 21 itemet tartalmazó *kérdőív*, amelyhez az életkorra, az özvegység időtartamára, valamint a családi kapcsolatokra vonatkozó kérdések is tartoznak. A kérdőív 3 állítása a munkával, alkotó ténykedésekkel kapcsolatos (1., 2., 4.), 4 a társas kapcsolatokkal, társak felé történő nyitással (3., 5., 8., 21.), 14 pedig a gyász mélységéről, a gyász megélésének módjáról kérdez (6., 7., 9., 10., 11., 12., 13., 14., 15., 16., 17., 18., 19., 20.).

TCI: Cloninger-féle „Temperamentum és karakter”-kérdőív (Cloninger, 1987; magyar fordítás: Bánki M., 1994). Cloninger (id. Rózsa, 2005) a személyiségnek két alapvető részét a temperamentumban és a karakterben jelöli, és a kérdőív e két jellemzőt méri. A temperamentum genetikailag mérsékelt kódolt, stabil emocionális predispozíciókat, automatikus reakciókat foglal magában, míg a karakter a családi környezet és az egyéni élettapasztalatok kölcsönhatására épül, és az egyén szándékos cselekedeteit vezeti.

Eredmények bemutatása és értelmezése

Az időtorta-feladat elemzésénél a városi és a falusi mintát összevetve nem mutatkozott jelentős eltérés. Változást a férj halála előtt és halála után végzett tevékenységekben a következő területeken találtunk. Szabadidős tevékenységek tekintetében a városiak több időt szánnak kötésre, varrásra, pihenésre és tévézésre; ez utóbbira a falusiak is több időt fordítanak. Az aktív tevékenységet figyelve, a városiak összehasonlításában jelentős csökkenés következett be a házimunkára jutó idő mennyiségében, saját elmondásaik alapján sem érzik olyan hatékonynak a munkájukat otthon, mint a férj halála előtt. Markáns esési tendencia figyelhető meg a városi mintában a munkahelyi munkára jutó időtartam megváltozásában, ennek oka lehet, hogy a vizsgálati személyek nagy része nyugdíjas, és már nem végez anyagi haszonnal járó munkát. A falusiak között ez a változás azért nem olyan szembetűnő, mert nagy részük háztartásbeli volt és a házimunka jelentette számukra a foglalkozásbeli munkát.

A saját kérdőívünk munkával, aktív ténykedéssel kapcsolatos kérdéseire adott válaszok alapján is megállapítható, hogy a falusi idős asszonyok munkamorálja töretlen, a „Napjaimat kitölti a ház körüli munka” állításra mind a húszan úgy érezték, hogy igaz rájuk, ellenben a városiakkal, akik közül csak tizenhárman válaszolták ugyanezt. Emellett mindkét mintában közel egyforma fontosnak érzik magukat családjukban nagymamaként, és a feladataikat betegségük ellenére is képesek ellátni.

Tevékenységeik alapján elmondható, hogy a vizsgálatban résztvevők napjának nagy részét a házimunka, a ház körüli teendők, illetve a kerti munka teszi ki (falusi: a nap 33,66%-a, város: 22,7%). A két minta közötti, tevékenységekkel kapcsolatos, kisebb eltérést a kérdőíves válaszok is igazolják, ám mindkét mintában jellemző, hogy az idős özvegyasszonyok önmagukat még aktívnak tekintik. Az, hogy a szabadidős tevékenységekre több idő jut, valószínűleg inkább az öregedéssel, a nyugdíjba vonulással hozható összefüggésbe, mint a férj elvesztésével.

A kérdőív társas kapcsolatokra vonatkozó pontjaiban mind a falusi, mind a városi megkérdezettek gyerekeikkel (20, 19 pont), unokáikkal (20, 17 pont) és szomszédjaikkal (19, 18 pont) való jó kapcsolatot neveztek meg, egyedül a más özvegyek társaságának keresésében válaszoltak több igennel a falusiak (15, 7 pont).

A falusi minta időtortáján megjelentek olyan tevékenységek is – bár kevés százalékban –, mint a bibliaolvasás (0,1%) és a temetőlátogatás (0,1%), ami az egymással való közösségvállalást, a transzcendens felé fordulást igazolja. A temetőbe járás ellenben tükrözheti a gyász túlzott viselését, a gyászban való megragadást is.

Társas interakciókat illetően jól működő kapcsolatokról számoltak be mind a családon belül, gyerekekhez, unokákhoz, mind a szomszédokhoz fűződő viszonyukban, egyedül a más özvegyek társaságának keresése jellemzőbb a falusi asz-

szonyokra, mint a kérdőív felvételénél rámutattak, lehetőségük is szinte csak arra van, hogy özvegyekkel legyenek, mert saját korosztályuk a közösségben javarészt már özvegy.

Meglepő, hogy a falun élő idős özvegyasszonyok, saját napi mérlegelésükben, kevés időmennyiséget neveznek meg, amit társas kapcsolataikban beszélgetéssel, unokákkal, családdal (3,85%), szomszédokkal (1,35%) töltenek el, hiszen legtöbb esetben – saját megfigyelés szerint – látogatják egymást, napi, beszélő kapcsolatban vannak a falu minden tagjával, és a minta feléről elmondható, hogy együtt él gyermekével vagy unokájával. Fontos megjegyezni, hogy legtöbbjük a munka alapján definiálja magát, elsőként a házimunkákat említette, ill. megnevezésre kerültek a napi tevékenységek között a segítségnyújtás a rászorulóknak (rokon, barát) (0,83%).

A kérdőívem gyászfeldolgozásra vonatkozó itemeit tekintve, először a férj halálát követő gyászolásra vonatkozókat (11., 12., 18., 20. item) vesszük sorra. Mindkét mintát nézve igazolódott, hogy a férjük elvesztése nem hozott nagy változást az életükben (6; 2 pont). Ezt az adatot összevetve az időtortából nyert eredményekkel, eltérés tapasztalható, hiszen néhány tevékenységre jutó időmennyiség szignifikánsan megváltozott (l. fentebb), de mint azt már említettem, ez a változás nem is annyira a férj halálának, inkább az öregség hozta változásoknak, a nyugdíjnak, illetve a pihenés iránti megnövekedett szükségletnek az eredménye.

A megkérdezettek többsége (17; 18 pont) arról számolt be, hogy a családból őt, a feleséget érintette legmélyebben a férj halála, ami szintén egy várható eredmény volt.

A falusiak és városiak között abban már különbség mutatkozik, hogy hogyan reagáltak házastársuk elvesztésére: a falusi csoportban valamelyest jellemzőbb volt, hogy a férj halálát követően átadták magukat a tehetetlenségnek (14; 9 pont), és a gyászfeldolgozásukat jobban segítették a hagyományok, a közösség előírt szokásai (18; 9 pont).

A gyászban való megragadásra, a múltban élésre irányuló itemek (6., 9., 10., 13., 15., 16., 17.) többségében közel azonos eredmény mutatkozott a két csoport között. Főként igennel válaszoltak az olyan kérdésekre, amelyek a múltra való emlékezésről (17; 20 pont), az emlékek fájdalmasságáról (17; 18 pont), és az arra vonatkozó kívánságról kérdeznek, hogy szeretné-e, ha még élne a férje (18; 18 pont). A gyászt és a veszteség okozta ürességet még mindig érzik (17; 14 pont). A mintába kerültekről elmondható, hogy tagadják, hogy ne tudnának örülni az életnek (16; 6; 1 pont) és saját halálukat sem kívánják (13; 7; 8 pont). Érdekes, hogy az előbbi állítások mellett a falusiak mégis sokat gondolnak a betegségeikre (18 pont), ez a városiakra kevésbé jellemző (6 pont).

A gyász megélésére és a gyászolással a család és a transzcendens felé történő nyitásra kérdező állításokat (7., 15., 19.) elemezve, már láthatunk különbségeket a minták között. Eltérés mutatkozik abban, hogy a családon belül a gyász közös viselése milyen mértékben van jelen: a falusiak a gyerekekkel, unokákkal megélt közös gyászt inkább tartották jellemzőnek (18 pont), mint a városiak (13 pont).

A falusi idősök emellett bánatukban gyakrabban imádkoznak (15 pont), mint a városiak (10 pont), és tartanak fenn férjükkel valamilyen kapcsolatot, életük történéseiben jobban maguk mellett érzik az elhunyt hitvest (13; 7 pont).

A gyász megéléséről a kérdőív adataiból széles körű képet nyertünk. Általánosságban elmondható, hogy sem a falusiak, sem a városlakók nem számoltak be arról, hogy társuk elvesztése számottevő változást hozott volna életükben. (Az időtorta kitöltésénél akadtak olyan esetek, amikor a megkérdezettek a férj halála előtti napi tevékenységek megnevezésénél egyszerűen azt a választ adták, hogy minden ugyanúgy volt, mint most.)

Az idősök múltban élését bizonyítja, hogy sokat gondolnak a régi, együtt töltött évekre, fájdalmasnak ítélik az emlékezést, illetve szeretnék, ha még élne a férjük. Döntően még érzik a férj halálával keletkezett űrt, és mint többen megfogalmazták, életük végéig érezni is fogják.

Mindkét minta tagjai kevésszer mondták, hogy szeretnének meghalni, és örömtelennek látják életüket, e kijelentések mellett azonban a falusiak arról számoltak be, hogy sokat gondolnak a betegségekre, megszenvedik, hogy betegek, ellenben a városiakkal, akik viszonylag keveset gondolnak a betegségekre. Érdekes kérdés, hogy ez esetben a városiak körében nem a betegség elfojtásáról van-e szó.

Bevallásuk alapján az özvegyeket mélyen megviselte férjük elvesztése. A falusiak sokáig tehetetlennek érezték magukat a férjük halála után, elmondásuk szerint nem ettek, súlyosabb betegségeken is átestek, míg a városiak tehetetlenségéről nem beszéltek. A gyász megélésében és a felépülésben a falusiaknak sokat segítettek a gyászolással kapcsolatos szokások, maguk a temetéssel kapcsolatos rítusok, a rendszeres temetőlátogatások, illetve az élet folytatására vonatkozó közösségi szabályok.

Az ember feletti erő felé fordulásban lényeges eltéréseket találunk a két populációban. Nem mérvadóan, de több a falusiak között azoknak a száma, akik férjüket még mindig magukhoz közelinek érzik, és továbbra is életük részének tekintik.

A TCI kérdőív eredményeit illetően számunkra a karakterdimenziók vizsgálata az érdekesebb.

Az „önirányultság és együttműködés” dimenziójában nem mutatkozott szignifikáns eltérés a városiak és falusiak között. A transzcendenciaélmény faktoron viszont a falusiak szignifikánsan magasabb pontot értek el, mint a városiak (mean: 20, kétoldali sig. 0,027). Pontszámuk az átlag populációhoz mérten is magasnak számít.

A személyiségjegyek, a temperamentum- és karakterjellemzők tekintetében alátámasztást nyert az utóbb említett transzcendenciaigény nagyfokúsága a falusiak körében. Az öregekre általánosan jellemző alacsony szintű újdonságkerülés, az idegenektől, bizonytalan helyzetektől való félelem mindkét csoportban megmutatkozott.

Következtetések

Vizsgálatunkban az öregség és a gyász okozta veszteségek elfogadásával, feldolgozásával, az idős özvegyasszonyok életfelfogását tekintettük át. A kutatást meghatározza, hogy milyen értékrendszerek, megküzdési stratégiák állnak az idős özvegyasszonyok (legalább 65. életévüket betöltötték) rendelkezésére, segíti-e őket és milyen mértékben:

- a munka, a mindennapos elfoglaltság
- az embertársi, családi kapcsolatok
- a transzcendens felé fordulás.

Ezen tényezők vizsgálatában főként arra voltunk kíváncsiak, hogy egy falusi és egy városi mintában milyen különbségeket fogunk találni, befolyásol-e a falusi vagy városi közösség a gyász feldolgozásában, megélésében; az említett három faktor erősebb hatótényező-e falun, mint városban.

Az idős özvegyasszonyok napi tevékenységeinek megoszlásában, aktív tevékenységeikben, társas interakciókban és gyászuk megélésében, a gyász negatív és pozitív aspektusaiban, valamint általános személyiségjellemzőik tekintetében fontos különbségek jelentek meg. Eltérések mutatkoztak:

- a munka fontosságának tekintetében
- a közösség és a „gyászvezetési”, segítő hagyományok meglétében
- a transzcendenciaigényben.

Úgy véljük, hogy az öregséggel és a gyásszal kapcsolatosan azért fontos tekintettel lennünk időseink megküzdési módjaira, mivel az ő mintáikat veszik, vagy vehetik át az utánuk jövő generációk. Érdeemes odafigyelni olyan értékrendekre, amelyek tűnhetnek elavultnak, a mai társadalmi normákhoz kevésbé illeszkedőnek, mégis a veszteségek átélésében és túlélésében támaszt nyújthatnak.

Felhasznált irodalom

- Bagdy E. (1988): Határmezsgyén. A halál és a gyász. In: Jelenits I.–Tomcsányi T. (szerk.): *Tanulmányok a vallás és a lélektan határterületeiről*. Római Katolikus Kiadó, Pécs, 202–226.
- Bagdy E. (2000): Fejlődéslélektan az életfolyamaton át. In: *Pszichoterápia* 9 (10), 263–296.
- Balogh É. (2001): A „Bánat Bálnája”. Párterápia gyászban. In: Angyal E.–Polcz A. (szerk.): *Letakart tükör. Halál, temetkezés, gyász*. Helikon Kiadó, Budapest, 73–88.
- Bodó S. (2000): Lelkész a gyászoló mellett. *Kharón* 4 (3), 7–13.

- Bognár G.–Telkes J. (1986): *A válás lélektana*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Buda B. (1994): A halál és a haldoklás mentálhigiénés aspektusai. In: *Mentálhigiéné*. Animula Kiadó, Budapest, 264–284.
- Erikson, E. (1991): *Az ifjú Luther és más írások*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Farkas L.-né (2001): Az elengedés és a megtartás integrációjának nehézségei. In: Angyal E., Polcz A. (szerk.): *Letakart tükör*. Helikon Kiadó, Budapest, 159–172.
- Froklisz, V. V. (1980): *Az öregedés és az életkor*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Gyökössi E. (1988): Öregedés – öregség. In: Jelenits I., Tomcsányi T. (szerk.): *Tanulmányok a vallás és a lélektan határterületeiről*. Római Katolikus Kiadó, Pécs, 228–193.
- Hézsér G. (1995): *A pásztori pszichológia gyakorlati kézikönyve*. Kálvin János Kiadó, Budapest.
- Kast, V. (1995): *A gyász. Egy lelki folyamat stádiumai és esélyei*. T-Twins Kiadó, Budapest.
- Kast, V. (2000): *Kötés és oldás*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Keszeg V. (1999): Nők a nemiségen innen és túl. In: Küllös I. (szerk.): *Hagyományos női szerepek*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 259–264.
- Kunt E. (1987): *Az utolsó átváltozás*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Molnár V. J. (2001): *Az emberélet szentsége*. Főnix Könyvek 27., Főnix Könyvműhely, Debrecen.
- Parkes, C. M. (2002): Gyász. In: Cseri P. (szerk.): *Segítségnyújtás a végeken*. Magyar Hospice-Palliatív Egyesület, Velence, 99–130.
- Pilling J. (2001): A gyász lélektana. In: Szádóczky E., Rihmer Z. (szerk.): *Hangulat-zavarok*. Medicina Könyvkiadó Rt., Budapest, 112–149.
- Pilling J. (2003): A gyász lélektana. In: *Gyász*. Medicina Könyvkiadó Rt., Budapest, 27–52.
- Polcz A. (2000): *Gyászban lenni*. Pont Kiadó, Budapest.
- Polcz A. (2001): Segítenek a rítusok. In: Angyal E., Polcz A. (szerk.): *Letakart tükör. Halál, temetkezés, gyász*. Helikon Kiadó, Budapest, 117–140.
- Polcz A. (2003): Az álmok megértésének szerepe a gyászfeldolgozásában. In: Pilling J. (szerk.): *Gyász*. Medicina Könyvkiadó Rt., Budapest, 227–248.
- Polcz A. (2005): *Ideje az öregségnek*. Holmi Kiadó, Budapest.
- Rettegő Zs. (2000): Cselekvés és a gyász. *Kharón* 4 (3), 55–58.
- Riemann, F. (1988): *Az öregedés művészete*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Ribár J. (1990): A gyászolók lelki gondozása. In: Jelenits I., Tomcsányi T. (szerk.): *Egymás közt – egymásért*. Római Katolikus Kiadó, Szeged, 194–228.
- Rózsa S., Kállai J., Osváth A., Bánki M. Cs. (2005): *Temperamentum és karakter: Cloninger pszichobiológiai modellje*. Medicina Könyvkiadó Rt., Budapest.
- Szamosi E. (2000): Transzcendens élmények a gyászban. *Kharón*, 4 (3), 14–21.
- Tatellbaum, J. (1998): *Bátorság a gyászhoz*. Pont Kiadó, Budapest.

Az én és a másik

A szerelem tropológija Pilinszky lírájában

Pilinszky költészetének olvasásakor a befogadó időről időre abban a sajátsgosan ambivalens helyzetben találhatja magát, amelyben az én és a másik rögzíthetetlen dialógusa egyszerre kínál(hat) túl sok, illetve túl kevés fogódzót a versek szemantizálhatóságához. Ez az ambivalencia attól válik kitüntetetté, hogy a párbeszédesség éppen abban a késő modern korszakban nyerte el poétikai erejét a klasszikus modernség arcot-hangot kölcsönző, én-felmutató (ilyen értelemben inkább monologikus) eljárás módjának kárára, amelyben nyilvánvalóvá vált a két fél közötti (nyelvi) közvetítés elvi lehetetlensége. Az adott költői diskurzus versei tehát egyszerre vetnek számot az intimitás kódolásának paradoxális helyzetével (nevezetesen az én és a másik szükségszerűen elválasztott létmódjával), valamint a nyelv azon természetével, melyben a szövegbeírt, azaz „megalkotott” (fikcionált) másik stabilizálhatatlan pozíciója elbizonytalanítja a saját, a versbeli én integritását. Az én és a másik viszonyának eldönt(het)etlensége olyan „üres helyeket” generál a versekben, amelyek „kitöltése” az olvasó receptív döntésének a függvénye. Ebben a viszonylagos dialogikus pozícióban kérdésként fogalmazódhat meg Pilinszky verseinek olvasása közben, hogy miként lehet kijelölni a megszólítás aktusának két pólusát; mennyire indokolt a hagyományosan (és kontextuálisan) ember-Isten dialógusának tekinteni az érintett szöveghelyeket, illetve mennyire engedi meg a szöveg a kommunikációt ember-ember (és kimondottan férfi-nő) érintkezéseként értelmezni.

Kulcsár Szabó Ernő *Kérügmá és abúzió*¹ című dolgozatában Pilinszky vallási intenciójú szövegeit abba a költészeti fordulatba tereli, amely a jelentős hagyományra visszatekintő istenes tematikájú versek újraélesztését nyelvkritikai alapon újraértett horizontban véli megszólaltathatónak. Ami egyúttal azt is jelenti, hogy a találkozás ember és Isten között a szakrális intonáció helyett – a „kérügmá” státusának fellazítása eredményeképp – a hétköznapi szférában jut egyre inkább érvényre, amely elmozdulás egyszerre mutat a vallási tipológia átstrukturálódásának irányába, illetve a dialogikus viszony lehetőségeinek kritikai újragondolása felé. Olyan költészetről van szó, amely az egyesülés ígérését hordozó többes szám első személyű igealak jelentését a végérvényes elválasztottságban képes megtalál-

¹ Kulcsár Szabó Ernő: *Kérügmá és abúzió*. In: „Merre, hogyan?” *Tanulmányok Pilinszky Jánosról*. Szerk. Tasi József, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1997, 315–319.

ni. A szerelmi líra műfaja, amely évszázadokig elsődleges módja volt a személyes megnyilatkozásnak, feltárulkozásnak, most éppen az önfelmutatás lehetetlenségével szembesíthet minket. A tanulmány további részében azokra a szöveghelyekre kívánok fókuszálni, amelyekben a másikhöz szóló beszéd rögzíthetetlensége révén potenciálisan megbicsaklik ez az egyébként hol támogatott, hol pedig éppen kérdésessé tett kontextualizáló olvasásmód, és ahol az én, valamint Isten kapcsolatát színre vivő versek egy férfi-nő (de legalábbis ember-ember) relációban helyezhetők új megvilágításba.

Pilinszky korai kötetén, a *Trapéz és korlát*on József Attila utolsó éveinek motivikus, szemléletbeli hatása figyelhető meg, ahol a transzcendencia megszólaltatása hasonló *metafizikus szervezettségű* nyelvezet segítségével próbál kifejezésre jutni.² Az önfelmutatás lehetetlenségének felismerése teszi szükségessé azt, hogy a sajátként hanghoz jutó összembari alaphelyzet egy olyan dezantropomorfizáló megszólalásmódban artikulálódjon, melyben csakis az én arctalanítása révén lehetséges a párbeszéd a megismerhetetlen transzcendenciával. Amennyiben valóban indokolt egy József Attilára reflektáló olvasás a *Trapéz és korlát* egyes verseinek összefüggésében, úgy Pilinszky tropológiájának megértése egy többirányú viszonyrendszerbe kerül, ahol az isteni megismerhetetlenséget jelölő éjszaka-metafora egyértelmű vonatkoztathatósága elbizonytalanodik. „Te győzz le engem, éjszaka! / Sötéten úszó és laza / hullámaidba lépek.” (*Te győzz le*) Ahogy arra azonban Schein Gábor felhívja a figyelmet, az „éjszaka”, illetve vele rokon szemantikai tartalmú elemek (pl. „ég”, „csillag”) József Attilánál az elérhetetlenséget, kiismerhetetlenséget ugyancsak kommunikáló szerelmi tematikában is felbukkannak (pl. *Judit*: „Hideg csillagok égnek tar fák ága közt. / Merengsz még? Aludj, / egyedül alszom én is. Huzódzkodj össze / s rám ne haragudj.”). Úgy tűnhet tehát, hogy számos intertextuális utalás során a vers keresztény elemei elvesztik (vagy pontosabban felfüggesztik) eredeti vonatkozásukat, és egy olyan szerelmi kontextusban értelmeződnek újra, amelyet egy, a testi kontaktust állandóan színre vivő metaforizáció alapoz meg. Ezen a ponton megállapítható, hogy Pilinszky fizikai közelségű, folyamatosan testiként tételeződő Isten-tapasztalata egy ellentétes irányú folyamatban íródik le: miközben a szubjektum feloldódik a megragadhatatlan, *testetlen* Istenben, ezzel egy időben csakis egy *testi* jelenséggel (a fizikai közelségében jelen levő szerelmes társ, illetve a vele történő érintkezés kísérletével) tudja mégis biztosítani saját jelenlétét. A testi kontaktusban remélt önazonosság megtalálása azonban – Isten közelségéhez hasonlóan – bizonytalan kimenetelű, mivel a másik hiába látszik közelinek, a szerelmes számára mindig elérhetetlen marad; a vele történő egyesülés illuzórikus, ilyen módon a sajátként applikálható én felmutatása is kérdésessé válik.

Tehát az én identitása egyszerre képződik meg és bontódik le a másik által, ami egybecseng Luhmann azon gondolatával, miszerint a szerelem csúcspontja a saját

² L. Schein Gábor: József Attila kései költészetének hatása Pilinszky János korai lírájában. In: uő *Poétikai kísérlet az Újhold költészetében*, Universitas, Budapest, 1998, 163–179.

identitás elvesztése, nem pedig annak megtalálása.³ A bizonytalan egyesülést leíró „hullámaidba lépek” verssor egyaránt értelemhez juthat, ha az „éjszaka” metaforát Istenre értjük, de akkor is, ha (a szerelem megragadhatatlan, a transzcendenciában gyökerező sokszor ellentmondásos tapasztalatával számoló) erotikus képzetet keltő szerelmi jelenetként olvassuk. Az intimitás megszólaltatása tehát annak a nyelvnek a feladata, amely a másikban való feloldódás (és így az én konstituálásának) kudarcát a kijelentés igazságtartalmának elbizonytalanításával véli kifejezhetőnek.

A *Mondom neked* az elmondottak fényében azért lehet érdekes, mert a cím sejtette határozott beszédpozíció a szerelmi artikulációban nem csupán megkérdőjeleződik, hanem egyben a beszélő integritása is veszélybe kerül. A versben a másikhoz való odafordulás tematizálódik, melynek modalitását egy tipográfiailag (gondolatjellel) is kiemelt sor határozza meg: „– hallgass, míg végére jutok –”. Nyilvánvaló tehát az alá-főlé rendeltséget illusztráló beszédhelyzet. A beszélő megszólalása végig monologikus, a másik nem jut szóhoz; az utolsó versszakban szereplő felszólítás ellenben (ami paradox értelmű, hiszen az eddig – látszólag – csendben lévő másik elhallgattatására irányul) a monológot visszamenőlegesen vádbeszéd jellegűvé teszi. A vádolás logikája azt diktálná, hogy a vádoló az abszolút domináns (ennek a versben megjelenő beszédhelyzet meg is feleltethető), neki alávetett a másik, azonban ez az alul-felül ellentéppárral leírható viszony rögtön az első sorban másként strukturálódik. Ez viszont azért különös, mert az újraértelmezésre felhívó modális váltás a szövegben – „hallgass, míg végére jutok” – éppen a beszélő helyzetét határozná meg egy, a másikhoz képest mindenképp domináns, felül levő pozícióban. A vers így kezdődik: „Magasba ülsz, lábad keresztbe ejtve / arcátlan elhagyod magad...”, ami ahhoz a belátáshoz vezet, hogy a vers viszonylagosítja a kijelölhető relációit, így nemcsak az eldönthetetlen, hogy az alá-főlé rendelt helyeket az én vagy a megszólított birtokolja, hanem az is, hogy ki a megszólító és ki a megszólított.⁴ A kapcsolat meghatározatlansága tehát a benne résztvevőket is „arctalanítja”. Ez az eldöntetlenség azt is eredményezi, hogy egészen az említett felszólításig a monológ *önmegszólítás* is lehetne, hiszen a te csakis olyan cselekvést végez, amelyhez „nincs szükség” a másikra („olvasol”, „leintesz”, „ásítasz”, „eszegetsz”, „fésülködöl”), az egyetlen aktus, éppenséggel a viszonyt beteljesítő nemi aktus is visszahajlik önmagára, kizorítva ezzel a másik felet („Tulajdon árnyékoddal összefekszel...”).

Ezen a ponton érdemes összevetni a szöveget a *Magamhoz* című verssel, amelyben az *expressis verbis* kimondott önmegkettőzés, én-felmutatás egyes szám második személyű megszólításként megy végbe: „Bátran viseld magányodat, / én számon tartalak téged...” Látható tehát, hogy a két versben ugyanaz a grammati-

³ Niklas Luhmann: *Szerelem-Szenvedély Az intimitás kódolásáról*, Jósöveg Műhely, 1997. 52.

⁴ Vö. Kulcsár Szabó Ernő: *A „szerelmi líra” vége* 58.

kai elem terem(t)het) egymásnak ellentmondó szemantikai szituációt, másfelől viszont a *Mondom neked* címbeli és versbeli te-je – a korábbiaknak megfelelően – vonatkozhat önmagára is. Ezt a lehetőséget talán tovább erősíti az utolsó versszak (noha a felszólítás alakzata éppen ennek áll ellen). „Parázna vagy, mondom neked, parázna, / – hallgass, míg végére jutok! – / de szíved alján embertelen árva, / s magad vagy, ki ezt elsőnek tudod.” Itt egy olyan tapasztalat szólal meg – a magányé –, amely csakis sajátként érthető meg, de egy másik személy ráutaltságában. Ehhez az érzéshez éppen a másik fél *hiánya* szükséges, e hiány (azaz a társ jelen nem-léte) nélkül maga az érzés értelmetlen.

Amennyiben viszont nem önmegszólításként tekintünk rá, a szöveg akkor is számot vet a hiátussal, hiszen az én számára a te csak „némaságában” érthető, a „szinte” jelezte korlátozottságában; a te számára a versbeli én pedig egyáltalán nem érzékelhető, hiszen a vádoló felszólítása is egy olyan beszédshituációból érkezik, amelyet történetesen nem birtokol, lévén a *megszólított* az, aki a „magasban ül” és „kényesen leint”. Ha így olvassuk az utolsó szakaszt („de szíved alján embertelen árva, / s magad vagy, ki ezt elsőnek tudod”), akkor is az én kerül fókuszba, éppen azért, mert a magány mint a másakra vonatkoztatott (de kizárólag sajátként átélhető) tapasztalat csak a te révén ragadható meg, ekképp ahelyett, hogy ezáltal meghatározná a másikat, az én szemében éppenséggel *eltűnteti*. Ami annak a felismerésével járhat, hogy a nyelv által a saját artikulálhatatlan. Az én identitása tehát csak a másik eltűnése révén határozható meg, azonban az én magára maradozottságának végpontján (önmagában) a saját is felismerhetetlen lesz – és eltűnik.

Ezen folyamat első mérőöldköve véleményem szerint a *Magamhoz*, melynek zárata így hangzik: „az este nem lel senki rád, / az este sírva, késve / hiába járnak pitvarod: / csak én látlak. Vagy én se.” Egy én-te viszonyban zárul a vers, amely a te láthatatlanságát az én látószögén keresztül radikalizálja. A szöveg talán éppen ezt akarja *mondani nekünk*, hogy a befogadás tétje nem kevesebb mint hogy a versbeli pragmatikai viszonyok eldöntetlenségének felismerése és kitöltése révén a figyelem eljut-e addig, amíg a nyelv ereje magától képtelen, vagyis a másik megalkotásáig, vagy örökre néma marad.

A *Harmadnapon* kötet annyiban viszi tovább – és egyúttal mélyíti el – az én és a te konstituálásának az egymásrautaltságban tetten érhető problematikáját, amennyiben az Isten képébe behelyettesíthető transzcendencia egy közvetlen kontextuális háttérként válik felismerhetővé. Vagyis az eddigiekben inkább szimbolikusan tekinthető (és az értelmezhetőségét viszonylagosító) metafizikai szféra oly módon íródik bele az egyes versekbe, hogy miközben a kötet egyértelmű intertextuális kapcsolatot létesít a Biblia (főleg az Újszövetség) egyes részeivel, különböző poétikai eljárások során a jelentésképzés az én, a másik és gyakran Jézus alakjának bonyolult hálózatában válik lehetségessé. A kötet a *Trapéz és korlátban* tett belátások nyelvi lehetőségeit folytatja; az én eltűnésének egzisztenciális élménye abban az összefüggésrendszerben fogalmazódik meg, amely egyszerre ismeri fel az emberi magánszféra és az isteni transzcendencia rokon természetét. A krisztusi kontextus a vonatkoztathatóság azon terét hivatott betölteni,

amelyet az inautentikus szövegbeli én már képtelen: az elválasztottságot azzal a bibliai alakkal való gyakori azonosulás viszi színre, aki *maga* az emberi és isteni szétválasztottságot képviseli és próbálja – sikertelenül – áthidalni.

A kötet nyitóverse, a *Parafrázis* jézusi allúziókban kontaminálja az isteni és a földi szerelem jegyeit. Mindezt már a cím is részben elvégzi, hiszen az *átírás* – miközben magában rejt egy már meglévő hagyományt – még erősebben felhívja a figyelmet egy konkrét *könyv* újraértésére. A szakrális és a hétköznapi egymásba játszását ezúttal a másik elfogyasztása tematizálja, ami a katolikus eukarisztia és a testi szerelem képzetének egyaránt megfelel: „Mindenki táplálékaként, / ahogy már írva van, / adom, mint élő eledelt, / a világnak magam.” A versben megszólaló én valójában éppen azáltal bontja le saját megképződő identitását, hogy miközben fenntartja a jézusi beszédhelyzet lehetőségét, már nem feleltethető meg kizárólagosan az eredeti kontextusnak, viszont az „eleven táplálék vagyok” szemantikai helyét eltolja, *átírja* a földi szerelemtapasztalat horizontjába. „Mert aki végkép senkié, / az mindenki falatja. / Pusztíts hát szörnyű szerelem. / Ölj meg. Ne hagyj magamra.” Észre kell vennünk, hogy az utolsó sorok egyszerre mutatják fel a szerelmi érzés már korábban ecsetelt ambivalenciáját, valamint a magáramaradottság krisztusi tragédiáját is, ami ismét az elválasztottságban megnyilvánuló kapcsolat kettős értelmezhetőségére hívhatja fel a figyelmet. Tolcsvai Nagy Gábor monográfiájában a *Harmadnapon* kötettel kapcsolatban arra mutat rá, hogy a beszélő nézőpontja folyamatos érvénytelenedésben érhető tetten⁵. Ez azt is jelenti, hogy az egyes szám első személyű dikció nem rendelhető egyetlen szubjektum mögé, hiszen a szövegek éppen az én létét kérdőjelezik meg. A kötet – miközben a párbeszéd lehetetlenségét tudatosítja – egy olyan (szöveg)univerzumot teremt, ahol az egyes versek párbeszédében valósul meg a kommunikáció továbbélése. Milyen poétikai eljárások mentén szűnik meg a kommunikáció a felek között, és hogyan alakítja mégis a kapcsolatot a szövegek közötti térben megvalósuló sajátos párbeszéd? A következőkben ezekre a kérdésekre keressük a választ.

Az *Apokrif* értelmezését – részben – a korábban már jelzett jézusi allúziók problematizálják, egyúttal eldönthetatlenné formálva a vers *beszélőjének* státusát. Vagyis a szemantizálás lényegi pontja az, hogy milyen mértékben kötik meg a figyelmünket – az egyébként éppenséggel a kiszámíthatatlanságra felhívó lírai dikció révén – a jelen lévő bibliai háttér elemei. A te és az én helyzetének variabilitásából következik az az olvasói aktivitást igénylő helyzet, amelyben a grammatikailag monologikus szöveghelyet (az értelmezők például rendre) dialógusként olvasnak. A döntéskényszer abból adódik, hogy a versszöveg sehol nem ad irányítást arra nézve, hogy az én és a te felcserélnék egymás pozícióit. Ami azt jelenti, hogy nem tűnik biztosnak, hogy ki a beszélő, illetve a megszólított a „Csak most az egyszer szólhatnék veled”, a „Szavaidat, az emberi beszédet én nem beszélem”, illetve a „Nincs is szavam” kezdetű szakaszokban. Annak eldöntése, hogy ki szólít

⁵ Tolcsvai Nagy Gábor: *Pilinszky János*, Kalligram, Pozsony, 2002, 74.

ja meg a másikat, azért is alapvető, mert a költemény további részében több olyan (üres) szöveghelyet is találhatunk, melynek kitöltése ennek a mozzanatnak a függvénye. Vagyis nem tűnik biztosnak, hogy ki a beszélő, illetve a megszólított, illetve az sem dönthető el egyértelműen, hogy hol történik meg (ha megtörténik egyáltalán) az említett kommunikációs váltás. Abban egyöntetűnek látszik a kritikai vélemény, hogy a te kijelölése tulajdonképp tetszőleges értelmezői feladat.⁶ Azonban reflektálatlanul marad az elemzésekben az a lehetőség, amely szerint a „Szavaidat, az emberi beszédet / én nem beszélem...” mondat lehetne éppen az emberé is, amennyiben elfogadjuk azt a már ismertetett feltevést, mely szerint az emberi kommunikáció hasonlóképp sikertelen a megértést tekintve, mint az ember-Isten közötti párbeszéd, amely során a viszonyítási pontként tételezett szubjektum a megszólítás aktusában elveszti rögzítettségét, így a másikkal fordulás mindkettőjük felszámolásával végződik. „Sehol se vagy. Mily üres a világ.” A harmadik egység pragmatikai helyzete már egyértelműnek tűnik: „Látja Isten, hogy állok a napon.” Tehát Isten a megfigyelő pozíciójából tekint le az én-re. Azonban az a paradox helyzet áll elő, hogy a vers végére fókuszba tehető (megragadható) én már csak *nyomként* van jelen; egy olyan *jelként*, amely logikailag úgy vesztette el jelentését, hogy megszűnt az a fél, amely eddig értelemhez juttatta. Ebben a látszólagos jelenlétben valójában a két fél kölcsönös megszűnése fedezhető fel. Az egyes szám első személyű beszélő „arca” a kiüresedett világ jelentés nélküli dolgaiban rajzolódik ki, beteljesítve a vers elején megjelenített apokalipszist: „Akkorra én már mint a kő vagyok; / halott redő, ezer rovátka rajza, / egy jó tenyérvnyi törmelék / akkorra már a teremtmények arca”.

Az *Egy arckép alá* még csak jelzi az én arcvesztésének végső stádiumát („Öreg vagyok, lerombolt arcomon / csupán a víz ijesztő pusztasága”), ezzel párhuzamosan a világ lassú megszűnését („Kihül a nap az alkonyi grafitban”), a *Hideg szél* ennek a folyamatnak a befejezettségét mutatja. A vers megenged egy olyan olvasásmódot, amely az *Apokrif* tapasztalatait írja tovább. Ezt igazán az teszi érdekessé, hogy az előzőleg jelentésétől a másikkal való kontaktus lehetetlensége folytán eltüntetett szubjektum logikailag a másik eltűnését is maga után vonja. Mindkét fél „kiürödött” a világból; az apokalipszis látszólag itt zárul le véglegesen. Hogy az „évmilliók” emberi mértékkel felfoghatatlan időtartama a múlta vagy a jövőre vonatkozik, azért irreleváns kérdés, mert az emberi létezés megszűntével felszámolódtak az őt meghatározó tér-idő kategóriák. A „halott hamu” tehát ennek a tér-időnélküliségnek végső pontján „jelzi” (már jelentés nélkül) az élet nyugvópontra érkezését. Az utolsó sor a teremtés előtti „időtlenség” képébe zárja a világot.

⁶ Vö. Németh G. Béla: Az apokalipszis közelében. Pilinszky János: Apokrif. In: *Századutóról – századelőről*. Magvető, Budapest, 432–452., továbbá Kulcsár-Szabó Zoltán i. m., Kovács Béla Lóránt: *A párbeszéd vége*, illetve Fodor Péter: Hang, jel, vers a későmodern korszak második felében. In: *Identitás és kulturális idegenség* (szerk. Bednaries, Kékesi, Kulcsár Szabó), Osiris, 2003, 225–240.

A *Nagyvárosi ikonok* kötet nyitóverse, az *Utószó* különböző inter- és intratextuális összefüggésrendszere és motivikus hálózata rendkívül rétegzett olvasásmódot biztosít a szövegnek, amely viszont eddig a szakirodalomban – kielégítő módon – nem vált reflektálttá. Rögtön a kötet címe is talányos, amennyiben a választás tematikájú táblakép („ikon”) egy vele – több szempontból is – divergens szintagma egyik elemeként jelenik meg.⁷ Sőt az sem mellékes, hogy éppen az *Introitusz* ciklus kezdőverséről van szó (a szó szemantikai tartalmának ellentmondva), ahol egy mise kezdetének paradox módon valamiféle befejezettséget tételez, ami ráadásul az első versszakban azonnal a lezárultságra *emlékeztető* *Apokrif* hangsúlyos részeinek felidézésével indít. „Emlékszel még? Az arcokon. / Emlékszel még? Az üres árok. / Emlékszel még? Csorog alá. / Emlékszel még? A napon állok.” Látható, hogy a vég és a kezdet egyszerre jelenik meg a versben a szótári jelentés és a kötetkompozíció összekötöttségének szintjén. A szövegköziség azért kaphat itt kiemelt szerepet, mert egy új kötet kezdőverse „utószóként” olyan megelőző verseket idéz meg, amelyekben pontosan a világ folytathatatlanságát olvashattuk ki. Ráadásul azt a látszatot kelti a szöveg, hogy a sajátot és a másikat felszámoló, a kommunikáció lehetetlenségét beismertető hallgatás, amely az említett versekben az egyetlen autentikus válaszlehetőségként tételeződött, most regresszív módon (hiszen „utószóról” van szó) visszavonódik, és – még ha bizonyos értelemben sikertelenül is – a párbeszéd tovább folytatódik.⁸

A dialógusként érthető kérdés-válasz struktúra tehát önmagában felidézheti az *Apokrif* idevágó részeit („Csak most az egyszer szólhatnék veled...”), miközben szövegszerűen is rámutat a vers egyes elemeire. Mindezt az emlékezés aktusa teszi még összetettebbé, amely egyrészt utal a *Hideg szél* című négysorosra („Emlékek nélkül, nélkülem”), ami ilyen módon az olvasó „megszólítását” is végrehajtja, másrészt a másikhoz való odafordulást viszi színre, amelynek hitelessége viszont az említett két korábbi szöveg háttérében kérdőjeleződik meg. Amire valójában „emlékezhet(ne)” a megszólított, az az *Apokrif*ben végbemenő személytelenedés, az örökös elválasztottság, amelyet a *Hideg szél* mindkét félre nézvést véglegesít éppen az emlékezés megszűnése révén.

Az „Emlékszel még?” kérdés vonatkoztathatósága tehát legalább két ponton is problémás. Elsőként egy olyan szövegre *emlékeztet*, utal vissza, amely éppen azt a közös teret vonja vissza a párbeszéd lehetetlenségének beismerésével, amelyet a kérdező a másiktól értelemszerűen megkövetelne az emlékezés sikerességének érdekében, másrészt arra a kontextusra is utal egyben, amelyben ez a felidéző aktus már a múlté, ahogy a szubjektum is kiiródott a világból. Az emlékezés maga egy

⁷ A cím értelmezéséhez l. Tolcsvai Nagy G. i. m. 130.

⁸ Abban az esetben, ha „Az arcokon” tagolatlan mondatot a kérdésre adott válasznak tekintjük. Ekkor ugyanis a kérdések és az arra adott válaszok szemantikai adekvátsága az *Apokrif* második részének azon részeivel lép analógiás kapcsolatba, amelyben a párbeszéd kudarcát konstatáló beszélők monológyszerű passzusokban építik le a dialógus elvi alapjait. („Nem értem a te nyelvedet... Nincs is szavam”).

olyan folyamat, ami jelenlévővé tesz valamit a múltból, azonban ez sosem lehet teljes, mert ami elmúlt, azt csak legfeljebb felidézni lehet, de visszahozni nem. Vagyis az emlékezés egyszerre teszi jelenlévővé és vonja vissza tárgyát, hiszen arra „emlékeztet”, hogy a megszólított már nincs köztünk. Az „Emlékszel még?” kérdés tehát amellet, hogy megteremti, valójában „ki is törli” a másikat.⁹ A kérdésekre adott „válaszok” viszont az *Apokrif* dezantropomorfizáló folyamatát megfordítják, ami sajátos többértelműséget kölcsönöz a szövegnek.¹⁰ Így az emlékezés (ami mindig együtt jár a felejtéssel) a másik kitörléséről (az intratextuális utalásokat követve) újra annak *megteremtésére* irányítja a figyelmet. Az emlékezés aspektusa múlt idejű, de a jelenre vonatkozik, azonban „A napon állok” szintagma igealakja mégsem múlt (holott logikusan azt várhatnánk), hanem jelen idejű; ilyen módon arra a felismerésre juthatunk, hogy megghiúsult az én lebontásának következetes véghezvitele, amit az *Apokrif* és a *Hideg szél* bemutatott, és a szubjektum léte valamilyen időn túli dimenzióban örök jelen-létté rögzül. Ilyen értelemben az „emlékezés” az „arcvesztés” korábbi két vers által színre vitt folyamatára mutat rá, melynek végén az én önmagának jelentés nélküli, kiüresedett tárgyi rekvizitumává vált.

Megállapítható tehát, hogy ebben a bonyolult utalásrendszerben a múltra történő emlékeztetés az *Apokrif*ben eltüntetett lírai én újraszituálását oly módon végzi el, hogy annak arcáról „megfeledkezik”. A „napon állok” örökké tartó mozzanata tehát az intimitás egy olyan újfajta viszonyrendszerében teljeseedik ki, amelyben az örökös elválasztottságban megtalált *elválaszthatatlanság* egyfajta felcserélhetőségben, arcok megrajzolása nélkül jelöli ki az én és a te tér- és időbeli meghatározottságát. Az egyesülés lehetetlensége egyszerre tragikus és harmonikus modalitású, az időtlen szerelem lehetőségével kecsegtető az egymást kölcsönösen megteremtő aktus játékában. A másik melletti létben talált tehát az én az e világi teljesség átélésére, amely sosem a szétszakadás aggodalmát magában rejtő egyesülésben, hanem egy állandó közelségben nyilvánul meg. „Megteritesz a közelemben, / megágyazol a holdsütésben.” Ebben a két gyönyörű sorban felfedezhető a megszólított, aki cselekvést végez („megteritesz”, „megágyazol”), az éntől látszólag függetlenül, de csak látszólag, mert a te mozgását éppen az én (statikus) helyzete határozza meg („közelemben”). A bensőségesség e legmagasabb pontján „találkozik” először és utoljára a versben az én és a másik.

Továbbá ha a „felelet nélkül átkelek / a tükrök mélyén heverő szobákon” szakasszal együtt olvassuk a „Van itt valaki?” kezdetű szakaszt, akkor feltűnhet, hogy a kérdést feltevő és a válaszoló személy éppen a hagyományos kérdés-felelet struktúra dichotómiája miatt nem lehet azonos, mivel kell lennie egy kérdezőnek és egy nem-válaszolónak egyszerre. Egyfajta ekvivalencia (fölcserélhetőség) képző-

⁹ Kulcsár-Szabó Zoltán: Beleírás és kitörlés. In: uő *Az olvasás lehetőségei*, JAK Kijárat Kiadó, 1997. 116.

¹⁰ L. Tolcsvai Nagy i. m. 132.

dik meg a „jelenlévők” között, ami a korai kötet elemzett – alá-fölé rendeltséget megjelenítő – én-te pozíciója felől nézve lényeges elmozdulásnak tűnik. Pilinszky költészetében az én és a másik sajátos egymásrautaltsága, sőt „összeolvadása” a *tükör* metaforáján keresztül mutatkozik meg a legösszetettebben, ehhez most csak az *Utószó*t és a *Félmúlt* című verset vennénk szemügyre.

A két vers között izgalmas párbeszéd bontakozik ki. A *Félmúlt* záró soraiban a következőket olvashatjuk: „Fésülködöl tükrödben szótlan, / akár egy üvegkoporsóban.” Szembetűnő lehet, hogy a megszólított nem a tükör *előtt* fésülködik, hanem a *tükörben*. Noha a heideggeri „Dasein” (benne-lét) értelmében evidens, hogy a tükörképnek megfeleltetünk egy létezőt, azonban talán jelentéses lehet, hogy itt a beszélő furcsa módon mégis a fésülködő *tükörképére* reflektál és nem pedig annak „valós” mására. Azért sem relativizálható nyelvileg a „tükör előtt” és a „tükörben” oppozíció, mert a bezártságot felmutató „üvegkoporsó” pontosan a benne-foglaltságként értett „tükrödben” relevanciájára figyelmeztet, vagyis arra az alakra, aki a *tükörben* van, és *nem* pedig *előtte*. Úgy tűnhet, hogy a te mögött feltételezett létező „kiíródik” a szövegből, miközben valami nyomot mégis hagy maga után: paradox módon a tükörképét, amely csak *látszólag* azonos vele, valójában csak illuzórikus mása. A kettő közötti megfeleltetés valójában kulturálisan kódolt; mivel saját arcunkat sose pillanthatjuk meg, csak valamilyen médium segítségével. Valójában csakis a *másik által* lehet olyan tudásunk, amely sajátként határozza meg a tükörképet. Egészen a másik jelenlétéig a tükörben egy *idegen* arcot pillanthatunk meg, a sajátot csak közvetetten. A *Félmúlt* azért teremt különös szituációt, mert a beszélő látszólag tisztában van vele, hogy a megfigyelt személy tükörképe vele azonos, hiszen te-ként tételezi annak mását, miközben a kép mögött feltételezett személy már nincsen ott. Ami azt is jelenti, hogy semmi sem garantálja, hogy nem *saját magát* pillantja meg a tükörben, ugyanis az iménti gondolatmenet szerint a másik nélkül a tükörkép kódolásának megfelelő eszköze elveszett.

Az *Utószó* úgy léphet párbeszédbe az imént elemzett szövegrésszel, hogy egyrészt a „Van itt valaki?” kérdés jelzi számunkra a másik hiányát, méghozzá oly módon, hogy ez a jelen-nem-lét – a pragmatikai eldöntetlenség miatt – mindkét fél hiányát maga után vonhatja, másrészt az „Ez hát az arcom, ez az arc?” kezdetű szakasz ellentétébe fordítja a *Félmúlt* „arcvesztésének” folyamatát: „A fény, a csönd, az ítélet csörömpöl / ahogy az arcom, ez a kő / röpül felém a hófehér tükörből!” Az én tükörképével való „találkozása” annak a pillanatnak a kimerevítése, amelyben (a másik jelenléte által!) sajátként ismeri fel az idegent.

Azt láthatjuk tehát, hogy az apokalipszis rémületére, „utószóként” a szerelem örökkévalósága érkezett adható válaszként. A világégest követő eszkatologikus hit az intimitásban csúcsosodik ki, amelyben már nem a szakrális „süllyed” a hétköznapiság szintjére, hanem fordítva: a hétköznapi szerelem magasztosul az egymás kölcsönös megteremtésének mozzanatában istenivé, ilyen módon teljesítve ki a két szféra lényegi ekvivalenciáját. Az *Utószó* tapasztalata azt mutatja, hogy a mássikkal való egyesülés lehetőségét végül az arcnélküliségben találja fel a lírai szub-

jektum. Ezt a pillanatot örökíti meg alighanem Pilinszky egyik legszebb verse a szerelemről, a kötetekből kimaradt *Levél*, amely abban a késő modern korban is megtalálja adekvát kifejezési módját, melyben épphogy bizonytalanná váltak az intimitás kódolhatóságának poétikai lehetőségei. „Szállást adtál, egy éjszakára / megosztva párnád. Evangélium. // Gyönyörű vagy. Semmit se értek. / Csak jóság van, és nincsenek nemek. // Újra és újra sírok. Nem miattad. / Érted. Értem. Boldogok, akik sírnak. // Szállást adtál egy éjszakára; / megszálltál mindörökre.”

Kádár Anett Julianna

A „rime sparse” – „szétszórt rímek” a zeneirodalomban

Petrarca és költészetének utóélete

Francesco Petrarca (1304–1374) szonettjei a zenetörténet leggyakrabban megzenésített szövegei közé tartoznak. A keletkezésük óta eltelt több mint hat évszázad alatt a különböző korszakok zeneszerzői más-más módon dolgozták fel Petrarca szövegeit, melyek a 15–16. században voltak a legnépszerűbbek. Az egymást követő korszakok Petrarca-megzenésítései abba is betekintést adnak, hogy az adott korszak embere hogyan olvasta ezeket a verseket, és tanúskodnak arról is, hogy a középkori irodalom milyen szerepet töltött be az egyes korszakok kulturális életében. Petrarca költeményei ugyanis nemcsak az irodalmi életben játszottak meghatározó szerepet, hanem más művészetekben is. Az 1500-as években alig volt olyan zeneszerző, akinek ne született volna műve Petrarca-költeményre. A társadalom nyitottabbá vált a világi témákra, a szerelmi költészetre, ami az irodalmi életben is változásokat hozott. Petrarca stílusát és témáit Itália-szerte sokan utánozták, és mivel ekkor itt volt Európa kulturális központja, az ország határain kívüli költőkre is nagy hatást gyakorolt az új poétikai hangvétel. (Többek között Balassi Bálint, a francia Pierre de Ronsard (1524–1585) és az angol Philip Sidney (1554–1586) szerelmi lírája is petrarkista mintákon alapszik.)

A *Canzoniere*

A petrarkizmus a Pietro Bembo által vezetett költőnemzedék jóvoltából nőtt a 16. század közepére az érett reneszánsz, a *cinquecento* meghatározó költészeti irányzatává. Ebben az irodalmi „Petrarca-kultuszban” a reneszánsz komponisták – főként a madrigalisták – számára alapvető jelentőségű kérdéssé vált, ki tudja zenéjével hitelesebben ábrázolni a költő érzéseit. Marco Santagata szerint „Petrarca költészete hatalmas népszerűsége teszt szerű, azonban nem azonnal: a korabeli vagy kevéssel utána jövő költők nem tekintik őt modellnek. [...] Meg kell várni azt, hogy a humanisták a népnyelv felé fordítsák képességeiket és érzékenységet ahhoz, hogy Petrarca szava elterjedhessen anélkül, hogy látványosan el-

árulnák eredeti szándékát”¹. Santagata Petrarca „eredeti szándéka” alatt a hiteles anyanyelvű irodalmi nyelv megteremtését érti. A *trecento* nagy költője ugyanis – saját korának általános alapelve szerint – még kétségtelenül a tiszta, „*volgaré*”-től mentes latint tekintette a magasrendű irodalmi nyelvnek. Életművének jelentős része latin nyelven született, köztük az *Africa* című eposz, amit ő maga (és több kortársa, köztük Boccaccio is) fő művének tartott. Pedig a mai kor emberének Petrarca neve hallatán leginkább a *Canzoniere*, és a benne szereplő versek, szonettek jutnak eszébe. De időben nem kell így eltávolodni a *trecentótól* ahhoz, hogy Petrarca névéhez az olasz nyelvű, világi témájú szonettek kapcsolódjanak. Santagata írja tanulmányában: „...Bembo is a rendre, és egy modell követésére szólít fel. Az ő esetében a modell maga Petrarca. Ő is egy olyan költő nyelvre törekszik, amely képes ellenállni az időnek, mert mentes a jelen minden szennyező tényezőjétől. Az ő reformjából születik az ortodox petrarkizmus, amelyet a mester szövegei szabályoznak.”²

A „mester szövegei”, pontosabban a mester *volgare* [értsd: olasz] nyelven írott versei, azon belül is a *Canzoniere*-ben szereplő alkotások. Ezek a versek a költő „*poeta natus*” oldalát mutatják a latin művek „*poeta doctus*”-ával szemben. Laura iránt érzett szerelmét, szenvedéseit, kínjait és könnyeit mondják el. Azt, hogy Petrarca inkább a „*poeta doctus*” csoportjába sorolta saját magát, a mű eredeti címe mutatja: *Francisci Petrarcae poetae laureati rerum vulgarium fragmenta*, vagyis Francesco Petrarca, babérkoszorús költő vulgáris (olasz) nyelven írott töredékei. Az első szonettben – amely egyébként időrendben a sorozat utolsó versei között készült – lenézően „*rime sparse*”-ként (szétszórt rímek) emlegeti a *Fragmentában* szereplő verseket.

„Kik hallgatjátok szerteszórt dalokban
a sóhajok hangját, melyek szivemben
búgtak tévelygő ifjú éveimben,
mikor részben más voltam, mint ki mostan.”³

A vers „előszóként” került végül a kötet elejére. Igazi vallomás, a Petrarcában élő „*poeta doctus*” vallomása.

Az utókor mégis méltán adta művének a *Canzoniere* (Daloskönyv) címet. A kötet végső alakjában 366 költeményt tartalmaz: 317 szonettet, 29 *canzonét*; 9 *sestínát*, 7 *ballatát* és 4 madrigált, amiket maga Petrarca gyűjtött és rendezett egy sorozatba. A reneszánsz korszak végéig a 366 vers közül megzenésítésre került 233 szonett, 24 *canzone*, a 9 *sestina*, a 4 madrigál, valamint 3 *ballata*.

¹ Marco Santagata, Bevezető Petrarca daloskönyvéhez. In: *Helikon* 2004/1–2. (Ford. Tekulics Judit.) 93.

² Uo.

³ Francesco Petrarca, Daloskönyv I. In: *Az olasz irodalom antológiája*, szerk. Madarász Imre, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996, 75. (Ford.: Sárközi György.)

A szonett műfaj nem Petrarca találmánya, már korábban is létezett. Giacomo da Lentini (12. század vége – 1246 és 1250 közt) használta először. Később Dante (1265–1321) is írt szonetteket, de nem olyan nagy számban, mint Petrarca. Viszont az ő nevéhez kötődik maga a versforma, hiszen az irodalmi köztudatba ő vezette be a *Canzonieré*ben szereplő versekkel, melyek 86%-a szonett. Minden szonett 14 sorból áll és két nagy részre osztható, az *ottavára* és a *sestínára*. Az *ottava* két, egyenként négysoros *quartínából*, a *sestina* pedig két, egyenként háromsoros *terzínából* áll. A megzenésítésekben az *ottava* és a *sestina* többnyire élesen elkülönül egymástól.

Petrarca és a korabeli zenészek

Nemcsak Petrarca költeményei voltak szoros kapcsolatban a zenével, hanem maga a költő is. Sok zenész barátja volt, tanulmányai során ő is elsajátította a zenei ismereteket (talán hangszeren is tudott játszani), hiszen az egyetemeken a *Quadrivium* részeként a zene is tantárgyként szerepelt. Petrarcát igen muzikális jellemnek tartották. Örömet lelte a zenében, és nemcsak élvezte, de tehetsége is volt hozzá. Kortársai és a halála utáni írók is említik a költő kivételes muzikálisitását, olyan írók, mint Pier Paolo Vergerio (1370–1444), Sicco Polenton (1375–1447) és Coluccio Salutati (1331–1406). Jó barátja volt a ferrarai Tommaso Bambasio, a kor kedvelt zenésze. Petrarca több versét is elküldte neki, feltételezhetően azért, hogy megzenésítse azokat. Petrarcának már életében is énekelték verseit, de ezek még a *poesia per musica* (vers a zene számára) műfajba tartozó költeményei voltak. A kortárs megzenésítések közül csak egy madrigáljának (*Non al suo amante*) megzenésítése maradt fenn, melyet Jacopo da Bologna komponált.

Verstan és zene: szonettek és megzenésítéseik

A szöveg hiteles zenei ábrázolásának érdekében a zeneszerzők különböző zene-történeti korokban különböző eszköztárat hoztak létre. A Petrarca-szonettek írott zeneművek előadói apparátusuk vagy műfajuk alapján több csoportba oszthatóak: tisztán vokális (*a capella*) művek, tisztán hangszeres művek, hangszerkíséretes vokális kompozíciók. Csoportosíthatjuk ezeket a darabokat a szerint is, hogy a szöveget szólólista „mondja el”, vagy kórus. (A romantikus daloknál és a szólómadrigálokban szólólista énekel, a madrigálokban kórus. A dalokban a lant kíséri az énekes szólistát, később zongora, ám a szöveg tényleges elhangzása nélkül is

meg tud szólalni egy-egy Petrarca-szonett. (Liszt Ferenc zongoraműveiben, melyeket a Petrarca-szonettek írt dalaiból írt át szóló zongorára. Így szerepeltek a Zarándokévek II. kötetében.) Korszakonként az is eltér, hogy a zeneszerzők hogyan dolgozták fel a verseket. A reneszánszban a szonett formája határozta meg a zenét, a versszakok zárását zenei zárlatokkal erősítették meg a komponisták, gyakran a két *quartina* és a két *terzina* közötti váltást úgy öntötték formába, hogy két különálló, mégis összetartozó darabot írtak. Az egyes szavak megfestésére is nagy gondot fordítottak, a hangsúlyos szavakat zenében is kiemelték. A romantikus zeneszerzők viszont nem a vers „perifériájára”, külső részeire koncentráltak, hanem azt szőtték bele zenéjükbe, amit a szöveg legmélyén, belsejében, esetleg mögötte találtak, illetve azokat a hangulatokat és érzelmeket, melyek a szöveg olvasása által fogalmazódtak meg bennük.

A madrigál mint zenei műfaj

Petrarca szonettjei igen nagy számban kerültek megzenésítésre a reneszánsz korszak madrigáljaiban. A madrigálok nemcsak „hallgatásra szánt koncertdarabok” voltak, hanem a kamarazenélés legkifinomultabb formái, amelyekben részt vehetett a zeneszerző, munkaadója, a szöveg költője, a fejedelem és a nemes Hölgy, akihez a verset írták.

A madrigál zenei előzménye a frottola volt, mely az új műfaj létrejötte után is népszerű maradt. A madrigálok szövegei a frottolához képest választékosabbak, igényesebbek. Szerkesztésük – szemben a frottola strofikusságával – általában a korabeli motetták füzérszerű szerkesztésmódjaihoz hasonlóan végigkomponált, általában polifon módon vezetett szólamokkal, de harmóniai szempontból a homofón szakaszaik is változatosabbak a többi strofikus vokális műfajnál.

Az itáliai madrigálirodalom történetében három korszak különíthető el:

Korai szakasz 1530-tól 1540-ig. Főbb zeneszerzői: Philippe Verdelot, Constanzo Festa, Jacob Arcadelt, valamint Adrian Willaert Cipriano de Rore és Domenico Giovane da Nola korai művei. A darabok szerkesztését lineáris (tehát polifon) gondolkozásmód jellemezte, gazdagodott a szólamok hangterjedelme.

Klasszikus időszak 1550–1580 között. Megnőtt a szólamszám, a polifónia egyre bonyolultabbá vált, általános gyakorlat lett a szövegábrázolás. Ekkor kezdik a műfajt a *musica reservata*ként (csak „értők” számára komponált zene) jellemezni. Főbb zeneszerzők: Willaert és tanítványa, Cipriano de Rore, Andrea Gabrieli, Palestrina és Lassus.

Késői szakasz 1580-tól 1620-ig. Az eddig elterjedt ábrázolási technikák, mint a képszerűség (*imitazione dalla natura*) és a szövegértelmezés (*imitar le parole*) zenei eszközei mellé újabb, néhol egészen merész kísérletezések társulnak. (Például

Banchieri: Állatok rögtönzött ellenpontja, Gesualdo és Marenzio modern hatású disszonanciái.) Főbb zeneszerzők: Luca Marenzio, Gesualdo, Claudio Monteverdi.

A szövegábrázolás eszköztára a madrigálban

A szövegek szemléltetéséhez a 16. században már igen sok eszköz állt a zeneszerzők rendelkezésére. A megzenésítés általában a vers szerkezetét követte. Ha szonettet zenésítettek meg, gyakran a két *quartina* és a két *terzina* közötti váltást úgy öntötték formába, hogy két különálló, mégis összetartozó darabot írtak, versszakok zárását zenei záratokkal erősítették meg. A szavak, költői hasonlatok megfestésére is nagy gondot fordítottak, a hangsúlyos kifejezéseket zenében is kiemelték.

Voltak olyan szavak, melyekhez önálló zenei „kód” is társult. Szövegfestő zenei eszközzé vált a dallamvonal mozgása. A mély, alacsony, zuhan szavaknál ereszkedő, mélyjárású dallamvonallal találkozunk, míg a magas, nap, ég szavaknál emelkedő dallamvonal van. Sokszor ezekre a szótagokra esik a darab legmagasabb hangja. Dallamvonalbeli érdekesség például, hogy a tavaszi szellőt gyors, szinte virtuózan tekergő dallam szemlélteti. Az olyan szomorú jelentésű szavakhoz, komor hangulatokhoz, mint a halál, magány, mindig lassú tempó, hosszú ritmusértékek társulnak, míg a boldog érzésekhez, mint élet, tavasz, a madarak éneke, gyors mozgás.

A kis szekundlépés mindig fájdalmat fejez ki. A szövegábrázolásban az együtt-hangzások is fontos szerepet játszanak. Boldog befejezésnél mindig dūr hangzattal találkozunk, szomorú szavaknál általában moll akkordokat alkalmaztak. Jellegetes akkordja a madrigalizmusnak a Tá-dūr. Mindig fájdalmas, szomorú hangulatot ábrázol. A halál szó megfestésére szinte kivétel nélkül az annyira jellemző, karakteres Tá-dūrt használták.

Mivel a madrigálokat nem csak hallgatásra szánták, a komponisták – manierizmusra utaló módon – vizuális szemléltetést is alkalmaztak a kottaképben. A sötét vagy az éjszaka szavaknál általában befeketített hangjegyeket írtak, még két üres, egész hang (*semibrevis*) egy szempárt, vagy éppen két tojást ábrázolt.

Így az azonos szövegre írt reneszánsz madrigálokban sok formai és melodikus hasonlóság van jelen. Luca Marenzio igen korán kapcsolatba került a zenével, sok kortársához hasonlóan énekes fiúként kezdte a bresciai dómban. Rómában karmesterként, majd 1578-tól Luigi d'Este muzsikusaként szolgált. 1585-től kapcsolatban állt a firenzei udvarral, ahol 1588–89-ben egy esküvő alkalmával udvari muzsikusként szerződtek, 1589-ben pedig már zeneszerzőként működött. Személyesen ismerte Tassót és Guarinit, így az irodalomban, pontosabban a petrarkista irodalomban is jártas volt. Egyházi és világi műveket egyaránt komponált, nevét ma mégis elsősorban madrigálszerzők között emlegetik.

Élete során 500 madrigálját 18 kötetben adták ki. A madrigálokban jelenlevő szövegfestési eszközök legszélesebb skálájával nála találkozunk. Tökéletesen alkalmazta ezeket az eszközöket a szöveg – Petrarca költeményei és petrarkista költők versei – hiteles ábrázolására. Marenzio művészete látványos példája annak, hogy a *trecento* költője mintegy 200 évvel halála után mennyire jelen volt a kultúrában, irodalomban, zeneművészetben. Marenzio madrigálkötetei már a kortársak körében is rendkívül népszerűek voltak.

A *Madrigali a quattro voci. Libro primo* (1585) 1585–1608 között kilenc kiadást ért meg. A benne szereplő *Zefiro torna e' l bel tempo rimena* című művében a madrigálra jellemző vonások vannak. A szöveg két-két versszakra tagolható (*ottava, sestina*), ennek megfelelően Marenzio két különálló, de összetartozó kórusművet komponált belőlük: 18. *Zefiro torna e' l bel tempo rimena* – 18. a. *Ma per me, lasso*. A kottában is megjelenik ez a tagolás, a számozás, és cím mellett a 18. a. darabnál a „*seconda parte*” felirattal. Rögtön az első szónak „meg van festve” a jelentése a zenében. A pajkos Zefirnek megfelelően nyújtott ritmussal, gyors ritmikai mozgással, illetve eltolt, imitációs jellegű szöveghelyettesítéssel indít. *Zefiro torna* (Zefír visszatér) szövegrésznél ereszkedő dallam szólal meg. Általában jellemző a darabra, hogy mikor a visszatér, visszahoz, visszaad szavakat írja a költő, Marenzio lefelé törekvő dallammozgással érzékelteti, hiszen a tavasz beköszöntével a Földre térnek vissza ezek a dolgok, és a Föld az istenek vagy félistenek (Zefír, Filomena,) szintjéről nézve lent helyezkednek el. (Ez az irányviszony az antikvitásban is jelen volt, elég az Olümposz hegyére gondolni.)

A darabban szinte szokatlanul sokáig – néhány átmenőhang kivételével – nincs disszonancia. Ez a tavasz felhőtlen boldogságát érzékelteti. A *fiorir, l'herbe* szavaknál egy ritmikai-dallami és egy vizuális (kottaképben látható) szövegfestés is jelen van. Utóbbit igen kedvelte Marenzio. A vizuális szemléltetés a kottát éppen olvasó zenészt, herceget, urat, hölgyet szórakoztatja.

A basszus lassú értékekben mozog, fölötte a másik három szólam fürge dallamfürtöket adogat egymásnak. A basszus szólam lassú értékei a virág szárai, a felső szólamok gyors fürtjei pedig mint szirmok csoportosulnak körükük.

A darab a *d'amor piena* szövegrésznél a legösszetettebb. Sok disszonáns átmenőhang, nyújtott ritmus található, zeneileg, harmóniailag ez a legbonyolultabb rész. Igyekszik zenébe „költetni” a szerelmet, ezt a bonyolult, megmagyarázhatatlan érzést.

Az 55. ütem átmenőhangjai (d' a szótag fölött) igen disszonáns együtthangzást hoznak létre. Az alt és a basszus szólamok szekvenciálisan ismétlik ezt a motívumot, így a másik két esetben is disszonáns hangzások keletkeznek. Amikor az *é d'amor* (szerelemmel) nyújtott ritmusos motívumot énekli a tenor szólam, szintén átmenőhangból adódó disszonancia szólal meg, a ré6 akkord szextje a szep-timhangra lép, amivel átvezet a fá hangra. A tenor fá hangjával Fá-dúr akkord szól. A szövegrész zárata V-I típusú zárlat, 4-3-as, díszített késleltetéssel.

A 18. sorszámmal ellátott darab igen jó hangulatú (*bel tempo, si rasseregna*) életvidám, napsütötte érzések és hangulatok jellemzik, a tavasz boldogsága, moz-

galmassága. Ez után a 18. a. hangulata 180 fokok fordulatot vesz (*Ma per me, lasso*). Kiderül, hogy Petrarca nem a saját érzéseit írta meg a szonett első két versszakában. Azzal, hogy leírja a tavasz hangulatát, még jobban átérezheti az olvasó azt, amit a harmadik, illetve negyedik versszakban mond. Ezt az ellentétet Marenzio nagyon találóan érzékelteti. A darab nagyon lassú, hosszú ritmusértékekkel kezdődik, tele késleltetésekkel és a késleltetésekből adódó diszszonanciákkal. Ezek a késleltetések, lassú értékek az egész műre jellemzőek maradnak. Csak az *e cantar augelletti* (az angyalok énekelnek), *fiorir* (virágzik) szavaknál találunk gyors értékeket, a *sono un deserto* (lelkem sivár) résztől kezdve, mikor ismét egyes szám első személyben ír a költő, újra visszatérnek a lassú átkötések.

Claudio Monteverdi első madrigálkötete 1587-ben jelent meg. Ezek a darabok játékos hangvételűek, kis szólamszámúak, pasztorális jellegűek, ami nem meglepő, hiszen néhány évvel korábban már megjelent egy *canzonetta*-kötete. A második (1590) és harmadik (1592) madrigálgyűjtemény már mantovai tartózkodása alatt készült. Ezeket a Monteverdiről szóló szakirodalom „átmeneti” madrigáloknak is nevezi. Követik a Marenzio-féle mintát. Szövegeik petrarkista költők versei.

A hatodik madrigálkötetben (1614) található két Petrarca-szonett feldolgozás. Az egyik a *Zefiro torna e 'l bel tempo rimena*. Hasonló címmel a *Scherzi musicali* (1632) kötetében szintén találkozunk, ám ott Ottavio Rinuccini (1562–1621), a firenzei *Camerata* tagja, a zenetörténet első két operájának szövegírója a vers szerzője. Rinuccini olyan erős mintának tekintette Petrarca költészetét, hogy ez a verse nem is igazán önálló alkotás, hanem a Petrarca-szonett parafrázisa.

A Petrarca-szövegre írt madrigál részben strofikus szerkezetű. A két *quartinának* és a két *terzinának* kisebb variációk kivételével azonos a zenei anyaga. Az első *quartinában* nincsenek határozott záratok, a másodikban vannak. A kezdésnél Marenzio megzenésítéséhez hasonlóan itt is fentről lefele tartó iránnyal találkozunk, ám nem a dallamvonalban, hanem a szólamok belépésében. Szoprán I., szoprán II., alt, majd négy ütem múlva a két férfiszólam egyszerre lép be. A szólamok T4, T8 és T5 imitációval indulnak.

A *bel tempo* (szép idő) szövegrésznél egy-egy átmenő akkord kivételével csak konszonáns harmóniakat hallunk. A 11. ütemben indokolatlannak tűnő virtuóz melizmát énekel a két szoprán szólam, alatta az alt és basszus lassú értékekben mozog, ráadásul erre az egy ütemre proporciós váltást is alkalmaz Monteverdi. (Perfekt osztásból imperfektre vált a 11. ütemre.) A szoprán melizmáját egy homofon szakasz követi, eleinte moll akkordok, majd dúr, és a szakasz legnyomatékosabb szavánál (*dolce*) egy szűk szextettet hallunk hangsúlyos helyen, nem átmenő harmóniaként. Ezt a diszszonáns akkordot csak indokolt esetben használták, kiemelésre, nyomatékosításra. Az első versszakhoz folyton mozgó, változó zenei anyag társul. A szólamok egyidejű zárlatával nem találkozunk. Amikor kicsit megnyugszik a dallam egy-egy szövegrész határán, egyes szólamok zárlatával egy időben valamely másik szólam már indítja a következő szakaszt. Így érezteti Monteverdi a tavasz ébredését, zsongását. A második *quartina* zenei anyaga ki-

sebb eltérésekkel azonos az elsőével. *Ridono i prati* (kacagnak a mezők). A tavasz visszatéréséhez hasonlóan ehhez a szövegrészhez is illik a nyújtott, vidám, életteli ritmikai megformálás, és a konszonáns hangzás. Az első szakasztól eltérően itt sokkal határozottabb belső zárlatok is vannak, amiknél ritmikailag is egyszerre zár mind az öt szólam. A 36. ütemben lá-moll után Mi-dúr akkordon zár. Ez egy I-V típusú, pikárdiai terces zárlat. (Ezen terminológia szerint lehetne félzárlat-típusú zárlatnak hívni). A pikárdiai terc igen gyakori volt, főleg zárlatok esetében. Itt még szembetűnőbb, hiszen egy moll akkord után következik. A szöveg: *Il ciel si rasserena* (az ég felderül). Ilyen módon a két akkord között a plusz egy kvint távolság helyett plusz négy kvint távolság lesz. A 37. ütemben új lendülettel indul a következő rész, ami egy rövid, homofon szakasz. A legjelentősebb szó itt az *allegra* (vidám) és a *figlia* (lánya). Az *allegra* szónál a szoprán I. szólam a darabban előforduló legmagasabb hangot énekl, a *figlia* szónál pedig egy újabb zárlat található, ami két dúr akkordból áll, nem a pikárdiai terc miatt, és szintén V-I típusú, 4-3-as késleltetéssel, a 39–40. ütemben.

A következő szövegrész – a *quartina* utolsó szakasza – polifon szerkesztésű. A kezdő szó: *il ciel* (az ég). A férfiszólamok 8, illetve 10 ütem szünettel indulnak, és csak a felső szólamok énekelnek, az ég helyének megfelelően. Itt is csak dúr és moll együtthangzások találhatóak, majd a szakasz egy V-I típusú, pikárdiai terces zárlattal ér véget, 4-3-as késleltetéssel.

A *sestina* és az *ottava* között a Petrarca-költeményben is éles a hangulatváltás. *Ma per me, lasso* (De nekem, óh, jaj) kezdetű szövegsort a tenor szólam indítja, K2 lépéssel lefelé, ereszkedő dallammal, ami az előző részhez képest sokkal lassabban mozog (1. ábra). Az alt kivételével mindegyik szólamban lefelé mozdul a dallam, ráadásul a reneszánsz legérzékenyebb hangján, a tá hangon indul, ami zenei metaforája a fájdalomnak.

1. ábra

A szólamok lassú mozgása és az előlegzések miatt szinte állandó szekundsűrűdások hallhatók, bár itt túlnyomórészt a korszakban megszokott dúr és moll akkordok szerepelnek, illetve a ti6 (szűk). A 85. ütemben igen szokatlan, disszo-

náns hangzás jön létre. A basszus orgonapontszerűen tartja a dó hangot, míg fölötté a többi szólamban ti6, (szűk) harmónia szól. Így azonos időben nemcsak a szűk harmónia disszonanciáját halljuk, hanem a dó-ti, K2 sűrűlődsét is. A vers ezen szakaszán a szív mély fájdalmaról van szó. A 92–93. ütemben egy V–I típusú zárlat után új rész következik.

E cantar augelletti... (Angyalkák énekelnek, virágoznak a rétek...) Ahogy a szonettben, úgy a kórusműben is visszatér a darab kezdő hangulata. Konszonáns hangzások, vidám, gyors mozgások. Ezen a részen a basszus egyáltalán nem énekel (az „angyalkák” énekelnek, vagyis a női szólamok, plusz a tenor, aki átveszi a basszus támasztó szerepét). Ez a rész szintén V–I típusú zárlattal ér véget, ami 4–3-as késleltetést is tartalmaz. A darab végkicsengése, az utolsó rész ismét lassú, szomorú. *Sono un deserto* (sivár életem) hosszú, egyforma tartott hangokkal indul, majd szüntelenül lefelé tartó dallamok találhatóak. A basszus t8+t5 hangterjedelmet lépked lefelé négy negyed alatt, a soprán szólamokban pedig lefelé irányuló t8, sőt k9 ugrások is találhatóak.

Monteverdi életműve átmeneti művészet a reneszánsz és barokk kor határán. Számára Petrarca és költészete a régi stílust, a hagyományokat jelentette, így az ő szövegeire reneszánsz művet, madrigált komponált. Rinuccini viszont a firenzei Camerata tagjaként Monteverdít már az új műfaji követelményekre és a modern zeneszerzési technikák (monódia, *basso continuo*) használatára ösztönözte. A Rinuccini szövegére írt darab már nem hagyományos madrigál, hanem szólómadrigál, szerkezete szerint pedig *chaconne*, ami tipikusan barokk forma. A *chaconne* spanyol eredetű tánc, mely a 17. században hangszeres tánc típussá is stilizálódott. Legfontosabb jellemzője a basszusosztinató. A barokk operákban gyakran a szerencsés megoldást hozó jelenet kísérője.

Rinuccini verse tartalmilag azonos Petrarca versével, szerkezetileg azonban jelentős eltérést mutat. Mindkét vers szonett, ám míg Petrarcánál az *ottava* és a *sestina* határán jön a tartalmi váltás, addig Rinuccininél csak a negyedik versszakban. Petrarcánál a *sestinában* visszatér a vidám szövegrész, de a befejezés ismét egyes szám első személyű, szomorú. Rinuccininél is visszatér a vidám hangulat, de mindössze a vers utolsó sorára, egyfajta formai-hangulati keretként, mely a zárás előtti hangulatváltást még inkább kiemeli.

A darab 2 tenorhangra és *basso continuo*-ra íródott. A *basso continuo* indít, majd az *chaconne*-ra jellemzően kétütemnyi anyagát, mint *ostinatót* ismétli egészen a *sol' io* szövegrészig, 112 ütemen keresztül. A 113. ütemben recitativósszerű zenei anyag következik, ami után a 135. ütemben visszatér a *basso continuo* a darab végéig. A két szólam imitációszerűen, egymást váltogatva éneklí saját dallamát. A ritmust itt is a kezdő daktilus adja, és a torna (visszatér) szót ereszkedő dallamvonal festi. A levegő, *l'aer* szóhoz felfelé lépegető, gyors ritmusú dallam társul. A hullámok, *l'onde* szóhoz mindkét szólamban egyenletes, pergő ritmusú, hosszú melizmák társulnak. A tengerzúgáshoz, „*mormorar*”, szintén egyenletes ritmusú, hosszú melizmák társulnak, ám a ritmusértékek augmentáltak a hullámok ritmusaihoz képest. *Fa danzar* (táncra hív). A mondat kezdése előtt kapjuk az első

igazi zárlatot, ami V-I típusú zárlat, 4-3-as késleltetéssel. Az új rész egy kiemelt dúralap-felbontással indít, ami felugró T5-jével valóban táncra invitál.

Note – a szerelem kedves, játékos hangjairól van szó. Tenor II. kezdi ezt a szövegrészt, majd egy ütem szünet, és tercpárhuzamban folytatják. A „*note*” szó háromszor hangzik el, mindig egy ütem szünet kíséri, még jobban kiemelve fontosságát, vagy akár azt szimbolizálva, hogy az énekesek felhívják a figyelmet a hangokra, majd egy ütemen keresztül ők is „csak” hallgatják a zenét (a *basso continuo*ót). Ezt a verssort végig tercpárhuzamban éneklik a szólamok, majd V-I típusú Dó-dúr zárlattal zárnak, 4-3-as késleltetéssel.

Monti (hegyek), *valli* (völgyek). A hegyek szónál tenor I. – a magasabb szólam – T8+T4 hangterjedelmet jár be felfelé, a völgy szónál pedig tenor II. – a mélyebb szólam – ugyanezt a hangterjedelmet járja be, csak lefelé. Ez nem csak melodikus szemléltetés, hanem vizuális is.

Raddoppian l'armonia – megkettőződik a hangzás, a szó szerinti fordítás szerint, de a szöveggörnyezetből kiderül, hogy a visszhangról van szó.

2. ábra

A tenor I. szólam indít, majd a tenor II. pontosan ismétli. Kétszer éneklir a tenor I., majd mikor harmadjára indít, kétszer olyan hosszú dallamot énekel, amit tenor II. szólam szintén megismétel. A forte és piano feliratok Monteverdi kéziratában is szerepelnek. Így nem egyszerűen „megkettőződik a harmónia”, hanem ténylegesen hallhatóvá válik a visszhang (2. ábra). A darab utolsó 10 üteme plagális zárókadencia, ami G-dúr akkordra érkezik meg.

Petrarca szonettjei a romantika zenéjében

Az önálló hangszeres zene fejlődése, illetve az opera megjelenése is közrejátszott abban, hogy a barokk kortól kezdve annyira kevés Petrarca-megzenésítés keletkezett. Az önálló hangszeres zene és a hatalmas méretű operalibrettók mellett szinte még csak „statisztaszerep” sem jutott Petrarca szonettjeinek. A zenében ismét szigorú szabályok jelentek meg, a klasszikus összhangzattan szabályai, illetve szorosabb formai sajátosságok, mint például a szonátaforma. Az önálló hang-

szerez zene egyre nagyobb hangsúlyt kapott, vokális zenében pedig az operák vetették át a vezető szerepet. A Petrarca-szövegek „elnépszerűtlenedésében” a reformáció, ellenreformáció hatásai is igen erőteljesen jelen voltak. A zenében a világi témájú operák mellett (amiknek gyakran mintegy rejtetten morális, vallási üzenetük van) *religiosa* irányba léptek a zeneszerzők. Már nem a középkori példa volt a követendő, és a zenében teljes mértékben a dallam vált dominánssá, a szöveg másodlagos tényező volt. Legközelebb híressé vált „zenei” Petrarca-szonettek a romantika zenetörténeti korszakában találhatóak, Franz Schubert (1797–1828), és Liszt Ferenc (1811–1886) művészetében.

A romantika zsenikultusza, individualizmusa az egyéniség, azon belül is a művész mint különleges egyéniség kibontakozására helyezte a hangsúlyt. Virtuóz koncertező művészek kápráztatták el a közönséget, mint az olasz hegedűs Niccolò Paganini (1782–1840), aki Liszt, Schumann, és más jelentős zeneszerzők példaképévé vált „ördögi hegedűjátékával”. Ekkor rendezték az első belépőjegyes hangversenyeket, városi kávéházakban, így a koncertek révén a zeneművészet bekapcsolódott a gazdasági életbe, igen széles körben vált elterjedtté. A polgári társadalom elitjének szánt pompás, értelmiségi kikapcsolódás volt. A romantikában az alkotóra igen nagy figyelem irányult. Petrarcát és költészetét ismét felfedezték, hiszen egyik újítása, amit a középkor lírai költészetébe „bevezetett”, épp az egyéniség, a költői én megszólaltatása, kifejezésre juttatása.

Másik egybeesés, hogy Petrarca az egységes (irodalmi) nyelv létrehozását szorgalmazta, és a romantika korszakában kezdett ennek az egységnek az igénye ismét megjelenni a köztudatban. Ez az eszme, az egység igénye válik kis idő múlva Európa történelmi cselekményeinek vezérmotívumává. Az olasz *risorgimento*, a német egység létrejötte, az 1848-as forradalmak. Az, hogy Petrarca költészete a zenében ismét megjelent, annak is tulajdonítható, hogy a romantika zeneszerzői a művészetek egységét vallották, igyekeztek az egyes művészeti ágazatokat minél közelebb hozni egymáshoz, ilyen módon a zene és költészet kapcsolatát erősíteni. Schubert és Liszt eltérő módon találkoztak Petrarca költészetével.

Schubert német fordításban kapta a verseket, míg Liszt közvetlenül olasz nyelven, Itáliába tett utazásai, koncertjei során találkozott a szonettekkel.

Schubert dalaiban az anyanyelvű irodalmat részesítette előnyben, azon belül is a német nyelvű romantikus irodalmat. Wilhelm Müller verseire írta két leginkább ismert dalciklusát, a *Die schöne Müllerin*t (A szép molnárlány) és a *Winterreise*-t (Téli utazás). Több irodalmár, költő barátja volt, és olyan nagynevű költők verseit zenésítette meg, mint Goethe és Schiller.

A Petrarca-szonettekkel is német nyelven találkozunk művészetében. A verseket Schlegel és Gries fordításában zenésítette meg. Virtuóz zongorakiséretei a versek hangulatába vezetik be a hallgatót, és a zongora önálló szerepet tölt be. Három Petrarca-szonetre komponált dalát 1818-ban írta. A három szonett: *Apollo lebet noch* (*Apollo s'ancor vive*), *Allein nachdenklich* (*Solo e pensoso*) és *Nunmehr da die Erde schweigt* (*Or che 'l ciel e la terra*). A harmadik szonetről azt hitte Schubert, és Schlegel is, hogy Dante szonettjéről van szó. Így került Dante Schubert dal-

szövegeinek szerzői közé. Ez a pontatlanság bizonyítéka annak, hogy a 18. században bár elővették Petrarca szövegeit, Itálián kívül nem nagyon voltak ismertek. Dittrich Fischer Discau, a legnagyobb Schubert-dal-énekes mondja ezekről a dalokról, hogy csupán egyetlen hibájuk van, hogy nem eredeti nyelven íródtak.

Liszt Ferenc esetében ez a probléma nem áll fenn. Marie d'Agoult grófnéval tett közös utazásai során Itáliába is ellátogatott. *Années de Pèlerinage – Deuxieme Année: Italie* (Zarándokévek – Második év: Itália) kötetében találjuk három zongoradarabját, melyek Petrarca szonettjeire íródtak. Ezek a darabok példái annak, hogy a romantika korszakában hogyan tudott megszólalni egy-egy Petrarca-szonett színpadon, a szöveg tényleges elhangzása nélkül. A romantikus Liszt érzékenységének köszönhetően a versek hangulata, mély mondanivalója jut el a befogadóhoz. A kötetben szereplő darabokat Petrarca mellett olyan híres olasz mesterek művei ihlették, mint Raffaello Santi, Michelangelo Buonarroti, Dante Alighieri. A zongoradarabok címei a következők: *Sonetto 47. del Petrarca*, *Sonetto 104. del Petrarca* és *Sonetto 123. del Petrarca*. Ez a számozás azonban nem azonos a Petrarca-féle eredeti számozással. Így az első szonett a *Benedetto sia il giorno*, eredeti számozás szerint 61., a második a *Pace non trovo*, 134., a harmadik pedig *I' vidi in terra angelici costumi*, 156. szonett. Következik ebből, hogy Lisztnek valamilyen válogatáskötete lehetett Petrarca Daloskönyvéből, nem a teljes mű. E zongorára írott Petrarca-szonettek igen híresek, ám azt kevesebben tudják, hogy először Liszt három dalt írt a szövegek felhasználásával. Érdekes megfigyelni, hogyan kezeli Liszt ezt a kötött formát, a szonettet. Az első énekváltozatokban (1838–39) a dalok tenor hangra és zongorára íródtak, mindháromnak Asz-dúr a hangneme. Ezek a dalok 1847-ben jelentek meg. Még ugyanebben az évben szóló zongorára komponált változatait is kiadták, kisebb változtatásokkal, a hangnemek: Desz-dúr, Asz-dúr és É-dúr. 1850 körül hangnemüket megtartva dolgozta át a zongoraváltozatokat, ez a verzió került be – és vált híressé – az *Années de Pèlerinage* kötetben. Jóval később Liszt megírta a dalok újabb változatát, ezúttal bariton hangra és zongorára, a hangnemek: Desz-dúr, F-dúr és É-dúr. Így tulajdonképpen Petrarca szonettjeire nem csupán három darabot írt Liszt, hanem négyszer hármat. A két zongoraverzió elég közel áll egymáshoz, mind időben, mind komponálási stílusban, még az énekes verziók közt több eltérés mutatkozik. Liszt a helyes deklamációt gyakran hanyagolta egy-egy szép dallamfordulat kedvéért, sokszor ismételt sorokat, félsorokat, sőt a szöveg megváltoztatásától sem riad vissza. A *Pace non trovo* szonett utolsó, tizenegy szótagból álló sora például Lisztnél így néz ki: „in questo stato son, Donna, per voi: in questo stato, in questo stato, in questo stato son per voi, in questo stato son per voi-o Laura per voi”. A vers – a romantikára jellemző – meghosszabbítása még a zongoraváltozatokban is megmaradt, a baritonénekes-verziónál viszont egy sokkal letisztultabb, szöveghibb megzenésítés található.

Általában érvényes, hogy a szonettforma jellegzetes cezúráját, amit a madrigalista költők igen élesen érzékeltettek (két kórusművet írtak egy szonettre),

Liszt nem jelöli zenéjében. A szöveg viszont jelen van a kottában, ha nem is az egyes sorok fölött, mintegy programzeneként, viszont a cím alatt, eredeti nyelven. Az egyes sorok fölött, új zenei részeknél tempó-, és hangulatjelzések szerepelnek.

Petrarca Daloskönyvében előforduló versformák közül egyedül a szonett az, amely nem a *poesia per musica* (vers a zene számára) típusú költemények közé tartozik, legnagyobb számban mégis a szonetteket zenésítették meg. Ez azzal magyarázható, hogy a *Canzoniere*-ben is ez a versforma szerepel legnagyobb számban, illetve azzal, hogy Petrarca szonettjeiben tudta legszebben és a 16. századi emberek számára egyetemes érvénnyel megfogalmazni szerelmi szenvedés és a beteljesületlen szerelem miatti magány fájdalmát. Ezek a versek gyakran a természet „színpadán” jelennek meg, alkalmat adva a zeneszerzőknek az *imitatio della natura* (természetutánczás) megjelenítésére a kor és a madrigál legmodernebb zenei eszközeivel. A madrigálokra jellemző szövegfestés a romantika korára „hangulatfésztéssé” alakul át, a zeneszerzői fókuszpont kívülről sokkal inkább a belső érzésvilágra, hangulati világra helyeződik át. Petrarca költészete példamutató volt az őt követő művésznemzedékeknek. És nemcsak a közvetlenül utána következőknek, hanem mintegy ötszáz évvel későbbieknek. Hogy Petrarca költészete ilyen távlatokig eljutott, az mondanivalója tisztaságát is tükrözi, és ezen a ponton szépen összezseng Bartók *Cantata profana* c. művének végkicsengésével, a sokszor emlegetett idézettel: „Csak tiszta forrásból”. Tanulmányomat Petrarca gondolatával zárom, a *Canzoniere* 323. verséből:

„Egy tiszta forrás ugyane vadonban
fakadt sziklából édes vizet ontott,
üdítő-frisset, szeliden omolva,
s az elhagyott, derengő árnyu lombban
pásztor s paraszt nem járt, sok nimfa bolygott
s múzsa a forrással együtt dalolva.
Leültem...”

Élelmezés Iulius Caesar hadseregében

A rómaiak tisztában voltak azzal, hogy egy sikeresen harcoló haderő alapja a megfelelő élelmezés. A késő császárkori Vegetius hadtudományi összefoglalásában a következőket írja erről: „[...] ne szenvedjenek hiányt fában, élelemben és ne szűkölködjének ruhafélékben, mert nem lehet sem egészséges, sem harcra alkalmas az a katona, aki fájni kénytelen.”¹ Ahhoz, hogy behatóbban tudjunk foglalkozni Iulius Caesar hadseregének élelmezési rendszerével, először is ismernünk kell egy átlagos római katona testalkatát, életkorát, továbbá a legiók felépítését és a harcokban résztvevő csapatok létszámát. Csak ezek után lehetséges az egyes fejadagok megbecslése.

I. A római katona

Engels szerint egy 19 éves, 175 cm magas átlagos testsúlyú amerikai tengerészgyalogos nyolc óra alatt 3600 kalóriát éget el.² Ezt az adatot használva állapítja meg a makedón haderő napi gabonaigényét. A nap hátralevő tizenhat órájában természetesen kevesebb kalóriaégetéssel számolt, hiszen nyolcórás menet után a katonák pihentek vagy egyéb, kevésbé energiaigényes munkát folytattak (sátorverés, ételkészítés, alvás stb.)³ Hosszas és bonyolult számítások után Engels arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a 65 ezer fős makedón seregnek (kísérettel együtt) 195 ezer font, vagyis megközelítően 98 ezer kilogramm gabonára volt szüksége ahhoz, hogy fedezni tudja a napi 3600 kalória bevitelét.⁴ Engels következtetésével azonban nem lehet egyetérteni. Ő ugyanis egy 1960-ban, az amerikai hadsereg által kiadott kalkuláció szerint számolt, amely egy tizenkilenc éves katonára vonatkozik.⁵ Ez a szám az egy napi, ajánlott kalóriefogyasztást jelöli meg a 20. száz-

¹ Veg. Epit. III. 26. További utalások: Veg. Epit. III. 2, IV. 7.

² Engels (1978) 123.

³ Engels (1978) 124–125.

⁴ Megjegyzendő, hogy ez a számítás csak a gabonára vonatkozik. Engels tisztában volt azzal, hogy a makedónok másfajta ételeket is fogyasztottak, és korántsem ettek rendszeresen. Engels (1978) 144–145.

⁵ Engels (1978) 123.

zadban, az Egyesült Államok hadseregében, egy egészséges katonánál. A minimum kalóriaszükséglet azonban kevesebb, főleg ha azt vesszük figyelembe, hogy egy ókori római katona sokkal alacsonyabb és idősebb volt, mint 20. századi társa. Modernkori becslések szerint a korabeli férfiak átlagmagassága 162 és 171 cm közé tehető.⁶ Ugyanakkor figyelembe kell vennünk Tacitus és Apuleius feljegyzéseit is, akik szerint egy római katona magasabb volt, mint egy átlag római polgár.⁷ Rómában a hadseregbe való belépés előtt sorozáson (*probatio*) kellett részt vennie az újoncnak. A felvételnél a kötelékbe egyik alapfeltétele pont az volt, hogy a sorozott elérje az előírt minimum magassági szintet (*incoma*). Vegetius szerint: „[...] az újoncok magasságát régen mindig az *incoma* szerint vizsgálták meg, úgy, hogy a hatlábnyi, illetve öt láb tízhüvelyknyi magasak [kb. 178, ill. 173 cm – K. B.] a lovassághoz vagy a légiók első cohorsaiba kapjanak beosztást.”⁸ Feltételezhető, hogy Vegetius ezekkel egy optimális magasságra és egy minimális magassági határra utalt. A pontos kifejezés szerint *incommam ...exactam* azt sejteti, hogy a sorozottak magasságának ezen határok közé kellett esnie. Azonban a forrás adatait nem lenne helyes az összes római katonára vonatkoztatni, hiszen csak a fent említett elit egységekbe kerültek be ilyen fizikai adottsággal az újoncok. Egy elhúzódó, súlyos veszteséggel járó háború esetén sem túl valószínű, hogy a sorozásnál az újonc magassága volt a meghatározó. Egy másik császárkori feljegyzés egyértelműen kiköti, hogy „a sorozást a közönséges ötlábnyi és kéthüvelyknyi [kb. 168 cm – K. B.] norma szerint kell megtartani.”⁹ Vagyis a két forrásból az szűrhető le, hogy egy átlag római katona magassága 168–173 cm között lehetett. Ezt a számot erősíti meg egy régészeti ásatás eredménye is.¹⁰

Az életkor ugyancsak befolyásolja a kalóriaszükségletet. Ennek megbecsléséhez két tényezőt kell figyelembe vennünk: a szolgálatba lépés idejét és a szolgálat hosszát. A köztársaság idején, az 1. századi Marius-féle haderőreform előtt az általános sorkötelezettség (*aetas militaris*) a 17. életévüket betöltött serdülökre vonatkozott, noha Liviusnál arra is találunk példát, hogy fiatalabb korosztályokból is toboroztak néha.¹¹ Ugyancsak ő említi a szolgálatba lépők felső korhatárát, ami 35 év, noha a consulok engedélyével az ezt az életkort túllépők is szolgálatba állhattak.¹² A pun háborúk idején, illetve a köztársaság utolsó évszázadában, a professzionális haderő megteremtésekor a legiósok valószínűleg tovább szolgáltak. Egy Kr. e. 14-ben, Augustus által kiadott rendelet szerint a szolgálati idő 16 év, amelyet hamarosan 20 évre emelnek.¹³ Így azt lehet megállapítani, hogy a római kato-

⁶ Angel (1968) 264. Bisel (1986) 37.

⁷ Apul. Met. IX. 39. Tac. Hist. IV. 1.

⁸ Veg. Epit. I. 5.

⁹ Cod. Theod. VII. 13. 3 [367]

¹⁰ Herculaneum feltárása során bukkantak rá a régészek egy katona megkövesedett tetemére, akinek magassága 174,5 cm volt. Bisel (1986) 20.

¹¹ Livius XXV. 5.

¹² Livius XXII. 11.

¹³ Tac. Ann. I. 78.

nák többsége a húszas éveinek végén, a harmincas éveinek elején járhatott a köz-társaság idején. Vagyis a római csapatok nem serdülőkből összeverbuvált, szedett-vetett alakulatokból álltak, hanem komoly harci tapasztalat volt a hátuk mögött. A kalóriaigény is másképp jelentkezett náluk, mint egy 19 éves 175 cm magas amerikai tengerészgyalogosnál, akivel Engels számolt. Egy 25 éves, hasonló magasságú és testsúlyú napjainkbeli emberrel számolva az energiafogyasztás 3200 kcal/nap. Ha egy 30 éves, 170 cm magas (azaz kb. 66 kg súlyú) emberrel kalkulálunk (a források alapján), akkor az eredmény megközelítően 3000 kcal/nap.¹⁴

II. Iulius Caesar legióinak létszáma és felépítése

Ahhoz, hogy megbecsüljük Iulius Caesar seregének havi gabonaszükségletét, ismernünk kell a harcokban részt vevő csapatok létszámát. Caesar a gallok elleni háború kezdetén, Kr. e. 58 tavaszán érkezett meg Genavába (Gallia Ulterior), ahol már várta egy legio.¹⁵ Egy későbbi megjegyzés szerint ez éppen Caesar kedvence, a X. legio volt.¹⁶ Miután a helvétek betörték a sequanusok földjére,¹⁷ „Caesar sietve Itáliába ment. Ott felállított két legiót, hozzájuk csatolt még három másikat, melyek Aquileia környékén téli táborukban időztek, s ezt az öt legiót a legrövidebb úton, az Alpokon keresztül Gallia Ulteriorba vezette.”¹⁸ Később világossá válik, hogy az Itáliából hozott legiók a XI. és XII., a másik három pedig a VII., a VIII. és a IX. volt.¹⁹ Kr. e. 58-ban tehát hat legio segítségével hódította meg Caesar a helvéteket. A következő három évben még két legio került összehívásra: a belgák szervezkedésének híre, továbbá „Labienus levele rendkívül nyugtalanították Caesart. Gyorsan felállított Gallia Citeriorban két újabb legiót, [...]”,²⁰ a XIII.-at és XIV.-et.²¹ Kr. e. 54 tavaszán egy újabb legio, valószínűleg a XV. kapcsolódott be a harcokba.²² Az állandó csatározások a rómaiaknál is súlyos vérvesztéseket okoztak. Egy legióra való katona biztosan elesett a már négy éve folyó harcokban. Ezt bizonyítja az is, hogy Caesar a XIV. legióból öt cohorsot beolvaszt a többi legióba, a maradék öt

¹⁴ Roth (1999) 12.

¹⁵ Caes. BG I. 7.

¹⁶ Caes. BG I. 40. II. 21–23.

¹⁷ Sequanusok – kelta nép volt az ókorban, akik a Szajna felső medencéjében éltek. Területeik a mai France-Comte és Burgundia egy részét fedték.

¹⁸ Caes. BG I. 10.

¹⁹ Caes. BG II. 23.

²⁰ Caes. BG II. 2.

²¹ Aul. Hirt. BG VIII. 1.

²² Caes. BG V. 24.

cohors pedig csatlakozik a XV.-hez.²³ Ez a másfél legióra való ember pusztul el szinte teljesen a nerviusok elleni harcokban,²⁴ vagyis Kr. e. 54 végére hét legio maradt.²⁵ A következő év elején Caesar három legiót kapott Pompeiustól.²⁶ Az I.-t, a III.-at²⁷ és egy újoncokból álló legiót, amely a XIV. (a korábban felosztatott). Összesen tehát ez a tíz legio operált a Kr. e. 53–52-es években. Aulus Hirtius, Caesar segédtsíztje ugyan megemlíti szám szerint a legiókat a gall háborúk nyolcadik könyvében, viszont önmagával is ellentmondásba kerül, amikor pl. a XII. legiót két helyre osztja be egyazon időben,²⁸ vagy megemlíti a VI. számú legiót,²⁹ amelyről Caesar egy szót sem szól. Feltételezhető, hogy Caesar az 52. évben még felállított egy legiót,³⁰ annak ellenére, hogy sem ő, sem pedig Hirtius nem írt róla. Nagyon valószínű, hogy ez a legio a XV., és pont a nerviusok által elpusztított XV. legio helyét foglalta el.

A köztársaság kori legio felépítése a következőképpen nézett ki: tíz, nyolc főből álló sátorközösség (*contubernium*) alkotott egy *centuriát* (ezt Caesar korában inkább csak adminisztratív egységként használták). Két *centuria* esetében már egy *manipulus*-ról beszélünk, amely a tényleges harcászati kötelék volt. Hat *centuriából* állt egy *cohors*, tíz *cohorsból* pedig egy *legio*.³¹ Problémát az okoz, hogy a legiók száma sosem volt állandó. Ezt bizonyítja a forrásokban előforduló számok sokszínűsége. A hadkiegészítés szempontjából megkülönböztettek egy minimum- és egy maximumértéket. Polübiosz szerint 4200 gyalogos és 300 lovas adott egy legiót.³² A Liviusnál szereplő adatok szerint 5000 gyalogos és 300 lovas tartozott egy legióba.³³ Sajnos, Caesar sosem tesz egyértelmű utalást legióinak összetételére és létszámára. Apróbb megjegyzésekből viszont sikerülhet rekonstruálnunk mindezt. Caesar részletes leírást adott csapatai létszámáról a pharsalusi csata előtt: „Nyolcvan cohorsot, azaz összesen huszonkétezer katonát állított csatasorba, hét cohorsot a tábor védelmére tartott vissza.”³⁴ Ha nyolcvan cohorsban, azaz nyolc legióban huszonkétezer ember volt, akkor egy legióban átlagosan 2750 fő. Néhány caputtal odébb pedig: „Egy legióval, amely parancsára követte őt, és egy másikkal, amelyet Achaiából, Q. Fufius legatustól rendelt magához, nyolcszáz lovas katonával és tíz

²³ Caes. BG V. 24

²⁴ A nerviusok az egyik leghatalmasabb és legharciasabb belga törzs volt a Scheld folyótól keletre Északkelet-Galliában a Kr. e. 1. században.

²⁵ Caes. BG V. 33–53. Továbbá utalás a veszteségekre: Caes. BG VI. 1.

²⁶ Caes. BG VI. 1.

²⁷ Caes. BC III. 88.

²⁸ Aul. Hirt. BG VIII. 2, 24.

²⁹ Aul. Hirt. BG VIII. 4.

³⁰ Többször is van róla szó, hogy a római források kimeríthetetlenek (pl. Caes. BG VI. 1.). Ugyanakkor Hirtius számozása is arra utal, hogy a hadjárat végére több mint tíz legio volt szolgálatban (Aul. Hirt. BG VIII. 2, 4, 6, 8, 11, 24, 54.)

³¹ Gell. NA XVI. 4

³² Polüb. Hist. VI. 20.

³³ Livius XXII. 36.

³⁴ Caes. BG III. 89.

*rhonusi hadihajóival s néhány asiaival Alexandriába érkezett. A tényleges létszám háromezer-kétszáz fő volt, [...]”*³⁵ A polgárháború kezdetén Caesart csak egy legio, a XIII. kísérte el Ariminumba.³⁶ Viszont Plutarkhosz megállapítása szerint Caesar-nak ekkor 5000 katonája volt.³⁷ A gall háború egyik sora szerint Caesar két legióval indult útnak és mindegy 7000 ember számára veretett tábor, egy pihenés alkal-mával.³⁸ A forrás azt is megjegyzi, hogy lovasok és málhások is kísérték a sereget. Vagyis egy legio alá 3500 ember (gyalogos és lovas, málhavívók nélkül) volt beso-rozva. A rómaiak, szokásaiknak megfelelően segédcsoportokat (*auxiliares*) is alkal-maztak. Caesar még az első évben a teljes lovasságáról, 4000 főről,³⁹ Kr. e. 55-ben már 5000 főről szól,⁴⁰ akik hispániai és gall lovasok voltak. Nincs okunk kételked-ni Polübiosz és Livius szavaiban, akik szerint 300 lovas tartozott egy legióhoz. Viszont Caesar esetében nem érdemes a lovasságot beleszámítani a legióba, mert ők egy külön harcászati egységet alkottak.⁴¹ Ez volt a 300–400 fős *ala*, melynek parancsnoka a *praefectus equitum*, egy legatusi rangú római patricius volt.⁴² Az *ala* több *turmae*-ra, vagyis osztagra oszlott, élükön a *decurióval*.⁴³

Összességében tehát megállapítható, hogy Caesar idejében is erősen változott a legio létszáma, kb. 3000-3500, teljes lovasságának a száma pedig kb. 5000 főre rúgott. Vagyis ha a galliai események végére tizenegy legio volt fegyverben, akkor ez 38500 fő nehézgyalogos feltételez.⁴⁴

III. *Frumentum*

A hadjáratok során a római hadvezérek egyik legfontosabb feladata a megfelelő élelmiszer-utánpótlás biztosítása volt. Még békeidőben is jelentős erőfeszítésbe került, hogy a helyőrségekben állomásozó katonákat kellőképpen ellássák. A for-rások alapján arra következtethetünk, hogy a katonák étrendjének az alapját a gabona, azaz a *frumentum* és a *cibaria*, vagyis hús, sajt, ecetes bor, továbbá némi zöldség és gyümölcs alkothatta.

³⁵ Caes. BG III. 106.

³⁶ Caes. BG I. 7.

³⁷ Plut. Caes. 32.

³⁸ Caes. BG V. 49.

³⁹ Caes. BG I. 15. V. 5.

⁴⁰ Caes. BG IV. 12.

⁴¹ Már korábban megállapítottuk, hogy Caesar az első évben hat legióval rendelkezett. Ha Livius és Polübioszt vesszük alapul, akkor 6×300 vagyis 1800 lovassal operált Caesar. Ő viszont már a kezdetek kezdetén 4000 lovasról írt (Caes. BG I. 15. V. 5.).

⁴² Caes. BG I. 52.

⁴³ Ps. Caes. BA 29, 78.

⁴⁴ A szerző átlagosan 3500 fős legiókkal számol.

A *frumentum* az élelmiszeradag kb. 70-80%-át tette ki.⁴⁵ A római katonák, mint ahogy a rómaiak általában, a búzából készült ételeket tekintették ételleik alapjának, és elkerülték az árpa fogyasztását. Az idősebb Plinius szerint: „A tapasztalat úgy tartja, hogy halálra voltak azok ítélve, akik régebben árpakenyeret ettek, mivel az árpa az állatok etetését szolgálja.”⁴⁶ Polübiosz egyenesen büntetésnek tekinti azt, ha valakinek árpakenyeret adnak, búzakenyér helyett: „akik büntetettek el, azok a jövőben búzakenyér helyett árpakenyeret kapnak.”⁴⁷ A gabona fontosságára Iulius Caesar is nagy hangsúlyt fektet: „Már csak két nap volt hátra addig az időpontig, amikor gabonát kellett osztani a seregnek; ezért Caesar elhatározta, hogy gondoskodik az utánpótlásról.”⁴⁸ Mág kérdéses, hogy mekkora lehetett az egy főre jutó gabonaadag. Mindössze Polübiosznál találunk egy elejtett megjegyzést, miszerint a gyalogosok 2/3 attikai *medimnosz* (1 *medimnosz* 51,5 liter)⁴⁹ búzát kapnak havonta, a lovasok pedig 7 *medimnosz* árpát.⁵⁰ Vagyis elméletileg a legiósoknak kb. 927 tonna búzát, míg a lovasságnak 1261 tonna árpát kellett biztosítani egy hónapban.⁵¹ Ekkora mennyiségek beszerzése nem egyszerre történt, mivel a tizenegy legio a hadjáratok nagy részében nem is harcolt együtt. Többek között ezért adott önálló feladatokat Caesar néhány legatusának és a vezetésük alá tartozó legióknak. Több kisebb hadseregrészt könnyebb ellátni, mint egy egész hadsereget.

IV. *Cibaria*

A római katonák ételmének mintegy 20-25%-át alkotta a *cibaria*. Az köztudott, hogy gabona által biztosított proteinek és szénhidrátokon felül a szervezetnek szüksége van egyéb nyomelemekre, pl. vitaminokra és ásványi anyagokra. Arra

⁴⁵ Stolle (1914) 28.

⁴⁶ Plin. HN. XVIII. 15.

⁴⁷ Polüb. Hist. VI. 38. Az árpakenyér tápértéke sokkal kisebb, mint a búzakenyéré.

⁴⁸ Caes. BG. I. 23. További utalás: Caes. BG III. 47.

⁴⁹ Németh (1996) 355.

⁵⁰ Polüb. Hist. VI. 39.

⁵¹ $2/3$ attikai *medimnosz* búza = $34,4$ (liter búza) \times $38\,500$ (fővel) = $1\,324\,400$ liter/hónap. A lovasok esetében pedig: 7 *medimnosz* \times $51,5$ = $360,5$ (liter árpa) \times 5000 (fővel) = $1\,802\,500$ liter/hónap. Ez egy elképesztően nagy mennyiség, még akkor is, ha átváltjuk kilogrammba. Saját méréseim szerint egy liter búza (és árpa is) megközelítően $0,7$ kilogramm, vagyis $1\,324\,400 \times 0,7 \approx 927$ tonna búza/hónap (a lovasoknál 1261 tonna árpa/hónap). A számítások természetesen becslésen, és csakis a fent említett forrásokon alapulnak. Tisztában kell lenni azzal, hogy a katonák nem mindig ettek rendszeresen. A koplalás sem volt ritka, Caesar nem egy példát említ. „[...] a katonák hosszú napokon keresztül egy falat kenyérhez sem jutottak, s a fenyegető éhhalált csak úgy kerülhették el, hogy a távoli falvakból háziállatokat hajtottak a táborba.” (Caes. BG. VII. 17. továbbá Caes. BC III. 96.)

már a rómaiak is rájöttek, hogy a húsok, tejtermékek, zöldségek és gyümölcsök fogyasztása nemcsak változatosabbá teszi az étrendet, hanem egészségesebbé is a szervezetet. Caesarnál egyértelműen elkülönülnek a *frumentum* és *cibaria* kifejezések jelentései. A helvétek elvándorlásakor Caesar megjegyzi: „[...] *frumentum omne, praeter quod secum portaturi erant, comburunt*”, vagyis „elégettek mindenféle gabonát, amit nem szándékoztak magukkal vinni [...]”.⁵² Ebben a mondatban egyértelmű, hogy gabonáról van szó. A következő szerint: „[...] *inopia cibariorum, cui rei paum diligenter ab iis erat provisum*”, azaz „hiányt szenvedtek élelmiszerekben, melyek beszerzéséről nem gondoskodtak elég körültekintően”⁵³, vagyis úgy tűnik, hogy egy rendszeres juttatásról van szó. Továbbá: „[...] *cohortemque postea duplici stipendio, frumento, veste, cibariis militaribusque donis amplissime donavit*”, vagyis „később a cohorsot dupla zsolddal, gabonával, ruhával, élelemmel és katonai kitüntetésekkel gazdagon megajándékozta.”⁵⁴ Ebben a kontextusban a *frumento* egyértelműen gabonát jelöl, míg a *cibariis* a gabonán felüli más élelemre utal, vagyis úgy látszik, hogy a *cibaria* különböző ételeknek az összefoglaló neve. Pontos leírással szolgál róla a késő császárkori *Historia Augusta* című császáréletrajz-gyűjtemény: „[...] *cibis etiam castrensibus in propatulo libenter utens, hoc est larido caseo et posca* [...]”, vagyis (Hadrianus császár) szívesen fogyasztotta szabad ég alatt a tábori kosztot: szalonnát, sajtot, s itta az ecettel kevert vizet.⁵⁵ A forrás nem említi a *cibaria* szót, ami azt jelenti, hogy a *cibus castrensis* egyfajta katonai szinonimája lehetett a *cibariának*. Ugyancsak értékes forrásra lelünk a Kr. u. 5., illetve 6. századi, *Codex Theodosianus* néven ismert nagy rendeletgyűjteményben: „*Mint az a gyakorlatban ismételten bevált, katonáink a hadművelati ellátmányt, vagyis a kétszersültet és a kenyeret, a bort és az ecetet, a disznóhúst és az ürühúst a következőképpen szokták kapni: [...]*”⁵⁶ Találunk utalást még sózott húsról, babra, sajtra, olajra és sörre is.⁵⁷

A következőkben vizsgáljuk meg, hogy Caesar csapatai milyen ételeket kaphattak a *cibaria* kiosztásakor. A leggyakrabban említett húsfajta a marhahús (*laridum*). Arra is volt példa, hogy egy csatában marhacsordákat vetettek be. Kr. e. 206-ban Scipio Africanus a hispániai hadjárata során egy csordányi marhát üzetett Anobalus felállított gyalogságára, hogy kiprovokálja a csatát.⁵⁸ Érdekesség, hogy Caesar ellen is hasonló taktikát vetettek be a hispánok Kr. e. 60-ban.⁵⁹ Az biztosra vehető, hogy Caesar a háborúskodásai folyamán nagyszámú állatot foglalt le.⁶⁰

⁵² Caes. BG I. 5.

⁵³ Caes. BG III. 18.

⁵⁴ Caes. BC III. 53.

⁵⁵ HA Hadr. 10.

⁵⁶ Cod. Theod. VII. 3. 6. [360]

⁵⁷ Cod. Theod. VII. 4. 2, IV. 25, V. 2.

⁵⁸ Polüb. Hist. XI. 32.

⁵⁹ Dio Cass. XXXVII. 52

⁶⁰ Caes. BG V. 21, VI. 3.

A legfőbb célja ezzel az volt, hogy biztosítsa a húsutánpótlást. Maga Caesar szól arról, hogy a szarvasmarha mennyire fontos táplálékforrás. A polgárháború első évének tavaszán „Caesarnak nagy nehézsége támadt”, mivel egy árvíz és az azt okozó vihar teljesen elmosta a tábort. „Azok a városok, amelyek Caesar pártján állottak, nem tudtak eleséget szállítani, azok a katonák, akik távolabb kerestek élelmet, a folyóktól elzárva, nem térhettek vissza, [...] a gabonát pedig az előző napokban serege már teljesen felélte. A szarvasmarhákat, amelyek másodsorban segíthettek volna a szükségben, a háború miatt a szomszédos városok lakosai messze elhajtották.”⁶¹ A szarvasmarhán kívül a katonák még ettek disznóhúst és bárányhúst, bár az irodalmi források eléggé szűkösen szólnak ezekről. Igencsak problematikus annak a meghatározása, hogy a hús kiosztása során mekkora lehetett a fejadag. A *Codex Theodosianus* szerint Aurelianus császár idején hat római fontnak (kb. 2 kg)⁶² megfelelő disznóhús járt egy katonának havonta.⁶³ Ez elég kevésnek tűnik, ezért feltételezhető, hogy fejadag helyett csak kiegészítésként szolgálhatott a gabona mellé. Sokkal inkább hihetünk annak a késő római papirusnak, amelyet Egyiptomban találtak meg. E szerint egy katona fejadagja egy vagy másfél *libra* hús (327, ill. 491 gramm) volt egy napra.⁶⁴ Napjaink szakirodalmi szerint sokkal valószínűbb, hogy a napi fejadag az 0,5 és egy római font (163–327 gramm) körül mozgott.⁶⁵ Ezeket az adatokat felhasználva megbecsülhető Caesar gyalogosainak és lovasainak egyhavi húsfogyasztása.⁶⁶

A zöldségeken (*legumen*) közül a katonák előszeretettel fogyasztottak babot (*fabae*), lencsét (*lentes*) és borsót (*pisa*). Pl. a novaesiumi (a mai Neuss) legióstábor feltárásakor megállapították, hogy a fogyasztott ételek több mint 50%-át hüvelyesek tették ki.⁶⁷ Plutarkhosz forrása szerint a hüvelyesek a katona étrendjének fontos részét képezték.⁶⁸ Caesar maga tájékoztat minket arról, hogy az inséges időkben serege kénytelen volt árpával és hüvelyesekkel beérni: „[...] nem felejtették el [a katonák – K. B.] az Alesia alatt elviselt nagy nélkülözést, sem a még nagyobb Avaricumnál. [...] Ha árpát és hüvelyeseket kaptak, azt sem utasították vissza; [...]”⁶⁹ Ez a gondolat azt bizonyítja, hogy Caesar seregében a bab, a borsó és a

⁶¹ Caes. BC I. 48. További utalás III. 47.

⁶² Egy római font (*libra*) 327,45 g-mal egyenlő. Havas–Németh–Szabó (2001) 414.

⁶³ Cod. Theod. XIV. 4.

⁶⁴ CPL 199. (Kr. u. 398.)

⁶⁵ Zuckerman (1996) 280. Goldsworthy (1996) 291.

⁶⁶ Vegyük egy katona napi fejadagját 0,5 fontnak, ami 163 g/nap. Vagyis egyhavi fejadag: 163 g×31 nap ≈ 5 kg. A gyalogosokra vonatkozóan: 38 500 fő×5 kg/hó = 192 500 kg/hó. A lovasságnál (ha feltételezzük, hogy ugyanazt a húsadagot kapták): 5000×5 kg/hó = 25 000 kg/hó. Egy kb. 200–250 kg-os szarvasmarha kb. 50%-a hasznosítható étkezésre. Vagyis egy kb. 225 kg-os szarvasmarhából ez 112,5 kg. Ez azt jelenti, hogy a 38 500 fő ellátására kb. 192 500 kg/112,5 kg (50%) ≈ 1711 darab szarvasmarha kellett havonta. A lovasság esetében pedig 185 darab szarvasmarha havonta.

⁶⁷ Junkelmann (1997) 137–141.

⁶⁸ Plut. Crass. 19.

⁶⁹ Caes. BC III. 47.

lencse fogyasztása nem volt mindennapos. Inkább csak akkor folyamodtak ehhez, ha már semmilyen más ételmiszer nem állt rendelkezésükre.⁷⁰

Néhány forrás tanulsága szerint a *cibaria* részét képezte a sajt (*caseus*) és az olívbogyó (*oleum*) is. A rómaiak a sajtot tehén-, juh- vagy kecsketejből készítették.⁷¹ Régészeti feltárások bizonyítják, hogy sajtkészítők is voltak a hadseregben.⁷² A sajtot viszonylag könnyű szállítani. Tápláló és laktató is egyben. Caesar katonái gyakran támaszkodtak a szövetséges népek által biztosított élelemre és kereskedtek is. Így sajthoz is egyszerűen hozzá tudtak jutni. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy ne lettek volna saját sajtkészítőik. Az olajbogyó és az abból származó olaj már az ókorban is népszerű, mediterrán különlegességnek számított. Appianos szerint a római legiós rendszeres juttatásai közé tartozott az olívaolaj.⁷³ Caesar emberei, ha nem is rendszeresen, de biztos, hogy az afrikai vagy alexandriai hadjáratok alatt néhanapján kaptak némi olajat: „*Ott a mezőn [Aggar városánál – K. B.] Caesar egyetlen tábornok állított fel, ő maga serege egy részével gabonaszérum céljából a gazdaságok körül portyázott. Találtak is nagy mennyiségű árpat, olajat, bort, fűgét, egy kevés gabonát, és felfrissült seregével visszatért a táborba.*”⁷⁴

Az utóbbi forrásból láthatjuk, hogy a rómaiak gyakorlatilag mindent magukkal vittek, ami ehető vagy iható volt. Nem vetették meg a gyümölcsöket és a borokat sem. Már az ókori hadvezérek is rájöttek arra, hogy bizony az élelemellátás nem elég egy sereg fenntartásához. Biztosítani kell a megfelelő mennyiségű és minőségű folyadék-utánpótlást is, mivel e nélkül a katonák harcképtelenek.⁷⁵ Vegetius így ír erről: „*Most pedig arra hívom fel a figyelmet, amire a lehető legnagyobb gondot kell fordítani: hogyan vigyázzunk a hadsereg egészségére, tekintettel a terepre, vízellátásra, időre, gyógyszerre, edzésre.*” „*[...] Ne használjon a sereg fertőzött vagy mocsaras vizet: a rossz víz ivása ugyanis, akárcsak a mérge, végzetes bajt hoz azokra, akik isznak belőle.*”⁷⁶ A vízen felül a rómaiak fogyasztottak más, ízletesebb italokat. A köztársaság korától kezdve egyre gyakrabban kerül a legionárius poharába savanyú vagy ecetes bor.⁷⁷ A rómaiak igényes borkultúrája a bizonyíték arra, hogy már ők is felismerték annak jótékony hatásait. Ilyen megfontolások alapján került be a bor a *cibaria*-ba, és vált a római katona rendszeres jussává.⁷⁸ Appianos

⁷⁰ Megfelelő források nélkül gyakorlatilag lehetetlen megbecsülnünk azt, hogy a korszakban hogyan és milyen mennyiségben jutottak hozzá a katonák a hüvelyesekhez. Jonathan P. Roth az amerikai polgárháborúban kiosztott adagot veszi alapnak. Egy főre 0,18 liter (40–50 gramm) jutott naponta. Ez római mértékben kb. 1/3 sextarius. Roth (1999) 34.

⁷¹ Caes. BC III. 48. Plin. HN XI. 237–242.

⁷² Junkelmann (1997) 153.

⁷³ App. Hisp. IX. 54.

⁷⁴ Ps. Caes. BA 67.

⁷⁵ Xen. Kyr. IV. 2.

⁷⁶ Veg. Epit. III. 2.

⁷⁷ Plut. Cato. Mai. 1.

⁷⁸ Junkelmann (1997) 177. További utalások: HA Hadr. 10. Veg. Epit. III. 3.

tudósítása szerint Kr. e. 153-ban, a Hispániában sokat nélkülöző Lucullus egy listát küld Rómába, melyen a szőlőbor foglalja el az első helyet és a savanyúbort is megemlíti rajta.⁷⁹ Két forrásrészlet összehasonlításával sikerülhet megállapítani az egy katonának járó fejadagot. Polyaeus azt mondja, hogy amikor Scipio megfegyvelmezte csapatait, megtiltotta nekik, hogy egy sextariusnál nagyobb úrtartalmú serleget hordjanak magukkal.⁸⁰ Appianus szerint Scipio mindössze egy ivóserleget engedélyezett a katonáknak, viszont itt nincs megemlítve a serleg úrtartalma.⁸¹ Ez akár egyszeri eset volt, akár nem, mégis arra enged következtetni, hogy minden katonánál kellett hogy legyen egy egy sextariusnál nem nagyobb méretű serleg, amibe a bort kimérték. Tehát egy sextarius bort (0,54 liter) kaphatott egy katona, egy napra, ami kis mennyiségnek számít. Ez is lehet az oka annak, hogy a katonák a bort gyakran vízzel keverve itták.⁸²

V. Ételkészítés és étkezés

Egy mai modern katonának már nem kell foglalkoznia a főzés ügyes-bajos dolgaival, hiszen az előre elkészített étel szétosztása központilag, étkezdében történik. A római csapatoknak azonban nem volt étkezdéjük és nem alkalmaztak szakácsokat sem. Számuk csak tovább növelte volna a már így is népes kíséretet. A legiósok inkább magukra főztek, ezzel is erősítve a csapatszellemet.⁸³ Caesarnál fedezhetünk fel egy érdekes megjegyzést, miszerint csak a legiósok sütöttek kenyeret, a segédc csapatok nem, mert anyagilag ezt nem engedhették meg maguknak. Ez talán azt jelenti, hogy az ő soraikban mégis csak volt néhány szakács, akik főztek rájuk. *„Afranius serege szűkölködött takarmányban, a vízellátás is akadozott. A legionáriusoknak még volt valamennyi gabonájuk, mert amikor Ilerdából távoztak, parancs szerint huszonnégy napra való élelmet kellett magukkal vinniük; a könnyűvértezett katonáknak és a segédc csapatoknak semmijük nem volt, mert csekély anyagi lehetőségük miatt nem állott módjukban, hogy gondoskodjanak magukról, és szervezetük nem szokta meg a nagy teher hordozását.”*⁸⁴ Feltételezhető tehát, hogy voltak olyan személyek Caesar seregében, akik értettek a főzéshez. Az azonban kizárható, hogy ők rendszeres konyhai szolgálatra lettek volna beosztva. Ne feledjük, hogy az egyik elsődleges logisztikai szempont a hadsereg

⁷⁹ App. Hisp. IX. 54.

⁸⁰ Polyaeus Strat. VIII. 16.

⁸¹ App. Hisp. XIV. 85.

⁸² Junkelmann (1997) 179.

⁸³ Plut. Mar. 13. Tac. Hist. II. 86.

⁸⁴ Caes. BC I. 78.

mobilitása. Egy konyha fenntartása (tűzhelyek felállítása, szétzedése, főzés, a katonák közös étkeztetése stb.) igencsak lelassította volna a hadjárat menetét.⁸⁵ Caesarnak pedig pont a gyorsaság volt az egyik erőssége.⁸⁶

A kiosztott gabonát először lisztte kellett őrölni, hogy kenyér legyen belőle. Mindegyik *contubernium* málhájában volt egy kézimalom (*mola manuaria*), amelyet az egységhez tartozó teherhordó állat cipelt.⁸⁷ Mai tapasztalatok azt mutatják, hogy egy kézimalom 4 kg gabonát képes megőrölni egy óra alatt, így kb. másfél óra kellett nyolc adag liszt megőrléséhez.⁸⁸ Egy katona, esetleg a *contubernium*hoz tartozó szolga megőrölte a gabonát, majd hozzáálltak a tészta elkészítéséhez. Az ilyesfajta munka elég kimerítő lehetett, ezért nem valószínű, hogy az egész procedúrát háromszor ismételték meg naponta. Bizonyára egy alkalommal több gabonát őröltek meg, mint amennyit felhasználtak.⁸⁹ Végül a megkelt tésztát a többi *contubernium* sátra között meggyújtott tábornút mellett megsütötték. Az egész kenyérkészítés nem tarthatott tovább két óránál.⁹⁰

A katonák kétfajta kenyeret ettek. Az egyik a „tábori kenyér” (*panis militaris castrensis*), amely valószínűleg feketekenyer volt, és azonos a Cicero által leírt komiszkenyérrel (*cibarius panis*).⁹¹ A másik pedig a „finom minőségű katonacipó (*panis militaris mundus*)”, melyet tiszteknek sütöttek.⁹² Caesarnál felbukkan egy harmadik fajta is, amikor serege éhezett: „Azok, akik a segédhadnál szolgáltak, találtak egy gyökeret, amelyet charának neveztek; tejfel elkeverték és az éhség enyhítésére kenyérfélét készítettek belőle.”⁹³ A római seregben kétszer étkeztek naponta. A reggelihez (*prandium*) a hajnali ébredést követően láttak hozzá, míg a főétkezést (*cena*) a takaródó előtt bonyolították le: „Senkinek sem szabad tetszés szerinti időben reggeliznie vagy ebédelnie, hanem valamennyien egyszerre esznek.”⁹⁴ Persze a hadvezér saját belátása szerint is dönthetett az étkezésről.⁹⁵

Összességében megállapíthatjuk, hogy Caesar katonáinak étrendje nem volt valami változatos. Néhány igen ritka kivételtől eltekintve szinte mindig valamilyen gabonát (búza, árpa) kaptak, meghatározott adagokban. Ha elfogadjuk Polübiosz

⁸⁵ Sokkal valószínűbb, hogy a hadjáratok szünetében, vagyis télen rendeztek közös étkezéseket a légiós táborokban.

⁸⁶ Utcseko (1983) 223.

⁸⁷ Plutarchos arról számol be, hogy Antonius seregében nem volt elég kézimalom, mert az azokat cipelő állatok vagy elhullottak, vagy a sérülteket szállították. (Plut. Ant. 45.)

⁸⁸ Roth (1999) 48. Korábbi számításunk alapján egy főre 34,4 liter búza/hó jut, vagyis egy napra $34,4/31 = 1,1$ liter (0,77 kg – vö. 58. jegyzet). Egy nyolcfős *contubernium* esetén ez 6,16 kg. Ennek megőrléséhez megközelítően másfél óra szükségeltetik.

⁸⁹ Dio Cass. LXII. 5.

⁹⁰ Junkelmann (1986) 125.

⁹¹ Cic. Tusc. V. 97. További utalás: Plin. HN XVIII. 67.

⁹² HA Aurel. 9.

⁹³ Caes. BC III. 48.

⁹⁴ Ios. BI III. 5.

⁹⁵ Polüb. Hist. XI. 22.

állítását, akkor a gyalogosoknak fejenként 34,4 liter búzát mértek ki havonta, a lovasoknak pedig 360,5 liter árpát. Elméletileg ez azt jelenti, hogy a 38 500 legiós számára több mint 927 tonna gabonára volt szükség havonta (1 főre kb. 24 kg/hó), a lovasoknál pedig 1261 tonna árpára (1 főre kb. 252 kg/hó). Ez a számítás azonban egy forráson alapszik, vagyis sem megerősíteni, sem pedig cáfolni nem tudjuk, hogy valóban kénytelenek voltak ekkora mennyiségű gabonára szert tenni a beszerzésre kiküldött katonák. Számos egyéb körülményt is figyelembe kell vennünk a kapott adatok elemzésekor; pl. a legiók ritkán voltak együtt egy helyen, az étkezés rendszertelensége (ne feledjük el, hogy Caesar éhezéről is beszámolt), más ételek fogyasztása, a létszám ingadozása, történeti források hiánya stb.

A rómaiak tisztában voltak a rendszeres és egészséges étkezés előnyeivel. A hadseregben viszont nem tudtak ilyen körülményeket biztosítani. Igen szerencsésnek mondhatták magukat azok a katonák, akik a gabona mellett másfajta étkekhez is hozzájutottak, például marha-, disznó- vagy bárányhúshoz. A mai szakirodalom szerint a fejadag 163–327 g hús lehetett egy napra. Az előbbivel számolva ez megközelítően 5 kg/fő/hó. A 11 legióra vonatkozóan pedig kb. 192,5 tonna/hó. Ezt a mennyiséget kb. 1426 db szarvasmarha húsa tudta biztosítani. Caesar serege igen ritkán fogyasztott hüvelyeseket (babot, lencsét, borsót). Olajhoz és gyümölcsökhöz az afrikai hadszíntéren, sajthoz pedig a kereskedőktől jutottak hozzá nagyobb mennyiségben. A borfogyasztás nem lehetett mindennapos.

Bibliográfia

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

- Appian: *Roman History*. Vol. I–IV. (Eng. trans. Horace White). Harvard Univ. Pr., Cambridge–London, 1972.
- Apuleius, Lucius: *Metamorphoses (Az aranyszamár)*. Ford.: Révay József, Budapest, 1993.
- Codex Theodosianus*: P. Krueger, (Berlin, 1877); reprinted in Roy C. Cave & Herbert H.
- Caesar, Iulius: *Commentarii de bello Gallico (Feljegyzések a gall háborúról)*. Iulius Caesar feljegyzései a gall háborúról és a polgárháborúról. Ford.: Szepessy Tibor, Magyar Helikon, 1974.
- Caesar, Iulius: *Commentarii belli civilis (Feljegyzések a polgárháborúról)*. Iulius Caesar feljegyzései a gall háborúról és a polgárháborúról. Ford.: Szepessy Tibor, Magyar Helikon, 1974.

- Pseudo Caesar, Iulius: *Bello Africo (Az afrikai háború). Caesar utolsó hadjáratai*. Ford.: Hoffmann Zsuzsanna, Szukits Kiadó, Szeged, 1999.
- Cassius Dio: *Roman History*. Vol. I–IX. (Engl. transl. Earnest Cary–Herbert Baldwin Foster) Harvard Univ. Pr., Cambridge–London, 1968.
- Cicero, Marcus Tullius: *Tusculanae disputationes (Tusculumi eszmecsere)*. Ford.: Vekerdi József, Allprint Kft., Budapest, 2004.
- CPL R. Cavenaile (ed.), *Corpus Papyrorum Latinarum*. Wiesbaden, 1958.
- Gellius, Aulus: *Noctes Atticae (Attikai éjszakák)*. Ford.: Muraközy Gyula, Európa Kiadó, Budapest, 1968.
- Historia Augusta*. Válogatás. Ford.: Terényi István, Gondolat Kiadó, Budapest, 1968.
- Plinius Secundus Maior, Caius (Idősebb Plinius): *Természetrájk (Historia naturalis) (XXXIII–XXXVII.) Az ásványokról és művészetről*. Ford.: Darab Ágnes és Gesztelyi Tamás, Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2001.
- Plutarkhosz: *Vitae Parallelae (Párhuzamos életrajzok)*. Ford.: Máthé Elek, Magyar Helikon, Budapest, 1978.
- Polyaenus: *Stratagematum libri octo*. (Trans. Justo Vultejo, Pancratius Maasvicius, Iaaci Casaubonus. Vivie–Luchtmans, Lugdunum Batavorum, 1691.
- Polybios: *Historiae (Polübiosz történeti könyvei)*. Szerk.: Tegye Imre–Forisek Péter, Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2002.
- Tacitus, Cornelius: *Historiae – Annales (Korunk története – Évkönyvek)*. Tacitus összes művei I–II. Ford.: Borzsák István, Európa Kiadó, Budapest, 1980.
- Vegetius, Renatus: *Epitoma rei Militaris (A hadtudomány foglalata)*. In: Hahn István (szerk.) *A hadművészet ókori klasszikusai*. Budapest, 1963.
- Xenophon: *Kürosz nevelkedése*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1979.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Angel, John Lawrence: *Ecological Aspects of Paleodemography*. Smithsonian Institution Press, Washington D. C., 1968.
- Bisel, Sara: The people of Herculaneum, A.D 79. *Helmantica*, 37, 1986, 11–23.
- Engels, Donald: *Alexander the Great and the Logistics of the Macedonian Army*. University of California Press, 1978.
- Goldsworthy, Adrian: *The Roman Army at War, 100 B.C–A.D 200*. The Clarendon Press, Oxford, 1996.
- Havas László, Németh György, Szabó Edit: *Római történeti kézikönyv*. Korona Kiadó, Budapest, 2001.
- Junkelmann, M.: *Panis militaris. Die Ernährung des römischen Soldaten oder der Grundstoff der Macht*. Ph. von Zabern, Mainz, 1997. (Kulturgeschichte der antiken Welt, Band 75.)

- Németh György: *Görög történelem – Szöveggyűjtemény*. Szerkesztette, a jegyzeteket írta és részben ford. Németh György. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.
- Roth, Jonathan: *The Logistics of Roman Army at War* Brill, Leiden–Boston–Köln, 1999.
- Stolle Franz: *Der Römische Legionär und sein Gepäck (Mulus Marianus)*. K. J. Trubner, Strassburg, 1914.
- Sz. L. Utcenko: *Iulius Caesar*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1983.
- Zuckerman, Constantine: Legio V Macedonica in Egypt: CPL 199 Revisited. *Tyche* 3, 198, 279–287.

A Turul Szövetség debreceni kerületének megalakulása és működése

1. Bevezetés

A két világháború között Magyarországon működő, az Országos Turul Szövetséghez tartozó egyetemi bajtársi egyesületek a felsőoktatási intézmények, a diákság és végső soron a társadalmi élet egyik meghatározó tényezői voltak. Tevékenységük és szerepük alapos megvizsgálása annál is inkább szükséges, mert a bajtársi egyesületekről eddig kevés szakmai munka született, és többségük még rendszerváltozás előtti, ezért egyik jellemzőjük, hogy erősen érződik rajtuk a „kor szelleme”, és elfogultak (néhol túlzottan is azok) a jobboldali diákszervezetekkel szemben. Az 1989 előtti kapcsolódó szakirodalom másik sajátossága, hogy figyelmét elsősorban a baloldali diákmozgalmakra összpontosítja, melyeket következetesen „haladónak” nevez, és csak akkor foglalkozik a bajtársi egyesületekkel, ha sűrűlődségi vagy épp találkozási pontok vannak (ilyen pl. a Márciusi Front) a két teljesen különböző világnézet képviselői között.

Másfelől az ifjúsági szervezetek tevékenységének feltárása azért is indokolt, mert a két világháború közötti időszakban az egyetemi és általában a társadalmi egyesületek jelentősége és száma¹ rendkívül megnőtt. Dobrovits Sándor, aki valamennyi Budapesten működő szervezetet alapul véve készített egyesületi statisztikát az 1930-as évek közepén, a következőképpen fogalmazott: általában a korszak egyesületei „a társadalmi élet fejlődésére, ennek a fejlődésnek irányára, ütemére rendkívül nagy, sok vonatkozásban döntő jelentőségű befolyást gyakorolnak”.²

A Turul Szövetséggel és bajtársi tagegyesületeivel kapcsolatos kutatás nehézsége elsősorban a téma forrásainak széttagoltságában és hiányosságaiban rejlik. A debreceni tagszervezetek levéltári anyaga is meglehetősen szegényes, mivel jelentős része a második világháború után megsemmisült. Azonban a debreceni Tisza István Tudományegyetem rektori hivatalának dokumentumai között, a kari,

¹ Például Debrecenben még a második világháború idején is 220 társadalmi szervezet működött, melyek jelentős része 1919/1920 után alakult. Magyar Országos Levéltár (MOL), Belügyminisztérium, Általános iratok (K 150), 6191. csomó, 1941–VII–5–258519. sz. Kimutatások a debreceni társadalmi szervezetekről.

² Dobrovits Sándor: *Budapest egyesületei*. Statisztikai Közlemények 74. kötet, 3. szám. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest, 1936, 4–5.

illetve az egyetemi tanács jegyzőkönyveiben számos, a bajtársi egyesületekre vonatkozó forrás kutatható, ezek mellett fontos adalékok találhatók Hajdú vármegye és Debrecen főispánjának elnöki irataiban, illetve a Magyar Országos Levéltárban is.³

A levéltári anyag mellett alapvetők az egyetemi évkönyvben közzétett jelentések, melyeket az egyes debreceni bajtársi egyesületek küldtek az adott tanévben végzett tevékenységükről.⁴ Fontos források még a bajtársi egyesületek alapszabályzatai, és azok az időszaki lapok, illetve kiadványok is, melyeket ezek a szervezetek terjesztettek. Ezekből rajzolódik ki a Turulba tartozó egyesületek gondolkodásmódja, az adott kül- és belpolitikai helyzetekről alkotott véleménye és az egymáshoz fűződő viszonyuk.⁵ Ezeken kívül a helyi és országos politikai napilapok⁶, illetve a közélet ismert szereplői is sokat foglalkoztak az ifjúságot érintő problémákkal, valamint a bajtársi egyesületekkel.⁷

Ezek alapján a jelen dolgozat célkitűzése a Turul Szövetség debreceni kerületének rövid, vázlatos bemutatása. A további kutatást egyrészt indokolja a Debreceni Egyetem közelgő centenáriuma, hiszen az intézmény története nemcsak a karok és tanszékek működéséből áll, hanem az ifjúsági életből is, mely a két világháború között, éppen a Turul és a hozzá tartozó bajtársi egyesületek miatt, élénk és meglehetősen „eseménydús” volt. Ebből következően ki kell térnünk a tagszervezetek tevékenységének motivációira, illetve működésük szervezeti kereteire. Erre azért van szükség, mert a Turul és a bajtársi egyesületei nemcsak az egyetemi ifjúság életében törekedtek kizárólagos szerepre, hanem társadalmi szervezetek is akartak lenni, így tevékenységük és történetük bemutatása hasznos adalékokat nyújt a két világháború közötti magyar társadalomtörténethez.

³ A Magyar Országos Levéltárban az Országos Turul Szövetségnek mintegy kétdoboznyi iratát őrzik (MOL P 1364), és ezt hasznosan egészítik ki a Belügyminisztérium elnöki (MOL K 148), rezervált (MOL K 149) és általános dokumentumai (MOL K 150).

⁴ Az 1923/24. és 1940/41. közötti tanévek évkönyveiben találhatóak ilyen jelentések. Acta Regiae Scientiarum Universitatis Hungaricae Debreceniensis de Stephano Tisza nominatae. [A debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem Almanachjai és Évkönyvei. Debrecen, 1921–1945. a továbbiakban EÉvk...]

⁵ A Turul országos lapja a *Bajtárs* volt, míg a debreceni kerületi vezérsége az *Új Vetés*. A bajtársi egyesületek által terjesztett kiadvány pl. *A Turul világnézeti irányelvei és bajtársi útmutató*. Szerk. Kalotás Antal, Szendrődy Miklós. Turul Sajtóvállalat, Budapest, 1937. [A továbbiakban *Bajtársi útmutató*...], ill. Erdélyi Ernő: *A mi utunk. A Turul Szövetség története, útja, célkitűzései*. K. n. Pécs, 1940. [A továbbiakban Erdélyi: *A mi utunk*...].

⁶ A helyi napilapok közül ki kell emelnünk a *Debreceni Újság* *Hajdúföld* [a továbbiakban *DÚH*] c. sajtóorgánumat, mely a korszak „keresztény-nemzeti” ideológiájának szócsöve volt, így gyakran foglalkozott a debreceni Turullal és a hozzá tartozó bajtársi egyesületekkel.

⁷ A közéleti szereplők érdeklődésének egyik elsődleges oka a huszonéves egyetemi fiatalok és az idősebb korosztályok között „generációs szakadás” volt, melyre Szekfű Gyula is rámutatott a *Három nemzedék*hez írt, az első világháború utáni magyar „neobarokk” társadalomról szóló fejezetében. Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Maecenas Kiadó, Budapest, 1989, [reprint] 444–447.

2. Az Országos Turul Szövetség jellege

A bajtársi szövetségek és egyesületek⁸ az első világháborús összeomlás és a Tanácsköztársaság bukása után jelentek meg a magyar egyetemeken. Az Országos Turul Szövetség is, elsősorban a forradalmak utáni rendcsinálás egyik karhatalmára, az ún. egyetemi zászlóaljakra alapulva jött létre.⁹

A bajtársi egyesületek teljesen más egyetemhez kapcsolódó ifjúsági szervezetek voltak, mint például a világháború előtt, a dualizmus idejében működő Egyetemi Körök, és nem csak a több célkitűzés, az aktívabb, szélsőségesebb tevékenység és a szélesebb társadalomra, illetve társadalmi kérdésekre fókuszáló figyelmük miatt. Magyary Zoltán szerint „a háború előtt a magyar diákságnak csak egy-egy egyetem ifjúságára kiterjedő, ún. kebelbeli egyesületei voltak, amelyek [...] az egyetemek fegyelmi hatósága alá tartoztak és ezért csak olyan tagjaik lehettek, akik az egyetem fegyelmi hatósága alól még nem kerültek ki”. Ezzel szemben a bajtársi egyesületek az egyetemet végzett tagokat is soraik között tartották, ez volt az egyik alapja annak, hogy mindvégig társadalmi szervezetként aposztrofálták magukat.¹⁰

A korábbi szakirodalmunk már rámutatott arra, hogy a Turul Szövetség és a különböző bajtársi egyesületek létrejöttéhez a nagy hagyományokkal rendelkező, 19. századi német ifjúsági szervezetek, a *Burschenschaften* szolgáltak mintaként. A magyar bajtársi egyesületek azonban hasonlóságokat mutatnak más külföldi szervezetekkel is. Németországnál maradvárok rokon vonások figyelhetők meg a náci párt 1926-ban alapított egyetemi ifjúsági egyesületével, a *Nationalsozialistische Deutsche Studentenbund*dal (NSDStB), elsősorban a szélsőséges nacionalizmus, az erős antiszemitizmus, a militarista jelleg, valamint a kizárólagos szerepre törekvés

⁸ A bajtársi egyesületeknek két típusát különböztethetjük meg: főiskolai diákszervezetek és katonai vagy katonai irányultságú bajtársi szövetségek. E szervezetek jelentőségét jól mutatja, hogy csak a fővárosban a trianoni békeszerződést megelőző 10 évben (1911–1920 között) 28 bajtársi típusú egyesület jött létre, míg 1921–1930 között már 138. Dobrovits Sándor: *i. m.* 1936, 40–44. A legjelentősebb, a tudományegyetemek hallgatóságát soraiban tudó Turul mellett más egyetemi bajtársi szövetségek is működtek, elsősorban a fővárosban: ilyen volt a műegyetemisták szervezete, a Hungária, az 1921-ben megalakuló, katolikus jellegű Foederatio Emericana, illetve az 1927-ben létrejött legitimista Szent István Bajtársi Szövetség, mely az előbbieknél – épp a legitimizmus miatt – sokkal kisebb jelentőségű és támogatottságú volt.

⁹ Lásd részletesebben Ladányi Andor: *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben (1919–1921). Értekezések a történeti tudományok köréből* 88. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. Újváry Gábor: Egyetemi ifjúság a „neobarokk társadalomban”. Bajtársi szövetségek, egyetemi és főiskolai egyesületek a két világháború közötti Magyarországon. In: *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk. Valuch Tibor. 1956-os Intézet–Osiris Kiadó, Budapest, 1995, 453–459., ill. Kerepeszki Róbert: A zsidókérdés és az egyetemi bajtársi egyesületek a két világháború közötti Magyarországon. In: *Tradíció és modernizáció Európában a XVIII–XX. században*. Szerk. Bodnár Erzsébet és Demeter Gábor. Hungarovox, Budapest, 2008, 224–237.

¹⁰ Magyary Zoltán: *Emlékirat az egyetemi ifjúság szociális gondozásának megszervezése tárgyában*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1929, [a továbbiakban Magyary: *Emlékirat...*] 118.

miatt. Ugyanezek a hasonlóságok tetten érhetőek az olasz fasiszta párt egyetemi ifjúsági szervezeteivel, a *Gruppi universitari fascisti*val (GUF) is.¹¹

Az említett külföldi ifjúsági szervezetek és a magyar bajtársi egyesületek között a fent felsorolt hasonlóságok mellett a legszembetűnőbb különbség az, hogy az utóbbiak nem az országot irányító vagy hatalomra törő politikai párt egyetemi fiókszervezetei voltak. Sosem kerültek függő helyzetbe sem a kormánypárttól, sem más politikai szervezettől, jóllehet a szélsőjobbtól az illegális kommunistákig minden oldal igyekezett minél nagyobb befolyásra szert tenni a bajtársi egyesületekben.

A Turul-tagság világnézetére elsősorban a szélsőséges nacionalizmus és az irredentizmus volt jellemző, melyet érthetően a két világháború között nagyon erős Trianon-ellenes közhangulat alakított ki. Ideológiájuk másik alapjának, az antiszemitizmusnak a dualizmus koráig visszanyúló előzményei voltak. A századforduló környékén felerősödötték a szélsőjobboldali nézetek az egyetemi ifjúság körében, és ez vezetett az ún. „kereszt-mozgalomhoz”, mely tulajdonképpen a két világháború között a bajtársi egyesületek tevékenységében folytatódott, és teljesedett ki. A Turul élen járt a numerus clausus kikövetelésében, a zsidó hallgatók egyetemi felvételének korlátozásában, majd ennek betartásában is igyekezett „aktív” szerepet vállalni.¹²

3. A Turul Szövetség megalakulása Debrecenben

A Turul debreceni megszervezésére irányuló törekvések már az 1919/20-as tanév végén megfigyelhetőek. Ekkor a bölcsészkar dékánja, Rugonfalvi Kiss István az egyetemi tanácshoz továbbította két bölcsészhallgató panaszát arról, hogy őket

¹¹ A német ifjúsági szervezetekről lásd Brunck, Helma: *Die Deutsche Burschenschaft in der Weimarer Republik und im Nationalsozialismus*. Univeristas, München, 1999., ill. Zorn, Wolfgang: Student Politics in the Weimar Republic. *Journal of Contemporary History*, 1970/1. 128–143. Az olasz GUF-szervezetekről La Rovere, Luca: Fascist Groups in Italian Universities. An Organisation at the Service of the Totalitarian State. *Journal of Contemporary History*, 1999/3. 457–475.

¹² Az 1901-es egyetemi „kereszt-mozgalomról” lásd részletesen Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus (1867–1918)*. Új Mandátum, Budapest, 2003, 184–208., ill. 265–270. A numerus clausus törvényekről (1920. évi XXV. tc., illetve annak módosítása, 1928. évi XIV. tc.) lásd Barta Róbert: *A numerus clausus törvény módosítása 1928-ban*. Történeti Tanulmányok I. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae Series Historica XLV. 1992, 113–125. Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris, Budapest, 2001, 117–123, 127–131. Ladányi Andor: *A numerus clausus-törvény 1928. évi módosításáról. Századok*, 1996/6. 1117–1148. N. Szegvári Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. A zsidó és nőhallgatók főiskolai felvételéről*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988., ill. Ladányi Andor: *i. m.* 1979, 117–178. Haller István: *Harc a numerus clausus körül*. A szerző kiadása, Budapest, 1926, 28–33.

egy Tamássy nevű joghallgató „a Turul Szövetség nevében megakadályozta az előadások látogatásában s illetőleg felszólította őket, hogy az előadások látogatásától mindaddig tartózkodjanak, míg a Turul Szövetség őket nem igazolta”. A dékán a beadványban még megjegyezte: „a Turul Szövetségre való hivatkozást oly komoly jellegűnek és egyetemi autonómiánkra nézve oly veszedelmesnek tekintem, hogy annak kérdésével szerény véleményem szerint az egyetemi tanácsnak feltétlenül foglalkoznia kell azon irányban is, hogy vajjon a Turul Szövetség [...] alapszabályainak megfelelően járt-e el, amidőn a fennálló törvények és rendeletek ellenére az egyetem ügyeibe avatkozik”.

Az egyetemi tanács az eset kivizsgálására háromtagú bizottságot állított fel Szentpéteri Kun Béla jogi, Rugonfalvi Kiss István bölcsészkar dékán és Erdős József professzor részvételével. A bizottság Tamássy kihallgatásáról készített jegyzőkönyve jól szemlélteti a Turul módszereit, és alátámasztja azt, hogy a helyi Turul az országos központ indíttatására, illetve annak irányítása alatt jött létre. Tamássy a következőket vallotta: „1920. június 7-én vagy 8-án megjelentem Pokoly professzor úr órája előtt a rektori hivatal mellett lévő bölcsészkar teremben – több egyetemi hallgatóval együtt s ezek jelenlétében azt a kérdést intéztem a többiekhez, hogy van-e köztük zsidó. Mire egy hallgatónő jelezte, hogy ő zsidó. Ekkor én arra szólítottam fel, hogy addig tartózkodjék az előadások látogatásától, míg arra a Turul Szövetségtől igazolványt nem kap.” Tamássy elismerte, hogy más alkalommal is felszólította a bölcsészeket, hogy addig ne járjanak előadásra, amíg nem igazolják magukat.¹³ Ez az első eset, amikor a debreceni turulisták eltanácsolták a zsidó hallgatókat, ugyanakkor jellemző példa a bajtársi egyesületek módszerére: a tagok nem a saját karukon, hanem más fakultásokon tevékenykednek, hogy a fizikailag vagy csak szóban bántalmazott zsidó hallgatók lehetőleg ne ismerjék fel őket.

A Tamássy kihallgatásáról felvett jegyzőkönyv az eddigi egyetlen forrásunk a debreceni Turul megalakulásáról. Eszerint a debreceni Turul Szövetség 1920. május 8–9-én tartotta az alakuló gyűlését az Egyetemi Kör helyiségében. Ekkor a helyi Turul kijelentette, hogy az összes egyetemi hallgatót igazolja, és addig is, amíg ez meg nem történik, a zsidókat eltávolítja az egyetemről. Tamássy azt állította, már nem emlékszik arra, hogy az alakuló gyűlésen mennyien vettek részt, és ki elnökölt, de szerinte talán ifj. Csánki Benjámin bölcsészhallgató lehetett az, akinek az apja a hittudományi kar dékánja volt abban a tanévben. Ez a körülmény nyilvánvalóvá teszi, hogy a vizsgálóbizottságban a jogi és a bölcsészkar dékán mellett miért nem kapott szerepet a teológiai fakultás vezetője.¹⁴

¹³ Egyetemi Tanács Jegyzőkönyvei [HBML VIII.1/a. a továbbiakban ET Jk...] 1919/20-as tanév, XXVII. rendes ülés (1920. július 12.) 196. szám, 346, 1372, 1398. etsz.

¹⁴ Nem ez az egyetlen eset, hogy az egyetemi professzorok gyermekei vezető szerepet kapnak a bajtársi egyesületekben. Például Bacsó Jenő jogászprofesszor fia, akit az 1938/39-es tanévben választottak a „Werbóczy” Bajtársi Egyesület nádorává, és nemcsak aktív szereplője, hanem irányítója is volt a tanévben előforduló súlyos antiszemita demonstrációknak, illetve a zsidó hallgatók egyetemről kiutasításának. HBML VIII.1/b. [a rektori hivatal iktatott iratai] 65. d. 2589/1938–39. etsz.

A bizottság vizsgálatai megállapították, hogy az Egyetemi Kör helyiségében a Turul mellett az egyik legszélsőségesebb társadalmi egyesület, az Ébredő Magyarok Egyesületének (ÉME) debreceni csoportja is több hónapon keresztül (!) működött.¹⁵ A tanúk egybehangzó vallomása alapján megállapították, hogy a helyi Turul Szövetség pesti egyetemi hallgatók ösztönzésére alakult meg. A katonaság támogatásával egyetemi karhatalmat akart szervezni, illetve célja volt „a zsidóknak az egyetemre való tolulását megakadályozni és a numerus klausust [sic!] kivívni, azonban nem erőszakos eszközökkel, hanem igazolások során”. Ennek megszervezésére és az alapszabályok szövegezésére alakult előkészítő bizottság tárgyalta is a katonasággal, sőt néhány egyetemi tanárral is (!), de a jelentés szerint a munkát nem fejezték be, és a szövetség „részvétlenség miatt önmagától szűnt meg” még 1920 nyarán. A vizsgálatot végző professzorok megállapították, hogy bár a „Turul Szövetségnek volt némi antiszemita jellege, de erőszakosan fellépni, az egyetemi rendet megzavarni nem kívánták”, továbbá hogy Tamássy joghallgató fellépésekor „nem hivatkozott helyesen a Turul Szövetségre, mert a Turul Szövetség sem előkészítő bizottsága, sem közgyűlése ilyen irányú akcióra megbízást nem adott; tehát kizárólag egyéni akcióról van szó”, ezért őt megrovásban részesítették. A vizsgálóbizottság szerint „a Turul Szövetség az egyetemi ifjúságnak egy kérésélettű mozgalma volt, mely alig jutott el a megalakulás stádiumáig és előkészületeken, tervezgetésen túl nem jutott”. Ezért a bizottság nem látta „további intézkedés szükségességét fennforogni”.¹⁶

Miután ez a kezdeményezés nem járt sikerrel, a budapesti Turul az Egyetemi Kört környékezte meg alighanem abban bízva, hogy ha korábban ez az egyesület tette lehetővé a debreceni szervezkedést, akkor most a csatlakozástól sem zárkózik el. Azonban a Turul 1920. november 25-én érkezett átirata kapcsán a kör választmánya „az ügy többszöri megvitatása után arra az álláspontra helyezkedett, hogy pesti egyesületbe tekintettel arra, hogy azok jelenleg leginkább csak pesti dolgokkal s legnagyobbbrészt politikával foglalkoznak, nem lép be. Belépésről vagy találkozásról csak akkor nyilatkozik, ha tiszta lesz előtte az a helyzet, hogy nevezett egyesület minden pártpolitikától távol állva, egyedül az integer Magyarorszáért dolgozik. Egyesek, mint egyének elől azonban most sem zárja el a beléphetés útját.”¹⁷

¹⁵ Nem véletlen, hogy az ÉME helyi csoportja a kör helyiségében működhetett, ugyanis a szervezetnek több egyetemi oktató és alkalmazott tagja volt, sőt az 1920-as években Iványi Béla, a jogi kar és Mitrovics Gyula, a bölcsészkar professzora lett az egyesület elnöke, a későbbiekben pedig a pallagi Gazdasági Akadémia igazgatója, Halász Miklós látta el ezt a tiszteket. A debreceni ébredőkről lásd *Ébredő Magyarok Almanachja 1925*. Kiadja az Ébredő Magyarok Egyesületének debreceni csoportja. Szerk. ifj. Dr. Liszt Nándor. Magyar Nemzeti Könyv- és Lapkiadóvállalat, Debrecen, 1924. ill. HBML IV.B.901/a [Hajdú vármegye és Debrecen főispánjának elnöki iratai] 14. d. 137/1937. eln. Az ÉME debreceni csoportjának tisztikara és választmányi tagjai.

¹⁶ ET Jk 1920/21-es tanév, XIII. rendes ülés (1921. március 4.) 122. szám, 1398. etsz. ill. 123. szám, ill. XIV. rendes ülés (1921. április 2.) 143. szám.

¹⁷ Ifjúsági egyesületek jelentése. In: EÉvk. 1920/21. 231.

Talán éppen ez az utóbbi kijelentés is lehetőséget adott arra, hogy a Turul folytassa a szervezkedési kísérleteit Debrecenben, de az első bajtársi egyesületek, az orvosi „Csaba” és a jogi „Werbőczy” csak egy évvel később, 1921 novemberében jöttek létre. Ekkor megtették, amit 1920 májusában elmulasztottak: jóváhagyást kértek az egyetemi tanácstól, mely az 1921. december 19-én tartott ülésén már nem is ellenezte a bajtársi egyesületek megalakulását.¹⁸

4. A helyi Turul működése, jellege és tagegyesületei

A Turul debreceni kerülete a kezdeti nehézségek után folyamatosan bővült. Az 1921 novemberében megalakult „Werbőczy” és „Csaba” után nem sokkal jött létre a pallagi Gazdasági Akadémia hallgatóinak „Festetics” Bajtársi Egyesülete. A gazdaságok már kezdetben nagyon szélsőséges tevékenységet folytattak: Béber László kortárs újságíró szerint „a gazdaságoknak két rétege volt; az egyik komolyan vette a tanulmányait, hiszen belőlük lettek a gazdatisztek, a másik a gazdag földbirtokos csemetékből került ki, akik csak a diplomáért jártak az akadémiára, rémei Debrecen éjszakai életének, képesek arra az elvetemültségre is, hogy feltartóztatták a szülő nőt szállító mentőkocsit. Ezek voltak a szélsőjobboldal »királyrikkancsai«, a szervezett zsidóverők, ellenzéki újságok égetői, a tudományegyetemen zavargó idegenek”, sőt őket gyanúsították a debreceni Nagytemplom 1921 januárjában történt meggyalázásával is.¹⁹ Ennek ellenére a gazdaságok bajtársi szervezetéről kialakult kép nem ennyire egyoldalú, mivel az 1930-as évek első felében az egyesület akkori vezetősége érdeklődéssel fordult a mély és komoly társadalmi problémák felé. Például 1931 tavaszán a gazdasághallgatók között „komoly mozgalom indult meg abban az irányban, hogy az eddig teljesen elhanyagolt tanyavilág és falu problémáinak megismerésével rendszeresen foglalkozzanak”. Ekkor a „Festetics” Bajtársi Egyesület által szervezett rendezvényen előadást tartott a korszak egyik neves társadalomtudósa, Weis István is.²⁰

1922 októberében, hosszas és nehézkes előkészületek után alakulhatott meg az egyetem bölcsészhallgatóinak „Árpád” Bajtársi Egyesülete, melybe az 1930-as évek elejéig, saját bajtársi szervezetük létrejöttéig a Református Hittudományi Kar hallgatói is beléphettek. Ennek ellenére az 1920-as évek utolsó harmadáig ez maradt a leggyengébb egyesület a Turul debreceni kerületén belül.²¹

¹⁸ ET Jk 1921/22-es tanév, IV. rendes ülés (1921. december 19.) 45. szám, 781. etsz.

¹⁹ Béber László: *Debreceni érdekességek. Válogatott írások Debrecen múltjából*. K. n. Debrecen, 1977, 199–202.

²⁰ DÚH, 1931. április 28. A tanya és a falu problémája az ifjúság előtt.

²¹ HBML VIII.1/b. 12. d. 382/1922-23. etsz. Az „Árpád” Bajtársi Egyesület megalakulása. (1922. október 21.)

A debreceni bajtársi egyesületek első éveiben folytatott tevékenységéről egyelőre kevés információ áll rendelkezésre, azonban ez az időszak sem volt mentes a főként az 1930-as évekre jellemző antiszemita jellegű megmozdulásoktól, akcióktól. 1923 tavaszán a helyi Turul szélsőséges tagjai ismét megkísérelték a zsidó hallgatók igazolását és elzavarását. Ekkor az egyetemnek ideiglenesen otthont adó Református Kollégium vezetősége, illetve a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke, Baltazár Dezső erőyes hangú, ultimátumszerű levélben szólították fel az egyetem vezetését a rend biztosítására.²²

A Turulnak és tagszervezeteinek Debrecenben az 1920-as évek végére sikerült kivívniuk a monopolhelyzetet az egyetemi ifjúsági egyesületek között, mely az 1930-as évek során tovább erősödött. Nem véletlen, hiszen a Turul bővülése az 1920/1930-as évek fordulóján – főként a gazdasági válság és a numerus clausus módosítása²³ miatt – országosan és helyi szinten is újabb lendületet kapott. Ekkor vált ez a bajtársi szövetség országos szervezetté, amit jól mutat, hogy az 1930-as évek közepére a Turul már 6 regionális kerületből állt (központjaik Budapest, Szeged, Pécs, Debrecen, Kecskemét és Győr voltak), melyek már 78 tagegyesületet fogtak össze.²⁴ Ez a szám a második világháború előtti évekre tovább nőtt: 10 regionális kerületben (a fentiek mellett Miskolc, Gyula, Kaposvár, Szolnok) 112 tagegyesület működött.²⁵

Debrecenben a terjeszkedést 1931 telén a „Maróthy György” Bajtársi Egyesület kezdte, mely a Református Kollégium Tanítóképzőjében tanuló hallgatók szervezete volt.²⁶ Fél évvel később alakult meg az egyetem teológushallgatóinak „Bocskai” Bajtársi Egyesülete, 1934-ben pedig a debreceni állástalan diplomásokat tömörítő „Méhely Lajos” Bajtársi Egyesület.

Az utóbbi bajtársi egyesületek testesítették meg a két ellenpólust a Turul debreceni kerületén belül. Ugyanis a teológusok általában mérsékeltebbek voltak, a „Bocskai” Bajtársi Egyesület tevékenysége élesen elkülönült a kerület többi tagegyesületétől. A „bocskaisok” gyakran nem vettek részt az antiszemita tüntetésekben, sőt vezetőik nem ritkán megtiltották a tagoknak a zavargásokban való részvételt.²⁷

²² HBML VIII.1/b. 13. d. 1806/1922–23. etsz. Baltazár püspök és a Tiszántúli Református Egyházkerület levele. Debrecen, 1923. március 23.

²³ Lásd Kerepeszki Róbert: A numerus clausus 1928. évi módosításának hatása Debrecenben. *Múltunk*, 2005/4. 42–75.

²⁴ MOL K 148 Bm. 892. cs. 1934–17–687. sz. Összesítés a Turul Szövetség tagegyesületeiről. Budapest, 1934. február 9.

²⁵ MOL P 1364 I. d. 13. tétel, a Turul Szövetség tisztviselőinek és tagegyesületeinek jegyzékei (1936–1942).

²⁶ *DÚH*, 1931. december 10. Megalakult a tanítóképzősök bajtársi egyesülete

²⁷ A „Bocskai” Bajtársi Egyesület megalakulására lásd Beszámoló a teológusok Bocskay B. E.-ének működéséről. In: *EÉvk.* 1931/32. 474–478. A „Bocskai” tevékenységéről lásd Tóth Pál Péter: *Metszéspontok. A Turultól a Márciusi Frontig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983, 37–38.

A „Méhely Lajos” Bajtársi Egyesület névválasztása már előre jelezte a tevékenységet és az ideológiát: Méhely Lajos a „magyar fajelmélet és fajbiológia” megalapozója, nyíltan antiszemita nézeteket valló egyetemi professzor, antropológus volt. A róla elnevezett szervezet nemcsak a debreceni Turul-kerületen belül, hanem országosan is egyedi és ultraradikalizmusa miatt elszigetelt bajtársi egyesület volt.²⁸

A Turul Szövetség debreceni kerületéhez tartozó bajtársi egyesületeket három csoportra oszthatjuk. Az elsőbe az egyetemi szervezetek tartoztak („Werbőczy”, „Csaba”, „Árpád” és „Bocskai” Bajtársi Egyesület), melyek a legjelentősebbek voltak, ezek alkották a kerület magját, és ezek tömörítették a legtöbb tagot. Nem véletlen, hogy a kerületi vezérség tisztviselőit is rendszerint az egyetemi bajtársi egyesületek adták. A második csoportba a debreceni, de az egyetemhez nem kapcsolódó tagszervezeteket sorolhatjuk („Festetics”, „Maróthy György” és „Méhely Lajos” Bajtársi Egyesület), melyek közül egyedül a gazdaszok egyesülete ért el az előbbiekhöz hasonló rangot a kerületen belül. Kevesebb jelentőséggel bírtak a harmadik csoportba tartozó szervezetek, melyek a környező városok, települések bajtársi egyesületei vagy törzsei voltak (a hajdúböszörményi „Szabad Hajdú”, a nyíregyházi „Szabolcs Vezér”, a szintén nyíregyházi „Bessenyei”, a vásárosnaményi „Esze Tamás”, a mátészalkai „Keleti Magyar” Bajtársi Egyesület, illetve a hajdúnánási „Rákosi Viktor” Bajtársi Törzs).²⁹

Az ezeket a szervezeteket összefogó ún. Kerületi Vezérség célja az volt, hogy közvetítse a budapesti Turul Fővezérség intézkedéseit a helyi tagszervezetek felé, továbbá „a kötelekbe tartozó egyesületek Vezérségei között az állandó kapcsolat fenntartása és irányítása, vezetése mindazon akciókban, melyeket az egyesületek a bajtársi szellem kiépítésére, a Turul érdekeinek megvédésére, propagálására együttesen indítanak”. A kerületbe tartozó bajtársi egyesületeket négy ügyosztály irányította. Az első, ún. „Elnöki ügyosztály” feladata a helyi szervezetek közötti adminisztráció ellenőrzése, megkönnyítése, illetve az ünnepségek, nemzeti megemlékezések megszervezése és lebonyolítása, továbbá a kerület képviseltetése a Turul országos rendezvényein. A második, ún. „Gazdasági ügyosztály” gondoskodott a tagoknak juttatandó segélyekről, intézte a kerület pénzügyeit és a tagdíjakat. A „Sajtó- és propaganda-ügyosztály” célja az volt, hogy minél szélesebb körben terjessze a bajtársi ideológiát, és a bajtársi élettel összefüggő eseményekről a helyi és fővárosi lapok tájékoztassák a társadalmat. A „Sportügyosztály” feladata az volt, hogy gondoskodjon az egyesületek tagjainak testneveléséről, sportversenyeket szervezzen, és

²⁸ Méhely Lajos pályafutásáról, ideológiájáról lásd részletesen Gyurgyák János: *i. m.* 2001, 387–397, 690–692. A „Méhely” Bajtársi Egyesület 1935 tavaszán *Harc Előre!* címmel külön lapot indított, mely ugyan csak egyetlen számot élt meg, de ennek is minden lapjáról süt az uszító antiszemitizmus és a demagógia. Ez a szervezet egyébként a korábbi város- és régiótörténeti szakirodalomban tévesen „Székely” Bajtársi Egyesületként szerepel. Lásd Tóth Gábor: *Ellenzéki politikai mozgalmak a Tiszántúlon a harmincas években, 1929–1939*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982, 205, 270.

²⁹ Lásd 25. jegyzet.

„a lövész táborok keretében igyekezett kiképezni az egyetemi ifjúságot az új harcászati szabályzatokra”. A négy ügyosztályt külön alvezérek irányították.³⁰

Érdekes kérdés, hogy a debreceni egyetemi hallgatók hány százaléka volt tagja az egyes tagegyesületeknek, és ezzel együtt az, hogy milyen szervezettséget ért el a Turul Debrecenben. Tóth Pál Péter ugyan elismeri a Turul monopolhelyzetét az ifjúsági egyesületek között, de úgy véli, hogy a szövetség szerveztségének egyetemi átlaga nem haladta meg az 50%-ot. Ezt támasztja alá az, hogy az 1924/25-ös tanévben, a debreceni Turul-kerület kialakulásának elején, a jogi karon a hallgatók 38%-a volt tagja a „Werbőczynek”, a bölcsészkaron 36% az „Árpádnak” (a medikusok „Csaba” Bajtársi Egyesületéről ebből az évből egyelőre még nincs adat). Ezzel szemben tíz évvel később, az 1934/35-ös tanévben a „Csaba” Bajtársi Egyesület az orvosi kar hallgatóinak 61%-át, az „Árpád” pedig a bölcsészkaron tanulók közel 64%-át tudta soraiban. Ugyan a másik két bajtársi egyesület, a „Werbőczy” és a „Bocskai” taglétszámáról ebből az évből nincsenek adatok, de minden valószínűség szerint az egyetemi hallgatók többsége már tagja volt a helyi Turulnak. Ha ehhez hozzávesszük, hogy ekkor az egyetemi hallgatók 12,5%-a volt izraelita vallású, akik nyilvánvalóan nem lehettek tagjai a bajtársi egyesületeknek, akkor látható, hogy a debreceni egyetem keresztény hallgatóinak 30-35%-a nem lépett be a Turul valamelyik tagegyesületébe.³¹

Érdekes és megkerülhetetlen kérdés az egyetemi bajtársi egyesületek kapcsán a politikai állásfoglalásuk vizsgálata. A Turul Szövetség alapvetően társadalmi szervezatként aposztrofálta magát, és ahogy a többi, a korszakra jellemző egyesület, ennek alapszabályai is kimondták, hogy „napi politikával soha nem foglalkozik, tehát nem lehet sem kormánypárti, sem ellenzéki”. Emellett gyakran nyilvános fórumaikon, rendezvényeiken is hangoztatták, hogy a Turul „nem politikai párt; nem volt soha és nem is lesz az”. Azonban a bajtársi egyesületek Debrecenben is állást foglaltak napi politikai kérdésekben. Például ellenzékiek (ellenségesen) léptek fel a numerus clausus módosítása idején a Bethlen-kormány politikájával szemben

³⁰ A „Turul” Szövetség debreceni kerületének jelentése az 1926/27. tanévi működéséről. In: EÉvk. 1926/27. 273–275.

³¹ Tóth Pál Péter: *i. m.* 1983. 38., ill. 246. 9. táblázat. Az utóbbi táblázat hiányos és pontatlan adatokat tartalmaz. A közölt létszámadatok forrásai: A Werbőczy (jogi) bajtársi egyesület jelentése. In: EÉvk. 1924/25. 225. HBML VIII.1/b. 17. d. 1658/1924-25. etsz. A Csaba Bajtársi Egyesület. In: EÉvk. 1934/35. 397. Az Árpád Bajtársi Egyesület. In: Uo. 400. Az izraelita hallgatók létszámára és arányaira: EÉvk. 1934/35. 258–259. Például a bölcsészkar esetében ebben a tanévben 7,12% (20 hallgató) volt az izraeliták aránya, az „Árpád” Bajtársi Egyesület a hallgatók 63,7%-át (179 hallgató), szűkítve a keresztény hallgatók 69%-át tudta soraiban, tehát a kar hallgatóinak csak 29%-a (82 hallgató), a keresztény hallgatók 31%-a (62 hallgató) nem volt tagja az egyesületnek. Nem tartható ugyanakkor az az irreális arány, amit Nagy Sándor fogalmazott meg, miszerint ebben a tanévben az egyetemi hallgatók több mint 75%-a tagja volt valamelyik kari bajtársi egyesületnek. Lásd Nagy Sándor: A Márciusi Front és a debreceni egyetemi ifjúság. In: *Emlékek, adatok az 1930-as évek haladó egyetemi ifjúsági mozgalmairól*. Kutatási beszámoló. Szerk. Pintér István. Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont. H. n. 1978, 163.

ugyanúgy, mint az 1930-as évek első felében, amikor a gazdasági válság miatt a Gömbös-kabinet felsőoktatás-politikája tanszékek megszüntetését, karok vagy intézmények összefonását tervezte.³² De az 1930-as évek második felében, a jobbrafordulás időszakában megfigyelhető, hogy kiálltak azon miniszterelnökök mellett, akik világnézetükkel és értékrendjükkel azonos alapon kormányoztak. Erre példa, hogy 1938 novemberében, amikor Imrédy több képviselő kilépése miatt kisebbségbe került a kormánypárton belül, és lemondott, Debrecenben a Turul a „miniszterelnök úr és politikája melletti rokonszenvi utcai tüntető felvonulást rendezett”.³³ A politikától való hivatalos elzárkózás ellenére a Turul megengedte a tagjainak, hogy belépjenek pártokba, de csak olyanokba, „amelyek a Turul világnézetével összeegyeztethetők”.³⁴

5. A debreceni Turul-kerület történetének szakaszai

A debreceni kerület bajtársi egyesületeinek történetét jól elkülöníthetően három szakaszra bonthatjuk. Az első szakasz a helyi Turul megalakulásától, 1921–22-től az 1927/28-as tanévig tart: ekkor épült ki a debreceni kerület, bővült az egyesületek tagsága, száma, és ugyan néhány kisebb antiszemita jellegű fellépéssel nehezítették az egyetem életét, de a katonai gyakorlatozásokon és bálozásokon kívül nem fejtettek ki jelentős tevékenységet.

A második szakasz a numerus clausus módosításával kezdődik: ekkor felélénkült nemcsak helyi, hanem országos szinten is a bajtársi egyesületek tevékenysége, évről évre tüntettek az eredeti törvény visszaállítása mellett, és demonstrációiknak újabb lendületet adott az időközben kirobbanó gazdasági válság is.³⁵

Azonban nem csak az antiszemita jellegű tüntetések gyakorisága és nagyobb intenzitása indokolja, hogy külön szakaszként kezeljük az 1920/30-as évek fordulóját. Ebben az időszakban kezdtek ugyanis a bajtársi egyesületek igazán társadalmi szervezetekké válni: egyre többször szerveztek vitatáborokat, ahol a kor politikai és társadalmi problémáit vitatták meg, előadásokat, melyekre neves közéleti szemé-

³² A korszak felsőoktatásáról lásd részletesen Ladányi Andor: *A gazdasági válságtól a világháborúig. A magyar felsőoktatás az 1930-as években*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2002.

³³ HBML IV.B.901/a 15. d. 319/1938. eln. A debreceni rendőrkapitányság helyzetjelentése 1938 novemberéről.

³⁴ Lásd *Bajtársi útmutató...* 9–10.

³⁵ Terjedelmi okok miatt el kell tekintenünk a tüntetések, a követelések, a helyi politikai és társadalmi elit, valamint a helyi zsidóság és baloldal reakcióinak részletes bemutatásától, mivel ez külön tanulmányt érdemelne. Annyit azonban meg kell említenünk, hogy a legsúlyosabb tüntetések 1928 októbere-novembere, 1932 novemberében, 1933 novembere és 1934 januárja között zajlottak.

lyiségeket hívtak meg, és általában is komolyabb érdeklődéssel fordultak a társadalmi kérdések felé, melyekre sajátos, ideológiájukra, világképükre jellemző válaszokat adtak. Ezek mellett érdekes jelenség volt például az a bojkott-mozgalom, melyet 1931-ben a magyar szépségkirálynő-választások ellen indított a Turul debreceni kerülete.³⁶

Ebben az időszakban váltak gyakorivá a Turul debreceni kerülete által szervezett különböző sportrendezvények, de a bajtársi egyesületek vezetősége ekkor már komolyan törődött a tagsággal is. A tartalmasabb egyesületi élet, a szinte hetente ismétlődő közös vigalmi, törzsfői és vitatáborozások mellett igyekeztek tagjaiknak segélyeket folyósítani, figyelmet fordítottak a tanulmányi előmenetelükre, jegyzetekkel, saját könyvtárak felállításával segítették azt.

Ebben az időszakban kezdtek a falu, a vidék szociális problémái felé fordulni. 1932 februárjában a Turul debreceni tagegyesületei értekezletet tartottak, melyen a szociáldemokrácia a vidéki emberekre gyakorolt káros hatásait vitatták meg. Tetten ezt azért, „mert a magyar középosztály a falu egyszerű népében a támaszt vesztí el, amely józan gondolkodásával, erkölcsi konstitúciójával hivatva volt ellen-súlyozni a szociáldemokrácia munkástömegeinek azt a felfogását, hogy a középosztály nem jogosult az államban vezető szerepre. Azok a középosztályból kitermelt exponensek (pap, jegyző, tanító), akik a kapcsolatot fenntartották, már nem örvendhetnek annak a tiszteletnek, amely szerepüket biztosította.” Az értekezlet azt a határozatot hozta, hogy „azon falvakban, ahol szoc. dem. párt van s ahol a falu népe különösen ráutalt a helyes irányításra és támogatásra – kiküldi megbízottait, hogy azok a falu komolyabb és meggondoltabb elemeivel megteremtsék a kapcsolatot”, másrészt eldöntötték, hogy memorandummal fordulnak a kormányhoz, amelyben „a falu népének kétségbeejtő helyzetét enyhítő intézkedéseket” sürgettek.³⁷ Ennek volt köszönhető, hogy az 1930-as években a bajtársi egyesületek bekapcsolódtak a falukutató mozgalomba, hasznos néprajzi és statisztikai adatokat gyűjtöttek a vidék életéről, melyeket az ebben a korszakukban megjelenő időszaki lapjukban, az *Új Vetés*ben tettek közzé.³⁸

Részben ez vezette be a bajtársi egyesületek történetének harmadik korszakát, ugyanis falukutató munkásságuk hozzájárult a bomlásukhoz is. A vidék nyomo-

³⁶ 1931 elején a debreceni Turul határozatot hozott, amelyben a „nacionalista ifjúsági szervezet megbélyegezte a Missválasztásokat [értsd szépségkirálynő-választásokat] és társadalmi bojkottot proklamált ez üzleti versenyen résztvevő leányok ellen”. Az élesen jobboldali *Debreceni Újság Hajdúföld* szerint ez „a keményhangú, férfias határozat általános helyeslést váltott ki Debrecen magyar köreiből”, és országosan is komoly visszhangra talált. Ugyanis a „keresztény-nemzeti”, jobb- és szélsőjobboldali szervezetek Budapesten és vidéken is csatlakoztak a debreceni Turulhoz, „a legnagyobb helyesléssel vették tudomásul az ifjúság mozgalmát”, és a „nemzeti erkölcs megszilárdítása érdekében” az „izléstelen szépségbajnokságok” bojkottja mellé álltak. *DÚH*, 1931. február 1., március 3., március 16., március 19., március 28., ill. december 20.

³⁷ *DÚH*, 1932. február 21.

³⁸ Lásd Orosz István: A debreceni és a sárospataki falukutatás. *Zempléni Múza*, 2004/2. 14–21.

rát látva a tagság jelentős része kiábrándult a Gömbös-féle politikából, a korszak folyamán hangoztatott jelszavakból, melyek üres frázisokká alacsonyodtak számukra. Ez vezetett oda, hogy a bajtársi egyesületek meglepően meggyengülten kerültek ki a társadalmi életet is súlyosan érintő gazdasági válságból, mivel az útkeresésre és érdekeik érvényesítésére egyre kevésbé látták megfelelőnek a Turult. Noha ezek a szervezetek az 1930-as évek második felében is még komoly társadalmi munkát folytattak, ekkor szervezték a nagy hatású Debreceni Diétákat is³⁹, de épp ennek a kiábrándulásnak és az új utak keresésének volt köszönhető az, hogy a diéták hozzájárultak a baloldali Márciusi Front debreceni zászlóbontásának, és több „bajtárs” lett ennek tagja.⁴⁰

Jól szemlélteti ezt a hanyatlást a Berényi ezredes, debreceni és vármegyei vitézi székkapitány 1936. novemberi helyzetjelentésében megfogalmazott leírás. Eszerint „a bajtársi egyesületek pásztor nélkül bolyongó nyáj benyomását keltik. Ennek a magyarázata az, hogy a tanárok nem törődnek az ifjúságnak a tárgyi ismeretek megszerzésén kívüli dolgaival. A bajtársi egyesületek programm nélkül vannak, felvonulások és rendi gyakorlatok kimerítik minden tevékenységüket.” Emellett súlyos, a bajtársi egyesületekre nézve végzetes körülmény volt, hogy „a vezetés nem mindig jut szerencsés kezekbe”. „[F]eltétlenül megbízható jobboldali gondolkodású egyetemi hallgatók informátorainak” szubjektív benyomása szerint „számos egyetemi hallgató – akik a bajtársi egyesületekben vezető tisztséget viselnek – kimondottan kommunista érzelműek és ilyen körökkel tartanak fenn érintkezést”. Éppen ezért a vitézi székkapitány azt a kissé paradox megállapítást tette, hogy „a bajtársi egyesületek ügye rendezésre szorul, még mielőtt melegágyává válnék minden szélsőséges kilengésnek”. Berényi határozott javaslata: a Turult „központi vezetés alá kellene helyezni, amelyeknek szervei a Közoktatásügyi Minisztériumban volnának. Ennek a központi szervezetnek kellene tartalommal megtölteni, vezetni és ellenőrizni ezeket a bajtársi egyesületeket”.⁴¹

³⁹ Ezek a diákság országos konferenciái voltak, ahol neves előadók (pl. a népi írók közül Németh László, Veress Péter, Ortutay Gyula) mellett az ifjúság is kifejhette Magyarország társadalmi és politikai kérdéseiről (pl. földkérdés, munkanélküliség, zsidókérdés) alkotott véleményét. Az említettek mellett előadást tartott még többek között Rajniss Ferenc is, a későbbi Szálasi-kormány kultuszminisztere, aki a második Debreceni Diétán tartott előadását durva zsidóellenes és nemzetiszocialista propagandának használta fel. A diétáról lásd A második Debreceni Diéta. *Magyar Szemle*, 1936. május.

⁴⁰ Lásd Fehér Lajos: *Így történt. Tények és Tanúk*. Magvető Kiadó, Budapest, 1979. Nagy Sándor: i. m. 1978, 155–232., ill. Tóth Pál Péter: *Messiások*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. A Márciusi Frontról lásd Salamon Konrád: *A Márciusi Front. Értekezések a történeti tanulmányok köréből* 92. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983., ill. Pintér István: *Haladó egyetemi diákmozgalmak és a Márciusi Front*. In: *A haladó egyetemi ifjúság mozgalmi Magyarországon, 1918–1945*. Főszerk. Vass Henrik. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978, 259–353.

⁴¹ HBML IV.B.901/a 13. d. 285/1936. eln. A vitézi székkapitány nemzetvédelmi jelentése 1936 novemberéről.

Ugyanezt jelzi a bajtársi egyesületek tagságának jelentős visszaesése⁴², illetve Berényi székkapitány 1942 májusán írott jelentése is. Eszerint „a Turul Szövetség debreceni kerülete soraiban fegyelmetlenség uralkodik”, és a kerület vezetője „nem képes ebben az ifjúsági szervezetben fegyelmet teremteni és annak működését maradéktalanul a ker. és nemzeti gondolat szolgálatába állítani. Az egyetem tanári kara nem törődik az ifjúsággal, sőt az egyetem liberális és szabadkőműves világnézetű tanárai egyenesen örülnek a Turul züllésének.”⁴³

Ez a „züllés” azt eredményezte, hogy 1943 telén a debreceni Turul valamennyi még működő ifjúsági egyesülettel egy egységszervezetet hozott létre, mely a Debreceni Egyetemi Ifjúság (DEI) nevet viselte.⁴⁴ Az új egységszervezet létrejöttével gyakorlatilag megszűnt Debrecenben a Turul Szövetség, noha „szelleme” megmaradt a rövid életű DEI-ben is. Ugyanis ebben az egyesületben a hangadók a Turul egykori szélsőjobboldali tagjai lettek. Hiába jelentette 1943 decemberében az egyetem rektora, hogy ekkorra már megszűntek a bajtársi egyesületek, az általuk kialakított légkör megmaradt, amit bizonyít az éppen a rektori jelentés idején lejátszódó újabb antiszemita jellegű események.⁴⁵

A DEI létrejöttével és kiteljesedésével megszűnt a helyi egyetemi egyesületek széttagoltsága. Hosszú távú működést azonban nem fejthetett ki, ugyanis a front hamarosan elérte Debrecen is, és magával hozott egy teljesen új világot, amelyben 1945 után már nem lehetett helye a két világháború közötti jellegzetes ifjúsági szervezeteknek, az általuk képviselt világképnek, illetve tevékenységnek.⁴⁶

⁴² 1941 októberében az egyetem rektora bekérte a bajtársi egyesületek aktuális taglétszámadatait, melyekből kiderül, hogy a Turul tagsága az egyetemi hallgatók létszámához viszonyítva jelentősen visszaesett, hozzávetőleg felére az 1930-as évek első felében tapasztalható létszámot. Egyedül csak az orvosi kar „Csaba” Bajtársi Egyesülete tudta megtartani korábbi hegemoniáját. HBML VIII.1/b. 77. d. 493, 504, 505, 506/1941–42. etsz.

⁴³ HBML IV.B.901/a 18. d. 53/1942. eln. A vitézi székkapitány nemzetvédelmi helyzetjelentése 1942 májusáról.

⁴⁴ A debreceni egyetemi ifjúsági szervezetek egységtörekvése már az 1941/42-es tanév végén megindult, elsősorban a korábban önállóságukat és öntudatukat büszkén védő bajtársi egyesületek részéről, de csak 1943-ra ért célt. HBML VIII.1/b. 80. d. 3222/1941–42. etsz. Hasonló egységszervezet alakult Szegeden is (SZEI). Lásd Devich Andor: *A szegedi tudományegyetem története 1921–1944.* I. JATE Kiadó, Szeged, 1986. [1990] 265–267.

⁴⁵ HBML VIII.1/b. 84. d. 576/1943–44. etsz. Bodnár János jelentése Bacsoni Sándor városi tanácsosnak az egyetemi ifjúsági egyesületek ellenőrzése tárgyában. Debrecen, 1943. december 9. A debreceni rendőrkapitányság néhány nappal ezelőtt jelentette, hogy „a keresztény egyetemi ifjúság tilalma ellenére a központi egyetem épületében a jogi karon több zsidó hallgató megjelent. A zsidókat a keresztény egyetemi hallgatók a tantermek elhagyására szólították fel, miután azonban a zsidó hallgatók ennek nem tettek eleget, a keresztények őket kivezették a tantermekből és a jogi kar folyosóján a zsidókat tetteleg inzultálták.” Tehát minden ugyanúgy zajlott le, mint az 1930-as évek első felében, amikor a bajtársi egyesületek tüntettek a zsidó hallgatók ellen és a numerus clausus visszaállításáért. HBML IV.B.901/a 19. d. 249/1943. eln., ill. uo. 252/1943. eln. A debreceni rendőrkapitányság jelentései a debreceni egyetemi ifjúság zsidóellenes irányú mozgalmáról. Debrecen, 1943. december 1–2.

⁴⁶ Részletesebben lásd Kerepeszki Róbert: *A Debreceni Egyetemi Kör újjáalakulása és tevékenysége a második világháború után.* Szkhonion, 2008/1. 27–43.

A Turul Szövetség, regionális kerületeinek és tagegyesületeinek története nem lehet a mai ifjúság számára követendő példa, de jól mutatja a két világháború közötti magyar egyetemi ifjúság útkeresését, illetve azt, hogyan hatottak a korszak politikai és társadalmi eseményei, ideológiai áramlatai az egyetemistákra. Éppen ezek miatt érdemes, érdekes és szükséges a későbbiekben is behatóbban foglalkoznunk a két világháború közötti legjellegzetesebb magyar ifjúsági szervezetekkel, mert így világosabbá, megismerhetőbbé válik az 1920–30-as évek korszelleme és társadalomtörténete.

Közösség és egyéniség néprajzi kutatása Újirázon*

Az alábbi dolgozat a 2004 nyarán végzett néprajzi terepmunka részeredményeit foglalja össze. Az anyaggyűjtés módja interjúmódszerrel végzett empirikus kutatás. Az adatközlők kiválasztása során helybeli segítőkre támaszkodva arra törekedtem, hogy a mintába a lakodalmi étkezés lebonyolításában, a különböző feladatokban részt vevő szereplőktől (tapasztalt lakodalmi szakácsasszonyoktól és a helyi főszakácstól) szerezzek információt. Az így megismert tényeket igyekeztem alátámasztani az e témában fellelhető szakirodalommal.

Elődleges feladatnak a helyi lakodalmakban¹ főző asszonyok csoportjának alapos megismerését tartottam. Hiszen előbb tisztán kell látni e munkaszervezet felépítését, a lakodalmas főzés egyes aspektusainak hatását, hogy a kutatás során felvetődő kérdéseket felvázolhassam. Lényegi eltérést nem látok a következő szavak tartalmában: *konyhások, szakácsasszonyok, szakácsnők, főzőasszonyok*, így ezeket a tanulmányban szinonimaként használom.

Az általam vizsgált munkaszervezet jelen pillanatban szorosan kapcsolódik a falu társadalmi helyzetéhez, ezért vázlatosan bemutatom Újirázt, ahol a terepmunkát végeztem. „Újirázt a váradi káptalan telepítette 1912²-ben. A Békés megyéből ide érkező száz telepescsalád földnélküli, a káptalani birtokokon bérmunkásként dolgozó emberekből állt. A káptalan minden családnak négy és fél kat. hold szántóföldet, belsőséget és legelőt biztosított. Ez a terület az I. világháború előtt Bihar vármegye alföldi része volt, az itt termelt mezőgazdasági termékek a kelet-bihari régió ellátását voltak hivatva biztosítani. A régió központja Nagyvárad volt”.³ Az 1920-as trianoni döntés után, az 50 km-re fekvő Nagyvárad a román királyság fennhatósága alá került, így Újiráz elszakadt természetes felvevőpiacaitól. A határmódosítás miatt elvesztette azt a nagyvárost is, melynek vonzáskörzetébe tartozott.⁴ Ennek következtében megváltozott a falu kulturális és gazdasági

* A tanulmány teljességében megjelent: Bali János-Máté György (szerk.) (2008): *Sütőspecialisták. Néprajzi dolgozatok a táplálkozás köréből*. Budapest, ELTE BTK Néprajzi Intézet.

¹ „[...] az egész család, a rokonság, a szomszédság, a falu, a közösség ünnepe, kiemelkedő jelentőségű közös esemény, amely komoly és víg, hagyományos és új, egyéni és közösségi részekből, ütemekből, összetevőkből állt. Alkalmat adott a tömeges megmozdulásokra és a személyiség széles körben való megnyilvánulására.” (Tárkány Szűcs 2003: 368.)

² Béres-Süli-Zakar könyvében 1911-ben telepítették Újirázt. (1990: 50.)

³ Kiss 2002: 91.

⁴ Kiss 2003: 45.

kapcsolatrendszere. „Tovább növelte a térség elszeparálódását az 1949/50-es években kialakított megyerendszer is, melynek következtében Hajdú-Bihar megye déli része nem tartozik egyetlen város vonzáskörzetébe sem.⁵ Ezzel a döntéssel Újiráz a megye periferiájára szorult. Ebben az időben indult meg a falusi munkaképes lakosság városokba költözése. Így a falu lakossága napjainkra fokozatosan elöregedett”.⁶

1. kép. Újiráz Hajdú-Bihar megye periferiáján
(Készítette: Kárpátia Térképműhely Kft. 2006.)

Azt a tényt is hangsúlyozni kell, hogy a helyzetekhez mindenkor rugalmasan viszonyuló fiatal nemzedékek folyamatosan elvándorolnak a faluból, így nem vesznek aktívan részt az adott település közösségi eseményeiben, és nem tanulnak bele a hagyományozódás technikáiba. Ezáltal megszakad a tradíciók továbbörökítése. E negatív hatások ellenére a településen mégis létezik egy jellegzetes közösségi csoportosulás, ez a lakodalmi ételkészítés céljára szerveződő közösség. Ez a kis csoport olyan településeken még megtalálható, ahol a lakodalom egyik fő eseményét, a főzést a házigazda még nem bízta (hivatásos) vendéglátókra, és ahol a közösség még ki tud állítani tapasztalt, erős munkabírási asszonyokat.

Bár az anyagi kultúrán belül az egyéniség vizsgálata elhanyagolt terület, mégis fontosnak tartom ezt a kérdéskört, jelen esetben a főszakács jellemzését leírni, annak a személynek a bemutatását, aki egységet teremt a vele együtt dolgozókkal. Képes a csoportját irányítani úgy, hogy a lakodalomban jelenlevő heterogén közösség ízlésének megfelelő ételek kerüljenek az asztalra. Ezek az ételek az adott pillanatban a közösség által elvárt legmagasabb mércének felelnek meg. Az egyéniség tehát létezik, lényege abban rejlik, hogy ezt az összetett célt meg tudja valósítani. Ez a személy maga a főszakács, aki a közösség elvárásainak, ízlésének a lehető legjobban eleget tesz.⁷

⁵ „A megyeszékhely 80 km-re, a legközelebbi megyei város 40 km-re található. A Békés megyei székhely 50 km-re fekszik. A nagyobb települések Békésben jóval közelebb vannak. Mivel a tömegközlekedést is megvéstették, a közeli Békés megyei városokat közvetlenül nem tudják elérni. Ez fokozza az elzártságot, megnehezíti az ingázást.” (Kiss 2002: 91.)

⁶ Kiss 2002:91. Újiráz népessége 1970-ben: 1172 fő, 1990-ben: 781 fő, 2001-ben: 665 fő, 2007-ben 678 fő (KSH; Önkormányzatok információs adatbázisa és portálja).

⁷ Az egyéniségkutatásról többek között: Dégh 1960; Ujváry 1965; Voigt 1977; Ortutay 1978; illetve Romsics 1998.

20. század végi változások Újirázon

Több kutató foglalkozott már az esküvői, lakodalmi szokások és az étrend⁸ átalakulásával, megváltozásával. Ebben a részben csak azokra az elemekre helyezem a hangsúlyt, amelyek szervesen kapcsolódnak ahhoz az értelmezési kerethez, amelyben a lakodalmi ételkészítés és az e köré szerveződött csoport elhelyezhető s megfigyelhető.

Sárkány Mihály 1983-ban megjelent tanulmányában a jelenkori lakodalomra vonatkozóan az alábbi szempontok kiemelésével hívta fel a figyelmet:

1. A lakodalom időtartama, időpontja, az események változása.
2. A helyszín megváltozása (főzés, lakodalom).
3. A résztvevők, a lakodalmak mérete.
4. Az étrend és az elkészítési módok megváltozása.
5. A lakodalom anyagi vetülete. Ki finanszírozza az eseményt, a rokonok mivel járulnak hozzá?
6. Funkciók.

Ezen aspektusok vizsgálata mentén hitelesen ismerhetjük meg azokat a változásokat, amelyek maguk után vonják a munkaszervezet átalakulását. Ezt a vizsgálatot elvégeztem, és ennek eredményeként megállapítható, hogy Újirázon erőteljes gazdasági és társadalmi átalakulás ment végbe az elmúlt tizenöt-húsz évben, és a település a sokszorososan hátrányos falvak sorába sodródott. Közösségi szerkezete megbomlott, így *„kevésbé képes megőrizni lokális kultúráját, mint a nagyobb, de változásokat helyi szinten integrálni képes falvak”*.⁹ Így társadalmi viszonyok terén jól áttekinthető, rendezett közösségről már nem beszélhetünk. Az ott lakók részéről a hangsúly az egyéni alkalmazkodási stratégiák kialakulására és működésére összpontosul. Ez nemcsak a gazdálkodási módokban nyilvánul meg, hanem az élet számos más területén is, például az emberélet természetes fordulójához kapcsolódó szokásokban, így a házasság, illetve lakodalmi szokáskörben is tetten érhető. Mindig van a helyi közösségekben olyan réteg, akik ragaszkodnak bizonyos korábbi értékekhez, normákhoz, évek, évtizedek óta bevált módszerekhez, míg mások egyéni megoldásokat keresnek. Viszont a változások, ha eltérő ütemben is, de mindenkire hatnak.

Általánosságban elmondható, hogy a lakodalom mérete, tehát a meghívottak száma a család vagyoni helyzetétől függ. Újirázon már rendeztek 240–280–300 fős lakodalmakat is, de ez a nagyság csökkenőben van, a gazdasági természetű okok miatt is. Adatközlőim elmondása szerint *régi, hagyományos lakodalomnak* az számít, ha az kb. 200–300 fős, a lakodalmi főzés már kedden vagy szerdán

⁸ Többek között: Molnár Mária, 1965; Novák-Ujváry, 1983; Sárkány, 1983; Széman, 1983; Bakó, 1987; N. Bereznai, 1992; Balázs, 1994; Bodnár, 1997; Kisbán, 1997a és 1997b; Bádi, 2000; Györgyi, 2001; Antusné Ercsényi, 2001.

⁹ Kiss 2002: 90–91.

elkezdődik, és a szombati napra külön szakácsasszonyokat fogadnak. A lakodalmi ételek sorában régebben kiemelten fontos szerepet szántak a lakodalomra sült kemencés kalácsnak, amelynek az elkészítése is igényelte a jól működő munkacsoportot.

Itt is érvényesül az a megállapítás, hogy tájanként különböző ízlésvilág, ételsor alakult ki, ami generációkon keresztül öröklődött, hol engedve a külső hatásoknak, hol nem. A változás több tényezőtől is függ. A lakodalmi ételsor változása maga után vonja a főzőasszonyok feladatát, a munkaszervezet átalakulását, hiszen egy másfajta étel elkészítése más technikát igényel, az is előfordulhat, hogy például nincs szükség annyi asszonyra, vagy éttermi étkeztetés esetében egyáltalán nem tartanak igényt a helybeliek munkájára.

A lakodalmi főzés működése és sajátosságai Újirázon

A társasmunkák néprajza négy nagy csoportot különít el:

1. gazdasági szükség következtében létrejött,
2. szórakozás miatt létrejött,
3. rituális célokat elősegítendő és
4. külső organizációs hatásra létrejött társasmunkák.¹⁰

A házasságkötéssel kapcsolatos közösségi munkát egyik kategóriához sem lehet kizárólagosan besorolni, mert egyidejűleg mind a négy kritériumnak megfelel. Amikor felállították ezt a modellt, akkor a kutatók még nem vizsgálták a társadalmi viszonyokat a lakodalmi konyhán dolgozók között. Így a lakodalmi főzés egyrészt a rituális célokat elősegítő társasmunkák közé tartozik, hiszen „az emberi élet egyik legnagyobb eseményéhez, a házasságkötéshez, illetve a vele kapcsolatos lakodalomhoz fűződő társaságban végzett munka”.¹¹ Másrészt gazdasági szükség-

¹⁰ Szabó 1967: 21–22. A közösségi alapon szerveződő csoportot Szabó László munkaszervezeti rendszere alapján értelmezem. Fontos azonban megemlíteni, hogy a szakácsasszonyok munkaszervezeti formáját még nem vizsgálta kellő alaposítással a néprajztudomány, így pontos terminológiát sem dolgozott ki rá. A korábban használt szakszavak legtöbb esetben a mezőgazdasági munkákkal kapcsolatosak (aratás, cséplés stb.), illetve az egyéb társasmunkákra jellemzőek (kukoricafosztás, fonás, házépítés stb.). Ám ezek nem merev kategóriák, tájanként is változhatnak a kifejezésük és az értelmezésük is (pl.: kalács, segítség, móva, koceta). Tehát az általam vizsgált tevékenységi típusokat nehezen lehet a fentebb említett okok miatt besorolni egyértelműen az említett kategóriákba, így nem is erőltettem rájuk azokat, mivel önmagukban egyikük sem fedti le, így a legtöbbször „összedolgoztam” e fogalmakat. Kutatásom jelenlegi szakaszában ezért egy már meglévő szakkifejezési szokásból merítettem, nem zárva ki a későbbiekben a szükséges korrigálást.

¹¹ Szabó 1965: 34.

ként is értelmezhető, mert ha hivatásos vendéglősökre bíznák az ételek elkészítését, az anyagiak meg is duplázódhatnának.¹² Illetve, ha a munkák során nem elegendő vagy nem kielégítő a család, a szomszédság segítsége, akkor a segítségnyújtók körét kibővíthetik specialistákkal.¹³

A recens adatokból az derült ki, hogy Újirázon többféleképpen rendezik a vendégek étkeztetését a lakodalom napján:

1. Kis- vagy nagyobb létszám esetén is fogadhatnak vendéglőst, aki saját embereit viszi magával, illetve étteremben tartják az étkezést.
2. Családi munkával szervezett főzésről beszélhetünk, ebben az esetben maximum 100 főre számítanak.
3. Míg nagyobb létszám esetén a közösségből szervezik a lakodalmi *konyhásokat*¹⁴ egy specialista vezetésével, aki a főszakács.

Tanulmányomban először a 2. pontban említett családi munkával levezenyelt főzést tárgyalom röviden, majd az utóbbi, 3. típus kifejtésére térek ki részletesen.

A család munkaerejére akkor van szükség, ha a meghívott személyek száma 50-60 fő, de legfeljebb 100 vendég. A család tagjainak nemétől, korától, szakértelmétől függ a családi munkakör nagysága és milyensége.¹⁵ Ebben a viszonyban is kiemelkedik tudása, tapasztalata alapján a rokonok közül egy asszony, aki irányító szerepet kap. Ez nem minden esetben maga a háziasszony, tehát a vőlegény vagy a menyasszony édesanyja. Mégsem beszélhetünk élesen elkülönülő alá-fölé rendeltségről, hiszen az együtt dolgozó nők mint egyes családok képviselői lépnek fel, s kerülnek kapcsolatba egymással.¹⁶ A gazdasszony és családja, a menyek, sógornők, igyekeznek elvégezni a fizikai munka jelentős részét, de szükség esetén támaszkodhatnak más rokonok, leginkább szomszédok segítségnyújtására,¹⁷ vagy alkalmazhatnak „hivatásos” szakácsasszonyokat és mosogatókat. Újirázon a legtöbb családnál a szomszédságnak van jelentősége, természetesen a haragosok kivételével. Egyeseknél a rokonsági és műrokonsági kapcsolatokat súlyában, jelentőségében meghaladhatja a szomszédság.¹⁸ Ezen társasmunkák szervezetét a közösség tagjainak egymáshoz való vérségi, műrokonsági, lokális és emberi viszonyai alapvetően befolyásolják.¹⁹ E tényezőket a továbbiakban ismertetem.

¹² „100 fő alatt nem is nagyon hívtak szakácsot, akkor megfőztek közösen, mert nem akarták olyan nagy költségbe verni magukat.” (Saját gyűjtés. Breskovics Bettina közlése, Újiráz, 2004.)

¹³ Szabó 1965: 36.

¹⁴ „Fontos szerep jutott a szakácsasszonyoknak, akik, akárcsak a zenészek is, fizetett alkalmazottak voltak.” (Tárkány Szűcs 2003: 372.)

¹⁵ Szabó 1997: 265.

¹⁶ Szabó 1997: 285.

¹⁷ Kiss 2002: 99.

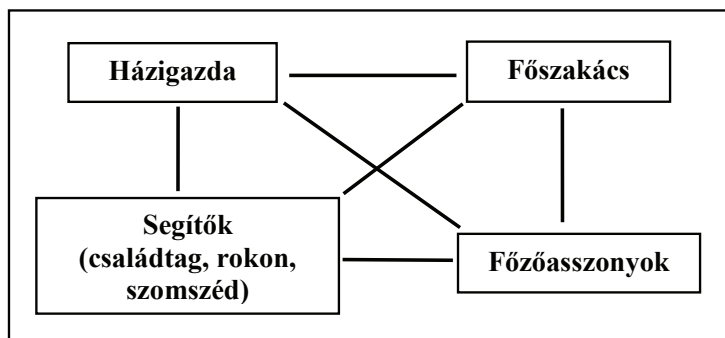
¹⁸ Szabó 1997: 284.

¹⁹ Szabó 1997: 285.

A főzőasszonyokra akkor van leginkább szükség, ha 100 fő felett rendeznek lakodalmat, és nem akarja a házigazda, hogy a családtagjai dolgozzanak. Azzal is számolnak, hogy egy család saját munkaerejére támaszkodva nem tudja egyedül elvégezni a munkát, csak ha a család saját körét átlépi.²⁰ Ilyenkor áll össze egy olyan lokálisan szerveződő csoport, aminek célja valamilyen tevékenység lebonyolítása, ebben az esetben a főzés. Tehát az erre az alkalomra együttműködő szakácsasszonyokat *akcióközösségnek*²¹ is hívhatjuk. Ez a munkaszervezet organikus képződésű, hiszen a közösség belső ereje, az élet természetes folyamatában, külső beavatkozás nélkül alakította ki.²² Vezetőjük egy specialista, a főszakács, de előfordulhat olyan eset is, hogy átmenetileg az irányító szerepet átveheti valamilyik másik, kellő rátermettséggel rendelkező asszony.

Tehát a vendégsereg ellátásában a legnagyobb feladat a főzőasszonyokra, szakácsnőkre hárul. Az ő munkájukat nagyban segíti, ha a házigazda biztosítja a feltételeket, hogy zökkenőmentesen folyjon le a majd egy héten át tartó felkészülés a szombati lagzira. A lakodalom többi ceremóniájának levezetője a vőfély, de jelen tanulmányban a feladatait nem tárgyalom. A konyhások és a vőfély kapcsolata laza, esetleges, nem feltételezik egymást.

Az 1. számú ábrán egyértelműen látszik, hogy a lakodalmi étkezés lebonyolítása érdekében kapcsolatba kerülő emberek „szervezeti felépítése” nem szigorúan lineáris és nincs közöttük szigorú hierarchikus rend, hanem kiegészítik egymás munkáját. Habár a házigazda döntésére kerülnek kapcsolatba ezek az emberek, mégsem ő minden esetben az irányító. A továbbiakban, a házigazda kivételével, a résztvevők bemutatása következik.

1. ábra

A munkavégző csoport tagjainak viszonyai a lakodalom szombati ételkészítése kapcsán

²⁰ Szabó 1997: 265.

²¹ Szabó 1997: 264.

²² Szabó 1997: 277.

A munka irányítása, a főszakács személye

Az 1980-as évek végéig több olyan év is volt Újirázon, amikor 6-8 lakodalmat tartottak. Ekkor több asszony is elvállalta a vezető szerepet, de általában egymás riválisai voltak. 2004-ben Újirázon két főszakács élt, de napjainkban már csak a fiatalabbik jár el lakodalmakba főzni. Személyes tulajdonságaikat röviden az alábbiakban foglalhatjuk össze: szeretniük kell főzni, egyben kell tudniuk tartani a konyhán dolgozókat, át kell tudniuk adni a nagytételben való főzés fortélyait. Hátározottnak, rugalmasnak, gyorsnak kell lenniük, ezeken kívül megbízhatónak, elhivatottnak és motiváltnak. Nem utolsó szempont, hogy a közösség által megbecsültek, népszerűek legyenek. Végül fontos, hogy jó kommunikációs képességekkel és helyzetfelmérő és problémamegoldó készségekkel legyenek megáldva.²³

Fogadása

Amíg évente 6-8 lakodalmat tartottak a településen, az esemény előtt már fél évvel lefoglalták a kultúrházat, illetve szóban megegyeztek a főszakáccsal a lagzi helyéről és időpontjáról. A házigazda vagy a két család elmondta az igényeket, közösen megbeszélték a részleteket: lakodalom típusa, meghívott vendégek száma, ételsor összeállítása stb. Kiszámolták az ételekhez szükséges alapanyagok mennyiségét, és megállapodtak, hogy milyen feltételeket biztosítanak a szombati főzéshez (edényekre, nyersanyagra, helysége, üstházra, fűtőanyagra stb. vonatkozóan). A főszakács rendszerint igazodik a háziak, a felfogadó feltételeihez, s ez a magatartásán is meglátszik.²⁴ Ha a család szeretne valamilyen különlegességet (hidegtálat, sülteket éjfélkor), akkor azt már külön rendelik meg étteremből. A házigazda a lehetőségekhez mérten igyekszik megfogadni azokat az asszonyokat, akikkel szívesen dolgozik együtt a főszakács, hiszen egyszerű úgy irányítani egy csoportot, ha mindenki tudja a dolgát, teszi a feladatát.

Fizetsége, szerepköre, felelőssége

Ha megfogadják a főszakácsot szombatira, akkor előre megállapodnak a díjazásban, ami ilyenkor kivétel nélküli pénzbeli és élelembeli juttatás. Gyakorlatilag

²³ A főszakács további tulajdonságait lásd a 2. sz. mellékletben.

²⁴ Szabó 1997: 268.

a bér munkájáért óradíjat kap, ez 2004-ben 250 Ft/óra körül volt. Vagy olyan megoldásra is volt példa, hogy 15-20 ezer forintot kapott a szombat reggeltől vasárnap reggelig tartó munkaidőre. Ha rokonnak megy el főzni, akkor az egész heti sütésbe besegít, és a szombati napot is ő vezényli le, de pénzbeli juttatás nélkül.

A főszakácsnak ott a birodalma, ahol főz. Ő felel az ételek minőségéért és ezzel a ház becsületéért. „Így csak jó hírben álló, idővel szinte »hivatásos« szakácsnévá vált főzőasszonyt kérnek meg, amilyen egy-kettő van egy faluban”.²⁵

Akkor is ő felel az ételekért, ha történetesen az egyik főzőasszony hibájából történt meg a baj. Ha leégett a pörkölt, ha zavaros lett a leves, vagy ha elsózták a főtt krumplit. Volt olyan eset, amikor rá kellett szólni az asszonyra, hogy figyeljen már oda, mert leég a pörkölt, vagy amikor a táncparkettről kellett visszahívni, mert lassan órák óta ott ropta. „Mer’ nem azt kérdezik, hogy kinek égett le, ki vót a szakács? Mer’ az vót a szakács, aki elvállalta”.²⁶ És hogy mi lenne a retorzió? Azt senki sem tudja, ugyanis olyan még nem történt Újirázon, hogy ne lett volna lakodalmi vacsora. A főszakács szerint, talán soha nem hívnák el többet főzni...

A konyhások és más kisegítők

A legtöbb esetben a főszakács keresi meg a konyhásokat, hogy menjenek neki segíteni a lakodalomba főzni. A segítő a család szomszédjai, akik a süteménykészítésben vállalják a legtöbbet. Ők nem minden esetben főznek szombaton, de a lakodalomban részt vesznek.²⁷ Az alábbiakban csak a főzőasszonyok csoportját jellemzem.

Főzőasszonyok

Azon asszonyok csoportja²⁸, akik a még meglévő hagyományos lakodalmi főzést²⁹ lebonyolítják. Létszámuk a meghívott vendégek függvényében változik, 4-től akár 10 főig is terjedhet. A társadalom által meghatározott pozícióktól független az

²⁵ Szabó 1965: 35.

²⁶ Saját gyűjtés. Zatykó Józsefné közlése, Újiráz, 2004.

²⁷ A lakodalmi konyhán tevékenykedők tulajdonságait, képességeit, kompetenciáit a 2. sz. melléklet táblázata foglalja össze. A lakodalmi tisztségeket betöltőknek nincs különösebb jelvénye (kivétel a vőfély), a család, a közösség részéről csak annyi az elvárás, hogy tiszta ruhában, a férfiak megborotválkozva jelenjenek meg.

²⁸ Lásd „nemek szerinti munkamegosztás” (Szabó 1997: 280–282.)

²⁹ Értelmezését lásd az első fejezetben, a lakodalomban résztvevők változása c. részben.

asszonyok konyhai részvétele, itt ugyanis csak a főzés iránti szeretet számít, a kellő kitartás és a megfelelő fizikai kondíció.³⁰ Egy dologban minden általam megkérdezett szakácsasszony egyetértett: legfeljebb 55 éves korig lehet ezt a megerőltető, nagy fizikai kondíciót igénylő munkát elvállalni.³¹ Megfigyelés szerint a főzést elvállaló asszonyok többsége valamilyen magánéleti nehézséggel küzdött (özvegy, rossz házasság, nehéz anyagi körülmények stb.), és valószínűsíthető, hogy e nehéz munkával kompenzálták a közösségben a helyzetüket. Ezzel a kiemelkedő tudásukkal, képességükkel váltak nélkülözhetetlen közösségi tagokká a falu társadalmában.

Konyhások felfogadása

A munkaszervezetek rendelkeznek ún. funkciókkal, amelyek szervesen illeszkednek be az egész munkaszervezetbe, annak elidegeníthetetlen részei.³² Így itt kell megemlíteni a munkába nevelést, mint ilyen funkciót. A főzésre jellemző, hogy a leány a legtöbb esetben a családi háztartásban anyjától, nagyanyjától tanul meg főzni. Ebben az esetben „a munkába nevelés általában az utánpótlás, megfigyelésen alapszik, s csak ritkán vagy durva hiba esetén mutatják meg a helyes technikát”.³³ Később a fiatalasszonyok már részt vehetnek a lakodalmi konyha munkáiban, ha rendelkeznek kellő tapasztalattal, és itt leginkább az otthoni főzésben való jártasságot, helytállást tekintik mérvadónak.³⁴ A főzést szeretni kell, és a munkát önként vállalni. „Én csak úgy éreztem jól magam, ha kint vagyok a konyhában”.³⁵ A közös munkaalkalmak „fontos helyei a munka szokásai, a munka technikája, módja stb. hagyományozódásának. Itt a közösség különböző tagjai az együttműködés során kicserélik tudásukat, megismertetik egymással a legcélszerűbb eljárásokat, s így az egyéni vagy családi körben elszigetelten élő tudásanyag közösségivé válik”.³⁶ Ha szóba is jönnek az újabb technikák, receptek, praktikák, változtatni, módosítani az ételek elkészítésében a lakodalom napján már nem lehet, az egyébként is csak a főszakács hatáskörébe tartozhat.

³⁰ „Itt bárki beállhat, ha kellően hozzááll, hogy ő azt igenis végigviszi, csinálja, és volt már, aki föladta. Hogy azt mondta, hogy küldjétek bárhova, csinálók bármit, de én bent nem leszek.” (Saját gyűjtés. Breskovics Bettina közlése, Újiráz, 2004.)

³¹ Lásd „korok szerinti munkamegosztás” (Szabó 1997: 271–273.)

³² Szabó 1997: 278.

³³ Szabó 1968: 129.

³⁴ Újiráz esetében nem létezik, hogy ne derüljön ki valakiről, hogy nem tud főzni.

³⁵ Saját gyűjtés. Nacsa Andrásné közlése, Újiráz, 2004.

³⁶ Szabó 1968: 127.

A megfelelő munkatempó elsajátítása és betartása egyaránt fontos minden munkaszervezeti típusnál, a konyhásoknál is, függetlenül attól, hogy kinek végzik a munkát és milyen szándékkal.³⁷ A főszakács, de más asszony is figyelmeztetheti a társát, ha az valamiben elmarad, nem figyel stb. A munkamegosztás, ritka kivételek esetében, képességek szerint alakul. Lényeges, hogy a tevékenységnek mint egységes folyamatnak az összehangolt széttagolása ellenére, a munka továbbra is egységes maradjon.³⁸ Ez függhet a személy képességétől, jártaságától, a hozzáállásától és a munkában való tapasztalatától. Hiszen „[a]hol a munka közösségi formái elevenen élnek, ott a munkahagyományok, munkamód-szerek öröklődése biztosított”.³⁹

Természetesen a külső hatásokkal, az egyéni hozadékokkal, ha nem is élesen, de lassan változnak a módszerek, főzési eljárások. Addig marad fent a folyamatosság, amíg a közösség ezt igényli. Gunda Béla megállapítja, hogy „a néphagyományok elsősorban a közösségi jellegű megnyilatkozások és intézmények keretében maradnak meg, ott élnek tovább. Ahol a közösség elvesztette az ellenőrző szerepét, ott a hagyományok napjai meg vannak számlálva”.⁴⁰

A főzőasszonyok általában olyan csoportot hoznak létre, „ahol a közösség tagjai vagy bizonyos csoportjai (lokális, vérségi, vagyoni) a közösség egy tagjának (családjának) kölcsönösségi alapon munkát végeznek”.⁴¹ A faluközösség bármely tagja visszahívhatja a megsegítettet a következő lakodalomba, a közösség többi tagjaival együtt.⁴² Megszólításuk lényege, hogy vagy a gazdasszony, vagy a főszakács személyes szóval kéri fel a már ismert asszonyokat, hogy a lakodalmi főzésben segítsék meg őt.⁴³ Ez az alábbi mondatokkal történhet: „jössz a konyhára?” vagy „jössz segíteni a lakodalomba főzni?”, meg „leszel konyhás, jössz?”⁴⁴

³⁷ Szabó 1968: 130.

³⁸ Szabó 1997: 275.

³⁹ Szabó 1968: 132. De ez a továbbhagyományozódás kérdéses Újiráz esetében.

⁴⁰ Gunda Béla: *Társadalmi tényezők és a népi műveltség alakulása*. Erdélyi Helikon. XVII. 7. 373–384., idézi: Szabó 1968: 132–133.

⁴¹ A lakodalmi ételkészítés céljára létrejövő közösség szerveződése egy-két kivétellel megegyezik a „kaláka” címszóval. (Szabó 1997: 270.)

⁴² Szabó 1997: 270.

⁴³ Szabó 1997: 274. Illetve: „Hát olyan nagyon kevés van, aki azt mondja, hogy de én szeretnék menni a konyhára. Olyan, hogy na úgy, csak azt, hogy érzi, azt hogy kötelessége, mer’ most ha ő is segített neki, vagy amúgy, akkor azt neki vissza kell segíteni. Ha viszont pénzér hívja, akkor viszont az motiválja, igenis ezér’ én fizetést kapok, és ezt meg kell csinálni.” (Saját gyűjtés. Jantyik Györgyné közlése, Újiráz, 2004.)

⁴⁴ „Amikor egymásnak szoltunk, amikor a gyerekek lakodalma volt, akkor elmentem, és megkérdeztem, hogy lesz kedved a konyhán dőgozni, jössz a konyhára? Akkor megmondta, hogy tud jönni, vagy nem tud, vagy akar, vagy valami.” (Saját gyűjtés. Zatykó Józsefné közlése, Újiráz, 2004.). Olyan is előfordult, hogy még a meghívás előtt tudtak a lakodalomról, és önként jelentkeztek segítségnek.

A konyhások feladata, díjazása

Sok esetben ugyanazok az asszonyok segítenek a szombati főzésben, mint akik a heti süteménykészítéskor is jelen vannak. Az alábbiakban csak azokról szólok, akiket felkértek úgymond elhívásra, hogy vállalják a munkát a lakodalom napján.

A szombati étkeztetés két időpontra esik: az ebédre, amit 12 és 13 óra körül tartanak, és amin csak a legközelebbi családtagok, rokonok vesznek részt, legfeljebb 80-100 fő. A másik alkalom a lakodalmas vacsora, ami este 7-8 óra tájban kezdődik, és a résztvevők száma akár a 300 főt is elérheti. Ha egy szakácsasszony részt vesz mind a két eseményen, az körülbelül szombat reggel 8 órától vasárnap hajnali 3-4 óráig tart, eközben egyszer biztos van alkalma hazamenni, mert a szakácsstánc előtt átöltöznek. Ha készpénzt kapnak (ez mindig szituációfüggő, a felek döntik el), akkor órabérben fizetik meg őket, vagy a megmaradt ételekből mindenki bőségesen vihet haza, hogy másnap ne kelljen főznie, illetve ne romoljon rá a házigazdára a fölösleg.

Egyéni stratégiák figyelhetők meg, hogy ki, hogyan készül fel a kimerítő főzésre. Visszaemlékezések szerint az egyik főszakács a feszültségét főzés közben némi alkohollal oldotta: „mikor már felidegelték annyira, akkor azt mondtuk, hogy füstöl az üstház vagy a kályha. Ő olyankor rácsapta egy felessel. Konyakkal. Hát nagy ideggel járt az! Mer’ mindenki akart dirigálni, mindenki, de nem a konyhások ám, hanem úgy, akik jöttek. Vendégek is, hogy azt nem így szoktuk, hogy azt nem úgy szoktuk...”⁴⁵ A jelenlegi főszakács az idegesség miatt péntek este már nem bír vacsorázni,⁴⁶ és napközben is csak folyadékot iszik. Illetve a megszokott heti fizikai munkáját úgy osztja be (a kapálással, jószág tartással járó teendőit), hogy kevesebb munkát végez, így fizikailag is jobban bírja a hétvégét. A főzőasszonyok elmondása szerint úgy lehet erővel győzni ezt a nehéz munkát, ha alig esznek, és csak vizet vagy gyümölcslevet isznak a szombati napon.⁴⁷

Szombaton már nem foglalkoznak süteménykészítéssel. Reggel kezdik a főzni-valók összeállítását, a héten összeszedett, kölcsönkért üstöket felállítják a művelődési ház melletti konyhában. Délelőtt az ebéd, majd a vacsora előkészítésében segítőtök nevezhetjük elemi munkacsapatnak, mert csak annyi és olyan asszo-

⁴⁵ Saját gyűjtés. Nacsa Andrásné közlése, Újiráz, 2004.

⁴⁶ „Valahogy az emberben benne van, hogy idegesít, hogy jaj, istenem, elég lesz-e, jó lesz-e mindenkinek? Meg utána is, mán mikor vége van, ugye a szagok, ezt is kóstolok, azt is. Amikor már megvacsoráznak a többiek, utána már valahogy nem is kívánom a kaját.” (Saját gyűjtés. Jantyk Györgyné közlése, Újiráz, 2004.)

⁴⁷ Az egyik asszony szerint például: „Egy jó beevés úgy lefárasztja az embert, hogy egyszerűen olyan álmos lesz, mer’ egész héten talpon volt, fáradt. Ezért kínosan ügyelek arra, hogy egész héten én csak gyümölcsleveket iszogatok.” (Saját gyűjtés. Nacsa Andrásné közlése, Újiráz, 2004.)

nyokból áll, amennyi a munkafolyamat (pl.: zöldségpucolás) elvégzéséhez feltétlenül szükséges.⁴⁸ Az előkészületek után a további teendőt már a menüsor határozza meg. A főzőasszonyok és a segítők kiegészítik egymás munkáját, hiszen csak így lehet gördülékenyen levezényelni egy lakodalmat. A konyhához szorosan tartozó munkákért a főszakács felel, a konyhán kívüliekért pedig a házigazda és a gazdasszony. A sokszor rokonokból kikerülő segítők terítenek, pakolnak, rendeznek, illetve a lakodalmi felvonulók között osztják, kínálják a süteményeket, kalácsokat.⁴⁹ Ebéd után többen is mosogathatnak: a családból, rokonságból, de fogadhatnak külön mosogatóasszonyt is, bár ez leginkább a vacsora után jellemző. Délutánra már csak a konyhások maradnak, akik elkezdik az ételek készítését. A főszakács szeret azokkal az asszonyokkal dolgozni, akikkel már több alkalommal is együtt volt. „Mer’ azé az is nagyon jó érzés, mikor minden megszokott. Na most én ezt jól ismerem, evvel már többször vótam, és ha az jön, az mán tudja eleve, hogy énnekem mi a menetrendem, nem kérdezetgi, hogy na most ezt hova tegyem, evvel mit csináljak, avval hogy. Hanem áll oda és csinálja”.⁵⁰

14 óra körül fel kell tenni főni a levest, hogy 20 órakor tálalhassanak. Amikor a levesbe már félig fő a tyúk, akkor teszik fel a pörköltnek valót. Minden üstért egy asszony a felelős, aki a pörköltet kavarja addig, míg az meg nem fő. Ha nagyon meleg van a konyhában, akkor úgynevezett váltóست alkalmaznak. Előre megbeszéli két asszony, hogy melyik üstnél fognak állni, és váltják egymást estig.⁵¹ A vacsora előtt az elkészített salátát (pl.: csalamádét, uborkát) kistányérokra tálalják. A főétel tálalása előtt felgyorsulnak az események: helyet kell készíteni a levesestálaknak (6 főre számítanak 1 tál levest), leszűrni a csigatésztát (tálanként 2 összmaréknyit), a levesben főtt zöldségeket tányérokra feltenni, előkészíteni a merőkanalakat. Ilyenkor teszik félre az egybe megfőtt kakast, hogy azt majd éjfélkor a vőfély felszolgálja az ifjú párnak. A kakast különösen tálalják: tálcára helyezik, feldisztik zöldségekkel, lábait becsomagolják szalvétával vagy fénys

⁴⁸ Szabó 1997: 267.

⁴⁹ Külön dolgozat tárgyát képezhetné a kalácssütés problémaköre a vizsgált településen, mert a helyiek szerint semmi nem jobb a kemencében sült ételnél, illetve nem tartják igazi lakodalomnak azt, amelyikben nincs házi, kemencés kalács, de mivel a legtöbb búbos kemence már tönkrement, illetve lebontották, és egyre kevesebben értenek hozzá, kénytelenek felhagyni e szokással. Többnyire nem fogadják el a gázsütőben sült kalácsot lakodalmi kalácsnak. Nem célja a dolgozatnak, hogy a különféle formákat, a funkciót, az emberélet fordulójához való kapcsolódását bemutassa. Erről bővebben lásd: Bódi 1992 és 1997. A süteményekről, kalácsról még: Kisbán 1997c. Az 1. sz. melléklet táblázatából megtudhatjuk a lakodalmi kalács alapanyagainak arányait 240 főre.

⁵⁰ Saját gyűjtés. Jantyik Györgyné közlése, Újiráz, 2004.

⁵¹ „Vót olyan meleg, hogy két üst között állni, mer az én üstházam is égett, a hátam mögött is, bizony föladta a leckét, mert mindenütt csurgott a víz rólunk. Úgyis csináltuk, hogy váltottunk, de akkor csak az a kettő volt annál az egy üstnél. Előre megmondtuk mindnyáján, hogy na itten én meg te. Akkor párba álltunk és váltottuk. Kiment szellőzködni, akkor vissza, megint csere. Nagyon kinosan ügyeltünk a dógokra, és nem is engedtünk oda mást, mert akkor nehogy odaégesse, és akkor ránk...” (Saját gyűjtés. Zatykó Józsefné közlése, Újiráz, 2004.)

papírral, a fejét kidíszítik és mindenki láttára így kínálják fel az ifjú párnak. A menyasszonynak és a vőlegénynek mindenképpen ennie kell belőle, ha csak a szárnyából csípnék le egy darabot, az is elegendő.⁵²

A főétkezés előtt a főszakácsnak ki kell adni az utasítást, hogy a süteményeket szedjék le az asztalokról, rakják ki a sőtartókat, szeleteljék a kenyereket, a vendégek foglaljanak helyet. Ha előre megegyeztek, akkor a vőfély talál először a párnak. A leves után a birkapörkölt következik (6 főre 1 tál), majd a vacsora után feltálalják a süteményeket, tortákat és a kávé. A konyhában következik a mosogatás. Ekkor kezdik sütni az éjfélikor feltálalandó ételeket: borsos sóval meghintett főtt csirkehúsokat, hurkát-kolbászt, fasírtot. Igény szerint ekkor készítik elő a vendéglőben vagy otthon elkészített hidegtálakat, salátákat. Ha mindennel végeztek, a süteményeket is kihordták, akkor mindenki siet haza megfürödni, átöltözni és ki-ki a legszebb, kikeményített kötényében igyekszik vissza a szakácstáncra. Ekkor a vőfély behívja a konyhásokat a terembe. „A vacsora fényét s a tréfás hangulatot nagyban emeli a szakácsasszonyok tánca. Így egy tánc erejéig azok is részesülhetnek a mulatságból, akik egyébként a munkával vannak elfoglalva a lakodalom idején”.⁵³ Ez olyan tánc, amit csak a szakácsasszonyok és a konyhai segítők járnak. Az emlékezet úgy tartja, hogy az 1950-es évek elején még volt úgynevezett tányérozás, ami annyit jelentett, hogy a főszakács körbejárt az asztalok körül, és mindenki rakott rá pénzt, amit végül ő vitt haza.⁵⁴ Napjainkban már a vőfélyeken és fiatalokon múlik, hogy a lakodalom milyen szórakozás- és játékelemeket tartalmaz.

Éjfél után az ételekért felelősek visszamentek a konyhára, a mosogatóasszonyok már tették a dolgukat, a konyhások kiporciózták a megmaradt ételt a hazamenőknek.⁵⁵ A gazdasszony utasítása alapján csomagoltak a vendégeknek.

⁵² Az általam megkérdezettek nem tudtak magyarázatot fűzni e szokáshoz, többnyire a vőfélyre utaltak, hogy az ő személyiségétől, illetve a pár hozzáállásától függ, mennyi és milyen lakodalmi művelődés, játék van. A főtt kakasról még: Bakó 1987: 42.

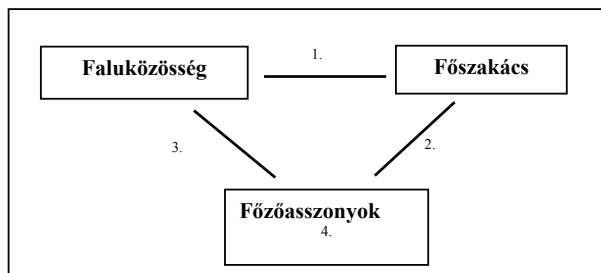
⁵³ Felföldi 2001: 116–122.

⁵⁴ A káspénzszedés elmaradásának oka az lehetett, hogy az 1960-as évektől már konkrétan pénzt fogadták a főszakácsot, a többi főzőasszony is kaphatott pénzben fizetséget, így nem volt szükség a lakodalmi vendégek ajándékára. Tehát a szokás korábbi évtizedeinek aktív résztvevői a gazdasági-társadalmi élet alakulásával felemelkedtek, ezáltal a szokás is megszűnt. (Ujváry 1965: 42.)

⁵⁵ A szakácsasszonyok szerint az egyik legfontosabb lépés, hogy a megmaradt forró pörköltet megfelelően kell kihűteni. Tehát: le kell szedni a zsírt (mert „a zsír lekötö a pörköltet”), és alatta nem hűl ki, így meg fog romlani. Ki kell szedni tálakba, és le kell tenni a földre.

A közösség és a munkavégzők kapcsolata⁵⁶

A lakodalmi ételkészítés folytán kapcsolatba kerülők viszonyulásait szemlélteti a 2. számú ábra. A kapcsolatot mutató vonalak mellett levő számok azon részek számát jelentik, amelyekhez magyarázatot adok.

2. ábra

A faluközösség és a munkavégzők kapcsolata

1. A faluközösség viszonya a főszakácshoz. Mivel a felelősséggel járó feszültség meglehetősen nagy, nem is mindenki vállalja el ezt a munkát, „mert hiába tud otthon megfőzni, de annyi személyre nem meri vállalni! Idegességgel jár már eleve, hogy elég legyen, időre kész legyen, de nagyon sok se maradjon ki”.⁵⁷ Éppen ezért mind a szakácsasszonyok, mind a faluközösség tiszteli a főszakácsot munkája után. Általában a családját nem szokták meghívni a lakodalomba, ezért ilyen esetben a vacsora előtt vagy másnap küldenek az otthon maradtaknak ételt. Ezzel ellensúlyozzák a női főszakácsot az elmaradt háziasszonyi teendőiért.

Különleges megtiszteltetés legfeljebb a lakodalom idejére szól, de „utána ugyanolyan ember vagyok, mint előtte, ugyanúgy megyek a faluba, ugyanúgy beszélgetek, csak utána annyi van, hogy szólnak, hogy na nagyon finom vót, ügyes vótá', meg ilyenek”.⁵⁸ Összességében az alábbiakat fogalmazza meg Újiráz jelenlegi főszakácsa: „olyan öröm tényleg, mikor főzöl és jól sikerül, és akkor mennek ki gratulálni”.⁵⁹

⁵⁶ Az alábbi fejezetrész is külön dolgozat tárgyát képezhetné. Amennyiben érvényes és alkalmazható a (kis)csoporthoz fogalma (pontos kritériumait lásd: MÉREI 2004) a szakácsasszonyokra, akkor például egy szociometriai vizsgálattal megismerhetnénk a főzőasszonyok egymás közötti rokonszeri kapcsolatrendszerét, konkrétan bepillantást nyerhetnénk a másiktól kialakított véleményekbe, viszonyulásokba is. Kiderülhetne számunkra, hogy a főszakács mint „formális” vezető megegyezik-e a szakácsasszonyok által vélt informális vezetővel, vagy sem. Választ kaphatnánk arra vonatkozólag, hogy az egyéniség miként érvényesül a közösséggel szemben. Egyáltalán beszélhetünk-e szembenállásról, vagy a generációk óta jól bevált közösségépítő technikáknak vagyunk még szemtanúi, amelynek a tolerancia az elsődleges alapja és feltétele.

⁵⁷ Saját gyűjtés. Jantyk Györgyné közlése, Újiráz, 2004.

⁵⁸ Saját gyűjtés. Jantyk Györgyné közlése, Újiráz, 2004.

⁵⁹ Saját gyűjtés. Jantyk Györgyné közlése, Újiráz, 2004.

Voigt Vilmos a következőket írja: „egyénség és közösség az egyéni alkotás és a közösségi befogadás egységét fejezi ki”.⁶⁰ Ha a közösség visszajelzése pozitív a lakodalmi ételek kapcsán, akkor a főszakács sikeréről beszélhetünk, hiszen a falu hagyományos ízlésvilágát találta el, elégitette ki. De meglehetősen nehéz vizsgálni az egyénség által elkészített produktumot az ételkészítés tekintetében, hiszen hiába nyeri el a helyi közösség tetszését az étel, annak csak ideig-óráig marad nyoma. Nem egy olyan „termék”, amely apáról fiúra, anyáról leányra öröklődik, legfeljebb csak a módszer, a tudás, az eljárás, a technika. Legfeljebb ezen praktikák, receptek leírása dokumentálhatná az ételkészítést mint tevékenység alapját. De mit érne egy újírási recept, ha például máshonnan származó alapanyagból készítenék el? Nem ugyanaz az ízharmonia, élmény, emlék, csak valami hasonló éték. Éppen ezért nehezebben megfogható, elemezhető, mint például egy mese elmondása, amely feltételezi „a kreatív egyénség meglétét, aki ugyan megkötöttségek között, mégis egyéni módon alkot”,⁶¹ jöllehet ez a jellemzés maximálisan ráillik a főszakácsra is.

2. A főszakács és az asszonyok kapcsolatára jellemző, hogy mivel egyenjogúan kezelik egymást a konyhán dolgozók, nincs szigorú alá-fölé rendeltség közöttük. Megbeszélnek egymás közt a legújabb praktikákat, recepteket. Ott, ha valamit másként gondolnak is, a konkrét menüsoron vagy főzési eljárásban már semmi változtatást nem tesznek. Ez azt jelenti, hogyha tudtak a főszakácsnak újat mondani vagy mutatni, akkor azt esetleg otthon kipróbálja, és ha ízlik neki, akkor a legközelebbi alkalomkor megpróbálhatnak változtatni a „menetrenden”. „De általában nem szoktam, mer’ én úgy is tanultam, meg úgy is érzem, hogy mindennek megvan a saját maga íze. És olyan helyen fölösleges, hogy most ilyen fűszert, amolyan fűszert belerakni, mert nem mindenki szereti”.⁶² A véleménynyilvánítás egymás ellenében szintén történhet. A főszakács ennek a kezeléséről úgy vélekedik, hogy aki önként vállalja, hogy a konyhára megy, annak el kell fogadnia a kritikát is. *Ujváry Zoltán* megállapítja: „tulajdonképpen az egyénség és az »anyag« egymásra hatnak: a közösség, a hagyomány az egyénre, az egyén pedig – és itt már a kiemelkedő individuummról van szó – lényegében többszörös erővel szemben, olykor önmagát is legyőzve – fejt ki hatását”.⁶³

Előfordul, hogy a főszakácsnak többször fegyelmeznie kell bizonyos asszonyokat, akik inkább a táncparkett fele húzódnak, s nem a feladatukkal foglalkoznak. Kénytelen szólni, ha nem akarja, hogy megtörténjen az, ami már korábban megtörtént: „Otthagytá az üstöt..., át kellett önteni. *[Kicsit idegesen]* Nem is gondoltuk, ki az isten, mindenki a magáéra figyelt, mire egyszer csak éreztük, hogy na mi van. Mer’ megérzik ám azonnal. És akkor le kellett önteni...”⁶⁴

⁶⁰ Voigt 1977: 642–643.

⁶¹ Uo.

⁶² Saját gyűjtés. Jantyk Györgyné közlése, Újíráz, 2004.

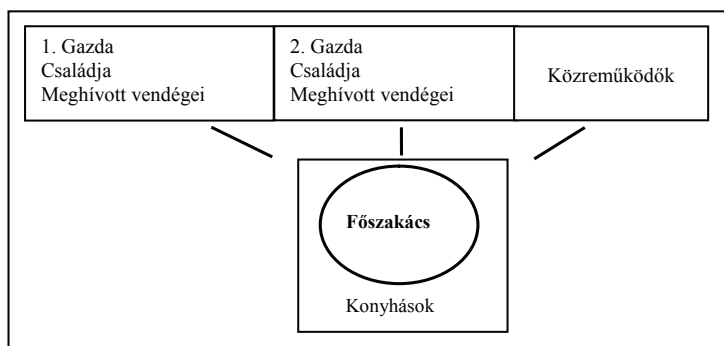
⁶³ Ujváry 1965: 37.

⁶⁴ Saját gyűjtés. Nacsa Andrásné közlése, Újíráz, 2004.

3. A közösség viszonya a konyhásokhoz jónak mondható. A legtöbb esetben önként jelentkeznek a konyhára az asszonyok, és a falubeliek tudják róluk, hogy milyen készségekkel, kompetenciákkal rendelkeznek az ételkészítés terén. De főzés közben külső behatások érhetik az akciócsoporthoz (rokonok, idegenek). Beleszólhatnak a munka menetébe, és a főszakács feladata, hogy kivédje ezeket a támadásokat, hogy az ételek időben és minőségileg kerüljenek az asztalra.

Mégis vannak fiatal emberek, akik ügyelnek a nagy munkát látván arra, hogy a konyhások kérnek-e üdítőt vagy kávét, isznak-e valami röviditalt, hozzanak-e kalácsot vagy süteményt. „Minden tiszteletet megadtak, és mert azt hiszem, *[kuncogva-nevetve]* hogy a hasukat szeretették nagyon, és azért’..., tudták, hogy onnan fog kimenni a finomság, és akik Margitka néni vagy Bözsi nénivel vannak, na azok az asszonyok jót főznek és kész. Tudták, hogy ott együtt a banda”.⁶⁵

4. A főzőasszonyok egymás közötti kapcsolata kedvező. Nagyon jó légkör alakult ki közöttük az idők során, ismerik egymást, tudnak egymás keze alá dolgozni. Azonban amikor elkezdik délután a főzést, akkor mindenki feszült egy kicsit, muszáj alkalmazkodni egymáshoz, „mer’ egyiknek ez lenne jó, add ide, hol van? Nem ott van, amoda tegyed, ne annyit tegyél! Mindenki akar dirigálni, azt kivédje, visszatussolni, hogy mondjad, ahogy akarod, nem megsérteni, de azért’ se nem úgy, mer’ nem úgy kell!”⁶⁶ A konyhára kerülő asszonyok legtöbbször cserfes, erős habitus jellemzi őket, mindenkinek más főzési stílusa van, amit a legjobbnak tart. De egy-két óra alatt összerázódnak, csillapodnak a kedélyek, és igyekeznek a lehető legjobbat kihozni magukból, és nem utolsósorban ízletes vacsorát az ünneplőknek. A főszakács kiemelt jelentősége abban is áll, hogy stábját megfelelőképpen tudja irányítani, hogy a különféle résztvevők ízlését eltalálja, ezt a 3. ábra szemlélteti. A lakodalmi konyha amolyan „potenciális nevelőeszköz”, hiszen ez egy falusi környezetben folyó szakácstovábbképző. A jelenlevők mindegyike szakértő, de ilyenkor kicserélik tudásukat. Időlegesen állnak össze, szerkezetük rugalmas. Fontos, hogy az ételek készítésekor a legmagasabb mércét kell megütniük.

3. ábra

A főszakács és stábjának feladata, hogy eltalálja a heterogén közösség ízlését

⁶⁵ Saját gyűjtés. Nacsa Andrásné közlése, Újiráz, 2004.

⁶⁶ Saját gyűjtés. Breskovics Bettina közlése, Újiráz, 2004.

Íratlan szabályok a konyhán

Nincs túl sok, de azt annál jobban betartják, betartatják, akár tetszik az embereknek, akár nem. Szólnak is érte, ha arra kerülne a sor. A legfontosabb: 1. „[ott-hagyni a konyhát zene miatt] ezt nem szabad, ha elvállalok valamit, hogy a csengőt, hogy szóljon, azt rázni kell”. Vagy: „az biztos, hogy az vót, amikor odaállították az embert egy üst mellé, hogy kavarja, addig amíg abból ki nem szedik azt a vacsorát, mindegy, hogy mi vót: húsleves vagy pörkölt, addig ott vót a helye. Ha nem, akkor vagy isten..., vagy ne hülyéskedj már”.⁶⁷ 2. Tálalásig bárki bemehet a konyhára a vendégek közül, de utána már nem. Legalább 3-4 üstnyi tűzforró ételt szednek ki 50-60 tálba, „és olyankor tényleg ki van mindenki küldve, hogy igenis most már menjenek, mert útba vannak. Ez a legjobb szó hozzá”.⁶⁸ Egyfelől azért, nehogy véletlen valaki beleessen az üstbe, másrészt meg ne kenje össze az ünnepi ruháját senki.

Összegzésként megállapítható, hogy a lakodalom szervezésekor a megrendelő család rábízza anyagi javait a közösség által már elismert szaktudású emberre, hogy azokat közmegelegedésre hasznosítsa, de tekintélyén csorba ne essen. Ez a megfelelő ember részben maga választja a segítőit, majd kialakítja saját stábját. A lakodalmi konyhán dolgozóknak kemény fizikai munkában kell kiválóan, fegyelmezetten helytállniuk, miközben a jelenlevők, a közeli ismerősökből, barátokból álló násznép kötelezettségektől mentesen, felszabadultan mulat. Hogy az egész heti fáradozást siker koronázza, minden résztvevő jelenlétére, maximális munkájára és kitartására van szükség. Amennyiben ezt meg tudják valósítani, a legközelebbi lakodalmon vagy egyéb nagyszabású rendezvényen is számítanak rájuk. A közösség részéről ez az igazi elismerés, hiszen így nyilvánvaló, hogy a lokális társadalom kiemelkedően hasznos tagjai, akikre bármikor számíthatnak.

⁶⁷ Saját gyűjtés. Nacsa Andrásné és Breskovics Bettina közlése, Újiráz, 2004.

⁶⁸ Saját gyűjtés. Jantyik Györgyné közlése, Újiráz, 2004.

Felhasznált irodalom

Antusné Ercsényi Ágnes

2001 És ma? Napjaink esküvői szokásai. In: Györgyi Erzsébet (szerk.): *Lakodalmi szokások. Mátkaság, menyegző*. [Jelenlévő múlt]. Budapest, Planétás. 230–233.

Bakó Ferenc

1987 *Palócföldi lakodalom*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Balázs Lajos

1994 *Az én első tisztességes napom. Párvalasztás és lakodalom Csík-szentdomokoson*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

Bali János–Máté György (szerk.)

2008 *Sütőspecialisták. Néprajzi dolgozatok a táplálkozás köréből*. Budapest, ELTE BTK Néprajzi Intézet.

Báti Anikó

2000 *A lakodalmi étrend, ételek változása 1941–1996*. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 39. Miskolc, Herman Ottó Múzeum. 481–496.

Béres Csaba–Süli-Zakar István

1990 *Bihar. Térbeli hátrányok – társadalmi problémák*. Debrecen–Berettyóújfalu. Kossuth Lajos Tudományegyetem.

Bodnár Mónika

1997 A lakodalmi étrend jelenkori változása egy borsodi faluban. In: Romsics Imre–Kisbán Eszter (szerk.) (1997): *A táplálkozáskultúra változatai a 18–20. században. A Néprajzkutatók I. Táplálkozáskutatói konferenciájának előadásai*. Kalocsa, 1995. október 24–26. [Kalocsai múzeumi értekezések, 2]. Kalocsa, Visky Károly Múzeum. 151–154.

Bódi Erzsébet

1992 Ünnepi kalács az alföldi néphagyományban. In: Novák László (szerk.) (1992): *Hiedelmek, szokások az Alföldön I–II*. [I. kötet]. [Az Arany János Múzeum közleményei, VII]. Nagykőrös, Arany János Múzeum. 427–443.

1997 Kalácsok és kalácsfélék (sült tészták) változó szerepe a 20. századi vidéki táplálkozáskultúrákban. In: Romsics Imre–Kisbán Eszter (szerk.) (1997): *A táplálkozáskultúra változatai a 18–20. században. A Néprajzkutatók I. Táplálkozáskutatói konferenciájának előadásai*. Kalocsa, 1995. október 24–26. [Kalocsai múzeumi értekezések, 2]. Kalocsa, Visky Károly Múzeum. 89–96.

Dégh Linda

1960 *Az egyéniségvizsgálat perspektívái*. *Ethnographia*, LXXI. 28–42.

Felföldi László

- 2001 Egy megmozdul, száz megrándul. Lakodalmi táncaink. In: Györgyi Erzsébet (szerk.): *Lakodalmi szokások. Mátkaság, menyegző*. [Jelenlévő múlt]. Budapest, Planétás. 114–123.

Gunda Béla

- É. n. *Társadalmi tényezők és a népi műveltség alakulása. Erdélyi Helikon*, XVII. 7. 373–384., idézi: Szabó 1968: 132–133.

Györgyi Erzsébet

- 2001 Ádámtól, Évától a parasztlakodalomig. Házasság, házasságkötés, lakodalom. In: uő (szerk.): *Lakodalmi szokások. Mátkaság, menyegző*. [Jelenlévő múlt]. Budapest, Planétás. 7–16.

Hoppál Mihály

- 1998 Hagyomány – értékrend – identitás. Jegyzetek a lokális kultúrák jelentőségéről. In: uő: *Folklor és közösség*. Budapest, Széphalom Könyvműhely.

Kisbán Eszter

- 1997a Étkezések, ételek – új formák és intézmények az újkori magyar táplálkozáskultúrában. In: Romsics Imre – uő (szerk.) (1997): *A táplálkozáskultúra változatai a 18–20. században. A Néprajzkutatók I. Táplálkozáskutatói konferenciájának előadásai*. Kalocsa, 1995. október 24–26. [Kalocsai múzeumi értekezések, 2]. Kalocsa, Visky Károly Múzeum. 9–24.
- 1997b Lakodalom. Mindennapi és ünnepi étkezések. Táplálkozáskultúra. In: Balassa Iván (főszerk.) (1997): *Magyar Néprajz nyolc kötetben. Életmód*. [IV. kötet]. Budapest, Akadémiai Kiadó. 557–563.
- 1997c Sütemények. Az ételválaszték történeti alakulása. Táplálkozáskultúra. In: Balassa Iván (főszerk.) (1997): *Magyar Néprajz nyolc kötetben. Életmód*. [IV. kötet]. Budapest, Akadémiai Kiadó. 514–543.

Kiss Antal

- 2002 Magánvállalkozók és a hagyományos értékrend. In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete, MTA Társadalomkutató Központ. 89–107.
- 2003 *A rendszerváltás gazdálkodásra gyakorolt hatása a Dél-Bihari Régióban*. [Doktori disszertáció – kézirat.] Debrecen.

Központi Statisztikai Hivatal honlapja – Népszámlálás 2001.

2006. 03. 05. http://www.nepszamlalas.hu/hun/kotetek/06/09/data/tabhun/4/load01_1_0.html

Mérei Ferenc

- 2004 *Közösségek rejtett hálózata. Szociometriai értelmezés*. [Osiris könyvtár. Pszichológia.] Budapest, Osiris Kiadó.

Molnár Mária

- 1965 *A párválasztás és házasság néprajzi vizsgálatához. Néprajzi Közlemények*, X. 1–2. sz. 387–416.

N. Bereznai Ilona

- 1992 A nagykőrösi lakodalom táplálkozási szokásai. In: Novák László (szerk.) (1992): *Hiedelmek, szokások az Alföldön I-II.* [I. kötet]. [Az Arany János Múzeum közleményei, VII]. Nagykőrös, Arany János Múzeum. 499–505.

Novák László–Ujváry Zoltán (szerk.)

- 1983 *Lakodalom. [Folklor és Etnográfia, 9.]* Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem.

Ortutay Gyula

- 1978 *Fedics Mihály mesél.* [Második, változatlan kiadás.] Budapest, Akadémiai Kiadó.

Önkormányzatok információs adatbázisa és portálja –

Újiráz Község Önkormányzata

2007. 07. 06. <http://www.onkormanyzat.net/city.php?id=2901>

Romsics Imre

- 1998 *Kisújszállás népi táplálkozásának rendje.* Kisújszállás, Kisújszállás Város Önkormányzata.

Sárkány Mihály

- 1983 *A lakodalom funkciójának megváltozása falun. Ethnographia*, XCIV. 279–285.

Szabó László

- 1965 A paraszti munkaszervezet és társasmunkák a Zempléni-hegyvidéken. In: uő (1997): *A munka néprajza. Tanulmányok a magyar paraszti munka- és üzemszervezetről a XVIII–XX. századból.* Debrecen, Ethnica-kiadás. 32–62.
- 1967 A népi társasmunkák kutatása. In: uő (1997): *A munka néprajza. Tanulmányok a magyar paraszti munka- és üzemszervezetről a XVIII–XX. századból.* Debrecen, Ethnica-kiadás. 11–31.
- 1968 *Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX–XX. században.* [Damjanich János Múzeum Közleményei.] Szolnok. 127, 129, 130, 132–133.
- 1997 A Magyar Néprajzi Lexikon munkaszervezeti szócikkei. In: uő (1997): *A munka néprajza. Tanulmányok a magyar paraszti munka- és üzemszervezetről a XVIII–XX. századból.* Debrecen, Ethnica-kiadás. 261–288.

Széman Zsuzsa

- 1983 *A lakodalom hagyományőrző szerepe és társadalmi funkciója Felsőtárkányon. Ethnographia*, XCIV. 285–296.

Tárkány Szűcs Ernő

2003 *Magyar jogi népszokások.* [Második, bővített kiadás.] Budapest, Akadémiai Kiadó.

Ujváry Zoltán

1965 Az egyén szerepe a népszokásokban. In: uő (szerk.) (1980): *Népszokás és népköltészet. Válogatott tanulmányok.* [Hajdú-Bihar Megyei Közlemények, 35].

Voigt Vilmos

1977 Egyéniség és közösség. Egyéniségkutatás. In: Ortutay Gyula (főszerk.) (1977–1980): *Magyar Néprajzi Lexikon I–V.* [I. kötet]. Budapest, Akadémiai Kiadó. 642–643.

Melléklet

1. sz. melléklet

Az újrírázi lakodalmi kalács arányai

1 db kalács	5 kemence/adag = 75 db kalács
1 liter tej	75 liter tej
35 dkg cukor	≈ 26,5 kg cukor
1,8 kg liszt	135 kg liszt
≈ 7 dkg élesztő	5 kg élesztő
≈ 4 dkg mazsola	2,5 kg mazsola
1 csomag vaníliás cukor	75 csomag vaníliás cukor (≈ 1 kg)
1 tojás sárgája	75 db tojás sárgája
≈ 4 dkg margarin	2,5 kg margarin
0,3 dkg só	22,5 dkg só
≈ 2 kg	≈ 1,5 mázsa kalács (150 kg)

1 kemence/adag kalács = 15 db kalács

2. sz. melléklet
A lakodalomban tevékenykedők tulajdonságai

FŐSZAKÁCS	KÉSZSÉG, KÉPESSÉG, KOMPETENCIA
	<ul style="list-style-type: none"> – határozott, rugalmas, gyors – megbízható, elhivatott, motivált, felelősségtudat – közösség által megbecsült (népszerű) – dologértő, tapasztalt, stressztűrő – jó kommunikációs képesség (magyarázóképeség) – helyzetfelmérő és problémamegoldó készség – szervező és irányítókészség – számolási készség, konyhai eszközök alkalmazásának készsége – főzésben való jártasság, szakértelem
	FELADAT
	<ul style="list-style-type: none"> – a szombati főzés levezénylése (ebéd, vacsora) – a dolgozók munkájának összehangolása – időben elkészüljenek az ételek, a közösség számára kívánatos íz „megalkotása”
FŐZŐASSZONYOK	KÉSZSÉG, KÉPESSÉG, KOMPETENCIA
	<ul style="list-style-type: none"> – csoportban való együttműködő készsége – alkalmazkodó, megbízható, elhivatott, motivált, dologértő – jó önkifejezőképeség – főzésben való jártasság, szakértelem – jó kommunikációs képesség – konyhai eszközök alkalmazásának készsége – rugalmas, gyors, stressztűrő – tisztelet és bizalom a főszakács iránt
	FELADAT
	<ul style="list-style-type: none"> – ebéd és vacsora elkészítése; idejében készen legyenek az ételek – ne legyenek pazarlóak – a kiosztott feladat maradéktalan teljesítése
SEGÍTŐK	KÉSZSÉG, KÉPESSÉG, KOMPETENCIA
	<ul style="list-style-type: none"> – munkabíró, kötelességtudó, ne essen pánikba, stressztűrő – rugalmas, dologértő, kitartó – csoportban való együttműködés készsége – helyzetfelmérő és problémamegoldó készség
	FELADAT
	<ul style="list-style-type: none"> – lakodalmat megelőző héten sütés-főzés – zöldségtisztítás, tyúkkopasztás, birkanyúzás – a helységek berendezése, feldiszipítése, terítés, tálalás, pakolás – vendégek fogadása, irányítása

ITALÉMÉRŐ	KÉSZSÉG, KÉPESSÉG, KOMPETENCIA
	<ul style="list-style-type: none"> – tapasztalt, becsületes – jó kommunikációs képesség – munkabíró, kötelességtudó – rugalmas, gyors, stressztűrő
	FELADAT
	<ul style="list-style-type: none"> – a lakodalmi vacsora ideje alatt a söntésben állni, és a vendégeket kiszolgálni, az italokra, poharakra figyelni – beosztani az italokat, tudnia kell adagolni azokat – józannak maradni a lakodalom végéig
MOSOGATÓ	KÉSZSÉG, KÉPESSÉG, KOMPETENCIA
	<ul style="list-style-type: none"> – kitartó, munkabíró – kötelességtudó
	FELADAT
	<ul style="list-style-type: none"> – a lakodalmi ebéd és/vagy a vacsora után mosogatni

Az angol politikai közvélemény és a Török Birodalom válsága 1820 és 1830 között

A Török Birodalom 19. századi történetével kevés szakirodalom foglalkozik magyar nyelven, ezek többsége is főként a keleti kérdéson keresztül vizsgálja. Ez a korszak azonban a birodalom történetét tekintve nagy jelentőséggel bír, a nagyhatalmi beavatkozás, illetve „be nem avatkozás” színtere, mikor egy birodalom sorsa nem önmagán, hanem más hatalmak politikai csatározásain múlik. Az 1820 és 1830 közötti 10 év alapvetően határozta meg a Török Birodalom történetét a későbbiekben, a politikai kapcsolatok alakulásának egy sajátos színterén, az angol politikai közvélemény két legfontosabb orgánumán keresztül sajátosan mély esszenciában ragadhatóak meg a politikai vonatkozások alakulásai. A politikai közvéleményt a *Bevezetés a politikatudományba* c. mű így határozza meg: „A közvélemény egy publikum ítélete embertársaik magatartásáról, tetteről és mulasztásáról, amely öltheti egy falu »tapsának« a formáját, de jelentheti a politikai közösség együttélésének magasabb szintű megnyilvánulását is. [...] A tizenkilencedik század ideáiban a közvélemény még kimondottan politikai értelemben jelenik meg és ebben az értelemben nem más, mint a közvélemény általi kormányzás eszméje, amelyben a népszuverenitás eszméje kapott közvetlen kifejezést.”¹

A tizennyolcadik század végétől kezdve a politikai közvélemény Angliában már nem csupán a parlamenti nyilvánosságot jelentette, 1771 után szabad volt leközlölni a sajtóban a parlamenti vitákat. Ebben közrejátszott az is, hogy a parlamenti ellenzék a parlamenti többséggel szemben a közvéleményt hívta segítségül, s emiatt a parlamenti többség kénytelené vált nyilvánosan alátámasztani tetteit racionális érvekkel. Ezáltal válik a közvélemény igazi hatalommá a század fordulójától kezdve.² A politikai közvélemény tehát nyilvánosságot jelent, ahol a polgárok közös dolgaikat megvitatják fórumok közvetítésével és ezek a fórumok: a sajtó és a parlament.³

A tárgyalt két forráscsoportot, a *The Parliamentary Debate*-t és a *The Times*-t, a parlamenti viták színterét és az egyik legobjektívebb, a korszak minden nemzetében elismert napilapot elemezve betekintést nyerhetünk a korszak gondolkodásmódjába, a sajtó, valamint a parlamenti viták egymáshoz és a tényekhez való vi-

¹ Haskó, Katalin-Hülvely, István (2003): *Bevezetés a politikatudományba*, Osiris Kiadó, Budapest, 79.

² Uo. 79–81.

³ Bayer, József (2001): *A politikai gondolkodás története*. Osiris Kiadó, Budapest, 177.

szonyába. Helyhiány miatt azonban a tények bemutatása elsősorban a forrásokban megjelenő eseményekre, politikai nézetekre korlátozódik, a haditudósítások terjedelmes elemzéseik miatt csupán jelölés szintjén vannak bemutatva.

A viták a közvélemény és a politika kevert színterét adják, ahol a kérdéssel kapcsolatos minden nézőpont megjelenik, számos olyan momentumra világítanak rá, amelyeket pusztán az események vizsgálatával nem lehetne rekonstruálni. Lehetséges megoldási javaslatok, összefüggések és magyarázatok jelennek meg a háttérben a török és angol kapcsolatokkal, valamint Görögország létrejöttéről. A *The Times* ezzel szemben az eseményeket és a kor emberének véleményét mutatja be. Mivel a kor egyik legszínvonalasabb politikai napilapja volt, ezért szerte Európában a közvélemény egyik legfontosabb orgánumának tekinthető.

A Török Birodalomra vonatkozó viták négy fő kérdés köré szerveződtek: a görög felkelés eseményei, a nagyhatalmak, Ausztria, Franciaország és az Orosz Birodalom hozzáállása, végül a leghangsúlyosabban Nagy-Britannia szerepével álltak összefüggésben. A parlamentben ezek a kérdéscsoportok nem különülnek el, s átszövik Anglia gazdasági érdekei és a politikát irányító elvek. A Török Birodalommal kapcsolatos legtöbb felszólalásban megjelennek a legitimitás, erőegyensúly és a be nem avatkozás elvei, vajon beavatkozzanak-e egy velük régóta szövetséges kapcsolatban levő állam belügyeibe, ha az adott állam területén egy keresztény nemzet lázad fel törvényes, de mohamedán vallású uralkodója ellen? Egy esetleges beavatkozás milyen hatással lehet Nagy-Britannia megítélésére, helyzetére, hogyan változtathatja meg a politikai erőviszonyokat Európában, és ennek milyen következményei lehetnek?

Az első vita, amely a Török Birodalommal foglalkozott, 1821. június 20-án hangzott el a House of Commonsban.⁴ A görög felkelésnek ekkor még egyértelműen kedvezőtlen hatásai kerültek előtérbe mind gazdasági és kereskedelmi, mind politikai szempontból. A görög felkelés lehetőséget teremtett arra, hogy az oroszok közvetlenül jelen legyenek a Mediterráneum térségében, ahonnan veszélyeztethették volna Anglia gazdasági kapcsolatait a Török Birodalommal, és mintegy harapófogóba fogták volna Ausztriát, amely az oroszok hatalmi törekvéseit igyekezett ellensúlyozni. A parlamentben már ekkor felvetődött egy orosz–török háború eshetősége; eredményként Ausztria Görögországot inkább független államként, semmint orosz protektorátusként látta volna szívesen.⁵

Az ügy rendezésére már korán megoldási javaslatok születtek, Earl of Grosvenor 1822. július 22-i felszólalásán már érződik az egyik politikai irányvonal, miszerint Anglia az oroszoktól való félelem miatt nem avatkozhat be a konfliktusba, de több európai hatalom összefogása esetén, a görög félsziget függetlenedhetne

⁴ Hansard, T. C. (1820): *Parliamentary Debates*, vol V., Pater-noster-row Press, London, 1225. (A továbbiakban: *Debates*.)

⁵ Novák, József (1912): *A görög szabadságharc és Ypsilanti Sándor, 1820–1821.*, Pátria Iroda Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 45–56.

és Nagy-Britannia előretolt bástyája lenne a törökök védelmében, az orosz törekvések ellenében.⁶ Ez a megoldás Ausztria érdekeivel is egyezett, mert elhárult volna a veszély, hogy a Balkánon oroszbarát állam vagy orosz birtok jöjjön létre. A másik irányvonalat Earl of Liverpool kormányfő képviselte, ő belügynek tekintette a görög felkelést, és a beavatkozás szerint csak akkor elképzelhető, ha az események folyama közvetlenül veszélyeztetné Anglia biztonságát.

Egy harmadik irányzatot képviselt 1826. május 19-i felszólalásával Sir R. H. Inglis és Sir Robert Wilson, ők Nagy-Britannia békés eszközökkel történő beavatkozása mellett érveltek.⁷ Nagyobb hangsúllyal jelent meg, hogy az oroszok megszakították diplomáciai kapcsolataikat a törökökkel, ami akár egy háborúhoz is vezethetett. A korábbi orosz–török háborúk olyan békéket eredményeztek, amellyel jelentősen megnőtt az orosz befolyás a birodalomban, hadihajóik szabadon áthaladhattak a tengerszorosokon, és az orosz kereskedők szabadon kereskedhettek az egész birodalomban.⁸ Egy újabb háború azt a veszélyt rejtette magában, hogy esetleg Morea is orosz protektorátus alá kerül, amely katasztrofális következménnyel járna az angol erőegyensúly-politikára nézve, illetve kiszámíthatatlan következményekkel járhatott a Török Birodalom sorsára. Eközben az angol hivatalos álláspont, a semlegesség miatt a Lón-szigetéről kiutasították a görög menekülteket.⁹

A kettős, görög és török blokádnak ugyan nem veszélyeztetette Anglia biztonságát, de jelentős mértékben megnehezítette a kereskedést, ezért Nagy-Britannia és a nagyhatalmak kivártak a felkelés első éveiben, azonban 1824-ben a Porta igénybe vette vazallusa, az egyiptomi Mohamed Ali segítségét.¹⁰ Egy gyenge, de nagy kiterjedésű birodalom sokkal könnyebben rákényszeríthető volt bizonyos gazdasági szerződésekre, mint egy felemelkedő, erős Egyiptom, ahova nehezebb a gazdasági behatolás, és veszélyeztetheti a kereskedelmi útvonalakat, ugyanúgy, ahogy az oroszok veszélyeztetnék. A nyilvánvaló gazdasági érdekek mellett a görögök elhurcolása és eladása rabszolgának kiváló indokot szolgáltatott az angoloknak arra, hogy a beavatkozást megsürgessék, amelyhez nemzetközi, erős görögbarát moz-

⁶ *Debates*, vol. VII., 1666.

⁷ *Uo.*, vol. XV. 1271–75.

⁸ A korábbi orosz–török konfliktusokat lezáró békék (1774: Kücsük-Kainardzsa, 1792: Iasz, 1812: Bukarest) során szerezték meg ezen jogaikat. Lásd bővebben az alábbi munkák megfelelő fejezeteit: Jelavich, Barbara (1996): *A Balkán története I.*, Osiris–2000 Kiadó, Budapest; Bodnár, Erzsébet (2003): A keleti kérdés az orosz külpolitikában a 19. század elején. In: Takács, Péter (szerk.): *Történelmi tanulmányok XI.* [Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica sorozat LV.] DE Könyvtárának sokszorosító üzeme, Debrecen; Quataert, Donald (2001): *The Ottoman Empire, 1700–1922.* Cambridge University Press, Cambridge, 54–56.

⁹ A Lón-szigetek brit befolyás alá kerülését követően, 1815. november 15-én a Lón-szigetek Köztársaság néven III. György király védnöksége alá került. Miller, 41–45. és 58–63.

¹⁰ Az egyiptomiak sikeres modernizációt hajtottak végre a 19. század kezdetén, amikor Mohamed Ali került a tartomány élére. Quataert, 54–56.

galmak is társultak¹¹, amit jól tükröz az ashton-under-lyne-i képviselő, Mr. Wilbeforce 1822. júliusi felszólalása: „...szégyen Európa hatalmai számára, hogy oly hosszú ideje nem vezettek összehangolt támadást és verték vissza a barbárok nemzetét, az ősi és megátalkodott ellenségét a kereszténységnek és szabadságnak, Ázsiába...”¹²

Anglia több kölcsönt folyósított a görög kormánynak, amely összegek nagy részét a görög kormány brit gyártmányú fegyverként kapott meg.¹³ A brit kölcsönök mellett a franciák is utaltak hiteleket, így a leendő új állam máris a két hatalom általi függő helyzetbe került.

1824-ben *Turkey Company* működési zavarairól hallunk. Az 1825-ös év angol-török kereskedelmi mérlege negatív volt¹⁴, és még abban az évben fel is számolták a Levantei Társaságot, amely vélhetően azonos a vitákban szereplő *Turkey Company*val, tehát az angolok a kollektív jogok megszerzését tűzték ki célul. A társaság felszámolásából kitűnik, hogy nem csupán az említett 1825-ös év mérlege lehetett negatív, hanem az azt megelőzőké is. Ráadásul a Levantei Társaság delegálta Nagy-Britannia nevében a követeket a török városokba.¹⁵ A zűrzavaros helyzetnek egy komplett hálózattal rendelkező befolyásos társaság nagyobb hasznát látta volna, ha csak nem akar az adott ország szélesebb kereskedelmi jogokat szerezni és komolyabb mértékben behatolni az adott piacra. A romló teljesítmény és az ebből eredő piacszelesítés igénye eredményezte azt a törekvést a kormány politikájában, hogy igyekezzen minél előbb békét teremteni a Török Birodalomban, és lehetőleg minél több kedvezményt megszerezni ez által.

Az ügy komolysága tehát vitathatatlan, a parlamenti viták alkalmával 1826. május 31. és 1828. január 31-e között nem hangzanak el felszólalások a témában. Az események jelentősége miatt a parlamenti ügymenetből kivonták a döntéshozatalt és közvetlenül a kabinet hatáskörébe, illetve egyéb informális csatornákra helyezték át.

¹¹ Külföldi önkéntesek érkeztek, legismertebb közülük Lord Byron volt, aki életét áldozta a görög ügyért Messolonghi alatt; szerte Európában és Amerikában gyűjtéseket szerveztek a görögök érdekében. Miller, 84–88.

¹² „...disgrace to all the powers of Europe, that long ere now they had not made a simultaneous effort, and driven back a nation of barbarians, the ancient and inveterate enemies of Christianity and freedom, into Asia...” in: *Debates*, vol. VII. 1651.

¹³ Hrisztoforosz, 34.

¹⁴ Az 1825-ös évben a Török Birodalomba irányuló export 1 079 671 £-t tett ki, ezzel szemben az import 1 207 172 £ volt, ami 127 501 £ deficitet jelentett az angolok számára. A *Turkey Company* feloszlatása után az új kereskedelmi stratégia egyértelmű növekedést és pozitív mérleget eredményezett, 1826-ban már 286 381 £, 1830-ra a brit kereskedők pozitívuma már több mint kétmillió font volt! A brit kereskedelmi mérleg az 1825-ös évtől eltekintve határozottan pozitív, mi több, igencsak jövedelmező, főleg, ha azt vesszük tekintetbe, hogy ez a nyereség egyetlen országból származik és a bevétel aránya Nagy-Britannia össznyereségéhez viszonyítva fokozatosan nőtt, 0,022-ről 0,087-re, vagyis megnégyszereződött. Bailey, 74.

¹⁵ Uo., 118–119. és Miller, 12–13.

1828. január 31-én olvasták fel a pétervári protokollt (1826. április 4.) és a londoni jegyzőkönyvet (1827. július 6.).¹⁶ A pétervári protokollt aláíró hatalmak kérték a Portát, hogy szüntesse be a harcot a görögök ellen, Görögország a Török Birodalomtól függő állam marad, önkormányzat fogja kormányozni, amelynek tagjait maguk közül fogják választani, de a választhatókra a Portának lehet befolyása. Egyéb téren a görögök szabadságot kapnak a kereskedelemre stb. A területi rendezés magában foglalta a görög tartományt (Morea) és a szigeteket.¹⁷ Továbbá a brit és orosz uralkodó nem fog területi és kereskedelmi igényt támasztani a Török Birodalommal szemben.

II. Mahmud nem volt hajlandó elfogadni a protokoll pontjait, ellenfelei megosztására kiadta 1826. október 7-én az akkermani konvenciókat.¹⁸ Erre reagálva a hatalmak Londonban kiadtak egy újabb jegyzőkönyvet 1827. július 6-án. A jegyzőkönyv hasonló tartalma már pontosabb vagy legalábbis tágabban értelmezhető területi rendezést említ, s ha valamelyik vagy mindkét fél elutasítaná az egyezményt, akkor a titkos záradék szerint a szövetségesek beavatkozhatnak annak érdekében, hogy a jegyzőkönyv pontjait betartsák, ennek érdekében a Levantén szövetséges flotta állomásozott.¹⁹

A navarinói csata körül kibontakozó viták Edward Codrington admirális eljárását elemezték, maga a csata kedvezőtlen kihatásai miatt Nagy-Britannia számára negatív kihatásokkal járt, a kormány szándéka az volt, hogy minden, a törökök és a görögök közt levő kapcsolatot ellenőrizzen és befolyással legyen rá. Az egyezményből látszik, csak a nyugalom fenntartása miatt küldték a flottát a térségbe. Mivel keleten a viszonyok óráról órára változnak, és Navarino összegzésekor egy lényeges kérdés van: vajon a konfliktus háborúba keveri-e az európai hatalmakat, vagy megelőzi azt. Az egyezmény betartását szorgalmazta a kormány, azonban Earl of Carnarvon szerint: „Az az egyezmény csak kevéssel jobb egy halott iratnál... csupán Franciaország és Oroszország együttműködése volt, hogy lássuk azon remények megvalósulását Görögországgal kapcsolatban, melyeket oly buzgón tápláltak.”²⁰

Ha az oroszok úgy látják, folytatta, hogy az angolok nem tesznek meg mindent az egyezmény érdekében, akkor olyan események következhetnek be, amit az angolok megbánhatnak. Wellington szavai – „Kétségtelenül az országok politikai helyzete számos esetben indokolhatja a beavatkozást, de ez nem volt általános

¹⁶ *Debates*, vol. XVIII., 86–93.

¹⁷ *Uo.*, vol. XVIII., 88.

¹⁸ Marriott, 183.

¹⁹ *Debates*, vol XVIII., 91–92.

²⁰ „...that treaty little better than a dead letter... it was only to the co-operation of France and Russia that we had to look for the realization of those hopes respecting Greece, which were so ardently entertained,...” in: *uo.*, vol. XVIII., 268.

szabály. Be nem avatkozás volt a szabály, a beavatkozás a kivétel”²¹ – jól tükrözték az általános brit politikai gondolkodásmódot a török–görög válsággal kapcsolatban.

A görög kérdés mellett a politikai hovatartozás is meghatározta az egyes képviselők véleményét az esetről. Marquis of Lansdown szerint Canning külpolitikájától nem szabad eltérni és Codrington nem előre tervezetten hajózott be a Navarinói-öbölbe. A béke megőrzése érdekében a fegyveres beavatkozást is elfogadhatónak tartotta.²² Lord Ellenborough a szabad kereskedelem híve és ezt olyan széles körben kívánta a gyakorlatban alkalmaztatni, amennyire csak lehetséges.

Az esemény politikai jelentősége miatt, hiszen egy nem kívánt eseményről („*untoward event*”) volt szó, amelynek következményei még nem voltak tisztán értelmezhetők a parlamenti tagok és a kabinet számára, a kormány Sir John Gore-t küldte elemezni a navarinói csata utáni helyzetet. Hobhouse beszélt Earl of Dudleyvel, aki szerint az újságok nem akarták leköszölni Gore jelentését, de annyi biztos, hogy Codringtont tisztázták a vádak alól és még mindig a mediterráneumi flotta parancsnoka.²³

Ha pusztán statisztikai adatokat veszünk figyelembe, akkor teljesen nyilvánvaló, hogy a török flotta elsöprő fölényben volt, hajók esetében ekkora számbeli fölény lehetetlen, hogy ne szúrjon szemet a törököknek. Ha ugyanis, mint Peel említette a vitákban, nem a szövetségesek lóttak először²⁴, akkor csak a törökök tehettek és ők vajon tényleg megijedtek az őket üldöző szövetséges flotta hirtelen megjelenésétől?

1828 márciusában a parlamentet már a kitört orosz–török háború várható következményei foglalkoztatták.²⁵

Az oroszok 1828. április 26-án indultak meg a törökök ellen, de május 19-én a parlamentben Sir Robert Wilson még nem hitte, hogy az oroszok könnyen előre-

²¹ „No doubt the political position of countries, in some instances, might justify such interference; but such was not a general rule. Non-interference was the rule: interference the exception”, in: *uo.*, 285.

²² *Uo.*, 297.

²³ A török flotta három vitorlásból, négy duplafedélzetű fregattból, tizenhét sima fregattból, negyvenkilenc korvettből és nyolc tűzgyújtó hajóból állt, amit negyven szállítóhajó látott el. A navarinói öbölben a törökök 2240 darab ágyúval és tűzérségi ütegekkel rendelkeztek. Ezzel szemben a szövetséges flotta tíz-tíz vitorlással és fregattal, valamint hat korvettel rendelkezett, ami összesen huszonhat hadihajót jelent a törökök nyolcvanegy hadihajójával szemben és az ágyúk száma is csak 1354. A veszteségek: 79 angol, 43 francia és 53 orosz halott, valamint összesen 478 sebesült. *Debates*, vol. XVIII., 377. Woodward ezzel szemben 24 angol és 89 török hajóról tud. Woodward, 209. Codrington 24-én hagyta el a Navarinói-öblöt és a török flottából csak egy fregatt és tizenöt kisebb hajó tudott elmenni. Látna az aránytalanságot a két hajóhad között, megállapítható, hogy valóban nagy teljesítmény volt győzni. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül a sok halott és sebesült. Egyetlen tengeri ütközetben ez hatalmas szám, valószínűleg Gore jelentését emiatt sem tették közzé az újságok, mert óriási felháborodást váltott volna ki.

²⁴ Ez állt Codrington jelentésében is. *Uo.*, 417.

²⁵ Miller, 98–105.

törnek és beveszik Konstantinápolyt, de az események alapján mást láttunk.²⁶ Az események hatására Angliának is cselekednie kellett, ugyanis érdeke betartatni a londoni egyezményt, Wilson ezért javasolta, hogy a biztonság kedvéért tartsanak fegyverben 4-5 ezer fős sereget Moreában a görögök érdekében, de leginkább az egyensúly fenntartása miatt.

Az orosz–török háborút lezáró drinápolyi békét 1829. szeptember 14-én kötötték meg, amely szentesítette az orosz befolyást a Balkánon.²⁷ Az orosz–török háború után, 1830. február 16-án a parlament Görögország rendezéséről vitatkozott, bár ekkorra már minden a görögökkel kapcsolatos rendezést eldöntöttek és elfogadtak. Február 3-án ugyanis kiadták a londoni egyezményt, amelyben az európai hatalmak az oroszok után elismerték Görögország függetlenségét és meghatározták a területét.²⁸

Maga a rendezés azonban szintén vitákra adott okot, ugyanis az előre várt, tervezett határoknál jócskán szűkebb teret engedtek az új, szabad görög államnak. Sir John Russel hiányolta, hogy Kréta nem került a görögök fennhatósága alá, amikor az 1827-es egyezményben „Görögország szigetei”²⁹ megjelöléssel a szigetekre is kiterjedt volna az autonómia.³⁰ A területi rendezést azonban több parlamenti képviselő is kifogásolta, a felszólalásokra reagálva mondta Sir Robert Peel, hogy Anglia csupán azzal tudta garantálni a görögök biztonságát, hogy olyan területi rendezést javasolt, amellyel semelyik agresszornak nem lesz ígéretes préda.³¹ A határokon nem lehetett módosítani, de a viták mellett egy igen fontos szempont jelent meg: a görög állam tartóssága. Vajon miért érdeke ez Angliának? Egyrészt, mert emel a tekintélyén, de emellett van egy sokkal anyagiasabb vonzata, történetesen, hogy mind az angolok, mind a franciák jelentős kölcsönökkel támogatták a görögöket. Ezt az összeget csak egy független államtól lehet behajtani, mert a törököktől nem várható el, hogy az ellenük fellázadt alattvalók adósságát, amelyet az ellene történt harchoz halmozott fel, kifizesse.

A parlamenti viták mellett a politikai közvélemény színtere a *The Times* c. napilap is, amelynek fontossága abban rejlik, hogy a tárgyalt korszakban a legnagyobb nyilvánosságot élvező napilap volt, amely nemcsak Nagy-Britanniában, de Európa többi országában is jelentős hatást gyakorolt a politikai közvéleményre, és ezáltal, ha közvetve is, de magára a politikára is. Híradásai nemcsak a londoni, de számos más újságban megjelenő információkat, saját tudósítók beszámolóit, olvasói hozzászólásokat és szerkesztői véleményeket tükrözik, ezáltal a kor emberének hangulatát és gondolkodását nagymértékben meghatározta és visszatükrözte. A napi-

²⁶ Marriot, 221–223.

²⁷ Ormos–Majoros (1998): *Európa a nemzetközi küzdőtéren*, Osiris Kiadó, Budapest, 51–52.

²⁸ Uo.: 52.

²⁹ Pontosan így volt az egyezményben: „Property situated either upon the Continent, or in the Islands of Greece... 3., The details of this arrangement, as well as the limits of the territory upon the Continent, and the designation of the Islands of Archipelago...” in: *Debates*, vol. XVIII., 90.

³⁰ Uo., vol. XXII., 547.

³¹ Uo., 561.

lap a politikával kapcsolatban három fontosabb cikktípust alkalmazott: vezércikk, kommentár és újságírói állásfoglalás.³²

A cikkek tartalom szempontjából egyrészt az eseményeket taglalják, nem csupán angol, de német, francia, orosz és egyéb újságok alapján. Másrészt az események lehetséges következményeit elemzik Európa további sorsára vonatkozóan, illetve a lehetséges alternatívákat. E két nagyobb csoport mellett természetesen vannak hozzászólások, visszaemlékezések, elemzések a birodalomról és történeti összefoglalók. Érdekes elem még a cikkek kapcsán az a tény, hogy a legtöbb, az összes általam talált cikk két harmada 1821, 1828 és 1829-es esztendőkből származik.

A Török Birodalomról szóló közlések közül az első, tájékoztató jellegű. A törököknek a vallás iránt tanúsított türelmüket közli, amellyel az egyes tartományok lakóinak vallása iránt viseltetnek.³³ A cikkek további és nagyobb hányada a birodalom eseményeit követi nyomon, híradások szólnak Ali, janinai pasa és a szultán konfliktusáról, a szerbek kiváltságairól, de a birodalom túlsó felén jelentkező problémákról is, mint a vahábbita mozgalom, illetve a már ekkor érzékelt ellentétéről Mohamed Ali és II. Mahmud között.³⁴ Figyelmet érdemel a lapban megjelent török haderő nem összes, felkerekített felsorolása. A szerző összesen 406 400 fő körüli főre becsüli az oszmán hadsereget.³⁵ Ehhez képest egy későbbi számítás az orosz seregeket 912 000 főre becsüli, ám harci értéküket csupán defenzívában értékeli nagyra, mivel a korábbi orosz–török háborúk során mintegy 100 000 embert vesztek összesen.³⁶

Számos esetben tájékoztatták az olvasókat a konstantinápolyi mészárlásokról, amelyek szemtanúk elbeszélései és más külföldi újságok leírásain alapultak. A görögök folyamatos letartóztatása, a keresztény személyek legyilkolása az utcákon, akár van náluk fegyver, akár nincs.³⁷ A bizonytalan helyzetet támasztja alá a nagykövetek kérelme a nagyvezírhez menlevélért,³⁸ illetve egy május 30-i bécsi közlés, amely szerint: „A háború, amely most tört ki, úgy tűnik, valószínűleg korunk egyik legvéresebbike lesz, amint nyilvánvalóan vallásháborúvá válik.”³⁹ Az események ismertetése mellett nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy beszámoljanak a külpolitikai vonatkozásokról is. A franciák aggodalommal figyelték a felkelést, mert tar-

³² Fülöp, 23.

³³ *The Times*, 1820. 08. 11.

³⁴ Uo. 1821. 04. 14.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo. 1821. 08. 22.

³⁷ Uo. 1821. 04. 28., 05. 23., 05. 30. A tömeg őrjöngése közepette kivégzett pátriárka holttestét több más görög papi méltóságával együtt a tengerből halászták ki és Odesszába szállították, ahol végül megkapták a kegyeletet. 1821. 06. 14., illetve 1821. 06. 19. Galatz ostromáról, 1821. 06. 30. Iaşy és Romano elfoglalása, a török hadak felvonulása Szmirna ellen.

³⁸ Uo. 1821. 06. 06. és 06. 14., 06. 25.

³⁹ „The war now breaking out appears likely to be one of the most bloody of our times, as it is become entirely a war of religion.” Uo.

tottak tőle, hogy az tovább gyűrűzik Kelet-Európába, illetve bizonyosak benne, amennyiben ez megtörténne, a görögök nagy előnyre tennének szert.⁴⁰ Emellett Oroszországnak korábban sok sérelmet kellett eltűrnie a görögökön keresztül a törököktől, mint azok patrónusai és most kénytelen volt kiszolgáltatni a görög tartományokat a barbároknak.⁴¹ Az orosz előrenyomulás lehetősége a parlamenti vitákban is ez idő tájt hangsúlyos volt, s ezt a köztudatba is átlántálta a napilap.

A helyzet bonyolultságára vonatkozó fejtegetések kihangsúlyozzák a körülmények, tények ellentétességeit; felvetik, a görögöknek nincs reménye, hogy javuljon a helyzetük, de ezt elősegíthetné egy törökökkel kötött egyezmény. Ha orosz védnökség lenne Görögország felett, ki mondhatná meg, hol a határ a protektorátus és a domínium között? És ha nem egy védnök van, akkor előbb-utóbb ki fog törni egy háború, és nincs semmi garancia, hogy az egyezmény és kölcsönös bizalom dacára az oroszok nem mennek-e külön utakra, és nem vetnek-e szemet a független Görögország létrejötte után a maradék török területekre?⁴²

Az orosz befolyás ténye és a háborús készülődések Odesszánál és a Dunánál nagyobb figyelemre serkentik a *Times* riportereit az orosz ügyek iránt. Az orosz követek utazásai és a haditudósítások terjedelmes leírásai jelentek meg.⁴³

Ezzel párhuzamosan a párizsi lapokból vett kivonatok a francia király álláspontját tükrözték: „A legőszintébb élvezettel tájékoztathatja a Kamarát arról, hogy híreket kapott az ülésszak megnyitása óta, amely kijelenti, hogy a *béke nem lesz megzavarva Keleten*, és erőteljes megnyugvást érez e tény ismeretének közlésével”.⁴⁴ A *The Times* ugyanakkor azt a véleményét is közli, hogy Sándor cár eddig nem adta jelét annak, hogy szándékában állna a Török Birodalom megdöntése, de senki nem tudná megakadályozni, ha mégis megtenné.⁴⁵

A beszámolók egy sajátos vetületéről is említés történt a hasábozon, ugyanis több angol önkéntes is harcolt a görögök oldalán.⁴⁶ A Díván tagjai nem tudták megérteni, hogy lehetséges, hogy a „szövetségesük” alattvalói velük harcba lép-

⁴⁰ *The Times*, 1821. 06. 06.

⁴¹ Lásd pontosan az eredetit: „No existing power can say to the Russian Government – You may protect the Christian subjects of the Grand Seigneur; but, in doing so, you shall not further aggrandize your enormous empire at his expense.” Uo., 1821. 06. 19.

⁴² Uo., 1821. 08. 07.

⁴³ Uo., 1821. 09. 11. és 1821. 10. 04.

⁴⁴ „That it is with the most sincere pleasure that he informs the Chamber, that he has received news since the opening of the session which announce that *peace will not be disturbed in the East*; and that he feels a lively satisfaction in imparting the knowledge of this fact.” Uo., 1822. 06. 13.

⁴⁵ Lásd az eredeti szöveget: „...for if liberty were put into their hands by any Foreign Powers, they would not know how to enjoy or use it wisely; and if any other nation but themselves subdued the Turks for them, to that nation would they become enslaved – they would only change masters.” Uo.

⁴⁶ Például lord Byron, lord Cochrane és Church tábornok. Marriott, 204., Miller 85–87.

hettek minden figyelmeztetés és engedély nélkül.⁴⁷ Fontos kiemelni a György király által 1825. szeptember 30-án kiadott *Foreign Enlistment Act* közlését, amelyet a *Times* szintén kivonatolva leközölt a külföldön harcoló angol önkéntesek miatt.⁴⁸

A térségben tartózkodó szövetséges flottát a *Times* szerint azzal a céllal küldték, hogy elfogják az egyiptomi pasa flottáját az Alexandria és Görögország közötti útján. A cikk írója azon a véleményen volt, ha Nagy-Britannia háborúba lép, akkor keményen kell lecsapni az ellenfelekre a tartós béke érdekében. Továbbá Ausztria, Franciaország és Nagy-Britannia össze fog fogni minden olyan tendencia ellen, amely a Török Birodalom feldarabolását célozza.⁴⁹

Az orosz hadba lépés és a francia semlegesség felmondása a brit pénzpiacon is érezte a hatását, amely a *The Times* szerint várható és kellemetlen következmény volt.⁵⁰ Ugyanakkor az egyezményrel kapcsolatban a *Times* megjegyezte, hogy nem csupán a török, de a görög kormány is aggályait fejezte ki.⁵¹

A *The Times* a londoni konvenciók kudarcát látva kétségeit fejezte ki annak haszna és megvalósulása miatt, amely összecsengett Earl Carnarvon meglátásai-val. Kritikát fogalmazott meg a létrehozás körülményeivel és biztosítékaival kapcsolatban, s ez a kétség a parlamentben is megjelent az 1828. február 11-i viták alkalmával.⁵²

Érdekes a *The Times* bizonytalan, illetve egymással ellentétes állásfoglalása az orosz-török háborúval kapcsolatban; a megjelent cikkekből kitűnt, hogy íróikban, mint ahogy ebben az időszakban a parlamentben sem merült fel, hogy az egyezmény létrejötte után az oroszok képesek megtámadni a Török Birodalmat, úgy hogy azt nem közlik korábban. S mikor ez mégis bekövetkezett, Angliát készületlenül érte, s nem tudta biztosítani maga számára előre, hogy az európai egyensúly sértetlen marad és nem jelennek meg orosz hadihajók a Földközi-tengeren.

A *The Times* 1829. májusi kommentárja szerint a görög rendezés az orosz támadás miatt új politikai helyzetet teremtett, melynek során a görögök védelme és a Török Birodalom megmentése egyaránt brit feladattá vált. Vagyis jelen pillanatban Nagy-Britannia érdeke támogatni a törököket.⁵³

Egy Epsilon álnevű olvasó a *Times* szerkesztőjéhez címzett kommentárjában a hírlap állásfoglalását túlságosan muzulmánbarátnak nevezte. A politika bonyolultságát, valamint a görög-orosz-török háború fonákságát jelzi, hogy a kérdésben tájékozottnak tűnő olvasó összezavarodott: az oroszok barátok a görög rendezés-

⁴⁷ *The Times*, 1824. 04. 20.

⁴⁸ II. György megtiltotta, hogy a brit alattvalók állást foglaljanak külföldi háborúkban. Uo., 1825. 10. 05.

⁴⁹ Uo., 1827. 09. 30.

⁵⁰ „With regard to Russia, it is now the current opinion that no hope remains of obtaining any respite to its designs against Turkey...” Uo., 1828. 04. 10.

⁵¹ Uo., 1828. 05. 03.

⁵² Uo., 1828. 07. 29., a vita: Debates, vol. XVIII. 259–305.

⁵³ Uo., 1829. 05. 14.

ben, de a törökök ugyanakkor ellenségek, és az orosz–török háborúban az oroszok ellenségek, míg a törökök barátok. Nem érti, hogy Navarino egyáltalán miért kellemetlen eset, ha az kedvez a görögöknek, bár hozzáteszi, ez a csata hozta el az orosz főlényt, amelynek során az oroszok akár meg is szerezhetik Konstantinápolyt. Felteszi a kérdést, amely nyilván sok olvasónak is eszébe jutott, miért érdeke Nagy-Britanniának, hogy támogassa Törökország fennmaradását. Nem világos az olvasó számára, miként veszélyezteti a Török Birodalom felbomlása az erőegyensúlyt. Hogyan változtatna a helyzeten, ha a birodalom élén egy európai családból származó uralkodó ülne?⁵⁴

A névtelen szerzőtől származó kommentár jól jelezte a korszakban uralkodó bizonytalan és gyorsan változó politikai állásfoglalásokat; a szövetséges, de elnyomó törökök elleni be nem avatkozást felváltó békés rendezést a török szövetségesként fellépés váltotta, miközben egyre nyilvánvalóbban oroszellenes.

Több alkalommal is foglalkozott a *The Times* a drinápolyi tárgyalásokkal, amelyek fázisairól és a békeszerződés várható paragrafusairól is minden alkalommal tájékoztatták az olvasókat. Saját tudósítók mellett több külföldi napilapban megjelent információt is átvettek.⁵⁵

A *The Times* az alábbi megjegyzéseket tette a békefeltételekhez kapcsolódva: a drinápolyi béke nagyon megalázó volt a szultán számára. A szabad hajózás minden nemzet számára ugyan biztosított a Fekete-tengeren és a Dardanellákon, azonban csak abban az esetben, ha mindkét hatalom békében van. Nincs megadva a szabad hajózásra vonatkozó garancia, emellett ha orosz szövetséges hajózna a Fekete-tengerre, nem teheti meg, ha a Török Birodalom hadiállapotban van. Vagyis mindkét hatalommal egyszerre kell békében, illetve szövetséges viszonyban állnia annak az országnak, amelynek hajói a Fekete-tengeren kívánnak hajózni. Gyurgyevó lerombolásának nincs stratégiai jelentősége az oroszok számára. Az ázsiai területek azonban valóban nagyon fontosak az oroszok számára. A jóvátétel összege, 11,5 millió dukát (körülbelül 5 millió font sterling) kevesebb mint amire

⁵⁴ Uo., 1829. 06. 24.

⁵⁵ A béke feltételei a következők voltak: Akkermanni konvenciókban foglaltak teljesítése. Szabad forgalom az orosz kereskedő és hadihajók számára a Fekete-tengeren. 10 millió dukát arany jóvátétel. Orosz kereskedők kártalanítása a háború időtartamára vonatkozóan. Gyurgyevó és Ibrailoff erődök lerombolása. Anapa, Poti, Ahalszik átadása örökre az oroszoknak. Új szervezeti szabályzatot kap Moldva, Havasalföld, mely alapján évente adót fizet a Portának, amelyet az oroszok, a Porta és a hoszpodár közösen határoznak meg, végül a Porta nem szól bele a fejedelemségek belügyeibe. A Porta kötelezi magát, hogy késedelem nélkül lezárja a görög ügyet a szövetségesekkel. Uo. 1829. 10. 02. A párizsi Moniteur szerint a béke végső változata a következő: 1. Szabad kereskedelem az összes nemzet számára, amelyek mindkét hatalommal békében állnak. 2. Gyurgyevó lerombolása. 3. Poti, Anapa és Ahalszik ázsiai területeinek átadása Oroszország javára. 4. A jóvátétel összege 11,5 millió dukát, melynek fizetése a következőképpen történik: 1,5 millió három részletben a következő hat hónap során az orosz kereskedők részére történik. A maradékot 10 évi részletben kell kifizetni, garanciaként Moldva, Havasalföld orosz megszállás alá kerül. Amennyiben a Porta hamarabb teljesítené a fizetést, úgy az oroszok azonnal elhagyják a fejedelemségeket. Uo., 1829. 10. 08.

az oroszok számítottak, de sokkal több, mint amit a Porta ki tud fizetni (az egész éves bevételénél az egész birodalom területéről). A francia kormány szerint „Oroszország feltételei sokkal kevésbé mérsékeltek, mint azt először elképzelték.”⁵⁶

A *The Times* a birodalom területén folyó változásokat is figyelemmel kísérte, és a változások kézzel fogható eredményeiről tudott konkrét leírást is adni, például, hogy az egyiptomi pasa arab és török nyelvű folyóiratot adott ki és egyéb reformokat hajtott végre a törvénykezés és közigazgatás terén is. A politika és polgári szféra reformjai nem korlátozódnak csupán az egyiptomi területekre. Egy Píában kelt levél szerint az egyiptomi mintát lemásolva, a szultán száz török ifjat küldött Párizsba katonai és tudományos ismereteket tanulni.⁵⁷

Salonikiból származó hírek alapján a szultán alattvalói a nagyhatalmi befolyás mértéke és a megalázó békefeltételek miatt több alkalommal is fellázadtak, és a szultánt hitegettek és az orosz cárról neveztek. A lázítás hátterében a *Times* információi szerint dervisek és az ulemák álltak, miközben Mahmud birodalmi reformjait jelzi, hogy Konstantinápoly és Drinápoly között állandó és rendszeres posta-összeköttetést létesített.⁵⁸

A megvizsgált cikkek többsége behatóan és hitelesen tájékoztatta a közvéleményt a Török Birodalom válságáról, minden esetben törekedett a pontos és megbízható tájékoztatásra, amelyhez több forrásból, olykor eltérő tartalmú híreket is közölt.

A demokrácia és a szabad beszéd az ókori görögök óta elválaszthatatlan egymástól, a természetes egyenlőtlenségek ellen a társadalmon belül létrehozta egy olyan politikai teret, ahol nincs egyenlőtlenség, s ennek a záloga a beszéd volt. A meggyőzés fontossága a reformáció és ellenreformáció korában vált ismét nagy jelentőségűvé, ekkor ugyanis a szónoklás a meggyőzés eszközévé vált.⁵⁹ Jelen tanulmány a politikai közvélemény és a Török Birodalom válságának kapcsolatát tárgyalja, azonban elsősorban a közvélemény ismereteit mutatja be. A közvélemény csupán két módon jelent meg az elemzett forrásokban: a viták során a görögök érdekében felszólaló képviselők szavazóik és közvetlen környezetük hatására álltak ki a görögök elnyomása ellen. Erre példa Ashton-under-Lyne képviselője. A *The Times*ban ezzel szemben az olvasói hozzászólások jelenítik meg leginkább a közvéleményt, míg közvetve ugyan, de a közígyénynek tesz eleget a szerkesztő, amikor részletesen és minél árnyaltabban járta körbe a konfliktus forrását, formáját, átalakulását és hatását. Erre nem csupán az olvasói levelek adhatnak támpontot, hanem az egyes utazók beszámolóit, pamfletek és vallási-történelmi értekezések megjelenése is. A parlamentben felszólaló képviselők igyekeztek érvelni egy általuk

⁵⁶ „The conditions of Russia are less moderate than had at first been imagined.” Uo.

⁵⁷ Uo., 1830. 01. 11.

⁵⁸ Uo., 1830. 04. 19. A belső zavargások tartósságát jelzi, hogy egy 1830. 11. 24-i tudósítás a lázadókkal szembeni szigorú drasztikus fokozásáról tett említést.

⁵⁹ Breton, Philippe (1997): *A manipulált beszéd*. Helikon Kiadó, Budapest, 2000., 31–46.

fontosnak tartott idea, irányzat, törvény mellett, és ezekhez az érvekhez próbálták a közvélemény támogatását megnyerni. A napilapban ezzel szemben már inkább megjelenik a szenzáció, de nem lépi túl a viszonylagos objektivitás kereteit. Módszereiket tekintve mind a parlamentben, mind a sajtóban megjelenik az ismétlés, érzelmekre való hatás és a túlzás eszköze. Azonban mindezt érvekkel és logikus megfogalmazással támasztják alá.

Formáját és tartalmát tekintve is eltérő forrás a parlamenti vita és a *The Times*. A parlamenti viták elsősorban a politika irányvonalára, annak változására mutatnak rá. A viták elemzése során különíthetők el az egyes politikai csoportok, nézetek az adott tárgyra vonatkozóan. A *The Times* ezzel szemben elsősorban a tájékoztatást tartja fontosnak, mivel a nyilvánosságnak szánják és nem hivatalos formában, sokkal szabadabban ír az eseményekről, illetve azok feltételezett politikai következményeiről. A két eltérő szintű forrás egy ponton mégis kapcsolódik, azon kívül, hogy mindkettő az angol politikai közvélemény színtere. Tudniillik, hogy a parlamentben felszólaló képviselők gyakran hivatkoznak a *Times*ban olvasottakra, illetve a *Times* minden fontos kérdésben leközi a parlament ülésén elhangzottakat. Ennek a fontosságát jelzi az is, hogy saját tudósítókat alkalmaz, akik az üléseken jegyzetelnek.⁶⁰ Míg a parlamenti viták elsősorban elemzik, mérlegelik a helyzetet Nagy-Britannia szemszögéből, például 1821 és 1822 folyamán a viták végig a görög felkelés eshetőségeit, illetve az orosz befolyás várható mértékét vizsgálták. Emellett a Ión-szigetek és a brit kormány szigorú semlegességét hangsúlyozták.⁶¹ A parlamentben már egészen korán megfogalmazták az orosz veszélyt, illetve a terjeszkedésük lehetséges következményeit, a *The Times* pedig ezt sok egyéb információ közé ágyazta be. A napilap az orosz politika mellett figyelmet szentelt a francia és osztrák politika alakulásának is. Bemutatta azokat az eseményeket, amelyeket a képviselők megvitattak.⁶² Mind a három nagyhatalom nagyjából egyforma figyelmet kapott a *Times* oldalain, ezzel szemben a viták külkapcsolatokra vonatkozó részeit döntően az orosz politika, az orosz célok ismertetése és mérlegelése foglalta el. Mindazok a politikai irányvonalak, amelyek a görög felkeléssel, valamint az orosz–török háborúval kapcsolatban megjelentek, a parlamentben öltöttek a legtisztább formát. Az események számtalan apró szelete, a próféciáktól kezdve a Drinápoly és Konstantinápoly között létesítendő postahajó-szolgálatig a *Times* által került felszínre. Furcsa kettősség, hogy míg a pétervári protokoll

⁶⁰ Szabó László így fogalmaz: „Az egész világ sajtójában a legtökételesebbek a *Times* parlamenti tudósításai; 6-8 ember megy az ülésekre... felváltva jegyzik a beszédeket... feljegyzéseikből fogalmazzák meg a tudósítást, pártszempontot és mindenféle személyi szempontot teljesen mellőzve.” Szabó, László (1916): *A modern újságírás története*, Dick Manó kiadása, Budapest, 89.

⁶¹ A vonatkozó viták: *Debates*, vol. V., és VII., ezt a semlegességet a *Times* is alátámasztotta egy 1822. 07. 16-i cikkében.

⁶² *The Times*, 1821. 04. 18. és 1823. 08. 26. közötti cikkek az eseményekre vonatkozóan, Ausztria és Franciaország vonatkozásában: 1821. 04. 28, 07. 31., 08. 07., 1822. 06. 13., valamint ezzel kapcsolatos olvasói hozzászólás 1821. 07. 30.

és a londoni jegyzőkönyv a parlamentben lett közzétéve, addig a drinápolyi béke előzetes és végleges pontjai viszont a *Times*ban.⁶³

A két forrás stílusa, tartalma, közönsége eltér, ám mégis kiegészítik egymást. Azonos elvek jelennek meg mindkettőben, bár más-más formába öntve. Mindketten elemzik az eseményeket, felvetnek lehetőségeket, kommentálják a tudomásukra jutottakat, de mindezek egy húrt pengetnek: a brit politika az 1820-as években komoly kihívással találta szembe magát, tudniillik az orosz törekvéssel, hogy kijussanak a Mediterráneum térségébe. Végig a tíz év folyamán az angol diplomácia ezt igyekezett meggátolni, először Canning azzal, hogy az orosz szövetségen keresztül ellenőrizze azok ténykedését. Majd, mikor Miklós agresszívabb külpolitikája lehengerelte a Török Birodalmat, az angol diplomata komoly erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy elrettentsék a cárt attól, hogy területeket szerezzen a Portától. Miklós ennek következtében a befolyásolás minél nagyobb koncentrációját választotta a Díván felett.⁶⁴ Ez az a pont, ahol Nagy-Britannia végül, előzetes terveivel ellentétben a görög függetlenség mellett döntött, és ebben az augusztusi balkáni események csak megerősítették.⁶⁵ Emiatt támogatta Mahmudot az oroszok ellenében, és kezdett komolyabb kereskedelmi térnyerést kiharcolni magának is a birodalom határain belül. Tulajdonképpen ebben az időszakban a török állam nem egy válságot élt át. Az első a görög felkelés, a másik az orosz-török háború és az annak következtében lángra lobbant lázongások a birodalom egész területén. Ezek a válságok erősítették meg Mahmudot abban, hogy a birodalom érdekében minél előbb végre kell hajtani a reformokat. A janicsárság 1826-os felszámolása után a parlament nem nagyon tesz említést a Török Birodalom területén zajló reformokról, ezzel szemben a *Times* érzékeli a változást, valószínűleg azért, mert olvasói között számos utazó és üzletember érdekelt a hírek ismertetésében. Érdekes az is, hogy a *Times* a reformok kapcsán Egyiptomot is felhossa példának, és azzal állítja szembe Mahmud törekvéseit.⁶⁶ A drinápolyi békét követő belső zavargások részletesebb ismertetése is arra enged következtetni, hogy életbevágóan fontos a belső rend megszilárdítása a szultán számára, már csak azért is, mert ezek egy része szeparatív jellegű és csak 1830 végére sikerül megfékezni.⁶⁷

A parlamenti viták elemzése során kitűnik, hogy a parlamenti tagok nagyon negatív képzetekkel rendelkeztek a törökökről, ezt elsősorban a beszédek közben használt jelzők alapján lehet megfigyelni. A „barbár török”⁶⁸ és ennek különböző alakjai egy nem igazán kedvező véleményezést sugallnak. A szónoki fogások mellett nagyon változatos jelzőket alkalmaztak a parlamenti tagok, amikor a biroda-

⁶³ Az egyezmények: *Debates*, vol., XVIII., 86–93., a béke: *The Times*, 1829. 09. 08., 10. 02.

⁶⁴ Jelavich, 205–206.

⁶⁵ *The Times*, 1830. 04. 03.

⁶⁶ *The Times*, 1831. 01. 11.

⁶⁷ A lázongásról lásd: Uo., 1829. 11. 11., 11. 30., 1830. 04. 19., 11. 24.

⁶⁸ „...barbarous Turk” *Debates*, vol. V., 1225.

lom és a törökök durvaságát és civilizátlanságát akarták érzékeltetni. Gyakran hangsúlyozták a kegyetlenségüket és elnyomásukat.⁶⁹ Ugyanakkor a görögöket számos szimpátiát keltő jelzővel illették.⁷⁰

A viták alapján el lehet különíteni a kormányzat politikájának változását is, 1824-ig az abszolút semlegesség miatt leginkább a felkelők botrányos cselekedeteit hangsúlyozzák, a görög felkelést elítélték a kormányban, „*insurrection*”, vagyis lázadás, zendülés, valamint „*revolt*”, felkelés, lázongani szóval jelölték, míg 1824 után, pontosabban 1826. május 19-én már „*revolution*”, azaz forradalomként nevezik meg a görög mozgalmat. Ez egy szemléletváltást is jelzett, ami majd a két egyezményben, illetve a végleges függetlenség deklarálásában csúcsonyosodott ki. Ezek a jelzők az 1828-as vitáktól kezdve csökkentek és a kifejezőmód sokkal objektívebb formát öltött, az említett évtől kezdve az eseményeket jobban átlátó képviselők inkább az oroszok lépéseire koncentráltak, valamint az egyezményekre és Navarino következményeire.

Ezzel szemben a *The Times* – megvizsgált, több mint nyolcvan cikke – nagyrészt objektív formában közölte az eseményeket, és a politikai kommentárok sem tartalmaztak túlzó kifejezéseket. A parlamenti szónoklatokkal ellentétben, ahol szinte kötelező szóvirágokat alkalmazni a retorikai meggyőzés érdekében, a napilap szerkesztői a meggyőzés más formáit alkalmazták: átlátható és világos megfogalmazással, tárgyilagosan tárták a kor olvasói elé a harcokkal együtt járó kegyetlenkedéseket. Szinte sokkolhatta az olvasótábor a pátriárka kivégzéséről szóló tudósítás. S ugyan nem nagyon van példa arra, hogy negatív jelzőkkel illették volna a törököket, de a kegyetlenkedésekről szóló ismétlődő híradásokkal mégis negatív érzést ébresztettek.

Érdekes eleme a két forráscsoportnak, hogy bár kiegészítik egymást, hiszen az egyik elsősorban a politikai irányvonalakat, külpolitikai vonatkozásokat taglalja, addig a másik információt hordoz ugyanarról a konfliktusgócra, időbeli csúszás figyelhető meg. 1821 júniusában Mr. Hutchinson még csupán felhívja a figyelmet az orosz befolyás vélhető növekedésére a Balkánon, a *Times* ezzel szemben már részletesen, magyarázó okfejtéssel teszi ugyanezt.⁷¹ A Ión-szigetek semlegességének okairól a *Times* már 1821-ben tudósít, a parlamentben csak 1822-ben jelenik meg a részletes magyarázat. Másik fontos időtényező, hogy a parlamentben 1826 áprilisa és 1828. január 1-je között nincs napirenden a görögkérdés, amely a vál-

⁶⁹ „...the oppressions of Turkish government” Uo., vol. VII., 1649., „their barbarous ferocity”, uo., 1650., „a nation of barbarians, the ancient and inveterate enemies of Christianity and freedom”, uo., 1651., „the horrible tyranny of the Turks”, uo., 1667., „abominable outrage”, uo., vol. XVIII., 1440.

⁷⁰ „...that cause of suffering humanity”, uo. vol. VII., 1651., „unhappy Greeks”, uo., 1651., „the sufferings and ill-fated amiability of the Greeks”, uo., 1652., „worthy descendants of the heroes of Thermopylae”, uo., vol. XV., 384.

⁷¹ *Debates*, vol. VII. és *The Times*, 1821. 07. 30., 07. 31., 08. 07.

ságot képezi, a *Times* ezzel szemben végig nagyjából rendszeresen az eseményeket követően tájékoztatást ad mind a politikai változásokról, mind az eseményekről. A parlamentben emiatt a kihagyás miatt számos kérdés, pl. a pétervári protokoll, akkermanni konvenciók, londoni egyezmény és Navarino értékelése, magyarázata csak késve, fél-egyéves csúszással jelenítődik meg. Az értékelés azonban részletesebb, mint a *Times*-é. Fontos kihangsúlyozni, hogy a közvéleményre a viták hatnak és hatottak, de a tájékoztatás, döntően, a sajtón keresztül történt.

Berkenyemadár és tunguz nátha – az idegenség alakzatai a Sinistra körzetben

A történeti recepció vizsgálatából kiindulva vitathatatlanak látszik, hogy Bodor Ádám életművét a *Sinistra körzet* emelte be a szélesebb irodalmi köztudatba. A magyarországi kritika számos elemzés és esszé formájában igyekezett leróni tartozását ezen életmű vonatkozásában. A (Bodor Ádám írásai kontextusában) nemritkán főműként is emlegetett¹ szöveg gazdagságát bizonyítja az, ahogy az értelmezői nyelvek „versengését” elindította és alakította az évek során. Sokat elárulnak a könyvhöz kapcsolódó olvasói elvárási horizontok milyenségéről a párbeszédkezdeményezés irányai: a referencializáló, biografikus olvasásmódok mellett, illetve ezekkel szemben a kritika egyre összetettebb olvasói magatartások alkalmazását helyezi előtérbe, rávilágítva többek között az összetett metaforarendszer, a kompozicionális sajátosságok és a narratívaalkotás kérdéseire². Nem mellékes a műfajiság kérdését boncolgató írások köre sem³. A számtalan irányba szétfutó, gyakran egymásnak ellentmondó olvasatok szinte kivétel nélkül felhívják a figyelmet a szöveggel valamilyen formában kapcsolatba hozható idegenségre: Angyalosi Gergely a körzet-szisztéma által megelőlegezett kettősztatúság (körzeten belüli-körzeten kívüli, ismerős-idegen) vonatkozásában említi Andrej Bodor figurájának nélkülözhetetlen minimális idegenségét⁴, Kovács Béla Lóránt a megalkotott szövegvilág fenyegető idegenségéről ír⁵. Pozsvai Györgyi monográfiájában pedig egyenesen a bodori próza alapmotívumaként emeli ki az én és a másik kettőségét, a közöttük feszülő örök idegenség problémáját⁶.

¹ „Bodor eddigi világfeltáró kutatásai mostanra, új kötetében érnek zenitjükre. A *Sinistra körzet* így vált főművé: egy vészjósló következetességgel végiggondolt és végigelemzett világteremtés összefoglaló remeklésévé. Főmű – ez több mint egyszerűen a legjobb alkotás egy művész pályáján, nem az összehasonlítás és a viszonyítás kategóriája tehát, hanem összefoglalása és ideálisan végleges formába öntése egy nagy életmű eredményeinek.” Bán Zoltán András: A főmű. In: Scheibner Tamás, Vaderna Gábor (szerk.): *Tapasztalatcsere. Esszék és tanulmányok Bodor Ádámról*. Budapest, L'Harmattan, 2005, 56–57.

² Szirák Péter: A periféria poétikája? A Bodor-olvasás. In: *Tapasztalatcsere*. 132, 134–135.

³ Pozsvai Györgyi Bodor-monográfiájának vonatkozó fejezetein kívül a műfajiság kérdéskörére támaszkodik okfejtésében Bán Zoltán András (A főmű. In: *Tapasztalatcsere*. 57–63.) és Simon Attila (A nem-tudás méltósága. In: *Tapasztalatcsere*. 92–97.) is.

⁴ Angyalosi Gergely: A kiismerhetetlen remekmű. In: *Tapasztalatcsere*. 54.

⁵ Kovács Béla Lóránt: Etika és poétika között. In: *Tapasztalatcsere*. 146.

⁶ Pozsvai Györgyi: *Bodor Ádám*. Pozsony, Kalligram, 1998, 83.

Ide sorolható még egyrészt a mű nyelvhasználatának idegensége, mely a különös, fiktívnek tűnő vagy érthetetlennek bizonyuló nyelvi elemekkel a szöveg referenciális olvashatóságát látszik ellehetetleníteni: a feltételezett átlagolvasó érzéki tapasztalatai között nem feltétlenül szerepel az, hogy milyen is lehet például a hántott nyírfatörzs illata (ilyennek tekinthető még például a körzet titokzatos betegsége, a tunguz nátha, a betegségért okolt csonttollú madár vagy akár a holtágból feltörő boroszlánillat). Zsigmond Andrea tanulmányában⁷ arra hívja fel a figyelmet, hogy a szöveg az ilyen szintű referenciális lekötés hiányában is biztosítja az olvasói folyamatot: a mű az idegen elemek olvasó általi, önálló definíciójához igyekszik eljuttatni befogadóját, lehetővé teszi az értelemadási hiányosságokkal járó olvasatok működését, miközben saját megalkotottságára is felhívja a figyelmet. A tanulmány szerzője szerint a bodori világkonstrukció meghatározó elemei, mint például az illatok, szagok, színek végső soron a szöveg mimetikus képességeinek elégtelenségére irányítják a figyelmet, kimozdítva az olvasási folyamatot a szavak mögött keresendő realitás hajszolásából. Zsigmond Andrea tanulmányának kitűzött célja tehát a szöveg olvasójában végbemenő folyamatok felrajzolása, a keletkező jelentésalakzatok minőségének vizsgálata. Az ígéretes kérdésfelvetés ellenére azonban még nem számol az olvasói eljárások hermeneutikai sajátágaival, azzal, ahogy az ismeretlen (az idegen) olvasásakor, leírásakor csak részben vagy teljesen ismert fogalmakat használva akarunk boldogulni, illetve azzal, hogy az empirikus tapasztalatok feldolgozása milyen mértékben függ a már jól ismert kategóriák meglététől.

Az említett megközelítési mód csak példázza a bodori művet övező diskurzusok sokszínűségét. A recepcióban a *Sinistra körzettel* kapcsolatban felmerült, sokszor ellentétes irányba futó értelmezések az idegenség-tapasztalat két kérdéskörével állíthatóak párhuzamba. Az egyik abból a többször fel- és elvetett ötletből indul ki, amely a *Sinistra körzetet* az olvasót és értelmezőt fogadó idegenség alapján a dél-amerikai irodalommal, illetve a mágikus realizmussal való rokonság kimutatásához vezette. Azon túl, hogy részleges eredményként a mágikus realizmus nyelvhez és kultúrához való nem-kötöttségét mutatták ki, utat nyitottak a retorikai-poétikai olvasást megelőző vagy azt túllépő kulturális olvasatnak. A regényhez kapcsolódó recepció vizsgálatakor olyan, a szerző, Bodor Ádám személyét idegenként kezelő megközelítésre is bukkanhatunk, amely egy posztkoloniális olvasat esélyeire keres bizonyítékokat. Erre a lehetőségre Virginás Andrea mutatott rá *Kagyló, Kolumbia, kevert* című tanulmányában⁸, mely célkitűzésként a magyar irodalmat övező területi kánonok feltérképezését tartja szem előtt. A szerző feltételezi a ma-

⁷ Zsigmond Andrea: Miből rakjuk össze a hántott nyírfatörzs illatát? In: Gábor Csilla, Selyem Zsuzsa (szerk.): *Kegyesség, kultusz, távolítás*. Kolozsvár, Scientia Kiadó, 2002, 259–280.

⁸ Virginás Andrea: *Kagyló, Kolumbia, kevert: néhány, a romániai magyar irodalom diszkurzív képződményét olvasó alakzat*. In: *Kegyesség, kultusz, távolítás*. 281–308.

gyarországi magyar irodalom és a romániai magyar irodalom olvasásmódjainak különbségét, és a posztkoloniális elméletekből merítve egy olyan diszkurzív képződményt vél felfedezni a két kanonizációs tér összehasonlítása után, mely a két felet (magyarországi és romániai magyar irodalom) aszimmetrikus szembenállóként írja le. E szembenállás tagjai eltérő értelmezési stratégiákkal fordulnak adott szerzőkhöz – így Bodor Ádámhoz is. E stratégiák jellemzője, hogy bár a szituáltság megállapítása után működésbe lépnek bennük a poétikai olvasási szempontok is, az adott szerzőhöz kapcsolt területi kánonjellemzők előre meghatározott olvasási tendenciákat indítanak el, melyek nem feltétlenül egyeznek a pusztán poétikai megalapozottságú kánonokban érvényesülőktől.

A felvázolt kétosztatú rendszerben helyet kap az ismerős-idegen ellentétpár, amennyiben a magyarországi olvasókban a gyarmatosító logikáját véljük felfedezni akkor, amikor az „anyaországba” telepedett Bodor Ádámot a kolóniáról szóló tudósítások szerzőjének tekintik. Az ilyen módon értelmezett szembenállás utat nyit a gyarmatosító logikának és az ezzel járó diskurzus leképezéséhez, amelyben a hazai *mi* olvasótáborával szemben áll, illetve létesül a tőlünk különböző bodori idegenség (mintha ezt az olvasatot támogatná Szilágyi Márton *A tárnicsgyökér fanyar illata* című írásában, amikor a *Sinistra körzetről* megállapítja: „az évtized leginkább erdélyi könyve”⁹). Virginás Edward Said elméletéből kiinduló gondolatmenete azon a feltevésen alapszik, miszerint a Nyugat (a gyarmatosító, ez esetben a magyarországi recepció) saját célkitűzéseinek megfelelően jellemzi és képzi meg a vele szemben álló Keletet. A kulturális diskurzus ilyen formációja nem az „igazat” közvetíti, elkerülhetetlenül a megjelenítések és interpretációk torzulásához vezet és a saját önmeghatározásához nélkülözhetetlenné válik: a csak közvetítve hozzáférhető másik képe lesz egyenlő a közvetített képpel a gyarmatosító logikában. Az idegen mindig a kivetítések és elfojtások kiélésének színtere lesz, azaz a másságként megkonstruált jelenség sokkal inkább egy ismerttel lesz azonosítható, annak ellenére, hogy a kolonizáló hozzáállás látszólag folyamatosan a saját és az idegen közötti különbségek újratermelését célozza.

A megközelítés újszerűsége vitathatatlan, ám számos kérdést hagy nyitva: nem tisztázott például a felállított ellentétpár tagjainak helyzete, indokoltsága (mi indokolja az „anyaország” gyarmatosítóként történő felfogását?). A szövegbe olvasott fikció-reprezentáció arány is bizonytalan ebben az értelmezésben, feltételezhető, hogy a tudósítóként felfogott Bodor Ádám személye ebben az esetben nem választódik le olyan élesen a narrátor-elbeszélő Andrej Bodor figurájáról, és az önéletrajzi jegyek a korábban feltételezettnél nagyobb szerepet kapnának az értelmezésben (a biografikus értelmezés teljes száműzése egyébként nem feltétlenül motivált, sőt az olvasókban a bodori életút ismeretében képződő előfeltevések miatt talán nem is lehetséges), de az író tudósítóként, mintegy útikönyvszerzőként azonosítani nem egészen indokolt. Bodor ugyanis nem a teljes kívülálló szemszögéből közve-

⁹ Szilágyi Márton: *A tárnicsgyökér fanyar illata*. In: *Tapasztalatcsere*. 105.

tít(ene), a szerzői identitástudat veszteséges leegyszerűsítését jelentené, ha nem vennénk figyelembe a szűkebb hazát jelentő Kolozsvár és Erdély többszörösen összetett kultúrájához való, csöppet sem a kívülállóságot bizonyító viszonyát. Ehhez kapcsolódóan maga a szerző így nyilatkozik a Balla Zsófiával készült interjúkötetben: „A hovatarozásnak megfelelően a fiatalok másként beszéltek, másként öltözködtek, más volt a hajuk színe és még az illatuk is, és ez a tarkaság amellet, hogy hallatlanul izgalmas volt és gazdagító, mint a világ legtermészetesebb dolga, látszólag senkit sem bántott. Akkor úgy tűnt, ez a hely jellegéből, természetéből adódik, így az identitásunkhoz tartozik. [...] Az én eszmélésem egy ilyen többnemzetiségű környezetben történt, ahol a válaszfalak és mezsgyék nem ellenfelek, legfőnnebb vetélytársak vagy inkább partnerek között húzódtak. Ez a másság vállalása volt, a különbözőség nyílt vállalása.” Illetve: „a szülőföld számomra mindmáig ez a kultúrájában sokszínű és geográfiai megjelenésében is impozáns, mégis, kissé letargikus táj, gondolkodásomban, emlékezetemben ez vált meghatározóvá, és az most már a legtermészetesebb dolog, hogy ettől a modelltől sem elszakadni, de még eltávolodni sem bírok, ezért az elbeszélés színteréül is csak olyan térséget tudok elképzelni, ahol különböző származású emberek élnek, és nem is a magyarok vannak többségben”¹⁰.

Ha maradni kívánunk a posztkoloniális diskurzus által szabott keretek között, akkor nem mehetünk el a szerzői hitelesség kérdése mellett sem. A Bodor Ádámként megkonstruált szerzőt a feloldhatatlan mássággal való folyamatos szembesülés jellemzi, ebből a szempontból a szerzői hitelesség is bizonyítottnak tűnik. Ám a saját érintettségnek az a foka, amelyre Virginás Andrea okfejtését alapozza, akár már a multikulturalista mű elnevezést is indokolná. Szigeti L. László értelmezésében a multikulturalista mű egyik első jellemzője a személyes szerzői hitelesség, ehhez általában olyan nézőpont társul, amely egyszerre belülről és ugyanakkor kívülről szemléli az adott kultúrák közötti viszonyokat (hierarchiát, konfliktusokat stb.). Mindez abból fakad, hogy a szerző maga is érintett, nem elfogulatlan szemlélődő. Egy ilyen szövegnél a szerzői háttér adhat hitelt a műnek, elősegítve szerző és mű szimbiózisát¹¹. Az adott kulturális helyzet egy ilyen szerző számára beszéd-téma, akár megjelenítendő konfliktus okozója is lehet, mely helyzet és konfliktus nem az azt nap mint nap átélők számára érdekes. Szigeti L. nyomán haladva tovább elmondható, hogy a multikulturalista szerző inkább tapasztalati, mint képzeleti, formaujító vagy szövegközpontú úton érkezik a műalkotáshoz. Ebből a szempontból a bodori mű valahol középen foglal helyet, ahogy maga a szerző vallja: „kell egy inspiráló környezet testközelen, és valahol a képzelet messziségében annak elvonatkoztatott mása. A két kép között foglal helyet a novella”.¹² Talán a

¹⁰ Bodor Ádám: *A börtön szaga. Válaszok Balla Zsófia kérdéseire. Egy korábbi rádióinterjú változata*. Budapest, Magvető, 2001, 16–17.

¹¹ Szigeti L. László: A multikulturalizmus esztétikája. *Helikon*, 2002/4. 413–414.

¹² Bodor: *A börtön szaga*. 18.

bodori szövegek poétikájának nyelviséghez, a nyelv általi megelőzöttséghez, reprezentáció/performativitás kérdéséhez való viszonyát reflektálják közvetve Pozsvai Györgyi monográfiájának zárószorai is: „a kétirányú közelítésmód lehetősége is alátámasztja, hogy Bodor Ádám írásművészete irodalomtörténeti folytonosságot biztosít a (késő) modern és a posztmodern korszak között”.¹³

A *Sinistra körzet*ben fellelhető nevek sokféleségét számos kultúra nyelvi nyomának tekinthetjük, és az idegen szavak mellett, ahogy az Zsigmond Andrea tanulmánya kapcsán felmerült, a magyar kifejezések is nehezíthetik az értelemadást. A multikulturalizmus esztétikája ezeket „kulturajelölő kifejezéseknek”¹⁴ nevezi, melyek a másság jelenlétére utalnak, hisz nyelvileg már/még nem teljesen idegenek, mégis egzotikusak. Zsigmond Andrea írásában az efféle egzotikus szavakat tartalmazó szöveghelyeket az olvasói értelmezéseket szabadjára engedő pontoknak tekinti¹⁵. Itt azonban felmerül a kérdés, hogy az ilyen szituációban feltételezetten működésbe lépő, az ismeretlent tulajdonképpen a sajáttal (azaz egy meglévő, empirikus tapasztalattal) behelyettesítő olvasásmód nem semmisíti-e meg a szöveg idegenségének lényegét, azaz másságát? Kihez szólhat egy multikulturális szövegként felfogott Bodor Ádám-írás? Nem csupán a posztkoloniális diskurzus „gyarmatosító”, egyben feltételezhetően monokultúrájú olvasója, de még egy, az általános műveltség felett álló, többnyelvű ideális olvasó is hátrányba, vagy legalábbis kényelmetlen helyzetbe kerülhet, ha a szövegben előforduló hivatkozások, nyelvi kifejezések dekódolására kerülne sor. Persze, az ilyen hátrány nem feltétlenül jelent kudarcot. De kérdéses, hogy egy olyan sokrétegű, enigmatikus, az olvasói elvárásokat többszörösen elbizonytalanító mű, mint a *Sinistra körzet* esetében, a szöveg idegenségének elérése, egyben az idegenség megőrzése (az ismerőssé olvasás elkerülésével) lehetséges-e például a posztkoloniális diskurzus keretein belül, azaz mennyire kerülhető el a jelentéssztabilizáló szándék egy ilyen sajátosan stabilizálhatatlan nyelvi összetettségű produktum esetében? Ahogy arra Kulcsár Szabó Ernő rámutat, „az idegenség kulturális jelentésszerűsülését ugyanis csak olyan nyelven túli vonatkoztatások tudják végrehajtani, amelyek az értelem-összefüggés érdekében erőszakkal egyesítik a nyelviség létesítő és jelentő funkcióit”¹⁶. Az egyes kultúratudományi irányok viszonylagosított perspektívájá-

¹³ Pozsvai: *Bodor Ádám*. 214.

¹⁴ Szigeti L.: *A multikulturalizmus esztétikája*. 414.

¹⁵ Tipikusan „egzotikus” kifejezésre lelhetünk a következő szövegrészletben, mely az „Andrej dögcédulája” című fejezetből származik: „Ha Nikifor Tescovina tarisznyájával véletlenségből este-felé érkezett, a langyos küszöbön ültünk, a holtágból feltörő boroszlánillatban.” Bodor Ádám: *Sinistra körzet*. Budapest, Magvető, 1992, 22. A „boroszlán” szóhoz mint jelölőhöz semmilyen tudást nem ad a szöveg, referencializálása a mindenkor olvasó kompetenciáján múlik. A szöveg idegenségének megőrzéséhez szükséges annak másságának felismerése és megőrzése is, a már rendelkezésre álló tapasztalatokkal történő megfeleltetés elkerülésével.

¹⁶ Kulcsár Szabó Ernő: A különbözőség megértése, avagy olvashatók-e az irodalom kulturális kódjai? Bednancs Gábor–Kékesi Zoltán–Kulcsár Szabó Ernő (szerk.): *Identitás és kulturális idegenség*. Budapest, Osiris, 2003, 50.

nak köszönhetően veszíti el a saját és az idegen megértendő különbsége „eredendő szemantikai ártatlanságát”¹⁷.

Véleményem szerint az, ahogy a kritikai párbeszédekben egyáltalán előkerülnek az író idegenségére rákérdező vélemények, jelzés értékű. Ha mégis a Virginás Andrea tanulmányában felvázolt kétosztatú szembenállás jegyében szeretnénk vizsgálni Bodor Ádámot és a nevéhez kapcsolódó szövegeket, érdemes Zygmunt Bauman gondolatait szem előtt tartani: az idegen nem más, mint jelenlét, mely megkérdőjelezi a jelent, hiszen „az idegen veszélyezteti a rend konstrukciójához felvonultatott bináris klasszifikációt, és beavat minket a kétértelműség nyugtalanító elmozdulásába”¹⁸. A bodori szövegekben idegenként észlelt és leírt minőségek épp az őket idegenként olvasókról beszélnek, s a szemben álló felek közül a magát (tévesen) homogénnek képzelő, a másság feltételeit meghatározni kívánó oldalt (mely Virginás olvasatában a magyarországi recepció) szólítja meg, önmeghatározása biztosnak hitt támpontjaira kérdez rá¹⁹.

A *Sinistra* körzetben tematizált idegenség a szöveggel foglalkozó kritikák és recenziók tükrében az egyik legfontosabb és legszembetűnőbb értelemadást befolyásoló tényező. A Bodor-mű diskurzív megszervezettségének feltárása magában foglalja az idegenség reprezentációjának sajátosságait, a műben reflektált hermeneutikai és nyelvi problémákat, valamint az antropológiai idegenség-meghatározások által felkínált új értelmezési lehetőségeket is.

A regény cselekményének színtere, *Sinistra* körzet baljóslatú nevével (*sinistre*: gyászos, rossz, jóslat, prófécia, baljós előjel; *sinister*: bal, fonák, ügyetlen, szerencsétlen) a legkülönbélebb asszociációk színtere, nem is beszélve a *körzet* szóról, mely a legtöbb kelet-közép-európai olvasó számára sajátos jelentéstartalommal is bír (nem csoda, hogy alapot szolgáltatott több kísérletnek, mely egy „lokalizált politikai parabola” megkonstruálását vette célba a mű kapcsán²⁰). Ahogy a regényről a legelső között értekező Angyalosi Gergely megjegyzi, a körzet körülhatároltságával feltételezi a kint és bent, a külső és belső viszonyát²¹. Minden, ami a körzeten kívül van, az más, ha úgy tetszik, *idegen*, és ez igaz a körzeten kívüli világ (a másik körzet) nézőpontjából is. Szükségük van egymásra, önmeghatározásuk miatt, az önmeghatározáshoz pedig képesnek kell lenniük saját maguk körülhatárolására. Ha mindenki a körzeten belül volna, ha mindenki hozzá tartozna, nem lenne szükség körzetre. A körzetnek szüksége van idegenekre, de legalább egyre.

¹⁷ Uo. 51.

¹⁸ Baumannt idézi Ian Chambers: Kivándorlás, kultúra, identitás. (Ford.: Marno Dávid.) *Helikon*, 2002/4. 438.

¹⁹ Bodor Ádám szövegei pedig ígéretes kutatási területnek bizonyulhatnak olyan törekvések számára, amelyek a multikulturalizmus felőli értelmezés térségi, földrajzi és kulturális szempontból is adekvát változatát keresik, kritikusan reflektálva az ismert külföldi szerzők elméleteit meghatározó, jól körülhatárolható perspektívákra.

²⁰ Erre példa: Tordai Zádor: A távcső művészete. In: *Tapasztalatcsere*, 64–80.

²¹ Angyalosi: *A kiismerhetetlen remekmű*. 49–50.

A körzet összetartásához minden bizonnyal nem lenne elegendő a fizikai elhatárolás, a szögesdrótok, őrtornyok és árkok vonala, szükség van a körzetről szóló beszédre, egy narratívára. Sinistra lakói, ahogy azt Pozsvai Györgyi is kimutatta, ki vannak szolgáltatva a nyelvnek, egy központosított diskurzusnak²², mely diskurzus biztosítani hivatott az itt lakók identitását, azaz körzetlakó-létét. A regény ezen aspektusa, amellettt hogy a központosított diskurzus nyelvhasználói és a szöveg világában jelen lévő idegenek között fennálló struktúrák lényeges pontjainak belátásához vezethet, utat mutathat azokban a vitákban, melyek a szöveg tematikus olvasatai körül szerveződtek. Míg például Pozsvai kijelenti, hogy a *Sinistra körzet* „nem aktuálpolitikai konstelláció ösztönzésére és nem didaktikus célzattal megírt mű”²³, addig a szöveget interpretálók között található olyanok is, akik nem utasítják el véglegesen egy referencializáló olvasat lehetőségeit²⁴.

Pozsvai szerint a Sinistra körzetben hatalmon lévő zsarnok uralom nem tűri a deviánst, az ismeretlenségében fenyegetőt, ezért a körzetbe érkezőt individualitásának, identitásának elhagyására és egy közösségi tudat felvételére kényszeríti. Teszi mindezt a nyelv által, mely a hatalom nyelve, és amely alapvetően megfosztja beszélőjét a megnyilatkozás szabadságától. Ez a nyelv leginkább klisékből és sablonokból, túlzottan udvarias beszédaktusokból épül fel²⁵, a szubjektumon uralkodva ellehetetleníti annak egyediségében történő megmutatkozását. Sinistra körzet lakói nincsenek birtokában sem a jelent leíró, sem az emlékeztetést biztosító kompetenciáknak, így hozzáférésük az eseményekhez korlátozott. A nyelv dönt beszélője helyett, és az idegen, mivel saját nyelvén nem nyilatkozhat meg, azaz egyedisége, mássága nem szövegezzhető és kívülről sem férhető hozzá, a hatalom szemszögéből ismerőssé íródik át. Hermeneutikai szempontból a jelenség mintha az idegen által képviselt igény, azaz az idegenségre adott válasz előli elzárkózás lenne. Az idegen igénye (kihívása) magában foglalja azt, ahogy az idegen túllép a megközelíthetőség, sőt megértésünk határain is, ez pedig nyilvánvalóan olyan kihívás, vallja Bernhard Waldenfels, amely választ követel²⁶. Minden rend (így a Sinistrában uralkodó nyelv által képviselt rend is) szükségszerűen bizonyos korlátokba ütközik, melyeknek köszönhetően az idegen a „rend-kívüli” alakját ölti, azal együtt, hogy maga is egy rendet képvisel, ez azonban az említett határok miatt

²² Pozsvai: *Bodor Ádám*. 147–148, 177.

²³ Uo. 163.

²⁴ Például Tordai: „Andrej elbeszéléseit végig is úgy olvassuk, ahogy mesét szokás hallgatni. A különbség annyi, hogy Bodor Ádám regényében egy megélt rendszer egész világára ismerünk rá.” Tordai: *A távcső művészete*. 74. Az ehhez hasonló szövegalkotási és értelmezői hagyományok mégsem hagyhatók figyelmen kívül, mert rámutatnak minden értelmezés történeti feltételezettségére. Bodor írásának leválasztása saját földrajzi és politikai kontextusától adott esetben a már boncolgatott szerzői idegenség, illetve ennek diskurzív felülírásának kérdését is érintené.

²⁵ Bengi László: A szövegszegmentumok iterációja mint az epikai világ megalkotása. In: *Tapasztalatcsere*, 119.

²⁶ Bernhard Waldenfels: *Felelet arra, ami idegen. Egy reszponzív fenomenológia vázlata*. (Ford.: Tengelyi László.) Gond, 1999/20. <http://www.c3.hu/~gond/tartalom/20/frawald.html>. 2006. 09. 15.

hozzáférhetetlennek bizonyul. Idegennel találkozáskor mindig behatárolunk és ki is rekesztünk, így konstruálódik meg a mindig máshol levő, az idegen léte a saját perspektívájából: „az idegenség nem rajtam kívül, hanem bennünk kezdődik”²⁷. Amikor az idegen igénye felmerül, sajátos paradoxon, hogy nem lehet *nem* felelni, hisz a nem-felelés is egyfajta felelet.

A Sinistra körzetben jelen lévő eszme és annak primer képviselői, mivel az idegen számára nem megnyilatkozást, hanem új nyelvet kívánnak biztosítani, kész feleletre várnak, és mint ilyennek, nincs mondanivalójuk, mert a különleges nyelvük által „előírt” világban már minden elmondott. A hatalom tehát ekképp elzárja magát az idegen által képviselt igény, azaz az idegenségre adott válasz elől. A látszólagos identitásvesztés helyett azonban a körzetlakókat a kölcsönös ellenőrzöttség saját, külön körzetükbe taszítja, a fel nem adott idegenség állapota itt a magány, az autonómia. Erről az állapotról tudósít Andrej Bodor, az elbeszélő, aki kívülről érkezik, tehát eredetileg maga is idegen, de a körzetben új iratokat, új nevet kap. Ezt a névváltást vagy -vesztést Pozsvai a maszk felöltésének motívumával kapcsolja össze, mely egyben önleleplezés is, amennyiben Andrej a kívülállás pozícióját is exponálja azzal, hogy nem azonosul álarcával²⁸. Az, amit és ahogy ez a többé-kevésbé kívülálló (ha kívülállóságának kérdése eldönthető egyáltalán) szereplő mond a körzetről, egyfajta azonosítás is: Sinistra nyelvét beszélve azonosít szereplőket, identitás-meghatározói például a foglalkozás, a lokális hovatartozás. Mondhatjuk úgy is, hogy nyelvhasználatával példázza azt, ahogy az idegen szempontjából a megközelített csoporttagok nem rendelkeznek „előfeltételezett anonimitással, hanem egyéniségek”²⁹. Ez azért is nagy teljesítmény, mert maguk a lakók erre látszólag nem képesek, azonosságuk bizonytalan határokat ölt: van, akinek több neve is van (pl. Connie Illafeld – Cornelia Illarion), találkozunk ragadvány- és becenevekkel (vörös kakas, Coca), előfordul, hogy egy név két külön személyt is jelöl (például a két Hamza Petrika esetében), sokszor pedig lehetetlen eldönteni, hogy egy név több személyt takar-e (például a három Tomioaga ezredes). Sőt azt sem lehet tudni, hogy a körzet lakóinak neve ál- vagy igazi név-e?³⁰ Ez a jelenség pedig épp a rendszer működését akadályozza, hisz lehetetlenné teszi a pontos azonosítást.

Andrej Bodor szemtanúságával, tárgyilagos közvetítmódjával fényt derít a hatalom nyelvének hiányosságaira: ilyen hibaként értelmezhető a „rendszer” működésében például az, hogy Elvira Spiridon nem érti meg Andrej szerelmes szavait, pedig állítólag egy nyelvet beszélnek:

²⁷ Waldenfels: *Felelet arra, ami idegen*.

²⁸ Pozsvai: Bodor Ádám. 147.

²⁹ Alfred Schütz: *Az idegen*. In: *Fenomenológia a társadalomtudományban*. (Ford.: Hernádi Miklós–Szalai Pál–Zemplényi Ferenc.) Budapest, Gondolat, 1984, 411.

³⁰ „– Szerelmes lett Géza Hutirába.

– Nem ismerem az illetőt. Biztos álneve neki.

– Hm, ki tudja.” Bodor: *Sinistra körzet*. 23.

„– Elmondhatom, magamban azóta is berkenyének, madárnak, berkenye-madárnak hívom. Ahányszor eszembe jut, annyiféleképpen.

– Nem értem pontosan, de azt hiszem, szépeket mond most az úr nekem” (63.).

Bár látszólag a férfi is a körzet nyelvén szól hozzá, idegensége mintha ellenőrizhetetlen régiókba terelné azt. Hasonló metaforikus, a körzet nyelvétől idegen módon szólal meg Andrej magánbeszédében, amikor egy tavaszi napon, távcsövön keresztül figyeli egy tollaslabda röptét: „Később, miután bizalmát némiképp kiérdemeltem, magam is belenézhettem messzelátójába. Egy alkalommal a berekbe kísértem, s ő, amíg egy helyen betért a cserjésbe, hogy elvégezze dolgát, rám bízta ernyőjét és látcsövét. A forradalom ünnepe volt aznap, tudtam, a patak partján a hegyvidékosok tollaslabdáznak a dobrini vasutasokkal. Emlékszem, a két- vagy háromméteres lengedező szűz fű fölött látszott is az ide meg oda cikázó apró fehér madár.” (24.) E nyelvnek eredendően nem lenne szabad a trópusok szintjén mozognia, hisz ez a jelölők-jelöltek olyan áramlását indítaná el, amely lehetetlenné tenné a kimondottak azonosítását, kimondóik szándékát. Andrej idegenként talán önkéntelenül is észreveszi, illetve felnyitja azokat a réseket, melyek a körzetet irányítók által épp az idegenséghez való hozzáállás, a megsemmisítő érvényű azonosítás miatt észlelhetetlenek. Előfordul az is, hogy egyes szereplők megnyilatkozásaikban saját korábbi állításaiknak mondanak ellent: a Dobrinba érkező Andrejt Nikifor Tescovina veszi pártfogásába, és rögtön ki is oktatja az idegent: „És ha nem vetted volna észre, itt senki nem jár kerékpáron. Neked sem lesz rá szükséged többé”. Majd nem sokkal később így szól a kerékpár csóvázában hagyott iratai miatt aggódó új társához: „Ő, hadd. A kerékpárod már elvitték onnan. Többet ne gondoldj rá” (18–19.). Mint tudjuk, a körzetbe érkező idegenek új nevet és iratokat kapnak, bármi is történjen. Mégis mi szükség van akkor ennek a nyilvánvaló ellentmondásnak a létrehozására (ha a kategorikus kijelentés szerint Dobrinban senki nem jár biciklivel, akkor ki s miért lopja el az ottfelejtett járművet)? A hatalom nyelve mintha gyenge lábakon állna. Csakúgy, mint akkor, amikor túri, hogy ismeretlen kezek „átkereszteljék” a várost: „A sínek végében földszintes, kopott épület állt, ereszéről festett deszkadarab lógott, rajta Dobrin, a falu neve. Valaki még sárral alámázolta a falra: City. Tavasszal, estefele érkeztem meg Dobrin City-be” (17.). Az idegen szó (egy távoli kultúra rekvizituma) állandó betolakodóként jelen van Dobrin mindennapi életében, ottlétének ironiáját az adja, hogy mintegy a szokásos „Isten hozott, Welcome, Willkommen” felirat helyett fogadja a hamarosan identitásuk felcserélésére kényszerített idegeneket.

Andrej már említett „maszkja” mögött olyan idegenség lakozik, melynek lényegisége sohasem tartozhat a Sinistra körzethez. Waldenfels értelmezésében az idegen a vele való találkozáskor mindig elvonja magát tőlünk. Ez a távollét, hogy „jön-megy, itt van, de sohasem tartozik igazán közénk”³¹ az idegen sajátos szabad-

³¹ Bernhard Waldenfels: Az idegenség etnográfiai ábrázolásának paradoxonjai. (Ford.: Teller Katalin.) In: Biczó Gábor (szerk.): *Az idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen, Csokonai, 2006, 105.

ságát biztosítja, egyben objektív hangjának forrása is. Andrej objektív tudósítása az önmegismerés stációit rejt, elbeszélése „vezeklés”, ahogy Bodor monográfiája írja³². Ezzel magyarázható, hogy látszólag passzívan tűri, ahogy a hatalom „teleírja” azt a kezdetben üres személyiséget, mely nevéhez tartozik, s melynek üres aktáját maga is megpillanthatja Coca Mavrodinnál tett egyik látogatása során. Mindent tudunk magáról, Andrej – mondják neki, s a saját perspektívájukból tekintve igazuk is van, amennyiben az Andrej Bodor név átruházása (nem elképzelhetetlen, hogy valaha valaki más viselte ezt a nevet a körzetben) az idegenből érkező lényegiségének eltávolítását és az ismeretlennek reflexiók nélküli ismertté, sajátta írását jelenti. A felvetés, miszerint Andrej azonosulna maszkjával és elvesztené individualitását³³, vitatható, hisz épp fogvatartóinak megnyilatkozásai sugallják, hogy új identitása idegenségéből fakad: az egyik, őrzésére kirendelt „gúnár” ezekkel a szavakkal utasítja vissza az akkor épp gyümölcsbegyűjtőként dolgozó elbeszélő pihenésre felkínált ágyát: „Nem, nem – háritott el –, maga idegen, nem tudhatom, miféle fekhellyel akar megkínálni.” (56.) A körzetben mindenki egy-egy ilyen maszk mögé kényszerül, melynek tényét a beszélgetés is reflektálja. A szereplők tetteinek megítélésében így pusztán e maszkkal történő azonosulás mértéke adhat támpontot: Andrej Bodor fogadott fia például olyannyira megteszi ezt, hogy feljeleníti egyetlen élő rokonát. A központosított diskurzus hatalma alól a körzetlakók számára (Andrejt kivéve) csak néhány kibúvó van. Az egyik a halál, mely Borcan ezredes esetében a fiktívnek tűnő tunguz nátha eredménye (fiktív, mert a regény során soha senki nem találkozik tüneteivel, a hatalom képviselőinek egyetlen szavára pedig az egész járvány elmarad egy alkalommal), Severin Spiridon pedig öngyilkossággal próbálkozik. A menekülés másik módja, ami Connie Illafelddel történik: dadogó szórcsomóvá alakulása egyszerre animalizálódás és nyelv nélkülivé (nyelven kívülivé) válás – ennek ára ez esetben emberi mivolta.

Nem szabad akkor sem elfelejteni, hogy a körzet „tudósítója” egy ilyen maszk mögé bújva, nem a saját nyelvét beszélve tudósít, amikor a körzetbe érkező idegekről, illetve idegenekhez szól. A központosított diskurzus egyik példaértékű megnyilvánulása, ahogy a Vörös kakas nevű jövevénnel „bánik”. Ez a titokzatos, már-már mesebelivé formált alak (mesebeli, azaz más, távoli, nem közülünk való), aki „mint a szél, csak úgy szabadon járkált a sövények, drótakadályok között” (8.), antropológiai jegyeit tekintve is eltér a körzetlakóktól: vörös a haja, ilyen a körzetlakók közt nem fordul(hat) elő, és nem beszél valami jól a körzet nyelvét, sőt egyetlen nyelvet sem beszél tűrhetően. Ráadásul mindenki tudja róla, hogy iratai hamisak. Mégis, a szöveg a későbbiekben ez idegenként értelmezett alak két fő attribútumát is érvényteleníti: kiderül, hogy létezik vörös hajú körzetlakó, Nikifor Tescovina kislánya az; valamint a megtévelyedett, elálatiasodott Connie Illafeld

³² Pozsvai: Bodor Ádám. 161–162.

³³ Uo. 154.

napjai végére mindent elfelejt, és „minden lehető nyelven gagyogva”, azaz egyiket sem igazán beszélve kommunikál a külvilággal. Mindez akkor válik igazán érdekessé, amikor Andrej, immár külföldiként visszatér Sinistrába, és a patakparton megpillantja az egykori rejtélyes idegent, nem messze tőle egy ágra akasztva álszakkállát és parókáját. Az elbeszélő szó nélkül, sietve továbbhalad, nyitva hagyva a lehetőséget: lehet, hogy a Vörös kakas, amint azt Kovács Béla Lóránt felvetette³⁴, egy hétköznapi alak, aki bármikor elvegyülhet Dobrin lakói között, lehet, hogy ez az intézményesített idegen egyike volt a körzet lakóinak?

Hasonlóan enigmatikus és sokatmondó lehet a könyv egyik legemlékezetesebb figurája, Mustafa Mukkermann, a kamionos, akinek már nevében is két világ, Kelet és Nyugat találkozik. Alakját idegenségéhez „méltó” előítéletek övezik: „Tudták, nem késik, hiszen évek óta mindig csütörtökön, délidőben lépett be kamionjával: pontos embernek ismerték. Úgy hírtett, apai, azaz Mukkermann ágon félíg-meddig német.” (47.) Ő az, aki törve bár, de beszél a körzet nyelvét, ám saját bevallása szerint betanult szöveget mond – ezzel a vallomással hangsúlyozza a nyelv elválasztó szerepét, egyben saját idegenségét, illetve azt, ahogy ez az idegenség nem nyilvánulhat meg, hiszen a kamionos nem beszélheti a saját nyelvét. Beszédével mintegy tükröt is tart az őt feltartóztató határőröknek, hisz azok így egyszerre kell szembesülnenek sajátnak hitt nyelvük torzulásával, eredendően rossz működésével, valamint a kamionos nyilvánvaló idegenségével. A kettő feszültsége okozza, hogy a használhatatlannak vélt nyelvet feladva az idegen testi közelségét próbálják megtapasztalni annak csöppet sem szokványos motozásával: „Csak úgy kutakodtak a hús fodrai, redői között, ujjukat reménykedően, lassan és érzéssel húzták végig a hurkák árkaiban. Mustafa Mukkerman feneke két pófáját is félrelebentették, nagy komoran tekintettek, megringatták a herezacskóját, benne az álmos galuskákat. Dolguk végeztével alig mertek egymásra pillantani: a török fuvarozó sofőr legmeghittebb réseiben, titkos bőrszényeiben sem találtak semmit.” (51–52.)

Felfigyelhetünk arra is, hogy Andrej a kamionost és azt az idegent, aki a „Severin Spiridon meglepetése” című fejezetben tűnik fel, valamilyen közvetítő eszközön keresztül szemléli. Először Tomoioaga fényképész helyére lépve kell megörökítenie Mukkerman „látogatását”, majd Coca Mavrodintól kapott messzelátójával figyeli a bányászsisakos férfi érkezését: „Az útkaparó Andrej az utásház ablaka mögül lesett kifelé, megfigyelőhelyéről távcsövön is szemügyre vette az idegent. Nyolcszor harmincas messzelátója, amelyet Coca Mavrodintól kapott, mindig készenlétben, az ablak kilincsén lógott. Fonalkeresztjén most a szürke idegen vergődött. [...] [az idegen] erre-arra kémlelt, többnyire a tisztás egyik hajlata felé, ahol néhány fenyő mögött Severin Spiridon házfedele füstölgött, aztán a marton elsétáló kóbor kutyát figyelte, megint gyanakvón pislantott az utásházra, amelynek ablaka mögül Andrej, az útkaparó leste.” (123–124.) A férfi látogatása emellett Tamási Áron Ábel

³⁴ Kovács Béla Lóránt: Etika és poétika között. In: *Tapasztalatcsere*. 160.

a rengetegben című regényének azt a fejezetét is megidézi, amelyben Surgyelán csendőr befészkel magát a székely fiú lassan otthonossá tett kunyhójába. Ahogy Tamásinál, Bodornál is a megnyilatkozások nyelvtől, kultúrától való függése, az illokúciós aktusok meg nem értése hat igazán: az idegen, mikor rájön, hogy a hegyivadászok vezetője nőnemű, így szól: „Mert akkor nem kizárt, még holnap, mihelyst hatalomra kerültünk – ahogy az ilyesmit te mondanád – közösülök vele.” Andrej válasza ez: „Ha meglát – mérte végig Andrej a vendéget –, a dolgot majd ő is nagyon akarni fogja.” (127.) A válaszban megbúvó nyilvánvaló iróniát a bányászsisakos idegen még úgy sem képes dekódolni, hogy maga is reflektál Andrej sajátos nyelvhasználatára. Bodor főszereplőjének maszkja mögött még mindig egy idegen lapul, aki individualitását megtartva, a rákényszerített nyelvet kijátszva mutat rá a nyelv és az általa beszélt szubjektum közötti feloldhatatlan idegenségre.

Házasság és család átalakuló formában

Párkapcsolati formák vizsgálata nemzetközi dimenzióban

Bevezetés

Az újságok címlapjáról, a média különböző csatornáiból és egyre több szaktanulmány oldaláról azzal konfrontálódik a mai ember, hogy a néhány évtizeddel ezelőtti magas házasságkötési kedv egyre inkább lanyhul, nemcsak Nyugat-Európában, de Magyarországon is. Mivel a családi életben létrejövő változások az ország életére demográfiailag is kihatnak, ezért nem csoda, hogy az utóbbi időben egyre több kutatás tűzte ki céljául, hogy megismerhesse a mai fiatalok családalapításában végbemenő átalakulást. Ez a változás többretegű, egyrészt érinti a fiatalok gyermekvállalási, illetve házassági kedvének alakulását, másrészt a fiatalok családmodell-felfogását is. Éppen a téma aktualitása adta, hogy azt a kérdéskört kezdtem el boncolgatni, hogy milyen szerepet játszik a házasság a fiatal generáció életében, valamint azt, milyen formában képzelik el későbbi párkapcsolatukat a mintában szereplő alanyok. Kutatásom viszont nem áll meg a magyar adatok boncolgatásánál.

Jelen munkámban helyet kap egy nemzetközi összehasonlítás¹, amivel azt vizsgálom, hogy megfigyelhető-e valamilyen különbség egy nyugat-európai ország (Németország) és két olyan ország fiataljainak értékszemléletében, melyek az 1990-es évek elején bekövetkezett rendszerváltásig még a keleti tömbhöz tartoztak. Hipotézisem szerint Magyarország és Lengyelország értékszemlélete nem a Nyugattól való lemaradás miatt különbözik Németországtól, hanem egy alapvető kulturális másság játszik közre abban, hogy a két volt szocialista ország és Németország családalapítási attitűdjei eltérőek.

Munkámban először hazai és nemzetközi szakirodalom alapján röviden áttekintem, milyen változás ment végbe az elmúlt évtizedekben a család belső struktúrájában, illetve annak életében, vagyis szeretném megvizsgálni, milyen változás következett be a családmodellben, és felvázolni ezen átalakulás lehetséges okait.

¹ A 2001-ben Thornban és Oldenburgban lengyel és német egyetemistákat kérdeztek meg egy kérdőíves felmérés keretében, mely rákérdezett a fiatalok világnézetére, jövőbeli elképzeléseikre, de a fiatalok értékszemléletével, céljával, családmodell-elképzelésével, illetve a partnerek szerepével kapcsolatos kérdések is megjelentek a kérdőívben.

Majd ezután rátérek kutatási eredményeim vizsgálatára, és az ott található eredmények összehasonlító elemzésére.

A házasság szerepe régen és ma

1. TÖRTÉNELMI ÁTTEKINTÉS

Valószínűleg már sok emberben megfogalmazódott a kérdés, hogy miért is kötünk házasságot. Manapság sokan vannak azon a véleményen, hogy a házasság² már nem bír akkora összetartó erővel, mint régen, nem biztosít a házastársak számára biztonságot, és a válástól sem véd meg. Ezzel a kérdéssel foglalkozik a neves német családszociológus, Rosemarie Nave-Herz (1994) is a *„Warum noch Heirat?“* című munkájában.

Nave-Herz szerint a polgári család tagjai azért kötöttek házasságot, hogy vagyont, illetve nevet örökíthessenek át, valamint mert ez számított az egyetlen legális párkapcsolati formának. Mára viszont eltűnt a házasság ezen funkciója, a családalapítás, a gazdasági önállóság többé már nem függ a házasságtól, úgy ahogyan a gyermekvállalás sem. Míg régebben úgy hangzott a „recept”: ha házasság, akkor gyerek, addig mára fordult a kocka, ha gyerek, akkor házasság. Ezt bizonyítják azok a számok, melyek a házasságon kívüli születések egyre nagyobb mértékéről számolnak be. A párkapcsolati formák változásával viszont a családmodell megváltozása és a családon belüli szerepek eltolódása is megjelent.

A következő alfejezetben áttekintem, hogyan alakultak Európában, és főleg az általam vizsgált három országban (Németország, Lengyelország, Magyarország), a családstruktúrában végbemenő változások.

2. A CSALÁD, HÁZASSÁG ÉRTÉKÉNEK VÁLTOZÁSA EURÓPAI VISZONYLATBAN

A 20. században a gazdasági fejlődés és értékváltozás Európa-szerte hasonló változásokhoz vezetett a családon belül. Az 1960-as évek óta a család képe sokszínűvé vált. Az 1970-es és 1980-as évek óta egyre nőtt az egyszemélyes háztartások, illetve a kiscsaládok száma, valamint az egyszülős családoké. Az 1970-es évektől a nem házas együttélések száma is igen megnőtt, legelőször a skandináv országok-

² „A házasság egy szokások és törvény által nyilvánosan elismert, hosszan tartó párkapcsolat.” (Rosemarie Nave-Herz)

ban (pl. Svédország, Dánia), majd az 1980-as évektől Nagy-Britanniában, Franciaországban és Hollandiában is elterjedt a párkapcsolatok ezen formája.

A házasság nélküli együttélés mellett napjainkban viszont egyre jobban elterjedőben van – főleg a nyugati országokban – a szándékos gyermektelenség. A németeknél ez a jelenség olyan elterjedt lett, hogy minden ötödik nőnek nincs gyermeke, és egyre több férfi sem kíván saját családot alapítani (Höhn-Ette, 2006). Höpflinger véleménye szerint ott magas a gyermektelenség, ahol a változások már korábban bekövetkeztek, illetve ahol a családalapítást és a karrierépítést nem tudják a fiatalok összeegyeztetni.

Ez a jelenség hazánkban és Lengyelországban még nem mutatkozik meg ilyen nagymértékben. Hazai és lengyel adatok is azt mutatják, hogy mindkét országban a tradicionális családmodell a meghatározó. A lengyelek többsége a kétgyermekes családmodellt preferálja. Egy 1995-ös kutatás adatai rámutattak, hogy a családok 59,6%-a házaspárból és gyermekből áll, mindössze 15%-uk egyszülős család, valamint megjelentek az élettársi kapcsolatok és a gyermek nélküli házasságok is.

Magyarországon a legszembetűnőbb változás a házasságkötési kedv csökkenésén kívül az egyre jobban kitolódó házasságkötési életkorban mutatkozik meg, amely valószínűleg a tanulási idő meghosszabbodása miatt alakult így, valamint azért, mert a magasabb végzettségű nők csak az iskola befejezését követően, a biztonságos munkahely megtalálása, illetve az anyagi biztonság megteremtése után szeretnének gyermeket vállalni.

Habár nálunk is megmutatkoznak a család szerkezetében bekövetkezett átalakulások, mégis meg kell említeni, hogy ezek hazánkban nem öltenek akkora méreteket, mint a nyugat-európai országok többségében. Ezt egyrészt magyarázhatjuk azzal, hogy a változások csak később indultak el, de valószínűbb magyarázatnak tartom a Nyugat- és Közép-Európa közötti kulturális különbséget. Hazánk a nyugati országokhoz képest ugyanis még mai napig megtartotta kisvárosias, falvas jellegét, ami nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a vallási hagyományok tovább élhessenek. Köztudott, hogy kisebb közösségeken belül nagyobb az összetartás, illetve a hagyományok átörökítése is könnyebb. Mivel a városi fiatalok körében egyre nagyobb mértékű az elvállaltalanodás, így nem is csoda, hogy Nyugat-Európában a tradicionális értékek helyére új, materialista értékek kerültek.

Munkám következő részében szeretném a rendelkezésemre álló adatok segítségével feltérképezni, hogyan szemlélik a fiatalok a házasság kötelékét ma hazánkban, és szeretnék egy összehasonlító elemzést végezni, melynek fő kérdése a következő: *milyen hasonlóságok és különbségek vannak a magyar, a lengyel és a német fiatalok családdal, házassággal, illetve gyermekvállalással kapcsolatos elképzelésében?*

A házasság és család vizsgálata empirikus adatok segítségével

1. A FIATALOK HÁZASSÁGHOZ VALÓ VISZONYA

Az 1980-as évek óta egyre alacsonyabb a házasságkötési kedv Európa-szerte. Az adatokat szemlélve felmerülhet a kérdés, hogy mi is állhat a csökkenő házasságkötések háttérében, mi is lehet a csökkenés oka? Sokan azon a véleményen vannak, hogy a gazdasági fejlődés és az individualizáció értékváltozáshoz vezetett, vagyis a materiális értékek felértékelődését nevezik meg okként, míg mások a szociális kötelezettségek meggyengülésében keresik a választ erre a kérdésre.

Hipotézisem szerint Magyarországon, illetve Lengyelországban a kulturális hagyományokat jobban őrzik, mint Németországban, éppen ezért a két volt szocialista országban a család struktúráját és életét érintő változások hasonló mértékben mentek végbe, és ezek a változások nagymértékben eltérnek a Németországban tapasztalható átalakulásoktól.

Kérdőívemben szerettem volna választ találni arra a kérdésre, hogy *mi a fiatalok véleménye a házasság kötelékéről?* (1. táblázat) Feltételezésem szerint a fiatalok számára még továbbra is fontos a házasság köteléke, és nem csak egy papírt jelent számukra, ami „összefűz” őket.

<i>Mi a véleménye a házasságról?</i>	<i>Fü (%)</i>	<i>Lány (%)</i>	<i>Össz. (%)</i>
A házasság idejétmúlt intézmény	0	9,9	8,2
A házasság ma és a jövőben is jelentős lesz	68,4	71,4	70,9
A házasság egy szent kötelék	0	1,1	0,9
Nincs róla véleménye	26,3	16,5	18,2
Nincs válasz	5,3	1,1	1,8
N=	19	91	110

1. táblázat

Mint ahogy az eredmények is mutatják, a házasságról mint intézményről a hallgatók igen magas számban választották a második állítást. A mintában szereplők 70,9%-a pozitívan vélekedett a házasságról. A nemek közti összehasonlítás is azt mutatja, hogy mind a fiúk, mind a lányok azon a véleményen voltak, hogy a házassági eskü letétele nem felesleges.

Ha megnézzük a lengyel és a német adatokat, akkor megfigyelhetjük, hogy a lengyel adatok nagymértékben hasonlítanak a magyarhoz. A lengyel fiatalok 72,3%-a vélekedett úgy, hogy a házasság még manapság is nagy jelentőséggel bír, míg a németeknek csak 45,9%-a vallotta ugyanezt. Másrészt hasonlóság mutatkozik a lengyel és a magyar adatok között abban a tekintetben is, hogy hányan tartják a házasságot egy idejétmúlt intézménynek. Míg a magyar megkérdezettek

8,2%-a vallotta ezt a véleményt, addig a lengyelek 5,4%-a. A németek ennél jóval magasabb számban (21,3%) gondolták úgy, hogy a házasság már elavult intézmény.

Ha a magyar adatokat szemügyre vesszük, még egy érdekességet vehetünk észre. Annál az állításnál, ami a házasság elavultságát feltételezi, jóval nagyobb különbség vehető észre a fiúk és a lányok válaszát tekintve. A lányok 9,9%-a azon a véleményen van, hogy a házasság intézménye már elavult, felesleges, míg a fiúk közül senki sem vallotta ezt a nézetet. Vajon mi is állhat ennek a hátterében?

Lehetséges, hogy azért vannak a lányok ezen a véleményen, mert úgy gondolták, hogy a házasság akadályozná őket a további terveik megvalósításában? (Gondolok itt a karrierépítésre.) Előfordulhat, hogy előnyösebb helyzetben vannak a hajadonok a férjezett társaikkal szemben, hiszen a munkaadó sokszor első kérdésként teszi fel egy leendő női alkalmazottnak azt a kérdést, hogy férjezett-e, valamint, hogy mikor kíván gyermekeket vállalni. A KSH 1999-es adatai alapján az is kiderült, hogy a fiatal anyák egyharmadától korábbi munkaadója megtagadja a foglalkoztatást. Mivel a kérdőív részletesebben nem foglalkozik ezzel a kérdéskörrel, inkább nem mennék bele találgatásokba.

Miután már megismerhettük a hallgatók véleményét a házasság intézményéről, a következőkben arra a kérdésre szeretnék választ keresni, hogy *milyen formában képzelik el a fiatalok későbbi párkapcsolatukat? (2. táblázat)*

<i>Hogyan képzelel el későbbi párkapcsolatát?</i>	<i>Fiú (%)</i>	<i>Lány (%)</i>	<i>Össz. (%)</i>
Házasság után költözne össze párjával	15,8	29,7	27,3
Először összeköltözne párjával, utána házasodna meg	52,6	58,2	57,3
Házasság nélkül élnének együtt	5,3	2,2	2,7
Egyedül szeretne élni	5,3	1,1	1,8
Még nem tudja	15,8	8,8	10
Nincs válasz	5,3	0	0,9
N=	19	91	110

2. táblázat

Az adatok azt mutatják, hogy a megkérdezettek 84,6%-a szeretne házasságot kötni. Azok közül, akik meg kívánnak házasodni csak 27,3% szeretne előbb házasságot kötni, és csak ezután összeköltözni párjával, míg a hallgatók 57,3%-a gondolja úgy, hogy először „próbaházasságban” él társával, és csak azután köt vele házasságot. Nemek közti megoszlásban jóval kisebb a különbség azok között, akik a próbaházasságot választották, mint azok között, akik először meg szeretnék házasodni, és csak azután összeköltözni. A fiúknak mindössze 15,8%-a szeretne előzetes együttélés nélkül megnősülni, míg a lányok 29,7%-a szerint nem szükséges előzőleg összeköltözni. Az adatok arra is rámutatnak, hogy igen kevesen képzelik el házasság nélküli együttélésben az életüket, a fiúknak 5,3%-a, míg a lányoknak csak 2,2%-a szeretne legalizált forma nélkül együtt élni párjával. Még

kisebbség azoknak a száma, akik egyedül szeretnék élni, a fiúknak 5,3%-a, míg a lányoknak 1,1%-a nem szeretne soha házasságot kötni. Ezek a számok is mutatják, az előző kérdés adataival együtt, hogy a magyar fiatalok még mindig házasságpártiak, még akkor is, ha az éves házasságkötési arányszám ezt meghazudtolja. De mi a helyzet a lengyel és német fiatalok körében?

A lengyel megkérdezettek körében majdnem olyan gyakori a házasság utáni vágy, mint a magyar fiatalok körében. A lengyel megkérdezettek 75%-a szeretne megházasodni, viszont a németek ezzel ellentétben az együttélést részesítik előnyben. A német megkérdezetteknek csupán 40%-a szeretne házasságot kötni. A látható különbségek hátterében valószínűleg újból az bujhat meg, hogy míg Németországban nemcsak elfogadott, de kívánt formája a párkapcsolatoknak az együttélés, addig a lengyel és magyar hallgatók, igaz, tolerálják a házasság nélküli együttélést, de nem a házasság alternatívájaként fogják fel azt, mint a németek. A két volt szocialista országban az együttélés inkább egy „próbaházasság”, ami abban az esetben, ha működik, házasságba fordul át.

Habár a mintában szereplő hallgatók túlnyomó többsége házasságban képzelel életét, kíváncsi voltam, *hogyan vélekednek a házasság nélküli együttélésről?* (3. táblázat)

<i>Mi a véleménye a házasság nélküli együttélésről?</i>	<i>Fiú (%)</i>	<i>Lány (%)</i>	<i>Össz. (%)</i>
Jónak találja	21,1	16,5	17,3
Ellene van	10,5	25,3	22,7
Nem lényeges számára	63,2	57,1	58,2
Nincs válasz	5,3	1,1	1,8
N=	19	91	110

3. táblázat

Az adatokból az tűnik ki, hogy a magyar hallgatók számára nem bír különösebb jelentőséggel az, hogy valaki házasságban, vagy csak partnerkapcsolatban él együtt. A megkérdezettek több mint 58%-a számára nem fontos ez a kérdés, de azért mégis feltűnik egy-két érdekes adat. A fiúk magasabb arányban fogadják el az együttélés ezen formáját, mint a lányok. Ennek megfelelően míg a lányok 25,3%-a elítélte ezt az együttélési formát, addig a fiúknak csak 10,5%-a volt ellen.

Miután megtudtuk, hogy a megkérdezettek hogyan vélekednek a házasságról mint intézményről, azt is érdekes lenne megvizsgálni, hogy hogyan vélekednek a templomi és a polgári esküvőről. Feltételezhetjük, hogy ha a fiatalok magát a házasságot előnyben részesítették az élettársi kapcsolattal szemben, akkor nemcsak a polgári szertartás lesz fontos számukra, hanem az is, hogy templomban is megszenteljék frigyüket.

A következő táblázatban szeretném megnézni, hogy *milyen véleménnyel vannak a megkérdezettek az esküvő formájáról* (4. táblázat), majd azt is szeretném meg-

vizsgálni, hogy választásukat mennyiben befolyásolta az a tény, hogy templomba járónak vallják-e magukat, vagy pedig sem.

<i>Az esküvő melyik formáját részesíti előnyben?</i>	<i>Füú (%)</i>	<i>Lány (%)</i>	<i>Össz. (%)</i>
A templomi esküvő nem szükséges	31,6	29,7	30
A templomi esküvő akkor is fontos, ha nincs más kapcsolat az egyházzal	31,6	36,3	35,5
A templomi esküvő fontosabb a polgárinál	26,3	23,1	23,6
Egyik sem fontos, nem akarok megházasodni	10,5	5,5	6,4
Egyéb	0	5,5	4,5
N=	19	91	110

4. táblázat

Az adatok azt mutatják, hogy habár nem sokkal, de mégis azt a válaszlehetőséget választották többen a fiatalok, hogy a templomi esküvő még abban az esetben is fontos számukra, ha nincs más kapcsolatuk az egyházzal. Érdekes, hogy a templomi esküvő a fiúknál van felülreprezentálva. A fiúk 26,3%-a szerint fontosabb a templomi esküvő, mint a polgári, míg a lányoknak csak 23,1%-a volt ezen a véleményen.

Ha a külföldi adatokat megnézzük, azt láthatjuk, hogy a lengyel fiatalok egyharmadának volt az a véleménye, hogy a templomi esküvő vallási okokból fontosabb a polgárinál, míg ez a szám a német megkérdezettek körében igen alacsony volt, mindössze a mintában szereplők 1/8-a volt ezen a véleményen. A lengyel fiatalok körében további 19,6%-nak volt fontos még a templomi esküvő anélkül is, hogy szoros kapcsolat fűzné az egyházhoz, míg ez a szám a németeknél 27,5%-ot tett ki. A látványos különbségek megértéséhez meg kell említeni, hogy a lengyelek 87,5%-a volt katolikus, míg a németeknek csak 23,7%-a, és 52,5%-uk protestáns. Valószínűleg a lengyel fiatalok számára azért fontosabb a templomi esküvő, mint a német fiatalok számára, mert egyrészt szorosabb szálak fűzik őket a valláshoz, másrészt a katolikus vallás mindig komolyabb szabályokkal rendelkezett, mint más felekezet. Így valószínű, hogy a generációról generációra öröklődő vallásosság még a mai napig olyan mértékben jelen van a lengyel társadalomban, hogy az hatást gyakorol a fiatalok értékszemléletére.

A következőkben azt szeretném megvizsgálni, *mennyiben függ össze a fiatalok vallásossága azzal, hogy mennyire tartják fontosnak a templomi esküvőt (5. táblázat)*. Szeretném megvizsgálni, hogy van-e valamilyen összefüggés a vallásosság és az esküvői tervek alakulása között. Hipotézisem szerint, akik templomba járónak³ vallják magukat, azok magasabb számban választják egyrészt a házasság intézményét, és fontosabb lesz számukra a templomi esketés is, mint azok számára, akik nem járnak templomba.

³ Templomba járók közé soroltam azokat, akik rendszeresen (hetente) vagy viszonylag gyakran (havonta) járnak templomba.

<i>Az esküvő melyik formáját részesíti előnyben?</i>	<i>Jár templomba (%)</i>	<i>Nem jár templomba (%)</i>	<i>Össz. (%)</i>
A templomi esküvő nem szükséges	12,5	56,8	30
A templomi esküvő akkor is fontos, ha nincs más kapcsolat az egyházzal	37,5	29,5	35,5
A templomi esküvő fontosabb a polgárinál	39,1	2,3	23,6
Egyik sem fontos, nem akarok megházasodni	3,1	11,4	6,4
Egyéb	7,8	0	4,5
N=	64	44	110

5. táblázat

Hipotézisem igazoltnak tűnik a számok tükrében, melyek bizonyítják, hogy a vallásosság közrejátszik a fiatalok véleményének kialakulásában. Azok közül, akik templomba járóknak vallották magukat, többen választották azt a két állítást, hogy a templomi esküvő fontos. A templomba járó fiatalok 39,1%-a számára fontosabb a templomi esküvő, mint a polgári, míg ezt a véleményt a nem vallásosoknak csupán 2,3%-a választotta. Azt a lehetőséget, hogy számukra nem fontos a templomi esküvő, a vallásosoknak csak kis száma választotta (12,5%), míg házasságot kötni csak 3,1%-uk nem kíván.

2. 2. A fiatalok családalapításhoz való viszonya

Néhány évtizeddel ezelőtt az emberek azt tekintették családnak, amikor egy házaspár együtt nevelte gyermekét, gyermekeit. A klasszikus szociológiai definíció is ezt az általánosan elterjedt, „idilli” képet tükrözte, vagyis a család „egy olyan együtt élő kiscsoport, amelynek tagjait házassági kapcsolat vagy leszámazás, más szóval vérségi kapcsolat köti össze.” (Andorka, 1996) Mára sajnos az idilli családmoddelt választók száma egyre csökken. Nő az egyszülős családok, a csonka családok száma, valamint szaporodik az új párkapcsolatokban élők aránya.

Kutatásom során arra is kíváncsi voltam, hogy a fiatalok *hogyan tekintenek az „új családmódellekre”, melyeket ismernek el családnak, melyeket nem (6. táblázat).*

<i>Családnak tekinthető-e a következő együttélési formák?</i>	<i>Fiú (%)</i>	<i>Lány (%)</i>	<i>Össz. (%)</i>
Házaspár legalább egy gyermekkel	84,2	94,5	92,7
Házaspár gyermek nélkül	42,1	53,8	51,8
Nem házaspár egy gyermekkel	36,8	70,3	64,5
Nem házaspár gyermek nélkül	15,8	15,4	15,5
Egyedülálló anya gyermekével	31,6	48,4	45,5
Egyedülálló apa gyermekével	31,6	48,4	45,5
Két leszbikus nő legalább egy gyermekkel	15,8	20,9	20
Két homoszexuális legalább egy gyerekkel	15,8	20,9	20
N=	19	91	110

6. táblázat

Jól észrevehető különbség van a tradicionálisabb és a modernnek számító családmodellek megítélése között. Míg a házasságban élő szülők és gyermekek kapcsolatát a megkérdezettek 92,7%-a tekintette családnak, addig az egyedülálló szülő és gyermeke kapcsolatát csak a megkérdezettek 45,5%-a tekinti családnak. Még szembetűnőbb az azonos nemű párok és „gyermekük” kapcsolatának megítélése. A mintában szereplőknek mindössze 20%-a vélte úgy, hogy az azonos neműek és a velük élő gyermekek egy családnak számítanak. De vajon mi alapján sorolják be a fiatalok az együttélési formákat a család fogalomkörébe? A fenti adatok tükrében a következőket lehet megállapítani. A fiatalok számára feltétlenül beletartozik a család fogalmába a házasság intézménye és a gyermek. (Erre utal, hogy a házaspár gyermekkel kategória felül van reprezentálva.) Viszont véleményük szerint, ha családról beszélünk, akkor fontosabb a gyermek megléte, mint a házassági okiraté. Erre utal az a tény, hogy többen tekintik családnak a házasság nélkül együtt élőket gyermekkel (64,5%), mint azt a házaspárt, akinek még nincs gyermeke (51,8%).

Az adatokból kitűnik, hogy már hazánkban is elfogadottá vált a családnak azon formája, amikor a szülők csak élettársi kapcsolatban élnek egymással, viszont a magyar hallgatók annyira még nem liberálisak, hogy tolerálnák az azonos nemű párok együttélését és gyermekvállalásukat. De vajon milyen képet mutatnak a lengyel, illetve a német minta adatai? Liberális gondolkodású lett-e a katolikus Lengyelország, vagy ugyanúgy elítéli a homoszexuális kapcsolatokat a hozzánk sok mindenben hasonlító lengyel hallgatók? (7. táblázat)

Válaszok kategóriái	Lengyel adatok (%)	Német adatok (%)
Házasság legalább egy gyermekkel	100, 0	95, 5
Élettársi kapcsolat legalább 1 gyermekkel	63, 4	78, 9
Egyedülálló anya 1 gyermekkel	67, 9	57, 7
Egyedülálló apa 1 gyermekkel	65, 2	56, 1
Leszbikus kapcsolat gyermekkel	24, 1	55, 3
Homoszexuális kapcsolat 1 gyermekkel	22, 3	55, 3

7. táblázat (Sobierojski-Biernat, 2001)

Ha megvizsgáljuk az adatokat, feltűnik, hogy nemzetközi összehasonlításban az azonos neműek házasságát és gyermekvállalását tekintve állapíthatjuk meg a legszembevetőbb hasonlóságokat és különbségeket. Szemléletmódjukat tekintve a magyar és a lengyel hallgatók között hasonlóság vehető észre, hiszen mindkét országban a hallgatóknak csak igen kevés hányada tekintette a homoszexuálisok, illetve leszbikusok kapcsolatát családnak, ezzel szemben a német megkérdezettek több mint fele (55,3%) úgy vélte, hogy az azonos nemű párok együttélését és gyermekeik nevelését jogosan nevezzük családnak. Mivel magyarázható a németek liberális véleménye?

Az egyneműek házassága, igaz, egyre elfogadottabb lesz, de az egyház tanai miatt elítéli. Éppen ezért nem meglepő, hogy olyan országokban, ahol a katolikus

egyház nagy szerepet játszik, a homoszexuálisok megítélése nem olyan liberális, mint egy olyan országban, ahol az elvállastalanodás már régóta megfigyelhető.

Miután megismertük, hogy milyen „összetételű” együttéléseket tekintenek a fiatalok családnak, arra is érdekes lenne rákérdezni, hogy *milyen családmoddelt preferálnak?* (8. táblázat) Uralkodik-e még a tradicionális családmoddell, vagy már hazánkban is teret hódítottak a legváltozatosabb formák?

Családmoddell	Fiú (%)	Lány (%)	Össz. (%)
A férj dolgozik, míg a feleség a háztartást vezeti, és gyereket nevel	26,3	8,8	11,8
A feleség dolgozik, míg a férj a háztartást vezeti, és gyereket nevel	0	0	0
Mindkét fél dolgozik, megosztják a házimunkát, és a gyerekfelügyeletet	47,4	80,2	74,5
Mindkét fél dolgozik, de a férj nagyobb részt vállal a házimunkából és a gyerekfelügyeletből	0	0	0
Mindkét fél dolgozik, de a feleség nagyobb részt vállal a házimunkából és a gyerekfelügyeletből	21,1	8,8	10,9
Nincs családjuk, egyedül élnek együtt	5,3	1,1	1,8
N=	19	91	110

8. táblázat

Mint ahogy már korábban említettem, a tradicionális családmoddell definíciója szerint a férfi volt a családban a kenyérkereső, míg felesége otthon a háztartást vezette, és a gyermekeket gondozta, nevelte. A táblázat adatai viszont már azt mutatják, hogy ez a modell nemhogy a lányok, de még a fiúk körében sem annyira kedvelt. A megkérdezett fiatalok inkább azon a véleményen voltak, hogy mindkettejüknek dolgozniuk kell, és a házimunkát is meg kell osztaniuk. Ezt a véleményt a megkérdezettek 74,5%-a osztotta. Nemek szerinti megosztást tekintve a lányok vannak felülreprezentálva. Míg a fiúknak csak 47,4%-a, addig a lányoknak kicsivel több mint 80%-a választotta ezt a modernnek mondható családmoddelt. A fiúk véleményéből az tűnik ki, hogy elég nagy hányaduk van még azon a véleményen, hogy a nőknek „a fakanál mellett a helyük” (26,3%), de a kicsivel modernbb fel fogású hallgatónak is igen magas hányada (21,1%) gondolja úgy, hogy habár a háztartásban közösen kellene végezni a munkát, mégis a nőknek nagyobb szerepet kellene vállalniuk benne.

2. 3. A fiatalok gyermekvállaláshoz való viszonya

Magyar kutatási adatok szerint hazánkban a csökkenő születésszámok ellenére nem beszélhetünk értékváltozásról. A magyar fiatalok számára ugyanolyan fontosak a gyermekek. A születésszámok csökkenését inkább lehetne azzal magyarázni, hogy a fiatalok később vállalnak gyermeket, illetve a párok kevesebb gyermeket vállalnak, mint régebben. Hazánkban az egy, illetve kétgyermekes család

vált elterjedtté, hasonlóan a nyugati országokhoz, viszont nálunk még nem beszélhetünk a számos nyugati országban már megmutatkozó akaratlagos gyermektelenségről (Pongráczné, 2002).

Ebben a fejezetben szeretnék kitérni arra, hogy hogyan is alakul a fiatalok gyermekvállalási kedve. Többek között olyan kérdésekre keresem itt a választ, mit tartanak a fiatalok szükségesnek a családalapításhoz, illetve hogy miért szeretnének gyermeket vállalni.

A kérdőíves vizsgálat kimutatta, hogy a magyar fiatalok 94,5%-a később szeretne gyermeket, míg csak 2,7%-uk nem gondol erre. Nemzetközi viszonylatban is magasnak mondható ez az arányszám, ugyanis a lengyel fiataloknak is csak 88,4%-a, valamint a németek csak 84,3%-a szeretne gyermekeket vállalni.

Gyakori kérdés családon belül is, hogy *miért szeretne valaki gyerekeket?* A kérdőív igen bőséges választási lehetőséget nyújtott az okok területén, de én a tizenhárom lehetőség közül csak a legfontosabbakat szeretném kiemelni.

A magyar fiatalok szerint a család csak gyermekkel teljes (67,3%), a második leggyakrabban választott oka a gyermekvállalásnak az, hogy a gyermekek gazdagítják az életet. Ezt a válaszlehetőséget a németek 86,2%-a választotta, míg a lengyeleknek csak 42,9%-a. A magyar fiatalok gyakori okként jelölték meg továbbá, hogy a gyerekek adják az élet értelmét (56,4%). A lengyel fiatalok számára fontos, hogy szükségesnek, hasznosnak érezzék magukat, ezt a németek kevésbé tartották fontosnak, míg a magyar megkérdezettek számára ez hanyagolható oka a gyermekvállalásnak. A lengyel és német fiatalok számára gyakori ok az öregedéstől illetve egyedüllétől való félelem, míg a magyar fiatalok ezt nem tartották olyan fontosnak.

A gyermekvállalás okai után egy napjainkban igen fontos kérdés is helyet kapott, mégpedig az, hogy *mit tartanak a fiatalok szükségesnek ahhoz, hogy családot alapíthassanak* (9. táblázat).

<i>Mi a legfontosabb a gyermekvállaláshoz</i>	<i>Fü (%)</i>	<i>Lány (%)</i>	<i>Össz. (%)</i>
Biztos munkahelye legyen	47,4	49,5	49,1
Rendelkezzen saját élettapasztalattal	10,5	26,4	23,6
Rendelkezzen saját házzal	21,1	17,6	18,2
Anyagilag legyen független	26,3	40,7	38,2
Számíthasson a barátok és a rokonok segítségére	15,8	14,3	14,5
Ismerje jól a társát	42,1	42,9	42,7
Gyermeekáldás utáni vágy	36,8	26,4	28,2
Mindkét partner akarjon gyermeket vállalni	57,9	80,2	76,4
Elég fiatal legyen az ember	5,3	0	0,9
N=	19	91	110

9. táblázat

A magyar adatok azt mutatják, hogy egyrészt fontos a fiataloknak, hogy egyetértsenek párjukkal ebben a kérdésben. A megkérdezettek 76,4%-nak szükséges az, hogy partnerük ugyanúgy akarjon gyermeket, mint ahogy ő. A második leg-

fontosabb feltétele a gyermekvállalásnak materialista jellegű, a megkérdezettek 49,1%-a szerint fontos az, hogy valaki biztos munkahellyel rendelkezzen, 38,2%-uk számára fontos az anyagi függetlenség. Az adatok alapján azt lehet megfigyelni, hogy a fiatalok nem csak az anyagias oldalát nézik a gyermekvállalásnak. Ugyanolyan fontos számukra az, hogy társukkal egyetértésben éljenek, mint az, hogy a gyermekvállalás anyagi háttere is biztosítva legyen. Nem ugyanez figyelhető meg viszont a külföldi adatoknál.

A lengyelek legmagasabb arányban azt választották a családalapítás feltételének, hogy anyagiilag függetlenek legyenek (60,7%), a németeknél ez a szám csak 49,2%. A magyar adatokkal összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a három ország közül hazánkban választották legkevesebben ezt a feltételt. Míg hazánkban a legfontosabb feltételnek az számít, hogy mindkét fél akarjon gyermeket vállalni, valamint a megkérdezettek 42,7%-a szerint a társ megismerése is nagyon fontos, addig a lengyelek és németek számára az első kijelentés nem igazán fontos, viszont a társ ismerete mind a lengyel (42%), mind a német (35,8%) fiatalok számára fontos volt. Hasonlóan a magyar fiatalokhoz a lengyelek (33%) számára is fontos a stabil munkahely megteremtése, míg a németeknek csak 28,3%-a van ezen a véleményen. A legnagyobb különbségek az élettapasztalatok megítélésével szemben állnak fenn. A német fiatalok 38,3%-a számára fontosak az élettapasztalatok, míg a magyar (23,6%), illetve lengyel (18,8%) fiatalok számára ez kevésbé fontos.

3. Összegzés

Az eredményeket összegezve arra jutottam, hogy a magyar, illetve lengyel fiatalok felfogása között több a hasonlóság, mint akár a magyar, illetve a lengyel és a német válaszok között. A magyar és lengyel fiatalok világfelfogása közelebb áll a tradicionális mintához, mint a németek felfogása, ezt bizonyítja a magyar és lengyel megkérdezettek azon véleménye, hogy a házasság ma és a jövőben is fontos lesz, míg a németek az együttélést preferálják a házassággal szemben. Ennek valószínű okaként azt tudnám felhozni, hogy hazánkban és Lengyelországban nem ment végbe olyan mértékű értékváltozás, mint Nyugaton, ahol az individualizáció, az önmegvalósítás felértékelődött, és így a hagyományos értékek, mint például a család veszítettek fontosságukból. Hazánkban, illetve Lengyelországban az emberek valláshoz fűződő viszonya nem gyengült meg olyan mértékben, mint Németországban, ahol már a századfordulót követően megjelent az elvállaltalanodás. Éppen ezért valószínűnek tartom, hogy a két közép-európai országban a vallás hagyománykövetítő szerepe mai napig fontos, és ezzel magyarázható, hogy a tradicionális felfogást preferálják, amellettt hogy elfogadhatónak tartják az új családformákat is.

Érdekes továbbá megemlíteni, hogy habár mind a három ország demográfiai mutatói arról számolnak be, hogy a csökkenő születésszámok hatására előregedés figyelhető meg, az adatbázis mégis arra mutat rá, hogy a fiatalok gyermekvállalási kedve töretlen. Viszont akkor mégis hogyan lehetséges az, hogy egyre kevesebb gyermek születik az európai országokban? Erre csak egy választ tudok adni. A gyermekvállalási hajlandóság nem azonos a gyermekvállalással, ugyanis a tényleges gyermekvállalást nemcsak a szándék vezérli, hanem különböző gazdasági és egyéb külső körülmények is.

Felhasznált irodalom

- Briedis, Kolja: Familienvorstellungen Jugendlicher. Stand der Vorschung in Deutschland. In: Friedrich W. Busch- Wolf Dieter Scholz (Hrsg.): *Familienvorstellungen von Jugendlichen*, 2003 Bibliotheks- und Informationssystem der Universität Oldenburg. 23–32.
- Csernák Józsefné–Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit: *Élettársi kapcsolatok Magyarországon*, A KSH Népeségtudományi kutató Intézet kutatási jelentései 46., Budapest 1992/5.
- Dyczewski, Leon: Stand der Forschung und Tendenzen des Familienwandels. In: Polen In Friedrich W. Busch- Wolf Dieter Scholz (Hrsg.): *Familienvorstellungen von Jugendlichen*, 2003 Bibliotheks- und Informationssystem der Universität Oldenburg 43–57.
- Höhn, Charlotte–Ette, Andreas–Ruckdeschel, Kerstin: *Kinderwünsche in Deutschland, Konsequenzen für eine nachhaltige Familienpolitik*, <http://bosch-stiftung.de/download/Kinderwunsch.pdf>
- Höpflinger, François: *Familiengründung im Wandel im europäischen Vergleich*, <http://www.mypage.bluewin.ch/hoepf/fhtop/Famformplus.pdf>.
- S. Molnár Edit–Pongrácz Tiborné: *Házasságon kívül születések Európában és Magyarországon a '90-es években*. <http://www.mtapti.hu/mszt/19983/molnar.htm>
- S. Molnár Edit: *Házasságon kívül születések a XX. század utolsó évtizedében*. In: Spéder Zsolt: *Család és népesség itthon és Európában*. Századvég Kiadó, Budapest, 2002.
- Nave-Herz, Rosemarie: *Warum noch Heirat?* <http://docserver.bis.uni-oldenburg.de/publikationen/unireden/ur64/urede64.pdf>
- Sobierojski, Pawel/Biernat, Tomasz: Ehe und Familie in der Vorstellung von Jugendlichen. Ein Vergleich der polnischen und deutschen Vorstellungen. In: Friedrich W. Busch–Wolf Dieter Scholz (Hrsg.): *Familienvorstellungen von Jugendlichen*, 2003, Bibliotheks- und Informationssystem der Universität Oldenburg. 99–111.

Olvasatlanság – olvashatatlanság

Az ambiguitas retorikája

*Rimay János Balassi-epicédiumának kísérőszövegeiben*¹

Sokat beszélnek manapság a kánon „lebontásáról”, a kánon „újraírásáról”. Az ilyen cselekmények kiindulási pontja szinte mindig az a helyzet, hogy valamely szöveg korábbi olvasatai „helytelennek” tűnnek föl, vagy ha ezt így nem is mondják ki, az „új” értelmezések mindenképp azzal a céllal lépnek föl, hogy rávilágítsanak a korábbiak (szerintük már meghaladott) előfeltevéseire, s a szöveget „új” és „rég” értelmezés ellentétbe állításával kanonizálják újra.

Olvasás és értelmezés azonban nem szükségszerűen összekapcsolt eljárások. Értelmezést ugyanis a szöveg olvasása nélkül is lehet adni – nagy szokása ez a régi irodalommal foglalkozó szakirodalomnak. Olyankor fordulhat ez elő, ha saját *értelmezésünk* létrehozásakor nem vizsgáljuk fölül az adott szövegről tett korábbi megállapításokat, de kérdés nélkül elfogadjuk őket alapigazsággként, s ilyen módon *olvasatunkat* (s e szót az olvasás eredményeképp létrejött *értelmezés* jelölésére használok) lecseréljük a kánon útmutatásával. Olvasás alatt természetesen annak megmutatását értem, hogyan áll ellen egy szöveg a jelentéstulajdonításnak. Elkerülhetetlen azonban, hogy az *olvasás* idővel átforduljon *értelmezésbe*. De ha előzetesen feltártuk a kanonizált értelmezések előfeltevéseit, akkor elkerülhetjük, hogy az újraolvasás során valahogy mégis megszilárduló *olvasat* a kanonizált vélemények továbbírása legyen.

Három olyan szöveget vizsgálok, melyek értelmezésének történetében e mozzanat hiányát látom érvényesülni. A szövegek Rimay János a Balassi fivérekhez írt, 1596-os *Epicédiumának* kísérő szövegei: a Nádasdy Tamásnak ajánlott *Apológia* töredékei, a Darholcz Kristófnak címzett Ajánlás, és Tolnai Balog János *Elogiuma*². Három célkitűzésem van. Elsőként az eddigi recepció – többnyire hallgatóságos – *líraelméleti meggyőződéseit* vizsgálom, melyek mentén Rimay János művészetét, továbbá Balassi Bálinthoz fűződő viszonyát értékelték. E vizsgálat eredményeképp tartom lehetségesnek (és elengedhetetlenül szükségesnek) meg-

¹ A dolgozat teljes terjedelmében megjelent az ItK-ban: Óry Katinka, *Olvasatlanság-olvashatatlanság: Az ambiguitas retorikája Rimay János Balassi-epicédiumának kísérőszövegeiben*, ItK, 2007, 555–582.

² [Epicédium a Balassi fivérek, Bálint és Ferenc halálára] = *Rimay János írásai*, kiadta Ács Pál, Kószeghy Péter, Budapest, 1992 (Régi Magyar Könyvtár. Források, 1), 7–44. Fakszimile kiadás: Rimay János, *Epicédium a Balassi fivérek, Bálint és Ferenc halálára*. Vizsoly, 1596. Szerkesztette Ács Pál, Budapest, 1994.

világítani, miért maradhattak ezek – a Rimay-szöveghagyomány szempontjából esszenciális értékű – szövegek a fent használt értelemben *olvasatlanok*. Második célom felvázolni azt az (antropológiai alapvetésű) líraelméleti modellt, amely továbbvezethet a *szövegolvasás* felé, s láthatóvá tehet egyes távlatokat, melyek a művek korábbi interpretációiban nem tárulhattak fel. Harmadik célom pedig, hogy elméletemet az említett szövegrészek egyes helyeinek *olvasása* közben ellenőrizzem.

Közismert dolog, hogy irodalomtörténet-írásunk bizonyos értelemben máig képtelen elszakadni attól az állásponttól, hogy „Balassi Bálint életművének függvényeként” értékelje Rimay költészetét. „Bizonyos értelemben”, hiszen kezdetben a recepció e kiindulópontja világosan, jórészt bevallottan volt jelen a Rimay-kritikában; majd idővel, néhány kísérlet nyomán eltávolodni látszott attól, de ez az elszakadás, alapjait (tehát lényegét) tekintve, sosem sikerült teljesen.

Az eddigi recepció vizsgálatát Pirnát Antal egy sokatmondó megállapításával kezdem, mely szerint Rimayt sokáig „epigon költőként” tartotta számon az irodalomtörténeti köztudat. Ennek hátterében jól láthatóan az a megfontolás állt, hogy Rimay költészetének csupán egyetlen aspektusát emelték ki: az *imitáció* kérdését. Ilyen módon a múlt század elejének Rimay-recepcióját jelentős mértékben az a filológiai és stilisztikai szempont határozta meg, hogy *mit vett át* Balassitól. Rimay Jánost mint egyéni hangú költőt nem méltatták, és elfogadottá vált az a nézet, mely szerint a „költő-utód” műveiben a nagyszerű előd nyelvi-stilisztikai eszközei már csak alacsonyabb színvonalú ismétlésként vannak jelen. A *nyelvi-stilisztikai* jelzőt fontosnak tartom kiemelni: e kifejezést a költői utánzás erősen *leszűkített* értelmében használták, mikor pedig nem magától értetődő, hogy az *imitatio* fogalmát pusztán a szép szó (*lexis*) retorikusan felfogott bűvös körén belül érvényesítsük. Kétségtelen, hogy az *imitatio* antik és reneszánsz elmélete alapvetően platóni színezetű: az utánzott sohasem lehet olyan tökéletes, mint az ideális minta. Ebből a szempontból a nagy költő feladata a gyönyörködtető szóvarázs megteremtése, s a kevésbé jelentékeny költő már csak a *lexis*, a stílus szintjén képes követni a nagyszerű példát. A klasszikus műveltség mintáihoz való ismétlődő csatlakozás azonban értelmezhető ennél szélesebb távlatban is: ez esetben az *imitatio* nem a meglévő formák, nem a szavak követése, hanem a *topikus emlékezet formája* – tehát *performatív* művelet. Rimay tehát megváltoztatja az imitált elem jelentését, s ezzel eltörli az ahhoz hagyományosan kapcsolt értékképzeteket és azok egyediségét. Ilyen módon pedig dekonstruálja a lényegszerű előd – véletlenszerű utód metonimikus kapcsolatát.

Az utánzásnak ez a performatív mozzanata (a nyelvi hagyományra való ráírás, mely az utánzottat egyúttal létesíti is, azaz eltörli annak önállóságát) a múlt század elején teljességgel észlelhetetlen maradt, mert elnyomta a reprezentáció elve szerint felfogott stilisztikai imitáció fogalma. Ferenczi Zoltán, Rimay első (máig

egyetlen) monográfusának értéktételében is ez az elv fedezhető fel³. Recepciója nem mentes az anomáliáktól, melyek fő oka, hogy végig bizonytalanul egyensúlyoz a két költő hangjának szétválasztása és teljes egybeolvasztása között (erre utal a „teljesen felolvad mesterében” megállapítás), s e bizonytalanság forrása az, hogy az imitációt a pusztán stilisztikai utánzással teszi egyenlővé, és egyértelműen elmarasztalándónak tartja azt. Hogy mégis mentse, ami menthető, az imitáció kárhozatása közben – tehát megőrizve saját előfeltevéseit – Ferenczi létrehoz Rimay számára egy méltányolhatónak tetsző szerepet. Az imitáció alaphelyzetéből adódó amúgy is erős alá- és fölérendeltségi viszonyt tovább erősíti a két költő között azáltal, hogy *megalkotja* Balassi, a *mester* és Rimay, a *tanítvány történetét*, melyben a tanítvány „kegyelettel és szeretettel” fordul halott mesteréhez, és az ő feltétlen megbecsülése és odaadása jeleként utánozza őt. Ebben a szoros baráti és mester-tanítványi kapcsolatban már nem is marasztalendő el a stilisztikai imitáció.

Pirnát Antal az akadémiai irodalomtörténet Rimay-fejezetének megírásakor fején találta a szöveget az „epigon-költő” kifejezéssel: ez a *romantika korának* irodalomelméletében nyert értelmet, ott vált fontossá. Úgy vélem, nem tévedek nagyot, amikor azt állítom: a múlt század elejének Rimay-recepcióját alapvetően az akkor még nem is olyan távoli (s az esztéta modernségben tovább élő) romantika eredetiségeszménye határozza meg. Ez az oka annak, hogy Rimay költészetében a *mindenki mástól független, eredeti* elemeket keresik (s itt főként a témát és versformát kell érteni). Ezért kárhozzatják az imitációt, a mástól való kölcsönzést mint művészi hanyatlást. És ezért kéri számon Rimayn a Balassinál annyira felmagasztalt belső „tüzet”, „elragadtatást”, „végzetes hajlamot” is. Ebben a paradigmában, ahol a lírai költészet központi képlete az önmagára vonatkoztatott, önmagával identikus szubjektum⁴, a szubjektum decentrációja, egyediségének eltüntetése csak értéksökkenést vonhat magával.

Az ezután következő kritika, melynek kezdeményezője és legkiemelkedőbb képviselője Klaniczay Tibor, radikális szakítást jelentett be e kritikai hagyomány-

³ Ferenczi Zoltán, *Rimay János*, Budapest, 1911.: „senki közelebb Balassához nem állt, mint Rimay. Ő teljesen felolvad mesterében és ő mesterében teljesen föltalálható mindennemű költeményeivel, de ennek lírai tapasztalatai, érzelmei, találékonysága és az abban oly meglepő őszintesége nélkül”. „...a *kegyelet és szeretet* vezette tollát, midőn mindenik részt egy-egy, a Balassa költeményeiből ismert versalakban dolgozta ki”.

⁴ Tanulságos lehet Ferenczi fentebb idézett mondásának („ő teljesen felolvad mesterében és ő mesterében teljesen föltalálható mindennemű költeményeivel”) összevetése Schiller egyik levelével, melyet 1783. április 14-én írt Reinwaldnak. „Hatás alá kerülünk, fellobbanunk, felolvadunk-e az idegen, sajátunkká soha nem váló teremtmény kedvéért? Biztosan nem. Azt mind csak magunkért, azért az Én-ért szenvedjük, melynek tükre az a teremtmény. Istennel sem teszek kivételt. Isten, úgy gondolom, éppoly kevésbé szereti a szeráfot, mint a férget, mely tudatlanul dicsóíti őt. *Önmagát*, saját hatalmas, végtelen Én-jét látja meg szerteszórva a végtelen természetben. Az erők egyetemes összességében láthatólag önmagával számol – a teremtetek egész ökonómiájából saját képét úgy látja teljesnek, mint egy tükörből visszavetülve, és magát szereti a képben, a jelöltet a jelben.” Az önmagára visszavonatkoztatott szubjektivitás első szerkezeti leírásának példaként idézi Kulcsár Szabó Ernő, *Költészet és dialógus* = K. Sz. E., *Irodalom és hermeneutika*, Budapest, 2000, 136.

nyal, ám kétségtelen eredményei ellenére, továbbra is képtelen volt kitörni annak előfeltevés-rendszeréből. Ugyane paradigmán belül legitimálta Rimayt mint értékes költőt, azzal, hogy egyéni hangját és módszereit hangsúlyozta ki⁵, de a „mester és tanítványa” hierarchikus alapszituációját kérdés nélkül elfogadva saját elméletének is alapjává tette. A „kegyelet és szeretet” narratívája így továbbra is sértetlen maradt.

Miért történhetett így? Mert Klaniczay és követői nem figyeltek fel Rimaynak a Balassi-hagyatékhoz fűződő ambivalens viszonyára. És miért nem figyeltek (miért nem figyelhettek) fel erre? A probléma kétoldalú: egyrésztől azért tartották egyértelműnek ezt a viszonyt, mert a korai kritika az *Epicédium* szövetszerző megalkotottságától eltekintve csupán azzal az interpretatív gesztussal közelített hozzá, hogy átfordította a korabeli szakirodalmi nyelv terminusaiba – e művelet eredményeképp pedig az *Epicédium*ot találta e viszony első számú letéteményesének. Másrésztől pedig a későbbi kritika azért nem olvasta újra a szöveget, mert egyértelműen tisztázottnak és problémamentesnek fogadta el e kapcsolatot, és ebben a megnyugvásban nem fordított figyelmet az *Epicédium* nagyon is problematikus szöveghelyeire, melyek szétzilálhatták volna a meglévő értelmezést. Így tették az *Epicédium*ot és kísérőszövegeit olvasatlanná.

A másik, és legalább ilyen jelentős probléma, meglátásom szerint az volt, hogy bár sokan és sokféleképpen elemezték a manierista stílust, *valami okból* annak fő sajátosságait, mint a homályosságot, többértelműséget vagy a rejtett éleselméjűség kedvelését csupán öncélú cifraságnak tekintették Rimay szövegeiben.⁶ Ez az

⁵ Klaniczay Tibor, *A magyar későreneszánsz problémái – Stoicizmus és manierizmus* = K. T., *Reneszánsz és barokk*, 1961. Rimay „elsősorban Balassi tanítványának és folytatójának tartja magát, noha a valóságban nagyon messze kerül mestere világától, költői felfogásától”. „...a stoikus constantia jegyében [...] találja meg Rimay a maga igazi hangját”. „A magyar nemzet romlásáról és fogyásáról írt éneke megrázó invokációjával, a nyomorúság és megalázottság reális tényeinek nagy erejű ábrázolásával a magyar hazafias és szabadságharcos költészet alaphangját úgy tudta megütni, hogy hatása a kuruc költőkön, Kölcsey *Himnuszán* át egészen Petőfiig nyomonozható.” Komlószy Tibor, *Rimay és a Balassi-hagyomány*, Itk, 1982. „Balassi és Rimay az első kimondottan irodalmi elvű kapcsolat és barátság, mester és tanítvány-viszony megtestesítői költészetünk történetében.” „Bár e kapcsolat jellege és csaknem minden lényeges, Rimay által dokumentált mozzanata *közhelyszerűen jól ismert* és irodalomtörténet-írásunkban *meggyőzően jellemzett*, különösen Klaniczay Tibornak *A magyar későreneszánsz problémái* c. tanulmányában, talán mégsem érdektelen az első irodalmi öröklés néhány jellegzetességét [...] mégis felidézni [kiemelés tőlem]”.

⁶ A manierista írói stílusról: „Justus Lipsiusnak, korunk legkiválóbb írójának stílusában eme sajátosságok tűnnek szemünkbe: *elmésség*, kecsesség, választékos vagy pompázatos ékítmény – minthogy *a saját értelemben mondottakat nem szereti* –, továbbá a prózaritmus nélküli fordulatok, s végül a frázisgazdagság; *hiányzik nála a világosság*, a nyelvtisztaság, a nyugodt folyamatosság, a rendezettség, a logikus szó- és mondatkapcsolás, a ritmikus lendület. Tehát az ő írásmódora *homályos*, nem kevés barbarizmussal és idegenszerűséggel, igen sok archaizmussal és vaskossággal, és számtalan divatos szókreációval fertőzött; homályos irány, töredezett és részletekre szabdaltsággal, a hasonló vagy *kétértelmű szavak* hajhászása [kiemelések tőlem]”. Casparus Scioppiust idézi Klaniczay, *i. m.*, 333.

ok pedig nem más, mint az az imént bemutatott szubjektumfelfogás, mely miatt a feloldódás, az egyediség eltűnése, a csak a *másikkal* való dialogicitásban létező szubjektum koncepciója nem elfogadható körülmény, nem „érvényes” létforma. És ugyanilyen módon, ugyanezen az elven ebben a paradigmában nem jöhet létre olyan nyelvi konstrukció sem, mely nem rendelkezik egységes szemantikai centrummal, pontosan meghatározható referenssel, de jelentése ex-centrikus, szétszóródó, radikálisan többértelmű.

Renata Lachmann *A szinkretizmus mint a stílus provokációja* című tanulmányában a szinkretizmusról mint a különböző stílusok keveredésével létrejött „antistílusról” értekezik. A következőket írja: „Az összekeveredés, azaz a szinkretizmus olyan műveletként értelmezhető, amely – miközben a különbözőséget, amelynek létét köszönheti, nem leplezi le – létrehozza a heterogént mint önálló minőséget”⁷. Lachmann a szinkretizmus eljárását, annak megjelenéseit elemezve eljut egy tágabb kérdéskörig is, mégpedig a „szinkretizmusnak megfelelő kultúra-modell” kérdéséig⁸. Úgy vélem, az *Epicédium* és kísérő szövegei (és persze az *Ajánlásban* megfogalmazott *saját bevallása*⁹) a legmeggyőzőbb példák annak igazolására, hogy a Rimay szövegeit szituáló antropológiai, nyelvi magatartáshoz inkább e lachmanni szinkretista kultúra-modellre, semmint a szakirodalmat meghatározó modellre támaszkodva közelíthetünk termékeny módon. E modellnek a szövegre történő alkalmazása során válhat világossá, mennyire nem önkényes cífraság az író jellegzetes prózastílusa. Így válik láthatóvá, hogy Rimay e szövegekben milyen virtuóz módon villantja fel (vagy talán inkább: *hagyja homályban*) „rejtett éleselméjűségét”, mikor hosszú, cirkalmas és többértelmű kijelentésektől hemzsegit mondatok sokaságában, valóságos *labirintusában* rejtje el mondanivalóját.

A „mondanivaló” kifejezés és annak elrejtése itt azt sugallhatja, hogy a szöveg két, bár nehezen, de végül is világosan elkülöníthető, hierarchikusan egymásra épülő jelentésrétegből áll, s az olvasónak az a feladata (melyet esélye is van teljesíteni), hogy a felszíni jelentés mögül előhúzza a rejtett, valódi értelmet. Itt azonban korántsem ez a helyzet. Az olvasó, ha fel is figyel a szövegstruktúrát megbontó helyekre, nem fog tudni olyan másik jelentésstruktúrát találni, melyen biztonsággal megvethetné a lábát. Azonban már a korábbihoz sem tud visszatérni.

⁷ Renata Lachmann, *A szinkretizmus mint a stílus provokációja*, Helikon, 1995, 266.

⁸ „A szinkretizmus ravaszsága a sejtetés, az elkendőzés, a többértelműség, és a (soha célba nem érő) kerülőút eljárásaival, tehát az *obscuritas*, az *ambiguitas* és az *amphibolia* eszközeivel az »átvitt értelmek« negatív esztétikáján, kiélezve: a szemantikai kriptománia negatív esztétikáján dolgozik. A kimagasló szinkretizmus-stiliszták [...] kriptománok, akik a befogadó megfektető művészetét provokálják, a »cryptogrammic paper-chase«-t a szó ex-centrikus (jelentésmagjától megfosztott) értelmében”. I. m. 266.

⁹ „Ha pedig úgy látod majd, hogy ezek az írásaim tartalmaznak valami olyat, amivel egyeseknek közönséges elméjére a legkevésbé sem közönséges módon hatnak, másutt pedig egyenesen meghaladják felfogóképességüket, tudd meg, hogy ebben őt [Balassi Bálintot] követtük, akinek az ilyen dolgok tetszetek életében, és minket is ő tanított erre, s az ő emlékéhez és szelleméhez az ilyen dolgok illettek.” *Epicédium*, Ajánlás, 13.

A labirintusban csak eltévedni lehet – a szöveg disszonáns hangok sokasága marad.

Itt hoznám szóba Kecskeméti Gábor egy értékes észrevételét a dolgozatommal kapcsolatban: felhívta ugyanis a figyelmem egy tanulmányára, melynek eredményei hasznosak lehetnek érvelésem alátámasztásában. *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben*¹⁰ című tanulmányában Kecskeméti, felülbírálvá Ács Pál korábbi következtetését, azt bizonyítja, hogy a demonstrativum és a deliberativum mellett a genus iudiciale műnemének sajátosságait is felhasználta Rimay *Epicédium*ában. Ez valóban nagyon fontos felismerés! Mivel a három műnem közül csak a genus iudiciale tartalmazza a statusra való rákérdezést, így csakis ebben a távlatban válik vizsgálhatóvá az értékbizonytalanság a műben. A genus demonstrativum, ahová a laudatio és a vituperatio tartozik, már egyértelmű értéket rendel ahhoz, akiről szól. Az ambiguitas jelensége azonban láthatatlan marad, ha nem kérdezzük rá a statusra, s ezzel megszüntetjük az eldönthetetlenséget, a többértelműséget, mert eleve egy döntésből indulunk ki. Az *Epicédium* eddigi interpretációi ezt az ambiguitással való szembenézést nem vállalták: döntést hoztak, s a döntés hátterét nem problematizálták.

A szövegből most csak háromféle példát hoznék föl. Az első típusban egy-egy olyan név felemlítése válik ambiguitas hordozójává, melyekhez hagyományosan pozitív és negatív értékek kapcsolódtak a történetírói hagyományban. Rimay szövege ezekre a konvenciókra tesz utalást – vagyis *kettős értékképzetekre* utal – a szakirodalom azonban mindig döntést hozott a pozitív értékek mellett. A második típusban az egyediség kiemelése (tehát egy egyedi arc létesítése) és a nyelv klisészerű működéséből következő eltörlése/*eltörlődése* kerül feszültségbe. A harmadik típus esetében pedig egy retorikai alakzat szó szerint való olvasása és trópusként olvasása között alakul ki eldönthetlenség.

Az egyértelműen laudatív jellegűnek minősített *Apológia* egyik legtöbbet idézett helye az, ahol Rimay Balassit a „mi Alcibiadesünk”-nek nevezi: „De bizonynal hiszem azt én, hogy ha ennek a mi Alcibiadesünknek is (hogy így szóljak), jószáginak és elméje gyümölcseinek adattetott volna oly piaca, ahol azoknak hasznait kitergethette volna, mind nevének és mind hazájának sokat szolgálhatott volna...” A mondatot úgy szokták interpretálni, mint amiben Rimay mesterének kiváló vítézi erőnyeit dicsőíti. E mondat azonban két Balassitól vett idézet közé van ékelve. Ezek a következők:

„Kétség nélkül hiszem, hogy akik mostani szarándokságomnak eredetét, igaz módját és állapotját nem tudják, azok közül sokkal rágalmazással szólnak felőlem, de ha *virtutis aemula est invidia*, *invidiam autem subsequitur liuor et obrectatio* [az erény versenytársa az irigység, az irigységet pedig követi a sandaság és a gya-

¹⁰ Kecskeméti Gábor, *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben*, ItK, 2001, 255–284.

lázkodás], nem kell azon, uram, csudálkoznom s rágalmazókon fölötté bánkódnom. Énnekem elég az, ha kegyelmed s egyebek, kik olyak, mint kegyelmed, azaz *quorum virtus nativa alijs quoque virtutibus est cumulata* [akikkel velük született az erény, és más erényekkel vannak elhalmozva] szerettek, s tinektek soha meg nem hűl szívetekben az emlékezetem, s kedves lehet is életem, *istar omnium vos mihi tres quatuorue estis etc.* [minddel felérték ti, hárman-négyen].”

„Ne véljen, uram, senki oly bolondnak, hogy ha ott kinn tisztességesen szolgáltatóknak velem, hogy örömesben az szolgálatban, mint az versfaragásban nem foglalnám elmémet. De ha nem szolgáltatnak velem meggyek? [...] Azért, uram, így lévén az dolog, hogy meg sem házasodhatom, s az szolgálatra sem lévén hivatalom, nem jobb-e itt kisebb bosszúsággal s elmémnek vékony törődésével urakkal s hercegekkel való nyájasságban az időmöt elmúlatnom, mint otthon csak az sa nyargásban és morgolódásban? [...]”.

A levélrészletek által nyújtott kontextusban csak még inkább felerősödik az a bizonytalanság, melyet Alcibiades neve gerjeszt. Hiszen mit tudunk az illetőről: amellet, hogy az ókori Görögország valóban zseniális hadvezére volt, leginkább „kaméleontermesztéről”, politikai radikalizmusáról és rendszeres árulásairól és szentségtöréseiről vált hírhedtté. Nem nehéz felfedezni az analógiát a köztudottan botrányos életű, hirtelen haragú, állandó peres ügyektől terhelt s fél életét emigrációban töltő Balassi Bálint életútjával. Ám mégsem beszélhetünk vituperációról, hiszen a laudatív jelentés sem törlődött el: Alcibiades figurája alkalmas Balassi élete mindkét aspektusának metaforikus jelölésére.

Hasonló elven működik egy másik szöveghely is, ezúttal az Ajánlásban. Itt Hercules neve említődik meg: „Dandum tamen morti quoque illorum non nihil loci est, quae nec Herculi quidem contigit tam honestissima [...]”.

„Kell valamennyi helyet szentelnünk haláluknak is, amely olyan tiszteletre méltó volt, amilyen még *Hercules*nek sem jutott [...]” (Pirnát Antal fordítása).

A mondat (első ránézésre) Balassi halálát hivatott felmagasztalni. Ám valóban olyan dicsőséges volt-e Hercules halála a mítosz szerint? Közvetlen módja kétségtelenül az volt: isteni apja, Zeus, leszállt érte szárnyas szekerekkel, s magával vitte fel az Olümposzra, hogy egy legyen az istenek közül. De arról sem érdemes megfigyelkeznünk, mi okozta a hős halálát! Röviden szólva: nőügyei. A férje hűtlenkedései miatt féltékeny Déianeira adta Herculesnek a Nesszosz-inget, akit az szörnyű kínok közé taszított, s végül máglyán égette el magát. Ismét ugyanaz a helyzet, mint az előbbi helyen Alcibiades példájával: egyrészt Hercules hősi tettei által elnyert *apoteózis*a vetül rá Balassi arcára, másrészt viszont ezzel együtt Hercules viharos szerelmi viszonyai, hűtlenkedései és a szerelem miatt elszenvedett kinyjai is rámontírozódnak arra a Balassira, aki nem utolsó sorban híres szerelmeivel írta be magát a történelembe. Az ambiguitas retorikájának pontosan az a lényege, hogy a megsokszorozódott jelentés nem rendeződik hierarchikus rendbe. Másként fogalmazva: *az ambiguitas egyszerre tartja fenn mindkét jelentés érvényességét.*

Bár az Ajánlás szövegének legtöbb pontján elegendő a kanonizálódott fordítást alapul venni az elemzéshez, van azonban egy olyan hely, ahol nem bizonyul megfelelő eljárásnak. Ez a szöveghely már csak azért is különleges fontosságú, mert ez a rész tartalmazza azt a félmondatot, melyet a szakirodalom egységesen úgy szokott idézni, mint olyan szövegrészletet, mely legszebb példája annak, hogy Rimay Balassi magyar nyelvű költészetének értékét, mestere e téren végzett úttörő szerepét magasztalja.¹¹ Az ominózus félmondat a következőképp hangzik Pirnát Antal kanonizálódott fordításában: „a mi nyelvünket is teljesen átítatva a retorika mézével az ékesszólás csúcsáig emelte”. Annak érdekében, hogy láthatóvá váljon az a nagyon is komoly olvashatósági probléma, melyet Rimay szövege az olvasóra ró, célszerűnek tartom a latin eredetit és négy különböző fordítást itt egymás mellé állítani:

„Cum vero praeter Latini, Italici, Germanici, Polonici ac Bohemici sermonis, peritiam nostrum quouque melle rhetorico undique imbutum ad eloquentiae fastigium usque perduxerit, admirabilisque in expoliendo eo apud sansatos omnes esse concupiverit, tanta Turcici sermonis facultate quoque praecelluit, ut summum penes se eius artificium et decus cuncti linguae illius capaces singulariter fuisse contenderint.”

„Miután pedig a latin, olasz, német, lengyel és cseh nyelv ismeretén kívül a mienket is a retorika mézével mindenfelől átítatva az ékesszólásnak egészen a csúcsára vezette és arra vágyakozott, hogy csodálatra méltó legyen annak kicsiszolásában minden jóízű ember szemében, a török nyelvnek képességével is annyira kiemelkedett, hogy mindazok, akik ezt a nyelvet értették, azon igyekeztek, hogy az ő művészetét és kiváló ékességét magáénak tudják.”

*Földváry Miklós, egyetemi tanársegéd,
ELTE Ókortudományi Intézet, Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék*

„Míg ugyanis a latin, olasz, német, lengyel és cseh nyelvben jártas volt, a mienket is retorikai mézzel itatta át és az ékesszólás csúcsára emelte és arra vágyott, hogy annak csiszolásában minden okos ember szemében csodálatot keltsen, s török nyelvtudásával annyira kitűnt, hogy minden ama nyelvben jártas ember állította, hogy nála különösen megvolt annak minden művészete és díszje.”

Eckhardt Sándor

¹¹ Vö. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig, (A magyar irodalom története 1600-ig, 7. lábjegyzetben, i. m., 20.*

„Bár a felsorolt nyelvek ismeretén kívül tökéletes ékesszólással is bírt, a török nyelvben való jártassággal is annyira kitűnt, hogy úgy tartották, hogy annak teljes ismeretével és az ahhoz szükséges minden képességgel rendelkezett.”

(Majd hozzáteszi: „Én megengedő mellékmondatnak nevezném a kérdéses mondat két első mellékmondatát, utána jön a főmondat, majd egy következményes mellékmondat. Ha mindenképpen meg kellene állapítanom a mondat hangsúlyát, azt az utolsó mellékmondatra tenném, bár szerintem nincs egyértelműen hangsúlyos része a mondatnak.”)

Nagy Judit, latintanár,
Batthyány Kázmér Gimnázium és Kollégium

„Igaz ugyan, hogy latin, olasz, német, lengyel és cseh nyelvtudása mellett a mi nyelvünket is teljesen átítatva a retorika mézével az ékesszólás csúcsáig emelte, s ennek művelésével kívánt minden hozzáértő szemében csodálatra méltó lenni, de a török nyelvben is oly nagy ékesszólással tűnt ki, hogy mindazok, akik e nyelvhez értenek, tanúsították, hogy ebben páratlanul fényes művészi jártassággal rendelkezett.”

Pirnat Antal

Ha megnézzük ezeket a fordításokat, egy biztos közös pontot találunk bennük: hogy mindegyik különböző. Jól látható, hogy éppen a mondat pontos értelme az, amit nem volt képes meghatározni egyik fordító sem. Közelebbről: a mondat *főhangsúlya* eldönthetetlen. Az általam megkérdezett ELTE-n latint tanító oktató, Földváry Miklós fordításában ez a hangsúly a török nyelv tudásán van. Eckhardt Sándor (a Rimay-kritikai kiadásban) nem tudta hova tenni a hangsúlyt, így az ő mondata „nyelvhelyességi” szempontból igen kusza lett. A szintén általam megkérdezett gimnáziumi latintanár véleménye az övével vág egybe: szerinte nincsen a mondatnak *egyértelműen* hangsúlyos része. E fordítások fényében érdemes végül megnézni Pirnat Antal kanonizálódott fordítását (aki egyébként kihagy a mondatból részeket): nála *grammatikailag* a török nyelv tudásán van a hangsúly. Fordításában Rimay mondatából egy *megszorító utótagú ellentétes mellérendelő mondat* lesz, melynek fő sajátossága, hogy „az első tagmondat érvényét a második tagmondat *korlátozza, megszorítja* [kiemelés tőlem]”,¹² továbbá hogy „ez a viszonyok tekintetében rokonítható a nem mondatrészkifejtő megengedő alárendeléssel, hiszen az első tagmondat itt is felfogható megengedő jellegűnek”.¹³ Ilyen módon pedig a szemantikai viszonyok miatt a második tagmondaton van a hangsúly – bár a megengedő tartalom miatt az első tagmondat tartalma sincsen kizárva. Miért lehet mégis, hogy a kánonban (Pirnat mondatának grammatikai felépítése

¹² *Magyar Grammatika*, szerk. Keszler Borbála, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000, 537.

¹³ Uo.

dacára) a magyar nyelvű ékesszólásra helyeződött *egyértelműen* a hangsúly? Az eddig elmondottak fényében, úgy vélem, a válasz egyszerű: mert ez a jelentés illett a kanonikus értelmezésbe – a mondat pedig, radikális többértelműsége miatt, *hordozhatja* ezt a jelentést is. Jól látható, hogy a dicsérés retorikájában itt a fordító döntése alapján erősödnek csak fel az egyedi tulajdonságjegyek (Pirnát és Földváry fordításai), más fordításokban a túlzás retorikája és az addíció logikája inkább kiüresítő, mint egyedivé tevő (Eckhardt és Nagy Judit fordításai). Rimay hangját halljuk – de milyen arcot látunk?

A következő és egyben utolsó szöveghely, melyet kiemelek az elemzések közül, szintén az Ajánlásban található: „Non enim dubium, quin ex morte ipsorum tam gloriosa par patriae decus contigerit fructui illi, quem erat et diuturnum et optatissimum in hoc gravissimo reipublicae tempore vitae beneficio latura, si sors virtuti ipsorum merito debita suis auspiciis percommodissime ipsis esset suffragata.”

„Kétségtelen ugyanis, hogy igen dicsőséges haláluk folytán olyan tisztességhez jutott a haza, amely felér azzal a tartós és ebben az államra nézve igen súlyos időszakban nagyon is kívánatos haszonnal, amelyet életük érdemével nyert volna, ha illő módon megadta volna kegyességével a sors nekik mindazt, amivel erényüknek méltán tartozott.” (Pirnát Antal fordítása)

Az idézetben két értékkategória kerül feszültségbe egymással: az egyik oldalon a hősi halállal a Balassi névéhez *valóban* hozzátapadó érték áll (mivel a hősi halál értékként nem szorul bizonyításra). A másikon pedig az az érték, melyet *Rimay vetít Balassi életére* a hősi halállal valóban kivívott értékre alapozva. Rimay láthatóan a hasonlóságokból vett érv (*locus ex similibus*) retorikai toposzára támaszkodik, melynek sémája a következő: ha a sors kegyelme megadta a Balassi fivérének a hősi halál virtusát, akkor „kegyességével a sors” ugyanígy miért ne adta volna meg életükben is az ahhoz hasonlókat, mint amit halálukban nyertek el? Hiszen ezzel a sors „erényüknek méltán tartozott”. A „kétségtelenül” szó egy állítás *logikailag kötelező igazságértékére* vonatkozik. Itt azonban egy hasonlóságokból vett bizonyítással, tehát csupán egy *topikus érvel* van dolgunk, amely viszont nem kötelező, így a „kétségtelenül” szó pusztán retorikailag teljesíti azt, amit elvárhatóan logikailag kellene. Ez a mondat tehát retorikusan működik, mert míg logikailag kötelező módon *látszik* érvelni, addig ezt *valójában* csak topikusan teszi. A szövelezést sem érdemes figyelmen kívül hagyni: a „kétségtelenül” szó használatával Rimay (a szó morfológiájából adódóan) éppenséggel *felébreszti ezeket a kétségeket*: így e szó használata itt *figuratív* válik. A szó szerint vett és a figuratív értelem egyidejű érvényessége feloldhatatlan feszültséghez vezet el az olvasást: így lesz ez a szöveghely is De Man-i értelemben *olvashatatlan*.

Dolgozatom elején három célt tűztem ki magam elé. Az első az volt, hogy feltárjam a Rimay-recepció líraelméleti alapjait, melyek által létrejöhettek az *Epicédium* kísérő szövegeinek a kánonban meghonosodott olvasata. A második, hogy ezzel

részben szembehelyezkedve felvázoljam azt az antropológiai megalapozottságú elméleti modellt, melynek a szöveg interpretációjában történő alkalmazása továbbvezethet egy termékenyebb s a kor kultúraparadigmájának megfelelőbb értelmezés megalkotása felé. Harmadszor pedig, hogy mindezt igazoljam a szövegek problémás helyeinek feltárásával. Mindezeket összefoglalva valójában egyetlen központi cél vezérelt: hogy rámutassak egy olyan kultúramodell, s ezzel együtt líratörténeti-líraelméleti paradigma meglétére a 16. század magyar irodalmában (s ezenbelül első sorban a *manierizmus* sokat vitatott címkéjével ellátott korszakban), melynek meglétéről az eddigi magyar szakirodalom nem vett tudomást. Lachmann szinkretizmusnak nevezi ezt a modellt, míg Bahtyin hibridizálásnak, Lotman pedig a kreolizálás szót használja.¹⁴ Bármilyen szóval is illessük azt a jelenséget, mely az ambiguitas retorikáját középpontba állítva „létrehozza a heterogént mint önálló minőséget”, a lényeg ugyanaz: a 16. század világirodalma nem értelmezhető e modell figyelembevétel nélkül. Az *Epicédium* kísérő szövegeinek vizsgálatával arra tettem kísérletet, hogy rámutassak: ez a magyar irodalomra is ugyanúgy igaz. Csak remélhetem, hogy próbálkozásom elérte célját.

¹⁴ Lachmann, *i. m.*, 269.

Az SOS-Gyermekfalu útkeresése

Az SOS-mozgalom vizsgálatának aktualitása, hogy a battonyai Gyermekfalu 2006-ban ünnepelte fennállásának huszadik évfordulóját. A két évtized alatt nem csupán a rendszer működése vált kiforrottá, hanem olyan újításokat is bevezettek, melyek egyrészt reagálnak a társadalmi és gazdasági változásokra, másrészt kitágítják a kezdetekkor létrehozott alapelvek határait. A témaválasztást az indokolja, hogy az SOS kapcsán eddig kevés magyar szakirodalom jelent meg, s a pedagógiai megközelítésű munkákban is csak elvétve akad utalás, kritika a rendszer egészére vonatkozóan. Azok a szintézisigényű munkák, melyeknek témája a battonyai Gyermekfalu volt, leginkább létrejöttének történetébe engednek bepillantást nyerni, bemutatva a mozgalom magyarországi adaptációját. Lejegyezték, amint az SOS-Kinderdorf Nemzetközi Szervezet alapítója, Hermann Gmeiner megérkezett Battonyára, és ünnepélyes keretek között 1983. október 30-án letette a falu alapkövét. Tudósítottak az SOS-falvakat irányító hazai egyesület létrejöttének folyamatáról és elnökségének megkérdőjelezhető tevékenységéről. A nyolcvanas éveket követően nem született olyan releváns szakirodalom, amely a falvak fejlődéséről és nevelési koncepciójáról számot adott volna. Ezt a hiányt hivatott pótolni a közel 60 éve működő nemzetközi mozgalom magyar jellemzőinek – neveléstudomány szempontjából történő – elemzése, lehetővé téve az SOS-Gyermekfalvak nem egyértelműen tisztázott, avagy vitatott helyzetének újraértelmezését, a hazai gyermekvédelem rendszerében és struktúrájában. Jelen kutatás egy kevésbé figyelemmel kísért – talán el is hanyagolt –, de annál szerteágazóbb tárgykör kapcsán arra keresi a választ, hogy a gyermekfaluban élő SOS-családok miként töltik be a család biológiai, társadalmi és gazdasági funkcióit, s egyáltalán releváns-e ezeket a mikroközösségeket a hagyományos funkciók megvalósítása alapján értékelni. A célkitűzés bemutatni azokat a 90-es évek óta zajló konstitutív változásokat, melyek alapot adnak a rendszer alapszabályának felülvizsgálatára.

A kutatás középpontjában elsődlegesen a battonyai Gyermekfalu áll, az SOS-falvak egységes működése miatt azonban lehetőség nyílik érvényes megállapításokat tenni a kecskeméti és a kőszegi falvakra is. A kutatás módszertanát tekintve a hazai szakirodalom feldolgozása hároméves empirikus terepmunkával egészült ki. A longitudinális vizsgálat ideje alatt alkalom nyílt az SOS-gyermekek, anyák és szakemberek saját környezetükben történő viselkedése megfigyelésére. Életkörülményeik és az ott tapasztaltak alapján sikerült válaszokat kapni az előzetes elképzelésekre és a korábban olvasott megállapítások validitására. Résztevévő megfigye-

lőként és interjúzás segítségével tanulmányoztam a közösség, az egyes családok, azon belül az anyák és a gyermekeik mindennapjait, a kapcsolathálóját, illetőleg a szervezet aktuális pozícióját, útkeresési törekvéseit s ezek hatását a falu lakóinak életére.

Az SOS-család szerkezeti modelljét tekintve a családot egy képzett, hivatásos nevelőanya, és 4-9 tartós gondozásba vett gyermek alkotja. Jelenleg 11 házban 11 anya összesen 71 gyermeket nevel. Egy SOS-házban általában két-három testvér-sor él együtt az anyával, mert a testvérek egy helyen elhelyezése és tudatos összetartása a mozgalom egyik alapelve, előnye. Gondozásukért és ellátásukért az anya felel, aki munkája során köteles elvégezni a gyermeklélektan, gyermekvédelem és gyermekgyógyászat alapjait ismertető tanfolyamot, tréningeket. Ugyanakkor, a szakképzett anyák mellett nem állnak apák. Talán ez a mozgalom egyik legvitatottabb sajátossága. Az apák hiányának két lényeges oka van. Egyrészt társadalmi, mert az első gyermekfalvak létrejöttkor, az 1940–50-es években, a háború következményeképp nem volt elegendő férfi, viszont az árván maradt gyermekek megsegítése nem várhatott tovább. Másrészt nemi sajátosságból adódik, hiszen még ma is kevés azoknak a férfiaknak a száma, akik az adott feltételek mentén vállalnák az apaságot. Jól látható, hogy az SOS-családok alapvetően egy *„mesterségesen létrehozott csonka család”*-ot (Kormos 1988: 11) alkotnak. Annak ellenére, hogy manapság sajnos egyre gyakoribbak társadalmunkban is a hasonló összetételű családok, megkérdőjelezhető, hogy pedagógiaileg helytálló-e tudatosan létrehozni ezt a fajta családmoddelt. Elméletileg, strukturális szempontból hasonló-nak tekinthetők azokkal a családokkal, melyekben az egyedülálló anya vagy az apa neveli gyermekeit. Gyakorlatilag azonban felfedezhető két jelentős differencia: esetükben nincs vér szerinti kapcsolat anya és gyermeke között, illetőleg más családokban a szülő nem nevel ilyen nagy létszámú és különböző szociális háttérrel rendelkező gyermeket. Az SOS-gyermekek körében nincs életkori, faji és egyéb különbségtétel.

A család funkciói közül a biológiai funkció körébe sorolható a reprodukció és a nemi szerepek elsajátításának kérdése. A családokat alkotó személyek arra törek-szenek, hogy utódokat hozzanak létre. Az SOS-családok esetében a reprodukció folyamata két eltérő irányban valósul meg. Itt az anyák olyan gyerekeket nevelnek fel, akik az elhanyagoltság, bántalmazás és egyéb okok miatt kikerültek saját szü-leik felügyelete alól. Nyilvánvaló okok miatt nincs rokoni, vér szerinti kapcsolat a nevelőanya és neveltjei között. A gyerekek azokat az öröklött sajátosságokat fog-ják továbbadni, melyeket saját családjukból hoztak. Ezzel párhuzamosan az anyák is a saját gyermekeik által töltik be ezt a funkciót.

Az SOS-Gyermekfalvak létrejöttkor, a hivatásos nevelőszülői állásra pályázók huszonöt-harmincöt év közötti, egyedülálló, gyermektelen (SOS-alapszabály krité-riumainak megfelelő) nők lehetnek. 1997–98 óta lehetőség van arra, hogy azon je-löltek is bekerülhessenek, akik elváltak, de van saját gyermekük. Ez esetben gyer-mekeik is beköltözhetnek az SOS-házba. Jelenleg a battonyai gyermekfaluban élő

anyák közül hatnak van saját gyermeke, a többi anya a korábbi előírásoknak megfelelően került be. Ezzel a változással az anyákra vonatkozó SOS-alapelv is módosult. A kezdetekkor megalkotott elv felülbíráltása szükséges és időszerű volt. A feladatra jelentkezők száma megemelkedett, többségük már nem csupán elméleti, hanem gyakorlati ismeretekkel is rendelkezik a gyermeknevelés terén, és nekik már nem kell lemondaniuk a gyermekvállalásról. Másrészről kevesebb létjogosultságot kap az a vélemény, mely szerint a világtól elzárt apácákat foglalkoztat a rendszer.

A reprodukció folyamata, noha két síkon halad, mégis léteznek közös pontok, mert az anyák által kialakított viselkedésmintákat – ezzel érintve a társadalmi funkciók körét – továbbadják a fiatalok. Az utódgondozás sajátos megvalósulásának példáját lehet felfedezni akkor, ha az egykori SOS-gyermek kapcsolata teljesen megszakad saját szüleivel. Így olyan minőségben járnak vissza a nevelőanyákhoz, mintha azok unokáit vennék látogatóba.

Kérdésként felmerül, hogy az anya-gyermek összetételű családban a fiatalok miként tudják elsajátítani a nemi szerepeket. A tudomány jelenlegi eredményei szerint a nemi különbségek egyrészt biológiai meghatározottságúak, másrészt szociális tanulás útján sajátíthatók el. Az intézményben zajló nevelés keretei között elsődleges szerepet kap a megfelelő viselkedésmódok kialakítása. A gyermekek interakciók során sajátítják el a társadalom által normatívnak minősített szerepeket és a nemi szerepekhez tartozó jegyeket. A gyermekfaluban az anyák által nyújtott minta koncentráltabban jelenik meg, mint más felnőtt személyeké (l. a faluban dolgozó szakemberek). Az SOS egyik nagy előnye, hogy az anyák egy hónapban, a hat szabadnap kivételével, a gyermekek rendelkezésére állnak a nap huszonnégy órájában. Állandó érintkezés biztosított a felek között, mert egy-két évtől kezdve akár tizennégy-tizenhét évig is élhetnek együtt. Ez elég hosszú időtartam ahhoz, hogy az utánzástól az interiorizáció folyamatáig jussanak el. A gyermekek a tervszerűen irányított mintaátvételen túl, spontán módon is vesznek át bizonyos vonásokat nevelőjüktől. Az anya feladata, hogy a szerepeknek megfelelő belső sajátosságokat és a külső megjelenési formákat (l. öltözet, hajviselet) alakítsa. A gyermekek nemét, életkorát és fejlettségi szintjét figyelembe véve, fokozatosan vonják be őket a mindennapi házimunkába. Ez elsősorban a lányoknak kedvez, de későbbi életszakaszukban a fiúknak is tudniuk kell, hogyan gondoskodjanak magukról. A nemi szerep adekvát megvalósulásának egyik meghatározó feltétele, hogy a párkapcsolatokról, a férfi-nő viszonyáról és annak sajátosságairól is tudjanak. Ezen a ponton válik támadhatóvá az SOS, mivel az apa hiányának következtében a férfiminta közvetítése nem teljesül. Nehezítő körülménynek tekinthető, hogy a bekerülő gyermekek nagy része a férfi-női szerepek és együttélési módok olyan dekonstruktív formáit látta vér szerinti családjában, melyeket nem célszerű követni. Ezt az SOS-faluban több módon igyekeznek korrigálni: beszélnek arról, hogy melyek a férfiak és nők közti főbb különbségek, a gyakorlatban azt is látják a gyermekek, hogy nagyobb társaiknak udvarlóik vannak, és a már házastárssal rendelkező visszatérők példáját is követhetik. Ezenkívül tapasztalják a nevelő-

szülő családjának életmódját is, ugyanis jó néhány éve lehetőség van arra, hogy az anyák kivigyék a gyerekeket saját családjuk körébe, s rokonságuk is bemehet a faluba. Valamint nap mint nap érintkeznek a faluvezetővel és feleségével, mert ők szintén bent élnek a faluban. A női mintát az anyák biztosítják, s nemcsak a konyhában. Az egyik anya elmondása szerint járnak „fodrászhoz, kozmetikushoz... nem ássuk el magunkat csak azért, mert a gyerekekkel vagyunk. Nekünk is jólesik az, ha az utcán utánunk fordulnak, és nem azért, mert ordítózna a gyerekek, hanem azért, mert épp olyan jól nézünk ki.” Az anyák szempontjából fontos a párkapcsolatuk megléte mindaddig, „ameddig a gyermekek érdekeinek nem árt, és nem borítja fel a megszokott életüket.” (Kormos 1988: 40) A férfimintát az eredeti elképzelés szerint a faluvezető, illetőleg az ott dolgozó szakemberek közvetítik a gyermekek számára. A gyerekek együtt kertészkednek, barkácsolnak velük, elvégzik a ház körüli teendőket. A faluvezető viszi őket színházba, horgászni és a nyári táborozások alkalmával is a fiatalokkal tart. Ugyanakkor tisztában vannak azzal, hogy a lányok és a fiúgyermekek szempontjából egyaránt hátrányt jelent az apa hiánya. „Nehéz, hogy egy fiúgyermeknek nőként elmagyarázzuk, hogy te meg majd apa leszel, milyen feladataid lesznek...” „Mert vannak bizonyos dolgok, amiket én nem tudhatok női mivoltomból fakadóan. És olyankor szoktuk megkérni a faluvezetőt, hogy próbáljon vele elbeszélgetni úgy, mint férfi a férfival.” Gmeiner elképzelése szerint az apaminta átadása a mindenkori faluvezető feladata. A kutatás során nyilvánvalóvá vált, hogy a faluvezető közvetíteni tudja a férfiszerepet, de kevésbé alkalmas az apa szerepkörének illusztrálására. Az SOS-gyerekek nem élnek vele, nem látnak bele a magánéletébe, s ő sem tud hetvenegy gyermek számára ugyanolyan apamodellt nyújtani.

A szervezet keretein belül lényeges változást, egyben előrelépést jelent pedagógiai szempontból, hogy napjainkra már az SOS-mozgalom vezetői is belátták az egyszerűs családmodell hátrányát. Éppen ezért folyamatban van a házaspáros-rendszer kialakítása és széles körű elterjesztése. Finnországban, Skandináviában és Európa egyes országaiban már megkezdtek a két nevelőszülő program működtetését. Magyarországon még folyamatban van azon feltételek kidolgozása, melyek mellett szerződhetni tudnak párokat. A terv kivitelezése lépés afelé, hogy a gyermekek a társadalom által preferált családi élet formáit tapasztalják meg, melynek eredményeként a nemi szerep teljesebb körű és gyakorlatibb jellegű elsajátítása is könnyebbé válhat.

Elgondolkodtatóak azok a pszichológiai kísérletek, melyek a nemi szerepekkel történő azonosulást vizsgálják. Az eredmények újszerűsége abban a megállapításban áll, hogy a fiatal „nemcsak egy meghatározott modelltől tanulja el a nemre jellemző viselkedésformákat, hanem ezen túlmenően viselkedését valamilyen általánosított nemi szerephez igazítja.” (Ranschburg 2003: 78) Ez alátámasztja azt az elképzelést, mely szerint nemcsak és kizárólag az apa mintája képviseli a férfimintát, hanem a szűkebb és tágabb környezetben élő férfiak vonásait formáljuk egy képpé.

Megítélésem szerint a társadalmi funkció az, mely leginkább működőképesnek tekinthető a vizsgált családok esetében. Pedagógiai szempontból vizsgálat tárgyát képezi, hogyan működnek a szocializáció és nevelés folyamatai, az értékeket, magatartásmintákat és tapasztalatokat közvetítő tevékenységek. Felmerül a kérdés, hogy milyen szinten sikerül alakítani a gyermekek viselkedését? Milyen módszerekkel lehet változtatni az eleve hátránnyal érkező gyerekek rossz berögződésein?

Az itt gondozott gyerekek elsősorban elhanyagoltság miatt kerülnek be. Szüleik között találhatók labilis személyiségek, alkohol- és/vagy drogfüggők, olyanok, akik bántalmazták, elhanyagolták, elhagyták őket. A Gyermekjóléti Szolgálat végső soron kiemeli a gyerekeket a családból, és ideiglenes hatállyal elhelyezi őket átmeneti otthonban vagy csecsemőotthonban, s ezt követően helyet keresnek számukra egyéb gyermekvédelmi intézményekben, lakásotthonokban. Miután sem nevelőszülőknél, sem más állami irányítású intézmény keretei között nem sikerül elhelyezni a testvérsorokat, felmerül az SOS-Gyermekfaluban történő tartós gondozás lehetősége is. Mire ide kerülnek a gyerekek, gyakran már számtalan helyen megfordulnak. Egyes gyermekeknél már a bölcsődébe kerülés is úgynevezett „szeparációs traumaként hat” (Komlói 1998: 103), ezért elkerülhetetlen, hogy a családtól való megfosztottság mellett, a különböző intézményekben tapasztaltak szellemi, lelki és testi szinten is mély nyomokat hagynak bennük. Egy anya szavaival élve: *„Elképesztő elhanyagoltak, mikor idejönnek. Tetvesek, piszkosak, rendezetlenek, ápolatlanok, éheztek, egyedül voltak. Ha éppen nem voltak egyedül, akkor nézték, hogy a szülők ütötték, vágták egymást, tanúi a szülők szexuális életének, tehát amit csak el lehet képzelni. Meg, amit nem lehet elképzelni.”* Az SOS-faluban a gyermekkel való foglalkozás ott kezdődik, hogy az anyák megtanítják nekik azokat a normatív viselkedésmódokat és szokásokat, melyeket addig nem sikerült elsajátítaniuk. Komoly problémát jelent a higiénia, a tisztálkodószerek használata. Az étkezési szokásaikon is változtatni kell, rávilágítani a megfelelő viselkedésmódokra, mint az asztalnál ülés, hogy nem kell habzsolni az ételt vagy elvenni a másiktól. Az öltözködési szokásokat kialakítani, tisztázni melyik évszakhoz melyik ruha illik. Hiányosságai a kommunikáció szintjén is megnyilvánulnak, szókincsük sekélyes, de a káromkodások palettája annál szélesebb körű. Szellemi és értelmi képességeik fejlesztésre szorulnak, illetve lelki világukat is szépíteni és színesíteni kell. Ahogyan jellemző a segítő szándékú tettekre – sőt az egész szociális szféra területére –, ez esetben sem lehet látványosan gyors eredményekre számítani. Hónapok és évek kitartó munkája szükséges ahhoz, hogy mindezt rögzítsék, beépítsék a gyerekek tudatába. Nagy hangsúlyt fektetnek a napirend betartására. Egy átlagos hétköznapi menete nem sokban különbözik attól, melyet mindenki tapasztal saját családjában. Ez nem tűnik szokatlannak annak, aki ebbe nőtt bele, azonban itt, a gyerekek többségének nem ez a rend a megszokott. Az anyák részéről igazán nagy türelmet és kitartást igényel, főként a kezdeti időben, még a napi rutin feladatok elvégztetése is. Az anyák személyiségbeli eltérései miatt nem érvényesülhet ugyanazon nevelési módszerek alkalmazása, mert minden anya másként foglalkozik gyermekeivel. A tudatos irányítással és a tervszerű neveléssel

párhuzamosan hat a szocializációs folyamat, melynek részét képezik azok a spontán, mindennapi hatások, melyeket környezetükben (l. az iskolában, az utcán, az udvaron a társaik közösségében és bent a családi körben) tapasztalnak. Akciók és reakciók során rögzül bennük, hogy melyik milióban miként ajánlatos viselkedni. Fokozatosan érzik meg, de intenzíven keresik annak határait, hogy hol és mit tehetnek meg, „meddig mehetnek el”. Ez nagyon fontos lépés, hiszen próbálkoznuk kell azzal, hogy megismerjék önmaguk korlátait, felmérjék társaikat, s egyben a nevelőszülőiket is. Ha nem érkeznek megszorítások az anya, de akár az adott közeg részéről, akkor ugyanúgy bizonytalanságban fogják érezni magukat, mint eddig. A gyerekekkel szembeni komoly elvárásoknak két lényeges oka van. A gyakorlati indok a könnyebb együttélés szándéka. Az anyák nem pusztán külső kihívásnak, de belső indítatásnak is eleget tesznek azzal, hogy az időközben hozzájuk érkező gyermekeket a megfelelő irányba tereljék. Másrészt az egész szervezet célkitűzésének teljesítése, és talán az SOS-mozgalom megítélése is múlik azon, hogy milyen szinten sikerül a gyermekeket integrálni a társadalom elvárásainak keretei közé. Éppen ezért a normák átadása, az értékek felmutatása, az alapvető illemszabályok megismertetése hasonló kontroll alatt megy végbe. A nevelőanyák példamutatása, a kötelező formalitások felmutatása és a feladatok sikeres elvégzésének megerősítése révén tudatosítják bennük a szükséges lépéseket. Céljuk, hogy a különböző udvariassági szabályok, a köszönés, a tegezés és magázás helyes formái, az illemszabályok használata beépüljön a gyerekek mindennapi rutinjába. Abban az esetben, ha eljutott az anya és gyermek viszonya abba a stádiumba, hogy a gyereknek már számít az anya kérése, véleménye, akkor más tevékenységek kapcsán is elég szóval ösztönözni őket. A motiváció és a fegyelmezés sikerességének mértéke az anya-gyermek közti kapcsolat minőségétől függ, lényegében együttműködésük eredményessége is a köztük lévő kötődésből indul ki. Ezek a gyerekek nem érzéketlenek, csak bizonyos értelemben keményebbek másoknál. Körülményeikből adódóan másként kell közelíteni hozzájuk, mert csorbult a felnőttekbe vetett hitük, bizalmuk. Olyan lényeges normák tekintetében, mint felelősségvállalás, lelkiismeret, kitartás, becsületesség stb., rendkívül nehéz számukra interpretálni az elnevezés mögötti tartalmat. Megmagyarázni, mi a felelősség annak, akit saját szerettei hagytak el. A szakirodalom szerint *„a szabálykövető, normatartó magatartás előfeltétele, hogy a gyermek rendelkezzen a saját cselekvése feletti kontroll képességével. A szándékos cselekvés kivitelezésének képessége csak fokozatosan jelenik meg a fejlődés során. Csupán ez után kezdődik meg a belső szabályozás differenciálódása, amely végül a cselekvések irányítottságának növekedéséhez vezet.”* (Vajda 1994: 133) Az anyák a megfelelő viselkedésminták további megerősítése és kioltása mentén, kitartó munkával tudják elérni azt, hogy a gyerekek elfogadják a morális értékek létjogosultságát. Az elmaradások pótlásának másik lényeges területe az iskolai teljesítmény javítása, különórákkal, korrepetálásokkal. Ha nem is kiváló eredménnyel, de minden gyereknek el kell végeznie az általános iskolát, és részt kell vennie középfokú oktatásban. A továbbtanulási és pályaválasztási kérdésekben a faluvezetővel együtt határoznak. Legjel-

lemzőbb valamely szakma elsajátítása, a felsőfokú képzésbe kerülő fiatalok pedig többségében egészségügyi, pedagógiai pályát választanak, vagy a szociális szférában helyezkednek el.

A társadalmi funkció teljesítése során nagy előnyt jelent a nevelőszülő személyének állandósága. Nem vitatható, hogy az SOS-szervezet biztosítja a gyerekeknek a személyi és tárgyi feltételek kontinuitását, s ennek következtében hatékonyabban lehet teljesítményt elérni, mert *„a gyermekek pszichés állapotát pozitívan befolyásolja, ha jelen van testvérük, esetleg tartós kortársi kapcsolatuk.”* (Vajda 1994: 183).

A gazdasági funkció vizsgálati körébe tartozik a termelői, gazdasági és fogyasztói, az anyagiakat elosztó tevékenység, a közösség életének megszervezése és a családi munkamegosztás. Az SOS-család nem tölt be termelői és gazdasági funkciót, ez nem is cél, hiszen e hagyományosnak tekinthető funkciók a modern ipari társadalmunkban már a legtöbb család életében háttérbe szorult. Sokkal jelentősebb szerepet tölt be életükben a fent már említett egyéb tevékenységek sora. A korábbi évektől eltérően, ma már kötelességük az anyáknak, hogy a gyerekeket is bevonják a pénzzel történő gazdálkodásba. Az anyagiak elosztása tudatos szervezést, tervezést igényel a nevelőanyától. A gyerekeket bevonja a fontossági sorrend megbeszélésébe, hogy ők is megtanuljanak rangsorolni. Ez önállóságra nevelésük része is, mert későbbi életük folyamán leginkább önmagukra számíthatnak majd. A család életével kapcsolatos munkák megszervezése, illetve a családtagok magatartását irányító és ellenőrző szerep – melyet elvileg az apa töltene be a családban – jelen esetben az anya és a szakemberek hatáskörébe tartozik. A gyermekek vezetése ezen a két ágon fut. Az óvoda és iskola utáni programok megszervezését a falu irodaházában dolgozó pedagógiai asszisztens végzi. A nevelőszülő kötelezettsége a gyerekek mindennapi feladatainak a koordinálása. Az a cél, hogy lehetőleg minél hasznosabban és érdekesebben töltsék el a szabadidejüket (tánc, színjátszás, zeneszakkörök, sporttevékenységek, valamint tantárgyi korrepetálások, fejlesztőpedagógiai, gyógypedagógiai és logopédiai foglalkozások). A családi munkamegosztás hasonló szervezésen alapul, jellemzően hetente váltják egymást a különböző feladatkörök felelősei. A gyermekfalu működőképessége és az összehangolt munka érdekében egyfajta láncot alkotnak az ott élők, mely a gyerekektől indul ki, és oda fut vissza. Ha kérésről, döntésről, bármilyen, a gyermeket érintő eseményről van szó, azt az anyával, a faluban dolgozó illetékes szakemberrel, (egyes esetekben a kiskorúhoz tartozó gyámmal), majd a faluvezetővel egyeztetnek, s intézkednek a gyermek jövőjéről. Igyekeznek minél előnyösebb, a gyermek számára kedvező döntést hozni. Ez nagy előnynek tekinthető a falu esetében, de egyben hátránnyként is felfogható. Bizonyos szempontból olyannyira szabályozott az életük, hogy az megnehezíti a gyermekek önállóvá válását, s az anyának is követnie kell olyan, a törvények és szabálykönyvek lapjain jegyzett kötelességeket, melyek nem minden esetben „életszagúak”. Nemcsak a zárt közösség nehézségeivel, de a tágabb környezet megítélésével is szembe kell nézniük, hisz az gyakran

a gazdasági háttérüket érinti. A városban sokan mutogattak a gyerekekre, hogy mindenük megvan, mégsem tudnak se tanulni, se rendesen viselkedni. *„Nagyon sokáig azzal is meg kellett küzdeni – meséli az egyik anya –, hogy mi itt rengeteg pénzért a lábunkat lóbáljuk.”* Lassan módosult a faluról kialakított kép, mivel a rendszerváltást követő években a nagyarányú városi munkanélküliség következtében többen jelentkeztek az SOS-faluba, hogy munkához jussanak. *„Nagyon sokan el is hagyták rövid időn belül a falut – folytatja az anya –, mert nem szerették ilyen sok pénzért a lábukat lóbálni.”* A család fogyasztói tevékenységének finanszírozását érinti a kérdés, hogy honnan származnak a családok fenntartásához szükséges anyagi javak. A hazai gyermekfalvak és a hozzájuk tartozó ifjúsági házak gazdasági stabilitását három forrás biztosítja. Egyrészt a jelenleg több mint 130 országban működő gyermekfalvakat és ezek egyesületeit összefogó, innsbrucki központú nemzetközi szerv, az SOS-Kinderdorf International látja el a magyarországi falvak finanszírozásának jelentős részét. Másrészt kidolgoztak egy úgynevezett patronálórendszert, melynek keretén belül – általában külföldi – szervezetek és magánszemélyek támogatják anyagiakkal, adományokkal és természetbeli juttatásokkal az SOS-gyerekeket és -családokat világszerte. Végezetül a magyar állam biztosítja a tartós gondozásban élő gyermekek után járó normatív támogatást. Az SOS-mozgalom azonban nemcsak azt szorgalmazza, hogy a bekerülő gyermekek önállóvá váljanak, hanem hogy az egyes gyermekfalvak is önállósuljanak. A battonyai falu létrejöttékor az volt a megállapodás, hogy a nemzetközi szervezet három évig átvállalja a gyermekfalu fenntartásának költségeit. Sem akkor, sem a mai napig nem sikerült önállóvá válnia a falunak. Figyelembe véve a magyar viszonyokat és az SOS-rendszer jelenlegi támogatottságának fokát, feltételezhető, hogy még számos évnek kell eltelnie, mire autonómmá válhatnak a hazai falvak.

A kutatás eredményei értelmében a családok csak részlegesen képesek betölteni a hagyományos családfunkciókat. Formailag hasonlóak a modern társadal-munkban növekvő tendenciát mutató egyszülős családmódelnek, véleményem szerint viszont az SOS-rendszer önmaga helyzetét nehezítette meg azokkal a sematikus megnevezési formákkal és specifikus alapelvekkel, melyek szellemében elindult. Ha nem törekedne arra, hogy megpróbálja mesterségesen utánózni a család sajátosságait, talán a hazai gyermekvédelem sem mutatna ekkora ellenállást velük szemben. Másrészről az ott élő anyák és gyermekek is tisztában vannak azzal, hogy nem úgy élnek, mint egy család. Az igazi kérdés tehát az, hogy a többi intézményhez képest milyen színvonalon, milyen hatékonysággal működnek. Egy fontos megállapítást idéznék: *„Nekem egyre inkább az a véleményem – most már így húsz év tapasztalata után –, hogy nagyon jó az SOS, a nevelőintézettől ezerszer jobb, de a családot semmi sem pótolja.”* Előrelépésként értékelhetők azok a jelenleg is zajló folyamatok, melyek a változtatások céljából történnek. Az SOS-rendszer a saját hibáiból, hiányosságaiból tanulva olyan újításokat igyekszik bevezetni, melyek pedagógiai szempontból is megalapozottabbnak tűnnek és a kezdeti alapelvek szükségszerű módosítását elkerülhetetlenné teszik, hiszen az

elmúlt évek alatt megváltoztak azok a kritériumok, melyek hosszú évtizedeken keresztül meghatározták a mozgalom jellegét. A gyerekek támogatása központi szerepet játszik a falu életében, tehát alapvetően egy gyermekcentrikus szervezetről van szó. Az ide bekerülők számára évekig biztosított a létbiztonság, a személyes törődés és a társas kapcsolatok folytonossága. Ez nagy előnye a mozgalomnak, hiszen a kontinuitás és személyesség következtében lehet változásokat elérni a magatartás vonatkozásában, nem beszélve az érzelmi szálak és a lelki élet fejlődésének lehetőségéről. Az SOS-Gyermekfalu dolgozói, mint kooperatív munkaközösség törekednek arra, hogy kompenzálják azokat a hiányokat, melyeket a gyerekek saját családjuktól való megfosztottsága okoz. A terepen tapasztaltak alapján konstatálható, hogy meleg, családias légkörben nevelkednek a gyerekek. Tény, hogy egyik intézmény sem képes pótolni a vér szerinti családot, az azonban sokat számít, milyen szintű törődést, odafigyelést kapnak a tartós gondozásban élő gyermekek.

Felhasznált irodalom

- Hermann Gmeiner (1953): *Az SOS-gyermekfalvak*. Innsbruck–München, SOS-Gyermekfalu Kiadó.
- Hermann Gmeiner (1981): *Benyomások, gondolatok, vallomások*. Innsbruck–München, SOS-Gyermekfalu Kiadó.
- Komlósi Sándor szerk. (1998): *Családi életre nevelés*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kormos Valéria (1988): *SOS*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kozma Tamás (2001): *Bevezetés a nevelésszociológiába*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Ranschburg Jenő (2003): *Egymást keresik*. Budapest, Saxum Kiadó.
- Dr. Takács László szerk. (1993): *A battonyai fakert*. Budapest, SOS-Gyermekfalu Magyarországi Egyesülete.
- Vajda Zsuzsanna (1994): *Nevelés, pszichológia, kultúra*. Budapest, Dinasztia Kiadó.
- Vajda Zsuzsanna (1999): *A gyermek pszichológiai fejlődése*. Budapest, Helikon Kiadó.
- Vámos Imre (1986): *Falu a gyümölcsösben*. Budapest, Magyar Távirati Iroda Kiadója.

Határrésszé vált települések névbokrosodásának elméleti kérdései*

1. A magyar helynévkutatás történetében az önállóságukat elveszített, határrésszé vált települések neveinek továbbélésével igen kevés munka foglalkozott. E névtípus jelentőségére azonban már Kiss Lajos is felhívta a figyelmet egy 1982-ből való írásában megjegyezve, hogy nemegy „sok évszázados régiségű helynév még ma is él, legfeljebb más földrajzi objektumot jelöl, mint valamikor. Az idővel elpusztult település neve határrész neveként őrződhet meg.” (1982: 481–2.) Az ilyen nevek tehát igen hosszú időn, akár több évszázadon keresztül is változatlanok maradhatnak, megőrizhetik formájukat, vagy éppen az alakjukban bekövetkező módosulások révén a nyelvtörténeti kutatások jelentős forrásanyagát képezhetik.

A kutatók többsége egy-egy terület történeti és modern kori névállományának különböző célú vizsgálata kapcsán tett fontos megállapításokat e névtípusról. A rendszertani megközelítést Hoffmann István érvényesítette egyik tanulmányában, amelyben egy határrésszé vált egykori település, a Pápához közeli *Döbrés* nevének a bekebelező település névrendszerére gyakorolt hatását elemezte (1984–85). Hévvízi Sándor két Békés megyei település, Gyoma és Orosháza neveit vizsgálta abból a szempontból, hogy mai határnévrendszerük mennyiben őrizte meg az egykori falvak neveit. Arra a megállapításra jutott, hogy a két település határában a 15–16. században elpusztult falvak neveinek többségét ma is őrzik a határnevek. Az egykori települések esetében ugyanakkor főképpen azok lokalizációját tartja nehézkes feladatnak, szerinte ugyanis a feltárt faluhely és a falunév azonosítása nem vezethet minden esetben biztos eredményre (1985). Én magam úgy gondolom, hogy az egykori települések pontos helyének megjelölésében fontos kiindulópontul szolgálhatnak a mai és a történeti névállományban egyaránt felbukkanó, az egykori településnevet őrző tulajdonnévi alakulatok, azok a névbokrok, melyek a névbokrosodás hosszú történeti folyamata során keletkeztek. A névbokrosodás fogalmán a továbbiakban azt a folyamatot értem, melynek során az elpusztult település neve újabb helynevek névalkotójává válik, s ez nem csupán az adott területet jelölő név szinonimáiban, hanem a vele határos területek neveiben is kimutatható. A névbokor nem újkeletű fogalom a magyar névtörténeti szakiro-

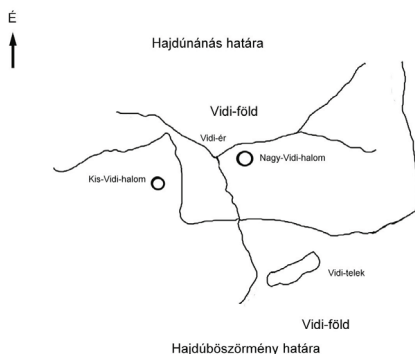
* Azonos címmel megjelent az alábbi kötetben: *Név és Valóság*. A VI. Magyar névtudományi konferencia előadásai. Balatonszárszó, 2007. június 22–24. Szerkesztők: Bölcskei Andrea–N. Császi Ildikó. Budapest, 2008, 217–222.

dalomban, azonban a kutatók vagy más típusú jelenség leírására alkalmazták a kifejezést, vagy pedig magát az itt definiált jelenséget nevezték meg másképpen.

Mező András például a belterületi hivatalos nevek kapcsán használta a *homogén névbokrosítás* terminust, azt a névadási folyamatot jelölve, amelynek során „az egymás mellett levő vagy az egymással kapcsolatban álló két (esetleg három) elnevezendő objektum azonos megkülönböztető elemet kap” (1969: 201), mint például az *Akácfa utca – Akácfa tér* nevek esetében. Zánthó Edina a *névcsalád* terminust alkalmazza az általam vizsgálni kívánt folyamat leírására, s a növénynevi helynevekkel foglalkozó dolgozatában egy-egy név terjedését, névelemek és névrészek kapcsolódását érti alatta (1998).

2. Írásomban az elpusztult települések határrésszé válását és ennek nyomán a névbokrok kialakulását egy konkrét példán keresztül igyekszem megvizsgálni. A Hajdú-Bihar megyei Hajdúnánás történeti és modern kori határnévállományát vizsgálva bukkantam arra a jelenségre, amely a *Vid* egykori településnév névalkotó szerepének a különböző korokban megfigyelhető, eltérő mértékű aktivitását jelzi. Minthogy ez a névalkotó szerep a település pusztulását követően jelentkezik, célszerűnek látom előljáróban röviden áttekinteni az egykori település történetét és elnéptelenedésének folyamatát.

A hajdani *Vid* település nagyobb része valószínűleg a Hajdú-Bihar megyei Hajdúböszörmény mai *Vidi-telek* nevű határrészén feküdt, Árpád-kori templomának maradványait e területen az 1950-es években tárták fel (H. Fekete 1959: 118), s így területe nem esett egybe a mai Hajdúviddel (Módy 1973: 60). *Vid* kisebb részét azonban Hajdúnánás déli határán belül kell keresnünk: ezt egyrészt a Hajdúnánás névanyagában meglévő névbokrok, másrészt a települések között húzódó határvonalak folytonos változásai igazolják, mivel Hajdúnánás határa csupán 1642 körül nyerte el mai kiterjedését (Orosz 1973: 91). Harmadrészt a régészeti leletek ugyancsak ezt az álláspontot támasztják alá: a Hajdúnánás határában fekvő Nagy-Vidi-halmon nagy számban kerültek elő 11–12. századi leletek, s a mai *Vid*-pusztán lévő Köves-halmon Árpád-kori templom maradványaira bukkantak a régészek (M. Nepper-Sőregi-Zoltai 1980: 106–9).

1. térkép

Az elpusztult Vid település lehetséges lokalizációja (a modern kori névelőfordulások nyomán)

A Vid településnév 1216-tól kezdődően különböző formákban bukkan föl az okleveles forrásokban: **Vid** (1216: *Wid*, Németh 203; 1312: villa *Wyd*, uo.; 1313: possessio *Wyd*, uo.; 1338: possessio *vyd*, uo.), **Szentvid** (1518: praedium Szent *Vid*, uo.), **Vidtelke** (1375: possessio *Vidteleke*, uo.; 1402: *Vydtheleke*, Cs. 1: 528; 1492: *Vydtheleke*, uo.), **Vidmonostora** (1355/1357: possessio *Vydmonostora*, Németh 203; 1411: *Vidmonostara*, Cs. 1: 528; 1430: *Vydmonostra*, uo.; 1484: *Wydmonostor*, uo.), illetve **Videgyháza** (1393: possessio *Vydekhaza*, Németh 203; 1415: *Wydeghaza*, Cs. 1: 528; 1476: *Wydeghaza*, Cs. 1: 528, 633) alakokban. A település elnéptelenedése a 17/18. század fordulójára tehető, s ezt követően területét három település: Böszörmény, Nánás és Hadház közösen használta. A pusztásodás vélhetően hozzájárult ahhoz a névrendszert érintő változáshoz, amelyet Hoffmann István általános érvénnyel úgy fogalmaz meg, hogy „a XVIII. században egy később igen jelentőssé váló névadási forma, névtípus jelenik meg: az önállóságát veszített település neve lesz névalkotó eszközzé” (1984–85: 109).

E folyamat teljes körű feltárásához azonban feltétlenül ismernünk kellene az elpusztult települések teljes határnévanyagát. Minthogy Vid határnévanyaga a történeti források hiánya miatt nem gyűjthető össze, a helynévből szerteágazó névbokor vizsgálatát csupán a bekebelező települések határnévanyagának felhasználásával végezhettem el. Jelen írásomban e települések közül Hajdúböszörmény és Hajdúnánás névallományának az egykori Vid területére vonatkozó adatait tekintetem át. Az így nyert névkorpusz a történeti és modern kor különböző forrástípusaiból állt egybe: a történeti névanyagot jórészt jegyzőkönyvekből és térképekről származó nevek alkotják, míg a 20. századi állomány élőnyelvi anyagot tartalmazó helynévgyűjtemények nyomán állt össze. A feltárt névanyag alapján Vid település nevének névbokor-alkotó szerepét egyrészt az egykori település nevével szinonim használatú névformák lexikális-morfológiai jellemzői mutatják, másrészt pedig a település egykori határán belül található helyek neveinek alkotásában játszott szerepe jelzi.

2. 1. Vid pusztásodását követően az egykori településnév az adott hely jelölésére különböző szinonimákban bukkan föl: a *Rác-Vid*, *Vidi-pusztá*, *Rác-Vidi-puszták*, *Rác-Vidi-pusztá* helynevek ugyanarra a denotátumra vonatkoznak: az önállóságát elveszített, elpusztásodott Vid kisebb, nánási határhoz tartozó részét nevezik meg.

A Vid névforma ezekben egyrészt megkülönböztető előtagot kapott: *Rác-Vid* (1853: *rác Vid*, HjJkv.; 1858: *Rác Vid*, Jkv.), amely a korábbi etnikai viszonyok emlékét őrzi. Másrészt fajtajelölő utótaggal egészült ki: *Vidi-pusztá* (1846–47: *vidi pusztá*, V. A. 304/a. 5.). Ez utóbbi folyamatot képzéses kiegészítésnek nevezzük, mivel az eredeti név képzőt is kapott az összetett név előtagjaként. (A nevek változásának leírásában a Hoffmann István által kidolgozott helynévtipológia fogalmait használom: 1993.)

A *Rác-Vidi-pusztá* (1788: *Raczvidi pusztá*, V. A. 301/d. 1. d. levél; 1790: *Raczvidi pusztá*, uo.; 1851: *Rác Vid pusztá*, Oszt. Kiv. 35.; 1858: *Rác vidi pusztá*, Jkv.) helynév a *pusztá* fajtajelölő utótaggal és a megkülönböztető szerepű előtaggal (*Rác*)

egyaránt kiegészült. A *Rác-Vidi-puszták* (1789: *Rátzvidi puszták*, V. A. 301/d. 1. d. levél) e névformából a -k többes szám jelével való bővüléssel keletkezett.

Vid pusztulását követően területe Nánás, Böszörmény és Hadház között oszlott meg. A források *Vidi-pusztá* különböző részeit *Böszörményi-Vidi-pusztá* (1857: *Böszörményi Vidi Pusztá*, HvT 46.), *Hadházi-Vidi-pusztá* (1857: *Hadházi Vidi Pusztá*, HvT 52.) és *Nánási-Vidi-pusztá* (1857: *Nánási Vidi Pusztá*, HvT 52.) néven említik. E helynevek a *Vidi-pusztá* alakból -i képzős melléknévi jelzővel való kiegészüléssel jöttek létre.

2. 2. A *Vid* névforma – igen aktív névalkotó szerepről téve tanúbizonyságot – nemcsak a szinonimákban, hanem az *egykori település területén fekvő objektumok* neveiben is megtalálható.

A *Vid* helynév több esetben fajtajelölő földrajzi köznévi utótaggal, a *halom*, *föld*, *ér*, *út*, *telek* lexémákkal alkotott szintagmatikus szerkesztésű helynevet. A *Vidi-halom* (1775: *vidi halom*, H. Fekete 1959: 118; 1855: *Vidi halom*, HvT 47.) névforma a nánási és a böszörményi névállományban egyaránt előfordul: szinonimája a nánási anyagban a *Nagy-Vidi-halom* (1858: *Nagy Vidi halom*, HvT 55.), míg a böszörményiben a *Kis-Vidi-halom* (1854: *Kis Vidi halom*, H. Fekete 1959: 77). E névkorreláció tagjainak egymástól elkülönülő elnevezései vélhetően addig voltak használatban, amíg a bekebelező települések újabb határai ki nem alakultak: ezt követően ugyanis megkülönböztetésükre a hivatalos okiratokban már nem feltétlenül volt szükség. A névhasználók azonban ettől függetlenül a kezdetektől egyöntetűen *Vidi-halom*ként nevezték meg a területet.

Az okleveles adatok nyomán láthattuk, hogy *Vid* településként olykor *Vidtelke* formában bukkant föl: a településnevekhez járuló *telke* utótagról több kutató is úgy vélekedik, hogy az a kérdéses falvak pusztulását, elnéptelenedésük folyamatát mutathatja (l. például Györffy 1961, Kristó 1981). Földes László (1971) és Kiss Lajos (1995) szerint azonban a településnevekhez kapcsolódó *-telke* elem valószínűleg '(jobbágy)telek' jelentésben állhatott, s ilyen módon nem pusztuló települést, hanem a falu egyik birtoktestét jelölhette meg. A névanyagomban jóval későbbi határnévként előforduló *Vidi-telek* (1736: *vidi telek*, H. Fekete 1959: 118) névforma azonban vélhetően már módosult jelentésében tartalmazza a földrajzi köznevet, s az valamilyen művelt vagy műveletlen egységesnek, egybetartozónak tekintett nagyobb földterületet jelenthetett inkább. Ezt igazolhatja, hogy a *telek* földrajzi köznévi utótag a történeti névanyag jó néhány helynévének morfológiai struktúrájában fölbukkan: *Bába-telek* (1855: *Bába telek*, HvT 48/2.), *Kis-telek* (1783: *Kis telek*, HvT 5/b.), *Bene-telek* (1858: *Bene telek*, HvT 56.) stb. E helynevek pedig minden esetben valamilyen művelés alá bevont vagy legelőként hasznosított terület megnevezéseként szerepelnek.

A névbokor további határneveinek közös lexikális sajátossága az, hogy előtagjuk kétrészes (de akár ennél több lexémából is álló) helynév, utótagjuk pedig birtokos személyjeles földrajzi köznév: *Nagy-Vidi-halom dűlője* (1761: *Nagy vidi Halom Dűllee*, V. A. 301/d. 2.), *Vidi-telek útja* (1778: *Vidi Telek útja*, V. A. 301/d. 3.),

Vidi-telek laposa (1767: *vidi telek laposa*, H. Fekete 1959: 118). E birtokos jelzős szerkezetek névrészei között formális birtokos jelzős rész-egész viszony áll fön, azaz például a *Vidi-telek laposa* helynév 'lapos, amely a Vidi-telek nevű helyen van' jelentéssel értelmezhető. E névalakulatok kisebb területek megnevezésére szolgálnak, s ez szemantikai és morfológiai felépítésükben egyaránt tükröződik. A *Vidi-halom-dűlő* (é. n.: *vidi halom dűlő*, H. Fekete 1959: 118) név ugyanazt a viszonyt jelöletlen formában fejezi ki.

A névbokor kapcsán igen tanulságos lehet a történeti nevek mellett a modern névanyagbeli névelőfordulásokat is sorra venni. Az újabb névanyagban azonban – a fenti gazdag névállománytól eltérően – csupán a *Vidi-föld* (Draviczky 42), a *Vidi-telek* (H. Fekete 1959: 6), a *Vidi-halom* (Draviczky 43) és a *Vidi-ér* (Draviczky 65) alakok tűnnek föl. Míg tehát a 18–19. században a *Vid* névforma aktív névalkotó szereppel rendelkezett, addig a modern korban szerepe háttérbe szorult. Úgy vélem, hogy e folyamatban számos tényező szerepet játszhatott: a névalkotó szerep aktivitását a névrendszertani mellett gazdaságtörténeti tényezők, a határhasználat változásai ugyancsak érinthették. A tagosítás (1886) nyomán ugyanis a kisebb földterületeket összevonták, s a névrendszerben egy újabb névtípus: a *dűlő* utótaggal álló nevek szaporodnak el egyre nagyobb mennyiségben.

3. A fentieket összegezve a következő megállapításokat tehetjük. *Vid* neve a falu pusztulását követően helynevek névalkotójaként nagy számban tűnik föl. Az egykori település neve megmaradt egyrészt az adott terület jelölésére szolgáló megnevezésként, s csupán alakját érintően szenvedett el különféle módosulásokat. A név változásainak másik típusaként viszont a jelentés (azaz a denotatív vonatkozás) és az alak egyaránt változáson ment keresztül. Az így keletkező helynevek által megjelölt területek mind az elpusztult *Vid* névadási egységén, azaz az egykori település határain belül találhatók meg.

A határrésszé váló települések és ezzel összefüggésben a névbokrok analízise általános helynévtörténeti vonatkozásai miatt is igen tanulságos lehet tehát, mivel e vizsgálatok azt mutathatják meg, hogy bizonyos nem nyelvi, főleg történeti, településtörténeti folyamatok milyen hatással vannak a névrendszer mozgásaira, azaz a belső, nyelvi változásokra. A település életében bekövetkező valójában negatív irányú módosulás (elnéptelenedés, elpusztulás) a névanyag gazdagodásához, azaz pozitív irányú változásokhoz vezetett. A névrendszer ilyen jellegű elmozdulásait a későbbi kutatások, amelyek több, egy-egy elpusztult településsel kapcsolatos jelenség számbavételére törekszenek – reményeim szerint – tovább árnyalhatják.

Felhasznált irodalom

- Cs. = Csánki Dezső 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3, 5. Budapest.
- Draviczky Imre 1990. *Hajdúnánás földrajzi nevei*. Hajdúnánás.
- Földes László 1971. A telek 'földterület' jelentéstörténete. *Magyar Nyelv* 67: 418–31.
- Györffy György 1961. A tatárjárás pusztításának nyomai helyneveinkben. In: *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 10. évfordulójára*. Szerk. Györffy Lajos. Túrkeve, 35–8.
- H. Fekete Péter 1959. *Hajdúböszörmény helyneveinek adattára*. MNyTK. 102. Budapest.
- Hévízi Sándor 1985. *Élő helyneveink és okleveles adataink egybevetése Békés megyei példák alapján*. MNyTK. 170: 67–74.
- Hoffmann István 1984–85. A helynévrendszer változásai egy határrésszé vált településen. *Magyar Nyelvjárások* 26–27: 103–14.
- Hoffmann István 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- Kiss Lajos 1982. Régi földrajzi nevek, régi térképek. *Magyar Nyelvőr* 106: 477–83.
- Kiss Lajos 1995. *Bátortelekétől és Szentmihálytól Bárszentmihályfáig*. (Helységnevek életútja). *Magyar Nyelv* 91: 453–55.
- Kristó Gyula 1981. Nyíregyháza kialakulástörténetének problémái. *Névtani Értesítő* 6: 27–39.
- M. Nepper Ibolya-Sóregi János-Zoltai Lajos 1980. Hajdú-Bihar megye halomkatasztere II. Hajdúság. In: *Hajdúsági Múzeum Évkönyve IV*. Szerk. Bencsik János. Hajdúböszörmény, 91–120.
- Mező András 1969. A belterületi hivatalos névadás néhány sajátossága. *Magyar Nyelv* 65: 198–204.
- Módy György 1973. Hajdúböszörmény és földjének története a XIII. századtól a hajdúk letelepítéséig. In: *Hajdúböszörmény története*. Szerk. Szendrey István. Hajdúböszörmény, 29–62.
- Németh Péter 1997. *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza.
- Orosz István 1973. Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. In: *Hajdúnánás története*. Szerk. Rác István. Hajdúnánás, 89–208.
- Zánthó Edina 1998. Két fejezet a növénynévi helynevek vizsgálatából. *Névtani Értesítő* 20: 104–21.

TÉRKÉPI FORRÁSOK

(Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltárából)

- HvT 5/b. A város határának felosztási terve. 1783.
HvT 46. A nánási réti kaszáló ideiglenes felosztása. 1824. Másolta Hudatsik Pál 1854-ben.
HvT 47. A városhoz tartozó Vidi-pusztta térképe. 1855.
HvT 48/1–4. A város adományos és belső tedeji közlegelőből az államkölcsön fedezésére haszonbér alá kiosztott földek térképe. 1855.
HvT 52. Vid pusztta felosztási térképe. Az anyaközségek szerint részletezve (Nánás, Hadház, Böszörmény). 1857.
HvT 55. A Nánási-Vidi-pusztta térképe. 1858.
HvT 56. A nánási Rét birtokosok között egytagbani felosztásának térképe. 1858.

JEGYZŐKÖNYVEK, IRATOK

- HjJkv. = A tedeji prédiium határjárási jegyzőkönyve 1853–54.
Jkv. = Adási és átvételi jegyzőkönyv 1858.
V. A. 301./d. 2. = Pusztai dűlők felosztása 1761.
V. A. 301./d. 3. = Jegyzék a dűlők kiosztásáról 1762, 1769, 1775, 1778.
V. A. 301./1. d. = Tedej és Vid pusztákra vonatkozó vegyes iratok 1606–1791.
V. A. 304./a. 5. = Városgazda manuális libellusa 1846–47.
Osz. Kiv. 35. = Földek osztályozási kivonata 1851.

Fallschirmjägerék bevetésén

A német ejtőernyősök harceljárása 1940–1944 között

Előszó

A 2005. év OTDK-dolgozatának folytatása ez a tanulmány, mely azonban attól eltér. A cél a német 1. Fallschirmjäger Division¹ szervezeti felépítésének bemutatása és a változások kiemelése volt. A levéltári anyagok mellett a háború után a veteránszövetség megjelent újságjában sok, azóta már elhunyt veterán által közölt cikket, valamint a hadtörténeti szakirodalom ide vonatkozó példányait is felhasználtam. Maga a dolgozat, habár a témája ugyanaz – a német 1. ejtőernyős-hadosztály – tartalmát, tematikáját és anyagát tekintve attól eltér. Szerves folytatása a korábbi OTDK-dolgozatnak, annak kutatási vonalát folytatja, a témát kiegészítve, újabb adatokkal megvilágítva. A tanulmány célja nem a hadművelet harccselekményeinek ismertetése, hanem a fegyvernem sorsának alakulásában mérőöldkövet jelentő offenzívák lényegi elemeinek vizsgálata – rávilágítani azon cselekményekre és okokra, amelyek megpecsételték későbbi sorsát.

Az első bevetések

1. „Fall Weserübung”² – Dánia, Norvégia

Az elsődleges célpontok fontos repülőterek voltak, mint az Oslo-Fornebui repülőtér a Stavanger-Solai, vagy mint a dániai, Falstert Fünennel összekötő híd. Ezek biztosítása elengedhetetlen feltétele volt a hadművelet sikeréhez, mivel pl. Stavanger-Sola fontos ellátó forgalmi központként működött a térségben. A német ejtőernyősök első hadművelete, a „Weserübung” alatt a „hagyományos” taktika szerint jártak el: ejtőernyős ledobással juttatták el őket a kijelölt célpontokhoz.³

¹ 1. Fallschirmjäger Division = 1. (német) ejtőernyős-hadosztály

² Fall Weserübung = Weserübung hadművelet

³ Franz Kurowski: *Deutsche Fallschirm-Jäger im 2. Weltkrieg* Tosa Verlag, Wien, 2000, 35–37.

A brit csapatok partraszállásával Namsosnál ugyanis jelentős veszély alakult ki; hogy egyesülnek a norvégokkal és ezzel az elfoglalt repülőtereket visszaszerzik, valamint a partra szálló német erőket visszavetik. Ezt megakadályozandó – dobták le az 1 ejtőernyősezered 1. századát, melynek meg kellett állítania az angol előre nyomulást Dombas vasúti csomópont előtt. Feladata: felrobbantani a vasútvonalat, hogy az előretörő ellenség ne használhassa utánpótlás szállítására, a Dombasból délre vezető utat lezárni és tartani, amíg az északra törő Heer-csapatok beérkeznek.⁴ Bár néhány napnyi heves harc után az ejtőernyősöknek a lőszerhiány miatt meg kellett adniuk magukat, a fő feladatot – a norvég és angol erők egyesülését – sikerrel gátolták.

Bevetésükkel sikerült megtörni az ellenséges frontot, így tehermentesíthették, és hathatósan támogathatták a saját erők harcát (Meindl tábornok hegyivadászhadosztályát).⁵ A siker kivívásában szerepet játszott a hathatós együttműködés a Luftwaffével⁶ és a Heer⁷ egységeivel.

2. „Fall Gelb”⁸ – Belgium, Hollandia

Történelmi jelentőségű esemény volt a Benelux államok elleni támadás a légideszantcsapatok történetében; először vetnek be nagyszámú Fallschirmjägert és vitorlázót a második világháború folyamán. Igaz, hogy az alakulatot már bevetették a Norvégia és Dánia elleni hadműveletekben, ám mégis ez a hadjárat volt az igazi főpróbája a fegyvernem alkalmazásának.

Belgiumnál két fő irányelve volt a légideszant-támadásnak. Először el kellett foglalni a fontos hidakat. Másodszor a fontosabb repülőtereknek is német kézre kellett kerülniük, hogy a légi úton szállított gyalogságot le tudják tenni a hadműveleti területre. A hidak – Veldwezelt, Vroenhoven, Canne – épségen megszerzése létfontosságú volt a gyors előretöréshez. Ezt a Canne-nél lévő híd kivételével sikerrel végrehajtották. Itt ugyanis az ellenség már értesült a támadásról és felrobbantotta a hidat. Az eljárás hasonló volt, mint amit Norvégiában, majd Hollandiában is alkalmaztak: a repülőtereket bombázták, hogy megpuhítsák az ellenséges védelmet az ejtőernyős deszantolás előtt. A Benelux államok elleni támadás során mindhárom harcmodort – ejtőernyős ledobás, légideszantolás és repülés landolás a harctéren – alkalmazták. Eben Emael modern erődítése (1935-ben épült⁹) csak egyetlen gyengeséggel bírt: a *felülről* jövő támadásokkal szemben védtelen volt; építéskor még ismeretlen volt, így nem számoltak a forradalmivá váló fegyvernemmel. A siker kulcsa több tényezőtől függött: a teljes meglepetés erejétől, tovább-

⁴ Kurowski: i. m. 35–37.; Volkmar Kühn: *Deutsche Fallschirmjäger im Zweiten Weltkrieg*. Motorbuch Verlag, Stuttgart, 1999, 31.

⁵ Kurowski: i. m. 43–45., Volkmar: i. m. 37.

⁶ Luftwaffe = német légierő.

⁷ Heer = német szárazföldi haderő.

⁸ Fall Gelb = „Sárga”-hadművelet.

⁹ Volkmar: i. m. 39.

bá az újonnan kifejlesztett robbanóanyagtól, az üreges (vagy kumulatív) töltettől.¹⁰

Előbbi a szintén újonnan kifejlesztett DFS 230-as típusú tehervitorlázóval¹¹ érték el. Ezt a gépet az erőd elleni támadás során használták először. A támadók hathatósan megvakították az erőd személyzet megfigyelőrendszerét, ezáltal a belga védők nem tudták, hogy milyen erőkkel állnak szemben. Eben Emael ellen egy kicsiny, de rendkívül felkészült Fallschirmjäger-rohamutász alakulatot vetettek be. A katonák élethű viszonyok között gyakorolták a támadást. Minden katona az utolsó részletig tudta, mit kell csinálnia, és saját konkrét célpontját támadta. A katonák egymás után hallgattatták el kumulatív (üreges) töltettel a megfigyelő és főfegyverzettel – ágyúkkal, géppuskákkal – rendelkező páncélkupolákat. A Stukák eredményesen tudták támogatni az ejtőernyős-kontingenst támadásukkal, mikor az erőd megsegítésére felvonuló belga 2. gránátosezredet menet közben szétbombázták.¹²

A győzelmet *mindössze* 85 (!) Fallschirmjäger vívta ki 1200 védővel szemben! Az ejtőernyősök vesztesége hat halott és 20 sebesült volt.¹³

Egy belga ellentámadás vagy az erőd személyzet kitörése egyértelműen az ejtőernyősök felmorzsolódását okozta volna, ám ez nem következett be.¹⁴

Hollandiában a Fallschirmjägereknek ugyanúgy először birtokba kellett venniük a kijelölt repülőtereket – Rotterdam-Waalhaven, Der Kooy, Valkenburg, Ypenburg, Ockenburg. Waalhaven repülőterének kulcsfontosságú szerepe volt: ide érkezett ugyanis a 22. Infanterie Division (Luftlande)¹⁵ zöme. A hadosztályt itt kellett letenni, tehát a repülőteret mindenáron el kellett foglalni és nyitva tartani a leszálláshoz. Az eljárás hasonló volt: a repülőtereket – Rotterdam, Waalhaven – bombázták, hogy megpuhítsák az ellenséges védelmet az ejtőernyős deszantolás előtt. A repülőterek mellett a belga mintára a fontos hidpárokat – Moerdijk, Dordrecht, Rotterdam – és a folyamátkelőket épségben kellett kézre keríteni.¹⁶

A harmadik célkitűzés Hága elfoglalása és a politikai-katonai vezetés kiiktatása volt. A hidak többségét sikerült épen megszerezni, bár az ellenállás egyes helyeken erősebb volt, mint a belga célpontoknál: Dordrecht-nél a bombázás után elfoglalták

¹⁰ Kurowski: *i. m.* 33.

¹¹ A DFS 230-as típusú könnyű rohamvitorlázó jól kezelhető, stabil gép volt. Előnye, hogy felfegyverzett egységet zárt alakzatban, gyorsan tudott letenni a harcterre, úgy hogy a csapatok megőrizték egységüket és nem kellett a fegyvertartó konténereket keresni.

¹² Kurowski: *i. m.* 65.

¹³ Kurowski: *i. m.* 65., Volkmar: *i. m.* 49.

¹⁴ Hihetetlen módon a belga vezetés biztos volt abban, hogy ez a támadás csak elterelő hadművelet, és nemsokára egy frontális támadással kell számolniuk az Albert-csatornán keresztül. Ezt látszott megerősíteni a csatorna hídjai ellen intézett támadás. Kurowski: *i. m.* 60.

¹⁵ 22. Infanterie Division (Luftlande): A hadosztály a Heer alárendeltségében szolgált: tagjai hagyományos lövészkatonák voltak, akiket Ju 52-es szállítórepülővel deszantoltak az elfoglalt repülőterekre. Kurowski: *i. m.* 150, 151.

¹⁶ Kurowski: *i. m.* 78., Volkmar: *i. m.* 50.

a hidat. A túlerőben lévő holland erők ellentámadása – valamint lőszerhiány – miatt azonban az ejtőernyősöknek meg kellett adniuk magukat.¹⁷

Az ötnapos hollandiai harcok során a veszteségek döntő részét a légvédelem okozta. A bevetett 930 repülőből 328 – tehát több mint 1/3-a az összerőnek – leírásra került.¹⁸ A rendelkezésre álló erőből – 4000 Fallschirmjäger és a 22. légi szállítási gyaloghadosztály 10 500 katonája – 14 500 került bevetésre. A szállítasukra rendelt 430 gépből 280-at a levegőben vagy a földön lőttek szét. A bevetett 14 500 emberből 4000-et vesztek halottak, sebesültek vagy elfogottak formájában. Ez az összlétszám 38%-a volt.¹⁹

„Fall Merkur”²⁰ – Kréta

A Merkúr-hadművelet (1941. május 20.–június 1.) keretében a Fallschirmjägerek első, tömeges méretű ejtőernyős- és légideszant-hadművelet keretében tervezték elfoglalni a szigetet. Már a tervezés során hibák merültek fel: például nem állt rendelkezésre minden egység. A korábbi bevetések veszteségeit sikerült pótolni, ám igen komoly érvágás volt, hogy a harcedzett 22. légi szállítási gyaloghadosztályt a romániai olajmezők védelmére rendelték, mivel a német vezetés tartott egy esetleges ellenséges légideszant-támadástól. A hiány pótlására rendelték a 7. Flieger Division²¹ parancsnoksága alá az egyébként légideszant-hadviselésben járatlan 5. hegyi hadosztályt. A hadosztály maga harcedzett volt, hiszen részt vett a Görögország elleni hadjáratban, viszont harcra késznek nem volt nevezhető. A katonák 1500 (!) km-t gyalogoltak végig Görögországon keresztül, és elegendő pihenésre sem volt lehetőségük, mikor megkapták az újabb, Merkúr-hadműveleti parancsot.

Elégtelen információ állt rendelkezésre a szigeten állomásozó brit, nemzetközösségi és görög haderőről, azok elhelyezkedéséről, fegyverzetükről.²² Ráadásul a kiváló álcázásnak köszönhetően sok légvédelmi üteget nem sikerült felfedezni, és sok hamis állást bombáztak. Az ejtőernyősöket szállító Ju 52-esekből nem állt rendelkezésre elég (!) a veszteségek miatt; muszáj volt két hullámot kialakítani, minek következtében a Fallschirmjägerok nemcsak elaprózva, hanem késve, gyak-

¹⁷ Kurowski: *i. m.* 98–101., Volkmar: *i. m.* 56, 58.

¹⁸ Kurowski: *i. m.* 126.

¹⁹ Kurowski: *i. m.* 127.

²⁰ Fall Merkur = „Merkur” hadművelet

²¹ 7. Flieger Division: magasabbegység, amely magában foglalta az ejtőernyősöket, a tehervitellő rohamerőket, valamint a légi szállítási gyaloghadosztályt, továbbá szállítórepülőket, felderítő és harci repülőalakulatokat.

²² Volkmar: *i. m.* 83. 30 000 nemzetközösségi és 11 000 görög katona védte a szigetet. Kurowski: *i. m.* 146.

ran rossz helyszínen kerültek ledobásra. Ilyen volt a 10. század is, amelyet rossz helyen, Daratszosznál dobtak le – az ellenség állásai közé.²³

A rossz ledobásban az erős légvédelem is közrejátszott, valamint az, hogy csak rossz felbontású, magasból készített légi felvételek álltak rendelkezésre. A repülők feltankolása is sok időt vett igénybe – értékes időt –, amelyre a szorongatott helyzetben lévő ejtőernyősöknek nagy szükségük volt. Gyakoriak voltak az egymás után felszálló repülők közötti összeütközések a felvert por miatt. Magukat a gépeket kézzel kellett feltölteni hordókból, mert a rendelkezésre álló repülőterek nem voltak megfelelő felszereléssel ellátva.²⁴ Így elkerülhetetlenül késett a második hullám. Ráadásul a gépek a tankolási mód miatt nem egyszerre tudtak indulni, így nem hullámokban, hanem egyesével-kettesével vagy kisebb hullámokban érkeztek, megkönnyítve ezzel az ellenséges légvédelem dolgát.²⁵

A domborzattal kapcsolatban is megrázó felfedezés érte a landoló csapatokat. A terep sok helyen rendkívül sziklás volt, amit a nagy magasságú légi felvételekről nem lehetett megállapítani. Az erős légvédelmi tűz miatt a pilóták kénytelenek voltak a dobási sebességnél gyorsabban repülni és kitérő manővereket végezni. Emiatt fordultak elő téves ledobások. Ezek együttesen okozták a veszteségeket. Az ejtőernyős a krétai földet éréskor csak könnyűfegyverzetrel, az oldalfegyverével és néhány tojásgránáttal rendelkezett. Az összes fegyver – beleértve a nehézfegyvereket is – a konténerekben került ledobásra. Ezzel újabb veszélyhelyzet állt elő. Egyrészt a katonák a levegőben védtelenek voltak, másrészt össze kellett szedniük a fegyverzetet és a felszerelést. A konténerek összegyűjtésekor pedig ki voltak szolgáltatva, és az ellenség jól tudta ezt. Az ejtőernyőszubzony, amely jól szolgált az ugrások során a korábbi hadjáratokban, a közel 40 fokos krétai hőségben alkalmatlan volt a viselésre. Sok katona a hőség miatt lett harcképtelen.

Mindezen tényezők és körülmények ellenére, túlerővel szemben – 7000 Fallschirmjäger 43 000 brit, új-zélandi és görög katonával szemben – sikerült kivívni a német erőknek a győzelmet. A harcászati helyzet kihasználásának elmulasztása brit oldalról döntő súllyal esett latba a harcok további menetében.²⁶ Az első két napban indított megfelelő erejű és lendületű, határozottan vezetett támadás a krétai invázió végét jelenthette volna. Minderre nem került sor – mindkét fél a ritkán és rosszul beérkező információtöredékek foglya volt. A döntést azonban a német félnek sikerült megfelelően értelmeznie és kihasználnia. Az utolsó pillanatban érkező felmentés ezután végleg eldöntötte a további harcok sorsát.²⁷

²³ Klaus J. Peters: *Fallschirmjager Regiment 3*, Band 2, James Bender Publishing, San Jose, 1995.

²⁴ Volkmar: i. m. 129., Kurowski: i. m. 182.

²⁵ Volkmar: i. m. 135, 136.

²⁶ Kurowski: i. m. 187.

²⁷ Student az erők szétosztása helyett – ami a kezdeti hadműveleti terv volt – a malemei repülőtér elfoglalására koncentrált a csapatokat.

A tapasztalatok levonása után új fegyverek és felszerelés jelent meg a német ejtőernyősöknél. Bár sokáig (egészen 1943-ig) kellett várni az újabb bevetésre, a kiképző központokból kikerülő újoncok ugyanúgy megkapták a hagyományos kiképzést. A Merkür-hadművelet diadala volt az új fegyvernemnek. Egyúttal Kréta volt a hattyúdala is. Ez a hadművelet *invázió volt a levegőből*, szárazföldi vagy tengeri támadással ellentétben. Itt nem tudott hathatós támogatást nyújtani a szárazföldi haderő. Figyelemre méltó érdeme volt a légi szállításnak, amely sikerrel emelt egy hadsereget a levegőbe, ami által az utaktól, vasutaktól és nagy távú gyalogmenetektől való *teljes* függetlenséget elérték. Ez egy önálló, csak a légierő által támogatott, Fallschirmjäger és légi szállítású csapatok által végrehajtott hadművelet volt. Bár nem követték ezután komolyabb légideszant-hadműveletek, a hadtörténelemben Kréta megőrizte helyét, mint *első invázióé* a levegőből.

Változó harceljárások Földi harcok, 1942–1943

A krétai légideszant-invázió után az ejtőernyősökre más szerep várt. A légideszant bevetések napjai leáldoztak. Sor került még különböző ejtőernyős-hadműveletre, de közel sem olyan keretekben, mint 1940–41-ben. Sokféle okra vezethető vissza a szárnyszegés. A szállítórepülőkre és a katonákra szükség volt a Szovjetunió hatalmas térségeiben dúló harcokhoz. A háború kezdeti éveiben sikerre vitt légi deszantolásnak a sikere a légi fölényen múlt, ami a háború folyamán lassan kicsúszott a német kézből és a hadműveleti kezdeményezést a levegőben is a szövetségesek vették át. Ettől kezdve öngyilkosság lett volna bármilyen akció mélyen az ellenséges frontvonalak mögött. Ugyanakkor, amint azt Szicília példája is mutatja, még 1943-ban is sikerült egy ejtőernyősezeredet ledobni a szigeten, veszteségek nélkül.²⁸

Új harcmóddal kellett az ejtőernyősöknek megismerkedniük a végtelen orosz terekben: a „tűzoltó szereppel”. Mivel elit egységnek számítottak, rendszerint hadműveleti tartalékban voltak, vagy kritikus frontszakaszokat erősítettek meg velük. Ha ellenséges betörés történt, mindig a legveszélyeztetettebb frontszakaszokra irányították őket és többnyire sikerült az ellenséges behatolást felszámolni. Az újonc-ellátás 1944-re egyre nagyobb problémát jelentett. Mint elit fegyvernem, egészen 44-ig önkéntességen alapult a kibővítés. Azonban ekkor már nem mindig volt

²⁸ 1943. július 12. – a 3. Fallschirmjäger-ezredet ledobták Catania mellett, hogy a szövetséges előrenyomulást késleltessék és a létfontosságú hidakat a visszavonuláshoz biztosítsák.

megfelelő az újoncanyag.²⁹ Az újonckeret ennek ellenére nem volt a legrosszabb – a zöm 18-20 éves fiatal volt, akik mögött azonban csak egy gyalogsági kiképzés volt. Az ejtőernyős-kiképzést 1944 őszén leállították.

A délnyugati front: Szicília, Monte Cassino

1. Szicília

A hadosztály történetéhez szervesen hozzátartoznak az olaszországi harcok, így ez a fejezet nem megkerülhető. Korábbi munkában már volt szó a harcselekményekről, ezért azokkal csak olyan aspektusban foglalkozik a dolgozat, ami kapcsolódik. Az 1. ejtőernyős-hadosztály 3. ezredét vetette elsőként be az olaszországi harcokba. Őket követte a többi egység. A 3. ezredet Sziciliában vetették be, még-hozzá „szokatlan módon”, ejtőernyős ledobással! A délnyugati fronton több kisebb ejtőernyős-bevetést hajtottak végre a német ejtőernyősök.³⁰

A hadműveleti cél a szövetségesek előrenyomulásának lassítása és a sziget délnyugati részén lévő két kulcsfontosságú híd megtartása, hogy a délről visszavonuló erők számára nyitva tartsák az utat, majd megsemmisítsék. Ez azonban a brit légideszant-akciók miatt meghiúsult. Megfigyelhető, hogy elaprózva vetették be a hadosztályt Dél-Olaszországban, nem pedig összevonva. Ennek oka a harc-képes hadosztályok hiánya, valamint a sajátos olasz helyzet, ugyanis az olasz csapatok lefegyverzésének terhe szintén a harcoló csapatokra nehezedett.

Karl-Lothar Schulz, az 1. ejtőernyősezred parancsnoka reálisan juttatta kifejezésre a problematikáját ennek a védelmi feladatnak II. Frigyes – némiképp megváltoztatott – mondásával: „Aki mindent védeni akar, semmit sem véd.”³¹

Miután átkeltek a Messinai-szoroson, a szétszórt Fallschirmjäger-kötélékek halogató harccal húzódtak vissza a félszigeten. Számos városban helyiségharcot vívtak az előretörő szövetséges erőkkel. Ilyen küzdelmek színtere volt Ortona városa, ahol az ejtőernyősök befészkeltek magukat és sikeresen tartóztattak fel egy kanadai hadosztályt.

Maga a hadosztály mind előerőben, mind felszerelésben messze alulmaradt a kívánt létszámnak, ennek ellenére folyamatos harcérintkezésben volt az ellenséggel 1943 ősze óta. Ahogy az időjárás egyre rosszabbodott, úgy lassult le a szövet-

²⁹ Willi Kammann: *Der Weg der 2. Fallschirmjäger-Division*. Schild Verlag, 1998, 82., 111–112.

³⁰ A Duce kiszabadítása, az olasz vezérkar elfogása Monte Rotondón és az égei-tengeri szigetek visszafoglalása.

³¹ Hans-Martin Stimpel: *Die deutsche Fallschirmtruppe 1942–1945*. Verlag E. S. Mittler & Sohn GmbH, Hamburg, 1998, 193.

séges előrenyomulás. A „Reinhard-vonal” áttörése után az ún. „Winterstellungnál” (a Gusztáv-vonal³²) megmerevedett a front. Aknák, utóvédek, műszaki akadályok, rombolások tartották fel újra és újra a szövetséges csapatokat. A rossz idő miatt a légierő nem tudott hathatós segítséget nyújtani, a szárazföldi harcokban pedig a terep sajátosságai – az utak hiánya, a folyók – a védelemnek kedveztek. Még egyes alakulatait az 1. ejtőernyős-hadosztálynak is – maga a hadosztály nem volt egységsítve –, miközben a többi harcolt, az állások kiépítésére alkalmazták.

2. Monte Cassino

Az 1. ejtőernyős-hadosztály a Monte Cassinónál vívott csaták közül háromban³³ vett részt. Cassinónál a harcok annyiban tértek el a többitől, hogy hosszú ideig egy térségben kellett állóháborút vívni első világháborús árokharc körülményei között a modern hadviselés eszközeivel. A hadosztály folyamatosan harcolt, ugyanakkor kevés utánpótlást kapott, és az sem volt mindig megfelelő. A Luftwaffe a saját csatornáiból – feloszlott repülőkötelékek, földi kiszolgáló személyzet, tábori hadosztályok – ellátta az ejtőernyősöket, de ezeket a katonákat gyakran nem lehetett azonnal bevetni, mivel nem kaptak megfelelő közelharc-kiképzést.

1943-ban nagyrészt mozgott a front, gyakran csak találkozóharcokra került sor. Ez alól azonban a Cassino-csaták kivételek voltak. A német csapatok jórészt védelmi harcot folytattak, jól kiépített állásokban, amelyek jelentősen csökkentették, mérsékeltek a halálok és sebesülések számát. A Fallschirmjägerék ismételt ellentámadásokat indítottak, hogy kulcsfontosságú állásokat (193. magaslat) visszafoglaljanak és szövetséges betöréseket felszámoljanak (Massa Albanetta elleni páncélostámadás). Természetesen érvényesült a szövetséges fölény mind emberanyag, mind felszerelés tekintetében. Gyakran a létszámbeli hiány volt az oka fontos támpontok (193. magaslat, pályaudvar) elvesztésének. A taktika – miszerint ahol van idejük megszilárdítani az állásokat, a befészkelte csapatokat csak igen jelentős veszteségek árán lehetséges kivetni – Cassino esetében bevált. A szövetséges légi-

³² A Gusztáv-vonal a hadászati védelem mesterien megválasztott alkalmazásának példája. Döntő részben az átjárhatatlan hegyekre támaszkodott, a Liri-völgyben pedig, amely a Rómába vezető út kulcsa volt, megerősített állásokat építettek, vagy kihasználták a hegyes terep adta természetes adottságokat (barlangok, üregek). Monte Cassino városának lakosságát evakuálták. A kőből épült házak pincéjét vasbetonnal és gerendákkal erősítették meg, harcálláspontokat hozva létre. A barlangokat és hasadékokat robbantással mélyítették ki, hogy ott csapaterősítéseket és ellátmányt, lőszert tartalékolhassanak. Páncéltörő tüzéség, valamint rohamlővegek foglaltak helyet a stratégiai fontos pontokon, mint például a Hotel Continentalban és a Hotel des Rosesben. A Liri-völgyet a zárógát felrobbantásával elárasztották, hathatósan gátolva ezzel az átkelési kísérleteket. Szögesdrótok, aknák és homokzsákok egészítették ki a műszaki védelmi előkészületeket. A városban utcákat robbantottak fel, hogy az így keletkező torlaszok megakadályozzák a páncélosrok behatolását.

Mindezeket csapatokkal – köztük néhány igen kiváló, harcedzett alakulattal – töltötték fel.

³³ A szövetséges terminológia szerint négy, a német szerint három Cassino-csata volt, bár ez is kutatónként változik. Mivel az előző tanulmányban még a szövetséges terminológiát alkalmaztam, így ebben a dolgozatban is hasonlóképp járok el.

erő és a tüzérség azonban hatékonyan és szisztematikusan tudta pusztítani a német ellátóoszlopokat és útvonalakat, valamint a tüzérségi állásokat. A Via Cassilinát³⁴, legalábbis annak a kolostorig vezető szakaszát, a németek „Todesslucht”-nak, „Halálszorosnak” nevezték, mivel folyamatos zárótűz alatt állt és itt az utánpótlás kis része tudott csak átjutni. A válaszlépés erre a kiépített, de eddig még nem használt és a szövetséges tűzkörletek hatósugarán kívül eső útvonalak bekapcsolása, valamint újak kiépítése volt. Az olasz hadszíntéren fordult elő először, hogy hadászati bombázókat irányítottak egy taktikai célpont ellen két esetben is (ez volt a kolostor, majd a város elleni bombatámadás).

A városban lévő 3. ezred katonái a poklot élték át...

„Amikor 1944. március 15. reggelén a megsemmisítő bombaroham a városra köszöntött, az 5. század kb. 65 főnyi harcerővel rendelkezett. Ez az akkori időben relatíve soknak számított. Ám ez 24 órával később 32 Fallschirmjägerre olvadt le. Embereinek fele megsebesült vagy holtan feküdt a szétrombolt város romjai alatt...”³⁵

A szövetséges bombázás pedig ismét a védelemnek kedvezett, mert ugyan jelentékeny pusztítást végzett a várost tartó 3. ezred katonái és felszerelése között, de a bombázás által keletkezett törmelékhalmon nem tudtak a páncélosok átkelni és hathatós tűzfedezetet nyújtani a gyalogságnak, akiket az előszívárgó mesterlövészek és géppuskások³⁶ fel tudtak tartani, így időt adtak a német védelem megszilárdítására. Ráadásul a korábban kiadott útmutatások és térképek a rombolás miatt hasznavehetetlenek lettek, mivel az irányadó tereptárgyak megsemmisültek, ami tájékozódási zavarokhoz vezetett.

A már említett Fallschirmjäger-harcászat az ellenség közel engedésén és váratlan, közeli, tűzcsapással való megállításán alapult. Ez csökkentette a lőszerpazarlást, ami az állandó lőszerhiányon enyhített valamelyest ezen a fronton, ugyanakkor az állásokat alacsony harci létszámmal tartó ejtőernyősök gyakran emiatt estek taktikájuk áldozatául. Túl közel engedték a túlerőben lévő ellenséget, és vagy a kifogyó lőszer, vagy a számbeli fölény legyőzte őket. A kudarcba fulladt német ellenlökések oka az alacsony létszám és megfelelő tűztámogatás hiányára vezethető vissza. Hátrány volt túlerőben lévő ellenséggel szemben az alacsony harcoló létszám, így az arcvonal stabilizálása miatt gyakori ellenlökéseket kellett végrehajtani, ami még jobban csökkentette az amúgy is alacsony harcértéket. Gyakran ez volt az akadálya a betörések sikeres elhárításának, mint a 193. sz. magaslat esetében.

³⁴ A mai 6. sz. főút, ami Nápolyból Rómába vezet. A Liri-völgyben keresztülhaladva, a kolostor közelében halad el. Ezen érkezett az utánpótlás, amit teherhordók öszvérekkel juttattak fel a kolostor mögötti útvonalon a romokba. Ez az út volt a „Halálszoros”.

³⁵ *Fallschirmjäger*, 1964/3, 9.

³⁶ Sőt, a városban még maradt egy harc képes rohamlőveg is, amelynek segítségével még a 211. gránátoszerezred felszámolta a városba betörő új-zélandi erők ellenállását és visszavetette őket a folyón túlra.

A városban fellángoló harcok nem mutatták egy klasszikus védekezőharc jellegét: a kiépített állások a városban nagyrészt megsemmisültek a bombázás következtében. Ellenállási gócpontok és az előrenyomuló szövetséges csapatok között lángoltak fel a harcok, főként ember-ember elleni közelharc.³⁷ Nem létezett egységes frontvonal. Von der Heydte alezredes, veterán ejtőernyős következőképp fogalmazta meg a Fallschirmjágerek titkának lényegét:

„A német Fallschirmjágerek sikereinek titka nem a különösen jó kiképzésben volt – az ejtőernyős-kötelékeket részben az utolsó háborús években nagyon hiányosan képezték ki gyalogsági harcra –, és nem a különleges felszerelésen múltott, egy sajátos harcmódon vagy egy jellegzetes taktikai vezetésen: ha a német ejtőernyőscsapatok a második világháborúban bevetésük alatt kivívták az ellenségük tiszteletét, akkor ezt csak a *szellemnek* köszönhetik, amit ők uralni tudtak. Ez a bajtársiasság szelleme volt, ami – mindenféle kímélet nélkül a rangfokozatra nézve – a Fallschirmjägert a Fallschirmjägerrel összekötötte és mindegyiküket egy egységbe forrasztotta össze; ez volt a tudat, hogy az egyenruha és a kitüntetés, amit az egyén hordott, őt egy sajátos teljesítményre kötelezte; a különleges állapot ismerete volt ezeknek a csapatoknak a sajátos törvénye, amiből ők majdhogynem egy harcias rendet csináltak – vagy mindenesetre egy esküvel fogadott légijót.”³⁸

A tiszt és a katonák viszonyát mindenekelőtt az határozta meg, hogy a tiszt *mindenben*, az ugrás veszélyében, az erőfeszítésben, a nélkülözésben, a harcokban részt vett a katonákkal együtt, sőt példát mutatva, vezette őket. A harcok, az együttesen átélt élmények, a veszély kovácsolta eggyé az alakulatot.

A 3. Monte Cassinói csata után szüneteltek a nagy támadó hadműveletek: mindkét fél pótolta veszteségeit. A harcok egészen a május 17. éjjeli kiürítésig folytatódtak, bár alacsonyabb intenzitással. 17-én este a várost és a kolostort a déli főparancsnok határozott utasítása után ürítették ki a Fallschirmjágerek.

Epilógus

A német ejtőernyőzés korai története összefonódik a szovjet légideszanttal, hiszen tőlük származott az elképzelés. A kezdeti bevetési koncepciók vitáját Student döntötte el, szakítva a kommandós elképzeléssel és a hadművelleti keretek közötti alkalmazást helyezte előtérbe. A Fallschirmjágerek ezután a légierő alárendeltségében maradtak, eltérően a többi országtól, ahol a szárazföldi hadsereg irányította a bevetéseket.

³⁷ BA – MA RH 24 – 14/90.

³⁸ Von der Heydte: Die Fallschirmtruppe im Zweiten Weltkrieg. In: *Bilanz des Zweiten Weltkrieges*, Verlag Stalling, Oldenburg, Hamburg, 1953, 196.

Speciális felszereléssel ment a háborúba a német ejtőernyős egészen az offenzív hadműveletek lezárultáig. Krétával nemcsak a tömeges légideszant-hadműveletek napjai áldoztak le, hanem a fegyvernem létjogosultságát is megkérdőjelezték politikai szinten.

Ezután a drágán kiképzett és harcedzett csapatokat hagyták elvérezni a keleti fronton. A késői rehabilitáció pedig már nem volt lehetséges. Mikor 1943-ban ismét előtérbe került az alkalmazás kérdése, a kiváló emberanyagnak már csak a töredéke volt felhasználható. A hadosztályok száma pedig ekkor kezdett megnövekedni. Az újoncok egy része egészen 1944-ig megkapta ugrókiképzését, persze az a Luftwaffe földi személyzete, akiket Olaszországban valamelyik Fallschirmjäger-hadosztályba soroltak be utánpótlásként, még gyalogsági kiképzésben is alig részesültek. Ennek ellenére a hadosztályok rövid idő alatt összeforrtak és jól teljesítettek, gyakran rendkívül nehéz körülmények között. A titka ennek a magas bajtársias szellemben keresendő, ami miatt a katonák bíztak bajtársukban és követték tisztjeiket, akik velük vállalva harcoltak a lövészárkokban.

Nem a különleges hadviselési mód, nem a nemzetiszocializmus eszméje, nem a fegyverzet tette ilyen híressé ezt a hadosztályt. Az egyes katona és bajtársai, közösségi összetartása tette olyanná ezt a harcoló alakulatot, amilyen volt.

Septimius Severus személyi politikája*

Cassius Dio három fő kritikával élt Septimius Severus ellen. Ezek közül a legfontosabb az volt, hogy Severus a hadsereg erejére támaszkodott, illetve attól remélte biztonságát, nem pedig a senatus rendi támogatóitól.¹

Ezen kritika folyományaként úgy tartják, hogy Severus kezdte meg a Római Birodalom militarizálását, és az ő uralkodásával kezdődött a birodalom hanyatlása. Az, hogy Severus kizárólag a hadseregére támaszkodott volna, egy erősen el-túlzott kép. Mindazonáltal nem kétséges, hogy Severus sok szenatort kivégeztetett és látszólag sok lovagi rangú személyt emelt be a senatusba. Azonban a *homo novus*ok felvétele a senatusba már Marcus Aurelius uralkodása alatt elkezdődött, és már Traianusnál, illetve Hadrianusnál találunk példát lovagi rangú helytartó ki-nevezésére valamely provincia élére.²

Septimius Severusnak jelentős támogatottsága volt mind a senatusban, mind a hadseregben. Dolgozatomhoz jelentős segítséget nyújtottak Alföldy Géza: *Septimius Severus und der Senat* és Fitz Jenő: *Die Personalpolitik des Septimius Severus im Bürgerkrieg von 193–197* című cikkei. Elsősorban Septimius Severus kapcsolatainak a feltérképezése a célom és ezen keresztül annak kimutatása, hogy Severus nem volt a senatus ellensége, hanem kereste annak támogatását.

Septimius Severus támogatói

A 193–197-es polgárháború jóval hosszabb volt, mint a 68–69-es, és az általa okozott veszteség is jóval nagyobb. Rómában Severus 29 szenátort és lovagot végeztetett ki, mert azok Albinust támogatták. A *Historia Augusta* és Cassius Dio név szerint felsorolja valamennyit. Bizonytalan, hogy gazdasági szempontból történt, vagy bosszúból, esetlegesen azért, hogy hatalmát még jobban biztosítsa.

* A dolgozat további megállapításai: Septimius Severus és a római hadsereg. In: TISICUM, A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve XVI., Szolnok, 2007. 377–380.)

¹ Dio LXXV. 2. 3.

² Campbell 1984, 407.

Cassius Dio feljegyzése szerint Severus 197-ben 29 szenatort végeztetett ki.³ A *Historia Augusta* ennél jóval több nevet sorol fel.⁴ Alföldy Géza a *Septimius Severus und der Senat*⁵ című cikkében összhangba hozza a két forrás adatait. A *Historia Augusta*ban szereplő Cassius Dióval nem egyező nevek nagy része csak kitalált, míg néhány személyt vagy korábban, vagy később ítél halálra a császár. Dio, aki ekkor a senatus tagja volt, elhatárolta magát Severus tettétől, ezért visszaemlékezéseiben a császárról negatív képet kapunk. Az újkori történetírás ebből azt a következtetést vonta le, hogy Septimius Severus a senatus ellensége és annak kibékíthetetlen ellenfele volt. Pedig Severus mögött komoly támogatás és a senatus egy nagyon befolyásos rétege állt.

A senatus Severus és Caracalla alatt kb. 1000 tagot számlált. Ezek nagy része számunkra név szerint is ismert. A senatorok negyven százaléka itáliai származású volt. A többi általában az erősen romanizált provinciákból származott: africaiak, keletiek, gallok, hispaniaiak. Annak, hogy Severus a kevésbé romanizált dunai provinciákból töltötte fel a szenatust, nincs nyoma.⁶ A nagyszámú lovagi rangú homo novus felvétele a senatusba pedig már Marcus Aurelius alatt megkezdődött.⁷

Severus pártja a senatusban korántsem volt homogén. A császárt a legkülönbözőbb csoportok támogatták. 193 áprilisában a Duna vidéki és rajnai legiók választották meg Severust császárnak. Héródianos leírása szerint megnyerte pártjának az összes szenatori helytartót és katonatisztet, akik akkoriban ezekben a provinciákban szolgáltak.⁸ A következő táblázat a rajnai-dunai provinciák helytartóit mutatja be a polgárháború kezdetén.

PROVINCIA	HELYTARTÓ
Germania Inferior	Virius Lupus
Germania Superior	?
Raetia	?
Noricum	?
Pannonia Superior	L. Septimius Severus
Pannonia Inferior	C. Valerius Pudens
Dalmatia	Pollenius Auspex
Moesia Superior	Vettulenus Pompeianus
Moesia Inferior	P. Septimius Geta
Dacia	Q. Aurelius Polus Terentianus
Thracia	Caelius Oneratus
	(A táblázat forrása: Fitz 1969, 69–70.)

³ Dio LXXV. 8. 3.

⁴ SHA Sept. Sev. XIII.

⁵ Alföldy 1968, 116.

⁶ Alföldy 1968, 117.

⁷ Alföldy 2002, 159.

⁸ Héród. II. 10. 1.

Maga Septimius Severus Pannonia Superior helytartója volt, ahol ekkoriban három legio állomásozott.

Pannonia Inferior helytartója ekkor valószínűleg C. Valerius Pudens lehetett, aki 192 és 194 között töltötte be ezt a tisztséget.⁹ 194-ben *consul suffectus* volt és 194 és 197 között *comes augusti*. 197 és 200 között Germania Inferior helytartója volt.¹⁰ Valószínűleg 200 és 202 között Africa proconsula.¹¹ Végül 202 körül megkapta Britannia helytartói tisztségét, melyet 205-ig viselt.

Moesia Superior élén Vettulenus Pompeianus, egy tekintélyes itáliai család sarja állt,¹² aki a polgárháború alatt több tisztséget nem viselt.

Moesia Inferior helytartója a császár fivére P. Septimius Geta volt. Ő nyilvánvalóan Severus támogatója volt. Korábban a legio I Italica legatusa 185-ben, majd Sicilia proconsula volt. 188 és 191 között Lusitania provincia helytartója, 191-ben *consul suffectus*. A polgárháború alatt nem tartott fivérével, amint azt a *Historia Augusta* is említi.¹³ Severus Dacia provincia irányításával bízta meg, ennek helytartói tisztségét viselte 194–197 között. 203-ban *consul ordinarius* volt. 204-ben halt meg.¹⁴

Dacia helytartója Q. Aurelius Polus Terentianus volt. Rőla tudjuk, hogy 184 körül a legio II Augusta legatusa, majd 185-ben a legio XXII Primigenia parancsnoka. *Consul suffectus* 188 és 190 között valamikor. Dacia provincia helytartói tisztségét valószínűleg 191 és 194 között töltötte be,¹⁵ amely poszton őt P. Septimius Geta váltotta. A polgárháború alatt több címet nem viselt, de közvetlenül 200 után Asia tartomány proconsula volt.¹⁶ Dalmatiában ebben az időben nem állomásozott legio, de a helytartó, Pollenius Auspex Severus pártján állt.¹⁷ Pollenius Auspex már Commodus alatt *consul suffectus* volt. Nem tudjuk, hogy nevezték ki Dalmatia helytartójának, de 194 és 196 között már Moesia Inferior helytartója volt. Később ő a császár legközelebbi bizalmasai közé került. Cassius Dio szerint Africa proconsula is volt.¹⁸

Germania Superior helytartójának személye bizonytalan. Alföldy Géza szerint C. Memmius Fidus töltötte be ezt a posztot, aki korábban Noricum provincia helytartója volt és *consul designatus* 191-ben¹⁹, majd *consul suffectus* 192-ben. Alföldy Géza indoklása szerint a consulatusa után kellett 193 körül consuli provinciát kapnia. Ez csak Germania Superior vagy Germania Inferior lehetett, utóbbi csak

⁹ CIL III. 10 396; PRK 57.

¹⁰ CIL XIII 8824.

¹¹ CIL VIII 11 999.

¹² CIL II 14 507.

¹³ SHA Sept. Sev. VIII.

¹⁴ Alföldy 1968, 151.

¹⁵ CIL II 1374.

¹⁶ Alföldy 1968, 135.

¹⁷ Alföldy 1968, 150.

¹⁸ Cass. Dio LXXVI. 9. 3.

¹⁹ CIL III 15 208.

abban az esetben, ha Virius Lupus csak 193 után került Germania Inferior élére. A többi consuli provincia, így Pannonia Superior, Moesia Superior és Inferior, valamint Hispania Citerior helytartója ismert 193 körül. Fitz Jenő szerint azonban L. Alfenus Senecio lehetett Germania Superior helytartója ebben az időben, aki később Britannia provincia helytartója volt 205–208 között.²⁰ L. Alfenus Senecio Severus közvetlen köréhez tartozott, aki a második parthus háború alatt Syria Coele helytartója volt.

Fitz Jenő szerint lehetséges, hogy már 197 tavaszán elfoglalta ezt az állást.²¹ De a britanniai helytartóság előtt valamelyik germaniai vagy moesiai provincia élén kellett állnia és ezáltal csak Germania Superior jöhet szóba. Ebben az esetben, a két érvelést összehasonlítva, magam Alföldy Géza állítását tartom elfogadhatónak, ugyanis nem valószínű, hogy L. Alfenus Senecio már 197 tavaszán elfoglalta volna Syria Coele helytartói tisztségét. Britannia helytartója 205-ben lett, és csak azt tudjuk, hogy 197 és 205 között volt valamikor Syria Coele helytartója. Fitz Jenő érvelése pedig pontosan arra épít, hogy ő már 197-ben betöltötte ezt a posztot.

Moesia Superior helytartója Severus proklamációjának idején Virius Lupus, aki ezt a pozíciót 192-től vagy 194-től 197-ig töltötte be.²² A polgárháborúban végig Septimius Severus oldalán harcolt. 191 előtt valószínűleg valamelyik pannoniai legio legatusa.²³ 197-ben Germania Inferior helytartója, amikor L. Novius Rufus, Hispania Citerior helytartója – aki Clodius Albinus oldalán állt – megpróbálta Germania Inferior provinciát elfoglalni. Virius Lupus azonban vereséget mért a hispaniai helytartóra.²⁴ A második parthus háború előtt Severustól megkapta Britannia helytartói tisztségét, amit 197 és 200 között viselt.²⁵

Pannonia Superior három legiójának legatusai közül név szerint csak L. Aurelius Gallust, a legio I Adiutrix legatusát ismerjük. A polgárháború után 198-ban L. Aurelius Gallus *consul ordinarius* lett. Majd 202 és 205 között Moesia Inferior helytartója.²⁶ A másik két legio legatusát nem ismerjük név szerint, de biztosra vehető, hogy ők is Severus támogatói közé tartoztak.

A Brixianban állomásozó legio VII Claudia legatusa M. Laelius Maximus volt.²⁷

A Moesia inferiorban állomásozó legio I Italica legatusa L. Marius Maximus volt, aki Severus alatt igen tekintélyes életpályát futott be. A polgárháborúban a moesiai seregekből összeállított csapatok vezére, *dux exercitus*. A Níger elleni hadjáratban Severus Byzantium ostromával bízta meg. Az ő seregei ostromolták a várost majdnem két éven keresztül és végül Pescennius Niger legyőzése után neki

²⁰ CIL VII 269. Fitz 1969, 69.

²¹ Fitz i. h.

²² Cass. Dio LXXV. 6. 2

²³ Fitz 1969, 72.

²⁴ Birley 1988, 122.

²⁵ CIL VII 210, 273.

²⁶ Alföldy 1968, 135.

²⁷ CIL II 8103.

sikerült elfoglalnia.²⁸ A Clodius Albinus elleni hadjáratban szintén ezeket a csapatokat vezette Lugdunumnál.²⁹ 197 és 200 között Belgica provincia helytartója volt, majd *consul suffectus* 199 körül. 200 és 204 között Germania Inferior helytartója, majd 205–208 között Syria Coele provinciát igazgatta.³⁰ Ezek után Africa, majd Asia proconsula. 217 és 223 között *praefectus urbi*, végül 223-ban *consul II ordinarius*.³¹

L. Marius Maximus testvére, L. Marius Maximus Perpetuus Aurelianus is igen tekintélyes életpályát futott be Septimius Severus uralkodása alatt. Severus proclamatiójának idején a legio III Scythicánál volt *tribunus*, majd 194 körül quaestor candidati Augusti. A legio XVI Flavia legatusa volt L. Alfenus Senecio helytartósága alatt.³² 203 körül Arabia provincia helytartója.³³ 207-ben *consul suffectus*, majd Moesia Superior helytartója 208–211 között, 214-ben pedig Dacia provincia helytartója.³⁴

A daciai legio XIII Gemina legatusa Ti. Manilius Fuscus volt.³⁵ A Niger elleni hadjárat során Severus 194-ben Syria Phoenice provincia helytartójává tette, és ezzel együtt a legio III Gallica legatusa, amely poszton 196-ig maradt. Syria Phoenice provinciát ugyanis Severus után mindig az ott állomásozó legio legatusa igazgatta.³⁶ 196-ban *consul suffectus*, majd Asia provincia proconsula. *Consul II ordinarius* 225-ben.³⁷

A négy rajnai legio legatusai közül név szerint csak Q. Vendius Rufust ismerjük, a legio I Minerva parancsnokát, aki ezt a tisztségét 192 és 194 között töltötte be. 194 és 196 között a Niger elleni hadjáratban, majd az első parthus háború ideje alatt Cilicia provincia helytartója.³⁸ 196 és 199 között Syria Phoenice provinciát igazgatta.³⁹ Consul suffectus 200 körül, majd 204 és 206 között Germania Inferior helytartója.⁴⁰

Nagy valószínűséggel az ezen két tartományban állomásozó legiók név szerint nem ismert legatusai is Septimius Severus oldalán álltak.

Az előbb felsorolt legatusok a polgárháború folyamán aktívan támogatták Severust. A Pescennius Niger elleni hadjáratban, mint láthattuk, az elfoglalt területeket biztosították a háború befejezéséig, sőt még az utána következő parthus háborúban is ez volt az elsődleges feladatuk.

²⁸ Birley 1988, 109.

²⁹ Birley 1988, 126.

³⁰ CIL VI 1450.

³¹ Alföldy 1968, 146.

³² CIL III 6709.

³³ CIL III 14149.

³⁴ CIL III 1178.

³⁵ CIL III 1172.

³⁶ Birley 1988, 114.

³⁷ Alföldy 1968, 146.

³⁸ CIL XIII 7994.

³⁹ CIL III 205.

⁴⁰ CIL XIII 8825, 8828.

Az előbb felsoroltak mind Severus mellett foglaltak állást, a későbbiekben pedig a legmagasabb hivatalokat kapták meg. Mint látható, ezen emberek támogatása máris a senatus egy befolyásos csoportját képezik, nem beszélve a hatalmas katonai erőről, amit a hozzájuk tartozó csapatok képviseltek.

Severus támogatóinak második csoportja más provinciák helytartóiból és legatusaiból állt. P. Cornelius Annulius, aki Severus proklamációja alatt Africa proconsula, különösen nagy jelentőséggel bírt. Annulius már Marcus Aurelius uralkodása alatt is tisztségeket töltött be. Hispaniai tartományokban volt *quaestor* és *praetor*, majd Gallia Narbonensis provincia proconsula. 170-ben vagy 171-ben Baetica provincia proconsula. Dél-Hispaniában 171–172-ben a legio VII Gemina legatusa, majd egy számunkra ismeretlen provinciában helytartó 172–175 között. 174-ben vagy 175-ben *consul suffectus*. 177-től 180-ig Germania Superior helytartója,⁴¹ 193-ban Africa proconsula, mint már említettem.⁴² A Pescennius Niger elleni hadjáratban, majd az első parthus háborúban *dux exercitus* (az illyricumi vexillatiók parancsnoka).⁴³ Az ő serege foglalta el Cappadociát és Galatiát.⁴⁴ A parthus háború lezárulta után 196 és 202 között *praefectus urbi*, majd *consul II ordinarius* 199-ben.

Szerepe azért jelentős, mert Severus szűkebb hazájának, Africa provinciának túlnyomó többsége éppen a császár ellenében állt. A másik trónkövetelő, Clodius Albinus is innen származott. Az ő származása sokkal előkelőbb volt Severusénál, ráadásul a senatusi többség is őt támogatta, mivel gyengébb kezűnek tűnt. Az africai nemesi családok nagy része Albinus oldalán állt, ezért volt Severus számára rendkívül fontos pont a proconsul támogatása. Annulius egyébként Severus személyes jóbarátja volt. 171-ben Severust Baetica quaestorává rendelték, valószínűleg Annulius közbenjárására, aki akkor Baetica proconsula. Később Severus nagy gazdagsághoz segítette hozzá Annulius.

Numidiában, a másik fontos afrikai provinciában viszont Severus pártja volt az erősebb. L. Naevius Quadratianus ennek a provinciának volt helytartója Severus császárrá választásakor, aki ezzel egy időben a Numidiában állomásozó legio III Augusta legatusa is.⁴⁵ Őt Severus nem sokkal hatalomra kerülése után magához vette, így a helyét C. Iulius Scapula Lepidus Tertullus töltötte be valószínűleg 193 vagy 194-től 197-ig. 195-ben vagy 196-ban *consul suffectus*.⁴⁶

Severus támogatói közé tartozott P. Aelius Severianus Maximus is, aki Arabia provincia helytartója volt. Alföldy Géza bizonyítása szerint Maximust még Pertinax nevezte ki erre a posztra, és a Niger elleni hadjárat után is ott maradt. Ez azt bi-

⁴¹ CIL XIII 6542, 6543.

⁴² CIL II 2073.

⁴³ Cass. Dio LXXIV. 7. 1; LXXV. 3. 2.

⁴⁴ Birley 1988, 112.

⁴⁵ CIL VIII 10238.

⁴⁶ Alföldy 1968, 124.

zonyítja, hogy Maximus Niger ellenében Severus pártján állt. A helytartósága alatt *consul designatus*.⁴⁷ 194-ben valószínűleg in *absinentia consul suffectus*.⁴⁸ Consulatusa után azonban több tisztséget nem kapott Severustól.

L. Mantenius Sabinust (193 elején *praefectus Aegypti*) is Severus támogatói közé sorolhatjuk. Színleg ugyan Pescennius Nigert támogatta, de már Severus itáliai hadjárata alatt ingadozott döntésében. 193. augusztus 29. óta Egyiptomban Severus nevével kelteztek. A Kis-Ázsiában kiharcolt győzelem után pedig P. Aelius Severianus Maximussal együtt Severus pártjára álltak. 194. február 13-án Arsinoében már a csatlakozást ünnepelték. Ennek ellenére 195 tavaszán már M. Ulpius Primianust találjuk ebben az állásban. Ugyanúgy járt tehát, mint P. Aelius Severianus Maximus.⁴⁹

Hispaniában is akadt Severusnak támogatója. Q. Memmius Capitolinus a Hispania Citeriorban állomásozó legio VII Gemina legatusa az Albinus elleni hadjáratban támogatta a későbbi császárt.

C. Caesonius Macer Rufinianus is jelentős támogató volt Severus számára. Még Commodus alatt kezdte meg pályafutását, amikor a legio VII Claudia legatusa. Commodus uralkodásának utolsó évében Achaia provincia proconsula, majd Severus proclamatiójának idején Hispania Tarraconensis *curatora*. 194–197 között Lusitania helytartója. Ebben a pozícióban igencsak tudta segíteni Septimius Severust. 197-ben *consul suffectus*, majd 200 és 203 között Germania Superior helytartója. Később Africa provincia proconsula.⁵⁰

Ezen adatok alapján nyilvánvaló, hogy Severus nem csupán a dunai provinciák támogatását élvezhette, hanem sok más provinciában is akadtak támogatói. Ezek közül olyanokban is, amik kifejezetten valamelyik ellenfele pártján álltak, mint például Africa vagy Hispania Citerior. Ezekben a tartományokban ráadásul olyan támogatókkal bírt, akiknek hatalmas befolyásuk volt. P. Cornelius Annulius, mint már említettem, Africa proconsula volt, tehát a legmagasabb tisztséget viselte ezen tartományban, míg Hispaniában Q. Memmius Capitolinus egy egész legiónak parancsolt, ami az Albinus elleni háborúban igencsak jól jött Severusnak.

Severus pártjának harmadik csoportja azon rómaiakból és itáliaiakból állt, akik császárrá kinevezésekor a Városban tartózkodtak vagy szolgáltak. Ezek részben a császár személyes barátai, részben olyan emberek, akik jó képességgel bírtak és Severusban hamar felismerték a győztes felet.

Severus pártjának legidősebb tagja bizonyos Bassus volt, valószínűleg Vibius Bassus, Asia egykori proconsula. Didius Iulianus halála után Severus *praefectus urbi*-nak nevezte ki.⁵¹

⁴⁷ CIL III 14149.

⁴⁸ Alföldy 1968, 133.

⁴⁹ Fitz 1969, 70.

⁵⁰ CIL XIV 3900.

⁵¹ SHA Sept. Sev. VIII.

C. Domitius Dexter – aki 193 nyarán, Bassus halála után töltötte be ezt a pozíciót – szintén Severus pártjának tagja. Ő korábban Commodus uralkodása alatt már volt *consul suffectus* és 182–185 között Syria provincia helytartója.⁵² Severus 193-ban tette meg *praefectus urbinak*.⁵³ A Pescennius Niger elleni hadjáratban ugyan nem vett részt, viszont fontos feladatot kapott, ugyanis *praefectus urbiként* neki kellett Severus hatalmát biztosítani Rómában, a hadjárat időtartama alatt. Szolgálataiért cserébe *consul II ordinarius* lett 196-ban.

Pertinax császár egykori patronusának fiai is Severus mellé álltak, nyilvánvalóan a severusi propaganda hatása miatt, amelyben Pertinax megbosszulása központi elem volt. L. Hedijs Rufus Lollianus Avitus, aki *consul suffectus* 177 körül, majd Asia provincia proconsula.⁵⁴ Még Severus uralma alatt 209-ben *consul II ordinarius*. Valószínűleg ő és testvére Severus közeli barátai voltak.

Q. Hedijs Rufus Lollianus Gentianus, az előbbi Hedijs fivére természetesen szintén Severus pártjához tartozott. Commodus uralkodásának elején a legio VII Gemina tribunusa, majd a legio XXII Primigenia legatusa. 186-ban *consul suffectus*, 194–197 között *comes Augusti*. Gallia Lugdunensis tartományban *censitor* 197–200 között, majd Asia provincia proconsula,⁵⁵ 202 és 205 között pedig Hispania Citerior helytartója.⁵⁶

Fiai Severus uralkodása alatt nagy előmenetelre tettek szert. Q. Hedijs Lollianus Plautius Avitus pályafutását szintén a hispaniai tartományokban kezdte, mint apja, itt a legio III Geminában szolgált 196 körül, majd *tribunus militum* Daciában. Apja asiai proconsulága alatt a provincia *quaestor* 201/202-ben. Majd mikor apja Hispania Citerior helytartója lett, a legio VII Gemina legatusa volt.⁵⁷

Testvére, Hedijs Lollianus Terentius Gentianus még fényesebb pályát futott be Severus uralkodása alatt. Bár ennek elemeit nem ismerjük, az biztos, hogy *consul ordinarius* 211-ben.⁵⁸

Támogatója volt továbbá T. Sextius Lateranus az egyik legidősebb consuli rangú családból, aki Severus alatt 197-ben szintén *consul ordinarius*⁵⁹ és az első parthus háborúban *comes Augusti*.⁶⁰

L. Fabius Cilo is Severus pártjához tartozott, pályafutását Commodus uralkodásának első éveiben kezdte, amikor a Samosatóban állomásozó legio XVI Flavia legatusa. 185-ben Gallia Narbonensis provincia proconsula, 193-ban *consul suffectus*. 193-ban az illyricumi vexillatiók parancsnoka Perinthus ostrománál. Miután ezt a tisztséget Ti. Claudius Candidus vette át, Bithynia és Pontus provincia

⁵² Alföldy 1968, 141.

⁵³ SHA Sept. Sev. 8. 8.

⁵⁴ AE 1933, 272.

⁵⁵ Alföldy 1968, 143.

⁵⁶ CIL II 4121.

⁵⁷ Alföldy 1968, 143.

⁵⁸ Alföldy i. h.

⁵⁹ Birley 1988, 116.

⁶⁰ Cass. Dio LXXV. 2. 3.

helytartója lett, 193–194-ben a Pescennius Niger elleni hadjárat során. 195–196-ban Moesia Superior helytartója, majd 196-ban az itáliai *vexillatiók* parancsnoka. Miután Severus Rómából Clodius Albinus ellen vonult, 197-ben megkapta Pannonia Superior helytartói tisztségét, amit 202-ig viselt. 202–211 között *praefectus urbi*, majd 204-ben *consul II ordinarius*.⁶¹ A Severus kori senatus egyik legbefolyásosabb tagja.⁶²

Ő és Cornelius Annulius, aki szintén hispaniai származású volt, számos honfitársukat befolyásuk alá kerítették, így Iulius Scaepulát és M. Antonius Iuvenist is.⁶³

Severus pártjának utolsó csoportja fiatal emberekből állt, akiket 193-ban vagy utána gyorsan előmozdított és fontos katonai parancsnokságba helyezett. A legtöbb ezek közül africai, aligha Severus szűkebb hazájából, hanem mindenekelőtt Numidiából.

Ti. Claudius Claudianust Severus 193-ban a lovagrendből a senatori rendbe emelte és uralkodása alatt egy sor fontos katonai posztot töltött be. A legio XII Gemina és az V Macedonica legatusa volt. 194–197-ig a Pescennius Niger elleni hadjáratban, az első parthus háborúban és a Clodius Albinus elleni hadjáratban a daciai *vexillatiók*at vezette.⁶⁴ A lugdunumi győzelem után 197 és 199 között Pannonia Inferior helytartója, majd 199-ben *consul suffectus*. 202–206 között pedig L. Fabius Cilót váltva Pannonia Superior helytartója lett.⁶⁵ Így a polgárháborúban mindvégig a császár oldalán harcolt, utána pedig a legfontosabb provinciák helytartói tisztségét kapta meg.

Ti. Claudius Claudianus rokona volt Claudius Gallus, aki szintén Numidiából származott. Őt még Commodus vette fel a senatori rendbe, de a polgárháború alatt Severus pártjához tartozott. 196–197-ben a legio XXII Primigenia legatusa. Az Albinus elleni hadjáratban, mikor L. Novius Rufus, a Belgica tartományban fekvő Augusta Treverorumot ostromolta, az ő legiója védte meg a várost.⁶⁶ A második parthus hadjáratban 197–202 között a négy germaniai legióból összeállított *vexillatio* parancsnoka. A háború után Numidia provincia helytartója lett 202–205 között.⁶⁷ Ezután 205 és 208 között Dacia helytartója.⁶⁸ Mint látható, rokonához, Ti. Claudius Claudianushoz hasonló életpályát futott be.

Numidiai volt M. Caecilius Fuscianus is, aki a polgárháborúban szintén fontos pozíciókat tölthetett be, mivel a császár 203 és 208 között Pannonia Inferior hely-

⁶¹ Alföldy 1968, 141.

⁶² Birley 1988, 108, 110, 124.

⁶³ Alföldy 1968, 126.

⁶⁴ Birley 1988, 121.

⁶⁵ CIL VIII 7977.

⁶⁶ Birley 1988, 122.

⁶⁷ CIL VIII 2741.

⁶⁸ CIL III 1564.

tartóává nevezte ki.⁶⁹ L. Alfenus Senecio is Numidiából származott. Ő valószínűleg 202 és 205 között volt Syria Coele helytartója, de mint már említettem, lehet, hogy 197-től töltötte be ezt a pozíciót.⁷⁰ Ha Alföldy datálását vesszük alapul, akkor feltehető, hogy ezt a pozíciót a második parthus háborúban betöltött szerepéért kapta. Ez valószínű, hiszen azok az emberek, akik korábban tüntették ki magukat valamely hadszíntéren – Pescennius Niger ellen, az első parthus háborúban vagy Clodius Albinus ellen – már 202-nél korábban pozíciót kaptak (gondolok itt pl. L. Marius Maximusra, Ti. Claudius Claudianusra stb). Mindenesetre L. Alfenus Scenecio 205 és 208 között Britannia provincia helytartója, s ilyen tisztséget csak Severus legbefolyásosabb emberei kaphattak meg.⁷¹

Q. Anicius Faustus is numidai származású volt. 197 és 201 között Numidia provincia helytartója és *consul suffectus* 198/199-ben. Utána valószínűleg 202 és 205 között Moesia Superior helytartója,⁷² 217 és 219 között pedig Asia provincia proconsula.⁷³

Ebben az időben alig mutatható ki Africa Proconsularisból származó senator. Kivétel C. Iunius Faustinus, aki senatori pályafutását még Commodus alatt kezdte. Az africai fiatalokon kívül találhatunk még ebben a csoportban néhányat, akik keletről származtak.

T. Flavius Secundus Philippianus a legio VII Geminában volt *tribunus militum*, majd 193-ban és 194-ben a legio XIV Gemina legatusa. A Pescennius Niger elleni hadjárat alatt 194–195-ben a legio I Minerva legatusa, majd 195-ben megkapja Gallia Lugdunensis helytartói tisztségét.⁷⁴ 197-ben Clodius Albinus úzi el Lugdunumból, amikor elfoglalja azt és székhelyévé teszi.⁷⁵ M. Ulpius Arabianus szintén keleti származású volt, a pontusi Amastrisban született. 196-ban *consul suffectus* és Syria Palestina helytartója. Valószínűleg tehát a Niger elleni hadjáratban és az első parthus háborúban tüntethette ki magát.⁷⁶ Később 210 körül Africa proconsula.⁷⁷

Ti. Claudius Candidus már Commodus alatt megkezdte a pályafutását. Asia provincia helytartója, majd Asia, valamint Bithynia és Pontus provinciák elfoglalásakor, tehát a Pescennius Niger elleni hadjárat elején az illyricumi *vexillatiók* parancsnoka (193–195). Cyzicusnál az ő seregei győzték le Asellius Aemilianust, Asia helytartóját. Nicaea mellett is ő győzedelmeskedett. Mikor Severus továbbnyomult Antiochia felé, Claudius Candidusra hárult a lázongók leverése Asia tartományban. Az első parthus háború után Noricumba vezényelték, ahol hasonló

⁶⁹ CIL III 10 407.

⁷⁰ CIL III 6709.

⁷¹ Alföldy 1968, 156.

⁷² Alföldy 1968, 134.

⁷³ Cass. Dio LXXVIII. 22. 2.

⁷⁴ CIL XIII 1673.

⁷⁵ Birley 1988, 122.

⁷⁶ Alföldy 1968, 152.

⁷⁷ CIL VIII 1640.

feladatot kapott. 196-ban *consul suffectus*. A Clodius Albinus elleni hadjáratban, 196–197-ben visszatért az illyricumi csapatok élére, majd 197-ben Hispania Citerior helytartói tisztségét kapta meg, ahol elsődleges feladata ismét a helyi lázongások letörése.⁷⁸

T. Statius Barbarus is alacsony sorból emelkedett fel Septimius Severus uralkodása alatt. Bizonyára az első parthus háborúban volt legatus. 197 és 199 között Thracia provincia helytartója.⁷⁹ *Consul suffectus* 200 körül, majd 203 és 206 között Germania Superior provincia helytartója.⁸⁰

C. Iulius Pacatianus 191/192-ben Daciában egy *ala praefectusa*. Fitz Jenő szerint egy kb. ezerfős csapaté.⁸¹ Ezt követően az első parthus háborúban tűnt fel a legio II Parthica legatusaként. Oshroene elfoglalása után annak helytartója 195-ben,⁸² majd 196-ban a Severus által szervezett, az Alpok hágóit felügyelő legio parancsnoka a Clodius Albinus elleni hadjáratban.

Meg lehet még említeni Avitus Alexianust, aki 196-ban a legio IV Flavia legatusa lett Singinudumban. Személye azért érdekes, mert Iulia Domna sógora volt. Valószínűleg ezért kapta ezt a pozíciót.⁸³

Severus támogatói közé tartozott még L. Valerius Valerianus is. Az előbb felvázoltakból levonhatjuk azt a következtetést, hogy Septimius Severusnak a senatusban igen erős támogatottsága volt, ami négy különböző senatori csoportból tevődött össze. A későbbi császár pártja kétségkívül nagyobb, mint Pescennius Nigéré vagy Didius Iulianusé és legalább olyan erős, mint Albinus támogatottsága.

Severus pártja a senatusban, mint látható, korántsem volt homogén. Elsőként tagjai voltak azok, akik a császár proclamációjának időpontjában valamelyik dunai vagy rajnai provincia élén álltak, vagy az ott állomásozó legiók legatusai, pl. Virius Lupus vagy L. Marius Maximus. A második csoportba a birodalom többi provinciájának helytartói, proconsulai vagy a proclamatio idején alacsonyabb tisztséget betöltő emberek tartoztak, mint pl. P. Cornelius Annulius vagy C. Caesonius Macer Rufinianus. Nem hiányoztak a régi itáliai családok leszármazottai sem, ők alkották a harmadik csoportot. T. Sextius Lateranus például az egyik legtekintélyesebb itáliai családból származott, de nem feledkezhetünk meg C. Domitius Dexterről, Q. Hedi Rufus Lollianus Gentianusról, vagy éppen L. Fabius Cilőről sem. A támogatók negyedik csoportját azok a fiatalok alkották, akiket Septimius Severus maga emelt senatori rangba és így természetesen feltétlen hűségüket élvezhette. Ilyenek pl. Ti. Claudius Candidus vagy Claudius Gallus is.

⁷⁸ Cass. Dio LXXV. 2. 3; SHA Sept. Sev. VIII. 17.

⁷⁹ Birley 1988, 122.

⁸⁰ CIL VI 1522.

⁸¹ Fitz 1969, 73.

⁸² Birley 1988, 115.

⁸³ Birley 1988, 121.

A Septimius Severus és a senatus ellentétéről kialakult képet, ha nem is lehet elvetni, de halványítani lehetséges. Bár fentebb Alföldy Géza adataira támaszkodva azt írtam, hogy a senatus 1000 főt számlált, A. R. Birley szerint ekkor a senatorok száma nem volt több 600-nál.⁸⁴ Akármelyik adatot fogadjuk el, nyilvánvaló, hogy Septimius Severust számos senator támogatta már a kezdetektől. Ha hozzávesszük ehhez azt a huszonkilenc senatort, akit 197-ben kivégeztetett, és mindazokat a lovagrendűeket, akiket maga emelt senatori rangba, világossá válik, hogy szinte teljesen átformálta a senatust és annak nagy része őt támogatta a továbbiakban.

A polgárháború alatt és után Septimus Severus a saját embereit nevezte ki szinte valamennyi katonailag fontos provincia élére. Először vegyük sorra azokat a provinciákat, amelyek Septimius Severust a kezdetektől fogva támogatták.

PROVINCIA	HELYTARTÓ	HIVATALI IDŐ
Pannonia Superior	L. Fabius Cilo	197–202
	Ti. Claudius Claudianus	202–206
	Egnatius Victor	206–209
Germania inferior	Virius Lupus	192–197
	C. Valerius Pudens	197–200
	L. Marius Maximus	200–204
	Q. Venidius Rufus	204–206
Germania superior	C. Caesonius Macer	200–203
	T. Statilius Barbarus	203–206
Moesia Superior	L. Fabius Cilo	195–196
	Q. Anicius Faustus	202–205
Moesia inferior	Pollenius Auspex	194–196
	Cosconius Gentianus	196–198
	C. Ovinus Tertullus	198–202
	P. Septimius Geta	194–197
Dacia	C. Iulius Maximinus	197–200
	C. Iulius Scapula Tertullus	193–197
Numidia	Q. Anicius Fuscus	197–201
	Claudius Gallus	202–205
	A. Terentios Pudens Utidianus (Karthagóból)	198–211
Noricum	M. Iuvantius Surus Proculus	197–201
Pannonia inferior	Ti. Claudius Claudianus	197–199
	L. Baebius Caecilianus	199–202

(A táblázat Alföldy 1968, 156–158 alapján készült)

⁸⁴ Birley 1988, 127.

Mint a táblázatból is jól látható Septimius Severus ezekben a provinciákban, még a polgárháború lezárulta után is saját embereinek adott pozíciókat. A felsoroltak többsége végig Severus oldalán harcolt. Az itáliai családokból származóknak csak Noricumban, Raetiában, Moesia Inferiorban és Daciában adott lehetőséget. Megfigyelhető, hogy a Pescennius Niger elleni hadjárat és az első parthus háború után a katonailag fontos provinciák élére legjobb emberei kerültek, így Fabius Cilo vagy Ti. Claudius Claudianus. Clodius Albinus legyőzése után a legfontosabb provinciákat szintén ezeknek az embereknek juttatta.

Régi itáliai családokból származó helytartók csak 200 vagy 202 után – a második parthus hadjárat alatt vagy után – kerültek ezekbe a pozíciókba, miután Severus bebiztosította hatalmát.

A keleti provinciákban viszont legbefolyásosabb emberei csak a Pescennius Niger elleni hadjárat és az első parthus háború alatt foglaltak el fontosabb pozíciókat. A 194–195-ös hadjáratban a már elfoglalt területek helytartóivá tette leghűségesebb embereit, akik egyrészt a hátát biztosították Niger és a parthusok ellen, másrészt megtisztították a provinciákat a lázongó elemektől. Így lett Bithynia és Pontus helytartója L. Fabius Cilo; vagy C. Iulius Flaccus Aelianus Cappadocia provinciáé. Vagy éppen az időben, vagy valamivel később Syria Coele helytartója L. Alfenus Senecio, míg a második parthus hadjárat után L. Marius Maximus.⁸⁵ De Ti. Claudius Candidus is Asia provinciában maradt a rebellesek leverésére. A nyugati provinciákban is hasonló volt a helyzet.

PROVINCIA	HELYTARTÓ	HIVATALI IDŐ
Britannia	Virius Lupus	197–200/202
Germania inferior	C. Valerius Pudens	197–200
Belgica	L. Marius Maximus	197–200
Gallia Lugdunensis	Q. Hadius Rufus Lollianus Gentianus	197–200
Hispania Citerior	Ti. Claudius Candidus	197–200/202

Mint a táblázatból látható, Septimius Severus Clodius Albinus legyőzése után a nyugati provinciák élére legmegbízhatóbb embereit tette. Ennek két oka lehetett. Az egyik, hogy megtisztítsa a Clodius Albinus uralta provinciákat a lázongó elemektől. Ti. Claudius Candidusnak Hispania Citeriorban ez már a harmadik ilyen jellegű feladata volt, Asia és Noricum után. Másrészt Severus 198-ban kezdte meg második parthus hadjáratát. Embereinek tehát az előzővel összefüggő feladata az volt, hogy biztosítsák Severus nyugodt uralmát.

Septimius Severus tehát a birodalom minden részében a provinciák élére saját embereit helyezte. 197–200 között a leghűségesebb emberei uralták szinte valamennyi katonailag fontos provinciát, így Pannonia Superior, Britanniát, Germania Inferiort, Gallia Lugdunensist, Belgicát, Hispania Citeriort, Alpes Cottiae-t, Thraciát, Numidiát, Syria Coelét.

⁸⁵ Alföldy 1968, 146.

A polgárháború alatt és közvetlenül utána – kb. 200-ig – a legfontosabb pozíciókat tehát Severus emberei foglalták el. A lugdunumi győzelem után körülbelül ennyi idő kellett ahhoz, hogy Severus az egész birodalom felett biztosítsa uralmát és a senatus elfogadja személyét. Nagyjából 200 után a provinciák élén megjelentek a régi itáliai családból származó tisztviselők, tehát a senatussal szemben egy konszolidáció vette kezdetét.

Már a polgárháború alatt megfigyelhető itáliai patriciusok jelenléte néhány kisebb provinciában, mint pl. Noricumban, Raetiában, Moesia Inferiorban vagy Daciában. De ezeket a provinciákat a szomszédos nagyobb provinciák Severus-párti helytartói ellenőrzésük alatt tartották. A Pescennius Niger elleni hadjárat után viszont Severus nyugodtan adhatta ezeket a provinciákat a korábban megbízhatatlannak számító senatoroknak is. Ebből rengeteg haszna származott, hiszen elnyerhette bizonyos itáliai patricius családok jóindulatát és támogatását. Kockázatot azonban nem vállalt vele, hiszen L. Fabius Cilo Moesia Superior helytartója volt 196–197-ben, majd Pannonia Superioré 197-től, Pannonia Inferior helytartója pedig Ti. Claudius Claudianus 197-től.

Másrésről azonban az itáliai patricius családok tagjainak is az érdekében állt, hogy ne keveredjenek bele ilyen lázadásba. 196-ban ugyanis már valószínűnek látszott Severus győzelme, mivel ekkor már a birodalom közepe és keleti fele az ő oldalán állt. Nyilvánvaló, hogy voltak olyan itáliai családok, amelyek Pescennius Niger legyőzése után Severus oldalára álltak, felismerve benne a későbbi császárt és támogatásukért cserébe fényes életpályát reméltek.

200 után azonban már a nagyobb provinciák helytartói tisztsége is megnyílt az itáliai patricius családok előtt. Ekkor Severus hatalma már teljesen biztosított. A fontosabb katonai provinciákat viszont továbbra is Severus leghűségesebb emberei igazgatták. Severus nemcsak a semleges itáliai családokkal, hanem volt ellenségeinek leszármazottaival szemben is engedékennyé vált. Legfeltűnőbb példa erre M. Nummius Umbrius esete, aki minden valószínűség szerint fia a 193-ban meggyilkolt Didius Iulianus testvérének. 193-ban M. Nummius Umbrius a polgárháború után Severus *candidatus quaestor* és *praetor*, aztán Asia tartomány *proconsula*, 206-ban *consul ordinarius*⁸⁶, majd 208–210 között a legnagyobb provincia, Hispania Citerior helytartója.⁸⁷ Elődje ezen a poszton Q. Hedi Rufus Lollianus Gentianus, aki szintén itáliai nemesi családból származott, ám ő az elejétől fogva Severus pártjához tartozott.

Hasonló példa T. Flavius Titianus, aki szintén Hispania Citerior helytartója Severus és Caracalla alatt, majd Africa provincia *proconsula*.⁸⁸ T. Flavius Titianus a Severus által kivégeztetett T. Flavius Sulpicianus fia volt.⁸⁹

A kivégeztetett Claudius Arabianus senator rokonai is hasonló bánásmódban részesültek: Ti. Claudius Severus Proculus, Arabianus unokafivére 200-ban *con-*

⁸⁶ CIL V 4347.

⁸⁷ CIL II 3741.

⁸⁸ CIL II 4118, CIL II 4076.

⁸⁹ Alföldy 1968, 142.

sul ordinarius.⁹⁰ Antonius Balbus, aki szintén közeli rokona Claudius Arabianusnak, szintén Severus alatt szolgált, mint Cilicia helytartója.

Végül Ti. Flavius Novius Rufus, aki Elagabalus alatt Moesia Inferior helytartója és szenatori pályafutását kétségtelenül már Severus alatt elkezdte, L. Novius Rufus fia volt.⁹¹

Severus azonban az itáliai nemesi családok privilégiumait messzemenően figyelembe vette, ezáltal ennek a társadalmi rétegnek a szimpátiáját felkeltette, vagy legalábbis együttműködésüket biztosította. A *consul ordinarius* tisztség a legnagyobb megtiszteltetésnek számított, hiszen ez a consulok nevét megőrizte az utókorok számára. Ezért ez a tisztség a császárkor alatt végig a császár legközvetlenebb rokonainak és a legelőkelőbb itáliai szenatori családoknak volt fenntartva.

Septimius Severus 194-ben, 202-ben, 205-ben és 208-ban maga is betöltötte a *consul ordinarius* tisztséget, fia, Caracalla három alkalommal: 202-ben, 205-ben és 208-ban, míg Severus másik fia, Geta két alkalommal: 205-ben és 208-ban. Severus fivére P. Septimius Geta 203-ban, míg a család távolabbi rokona, L. Septimius Aper 207-ben. Az előbb említettek adták a császár legközvetlenebb családját.⁹²

Septimius Severus támogatói közül csak hárman töltötték be a tisztséget: C. Domitius Dexter 196-ban, L. Fabius Cilo 204-ben és P. Cornelius Anulius 199-ben. Ők, bár Severus támogatói voltak, mindhárman még Commodus alatt kerültek a szenatori rendbe és mindhárman betöltötték a *praefectus urbi* tisztségét is. Ezenkívül mindhárman már korábban is voltak consulok.⁹³

A további 22 *consul* Septimius Severus uralkodása alatt kivétel nélkül valamelyik itáliai patrícius család tagja, mint pl. T. Sextius Lateranus vagy M. Acilius Faustus. Természetesen nem hiányoztak közülük Severus ezen rendből származó támogatói sem, mint Sextius Lateranus, L. Arelus Gallus vagy L. Hedi Rufus.

Ha a *candidati Augusti* listáját tekintjük meg, ugyanezen következtetésre juthatunk. Septimius Severus tehát nem volt a senatus ellenfele. Emellett persze a katonailag fontos *praefectus urbi* tisztsége mindig a leghűségesebb emberei közül került ki. Nyilvánvaló, hogy Severus kereste a senatus támogatását, mivel nem akart Commodus vagy Didius Iulianus sorsára jutni. Tanult az elődei által elkövetett hibákból. A senatus támogatására azért is volt szüksége, mert fegyverrel szerezte meg a császári trónt. Bár ez abban az időben elfogadott, a senatus támogatása nélkül nem valószínű, hogy dinasztiát tudott volna alapítani. A korábban elterjedt nézettel szemben tehát Septimius Severus ugyan a hadseregére támaszkodott elsősorban, de nem volt a senatus esküdt ellensége, sőt hatalomra jutása után még kereste is azok támogatását. A senatus tagjai pedig együttműködtek Severussal, hiszen érdekükben állt, hogy egy erős és stabil birodalom irányításában legyen részük.

⁹⁰ Alföldy 1968, 139.

⁹¹ Alföldy 1968, 129.

⁹² Alföldy 1968, 158–159.

⁹³ Alföldy 1968, 129.

Felhasznált irodalom

FORRÁSOK

- Aur. Vict. Aurelius Victor: *Epitome de Caesaribus* In: *Ércnél maradóbb... A görög és római történelem forrásai.* (Szerk. Németh György) Corvina, Budapest, 1998.
- Cass. Dio Cassius Dio: *Roman History.*
http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/texts/Cassius_Dio
- Hérod. Héródianos: *A Római Birodalom története Marcus Aurelius halálától.* Osiris, Budapest, 2005.
- SHA *Historia Augusta.* Multiplex Media–DUP, Debrecen, 2003.

KÖNYVEK, TANULMÁNYOK

- Alföldy 1966/67 Alföldy Géza: *Herkunft und Laufbahn des Clodius Albinus* in: *Historia Augusta. Bonner Historia Augusta Colloquium 1966/67*, 19–38.
- Alföldy 1968 Alföldy Géza: *Septimius Severus und der Senat.* *Bonner Jahrbücher* 168, 1968, 112–160.
- Alföldy 1987 Alföldy Géza: *Römische Heeresgeschichte.* Verlag, J. C. Gieben, Amsterdam, 1987.
- Alföldy 2002 Alföldy Géza: *Római társadalomtörténet.* Osiris, Budapest, 2002.
- Balla 1968 Balla Lajos: *Vexillationes peregrinae im Heer des Septimius Severus.* *Epigraphische Studien* 5, 1968, 145–148.
- Bédoyère 2001 Bédoyère, Guy de la: *Eagles over Britannia,* Tempus, London, 2001.
- Beier 2002 Beier, Manfred: *Das Münzwesen des Römischen Reiches,* H. Gietl Verlag & Publikationsservice GmbH., Regensburg, 2002.
- Birley 1969 Birley, Eric: *Septimius Severus and the Roman Army.* *Epigraphische Studien* 8, 1969, 63–82.
- Birley 1988 Birley, A. R.: *The African Emperor. Septimius Severus.* B. T. Batsford, London, 1988.
- Campbell 1984 Campbell, J. B.: *The emperor and the roman army 31 BC–AD 235,* Clarendon Press, Oxford, 1984.

- Cornell–Matthews 1999 Cornell, T.–Matthews, J.: *A római világ atlasza*. Helikon, Budapest, 1999.
- Ferenczy–Maróti–Hahn Ferenczy Endre–Maróti Egon–Hahn István: *Az ókori Róma története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998.
- Fitz 1964 Fitz Jenő: Pannonia Inferior helytartói Septimius Severus–Elagabalus alatt. *Antik Tanulmányok* 11, 1964, 133–136.
- Fitz 1969 Fitz Jenő: Die Personalpolitik des Septimius Severus im Bürgerkrieg von 193–197. *Alba Regia* 10, 1969, 69–85.
- Forisek 2005 Forisek Péter: *A saeculum fogalma*, in: Censorinus: *A születésnap*, Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2005.
- Grant 1989 Grant, Michael: *Die Geschichte Roms. Von den Etrusken zum Untergang des Römischen Reiches*. Bastei-Lübbe-Taschenbuch, Gustav Lübke Verlag, Bergisch Gladbach, 1989.
- Grant 1996a Grant, Michael: *The Severans, The Changed Roman Empire*. Routledge, London and New York, 1996.
- Grant 1996b Grant, Michael: *Róma császárai*. Corvina, Budapest, 1996.
- ILS *Inscriptiones Latinae Selectae*. (Ed. Dessau, H.)
- Kienast 1990 Kienast, Dietmar: *Römische Kaisertabelle, Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1990.
- Leaning 1989 Leaning, J. B.: Didius Julianus and his Biographer. *Latomus* 48, 1989, 548–564.
- Nagy 1963 Nagy Tibor: Alsó Pannonia Septimius Severus kori helytartóinak kérdéséhez. *Budapest Régiségei* 20, 1963, 23–37.
- Platnauer 1918 Platnauer, Maurice: *The life and reign of the emperor Lucius Septimius Severus*, Oxford University Press, London, 1918.
- PRK *Pannonia Régészeti Kézikönyve*. (Szerk. Mócsy András–Fitz Jenő.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
- Spielvogel 2006 Spielvogel, Jörg: *Septimius Severus*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2006.

A református egyházfegyelem a sárándi konzisztóriumai jegyzőkönyvek alapján

Előszó

A református egyház egykori működésében alapvető helyet foglalt el az egyházfegyelem, a gyülekezeti tagok erkölcsi életének szabályozása, amivel az egyház mint kohéziós erő meghatározó szerepet tölthetett be egy közösség életében, hiszen azon túl, hogy intézményes keretet adott a falusi ember vallásgyakorlatának, fegyelmező erejével szabályozta a falu erkölcsi életét és annak egész működését.

Az egyházfegyelem fogalommeghatározását nem találjuk meg a *Néprajzi Lexikonban*, s más, a fegyelmezéssel vagy az erkölcsiséggel foglalkozó néprajzi munkákban sem lelhetünk arra vonatkozó definíciót, mely módozatok tartoznak az egyházfegyelmezés körébe. A fogalom tágabb értelmezésének lehetősége abból is következik, hogy az egykori egyház tevékenysége révén igen kiterjedt hatósugárral volt jelen a fegyelmezés a falu különböző korú és társadalmi helyzetű lakójának életében, annak minden szegmensében, s kísérte azt végig, egészen a bölcsőtől a koporsóig.

Az egyházfegyelem vizsgálatakor több kötet vagy tanulmány is a rendelkezésünkre áll, de forrásként használhatjuk fel már a *Heidelbergi Kátét*¹ és a *Második Helvét Hitvallást*² is, sőt Kálvin János³ is szól róla munkájában. Barla Jenő eklézsiakövetésről szóló tanulmányában kiemeli a hitvallásos iratok, kánonoskönyvek, a prédikációsgyűjtemények jelentőségét a téma vizsgálatánál, melyek valóban kiváló forrásként szolgálnak nemcsak az egyházfegyelem – s így a vallási néprajz –, hanem a néprajztudomány más területeinek kutatásához is.⁴ Így például az 1576. augusztus 16-án tartott hercegszöllősi zsinat pontjaiban az egyházfegyelmezés különböző formái mellett a kereszteletről, az asszonyavatásról, a lakodalomról, sőt a bábakeresztségről is olvashatunk.⁵

¹ *Heidelbergi Káté*. 2001. 82. kérdés.

² *A Második Helvét Hitvallás*. 2006. XVIII. fejezet. Az anyaszentegyház szolgálai, azok rendeltetése és kötelessége. 170.

³ Kálvin János. 1991. IV. könyv. XXIII. fejezet. 5. rész (251–252.).

⁴ Barla Jenő: Az eklézsiakövetés a régebbi kálvinizmusban. In: *Protestáns Szemle*. 1909. (XXI. évf.) 6. szám. 368–378.

⁵ Az *Also és fölső Baranyában valo Ecclesiaknac articulusi, melyec Herczeg Szőlőson, irat-tanac...* 28., 39., 42., 36., 7., 31., 32. pont.

Kósa László Gyula város történetét vizsgálva foglalkozik a református presbitériummal, s így az erkölcsbíráskodással. A súlyos eklézsiakövetés, penitenciatar-tás és a számártemetés mellett szól az enyhébb figyelmeztetésről és dorgálásról is.⁶ A különböző vétségek szemszögéből olvashatunk a fegyelmezésről Péterfy László munkájában. Ezek szerint a prédikátort szolgálati vétségekért, a családi élet hibáiért, anyagiasságért, illetlen magaviseletért rótták meg.⁷

Az egyházfegyelemmel foglalkozó írások majd minden esetben annak célját és nélkülözhetetlenségét is előtérbe helyezik, mely megközelítés értelemszerűen a teológiai munkákra a legjellemzőbb.⁸ *Illyés Endre* több munkájában is olvasha-tunk az egyházfegyelmezés szükségszerűségéről, miszerint „A rend, a fegyelmezés, a gyermeki hibák megfenyítése nagyban emelte az erkölcsi életet...”⁹ Egyházfegye-lem nélkül, írja Illyés, „az élet olyan lenne, mint egy gyümölcsös, melyben nem használják a csonkolókést és a fűrészt”.¹⁰ Egy század eleji munkájában *Várnai Sándor* a természetfeletti lényekbe és az Istenbe vetett hit közötti különbséget az-zal magyarázza, hogy míg az előbbinél a félelem és az önzés, addig az utóbbiban az egyén tisztán erkölcsi természetű hite dominál.¹¹ *Tildy Zoltán* a református presbiter kötelességét tárgyaló munkájában foglalkozik az egyházfegyelem kérdé-sével, s Illyéshez hasonlóan ő is azon az állásponton van, hogy „fegyelem nélkül pedig elsorvadnak, szétzülленnek, elpusztulnak gyülekezeteink. Hogy ilyen lelki romlás lehetett úrrá egyházunk felett, annak egyik legfőbb oka a fegyelemnek úgy-szólván teljes hiánya.”¹²

Az 1848–1900 közötti időt tárgyalva Illyés Endre megállapítja, hogy a presbité-riumok e korban már alig foglalkoznak az egyházfegyelmi jellegű határozatokkal, hasonlóan az egyházmegyékhöz és az egyházkerületekhez. A dunamelléki refor-mátus egyházkerület 1862. évi októberi közgyűlésén indítványozta az egyházfe-nyíték életbe léptetését, felállítottak egy bizottságot, melynek Fördös Lajos is a tagja volt, aki kidolgozott egy törvényjavaslatot. Ebben ír az egyházfegyelmezés céljáról, annak nemeiről és fokozatairól, munkáját azonban félretették, s nem emelték törvényi erőre.¹³ Ezenkívül a *Vallási Néprajz* köteteiben is több tanulmány foglalkozik az egyházfegyelem kérdésével.¹⁴

⁶ Kósa László, 1994. 77–78.

⁷ Péterfy László, 1974. 109–118.

⁸ Nagy Ödön: A református egyházfegyelem a múltban és a 20. században. 94. In: *Confessio*. 1994/2. (18. évf.) 94–98.

⁹ Illyés Endre, 1936. 72. és 36.

¹⁰ Illyés Endre, 1941. 51.

¹¹ Várnai Sándor: Valláspszichológiai kérdések. 586. In: *Protestáns Szemle*. 1911. 9. füzet (XXIII. évf.) 580–587.

¹² Tildy Zoltán, 1921. 25.

¹³ Fördös Lajos: Egyházi fegyelmi törvényjavaslat. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*. 1863. 1262–1267., 1386–1388., 1567–1569.

¹⁴ Nagy Géza: Adatok Karcsa lakóinak erkölcsi és társadalmi életéhez a Karcsai Református Egyház jegyzőkönyvei alapján. In: *Vallási Néprajz. II.* 1985. 54–106.; Szilágyi Miklós: Erkölcsi vétségek a kisújszállási presbiteri jegyzőkönyvekben (a XVIII–XIX. században). 179; In: *Vallási Néprajz*. 10. 1999. 167–182.

Megállapíthatjuk, hogy az évszázadok során újra és újra felmerült az egyház-fegyelem kérdése, hol zsinati rendeletekben, hol tanulmányokban, amiből jól kitűnik, hogy sokáig jelen van és fontos szerepet tölt be a gyülekezetek életében a fegyelmezés. Ezt figyelhetjük meg akkor is, amikor a Debrecen melletti kis település, Sáránd egyházi jegyzőkönyveit fellapozzuk. Sáránd község legrégibb fennmaradt presbiteri jegyzőkönyve 1750-ből származik, melyben külön részben tárgyalják a kereszteleseket, a házasságkötéseket, a temetéseket, illetve az eklézsiakövetéseket. Ebben a régi jegyzőkönyvben még igen sok feljegyzett eklézsiakövetéssel találkozhatunk, melyek az újabb jegyzőkönyvekből fokozatosan eltűnnek. Ez természetesen más települések jegyzőkönyvében is megfigyelhető jelenség, hiszen a fegyelmezés szigora az évek múlásával fokozatosan enyhült. A jegyzőkönyvek közül az első kötet 1755–1809 közötti időt fogja át, legalábbis ezt bizonyítja a fedelén található címke. A leghátsó oldalain azonban, valószínűleg utólag bejegyzett 1821-ből származó esetek leírásával is találkozunk. Ezt követően sajnos kimarad 20 év, mivel a következő kötet az 1824–1844-es évek lejegyzéseit tartalmazza. Ebben a jegyzőkönyvben azonban már csak a presbiteri jegyzőkönyv bejegyzései szerepelnek, a kereszteleési, házassági, halotti anyakönyvet már külön kezelték. Ez abból az egyszerű tényből adódik, hogy Sárándon 1824-től létezik „rendes és állandó” presbitérium.¹⁵ Ezt a jegyzőkönyvvezetés nemcsak Sárándon jellemző, volt szerencsém például egy dunántúli kis falunak, Sáregresnek a jegyzőkönyveibe is betekintnem, ahol hasonló módon rögzítették az adatokat, vagyis 1830-ig egy könyvbe kötve szerepelnek a kereszteleések, a halálozások és a jegyzőkönyvi adatok, majd később külön könyvben jegyezték fel a megfelelő adatokat.

Tanulmányomban annak a több mint 100 évnek a jegyzőkönyveit vetem vizsgálat alá, melyek az egyházfegyelem enyhülésének jelenségét reprezentálják. Ugyanis amíg az 1755–1823-as évek jegyzőkönyvében eklézsiakövetések és penitenciatartások sokaságát találjuk, az 1820-as évektől kezdve már csak elvétve találkozunk szigorúbb egyházfegyelmező módszerekkel. Dolgozatomban a református egyházfegyelmezés különböző módozatait igyekszem bemutatni a sárándi jegyzőkönyvek alapján, az előforduló esetek tematikai elrendezésével. Egy-egy témán belül az időbeli sorrendet is követem, mivel az esetek kronológiai ismertetése tükrözi leginkább a fegyelmezés lazuló tendenciáját.

¹⁵ „...a Feő Tiszteletű Superintendentia Kegyes Rendelése következtében, hivatalosan meghagyták, hogy mivel ezen B. (Bagó) Sárándi Reformata Szent Ekkléziába még ez ideig rendes és állandó Hivatalú Presbyterek választva nem voltak: szükséges, hogy ezen Szent Ekkléziába is az értelmesebbek s jó erköltsűek közül tizenegy személyek ... választassanak el, s Hivataljok viselésére hittel légyenek kötelezve.” Lásd: S. c. j.: 1824. március 10.

2. A lelkész személye s a (pap)marasztás szokása

Az egyházfegyelem tárgyalásakor érdemes elsőként a büntetés kiszabóiról, a fegyelmezőkről, vagyis a lelkészről és a presbitériumról szólni, hiszen nagymértékben befolyásolták az eseteket. A lelkész feladatköréről, viseletéről, sőt feleségének megválasztásáról is találunk utalásokat a különböző egyházi törvénytárak paragrafusaiban.¹⁶ A lelkésszel kapcsolatban fontos beszélni a papmarasztás szokásáról, mely Kósa László szerint a középkor végi lelkészhiányban gyökerezik.¹⁷ Erről a sárándi jegyzőkönyvek is tanúskodnak, miszerint „a prédikátorok szűk volta” miatt volt szükség a marasztás szokására. A prédikátor minden év valamely napján köteles volt közölni a gyülekezettel, hogy marad-e és milyen feltételekkel, illetve meg kellett hallgatnia, hogyan vélekedik a falu a munkájáról. Ennek időpontját Kósa László munkájában újev első napjára teszi, Sárándon viszont szinte minden évben december 26-án történt.¹⁸ Illyés Géza tanulmányában, melyben az erdélyi papmarasztásról ír, nem a paphiányhoz köti annak kialakulását, hanem arra vezeti vissza, hogy mikor az erdélyi magyarság a kálvinizmushoz csatlakozott, egy éven át kipróbálta új pásztorát. Ha az ígéhirdetés nem egyezett a gyülekezet kálvini hitével, esztendejének letelte után nem marasztotta meg a lelkészt. A 17. században viszont Erdély vidékein is már az volt a jellemző, hogy a papon múlt, marad vagy sem, más falut választ, vagy marad a régi helyén. A papmarasztás eltörlését, s ennek kihirdetését Illyés az 1778. június 28-án tartott kükküllővári zsinathoz köti.¹⁹ Kósa a szokás elhalását azzal magyarázza, hogy az ellenreformációval csökkent a betölthető lelkési állások száma, és a helyzet megfordult, s ettől kezdve a világi testület közölte a prédikátorral, hogy marasztják-e, és ha igen, milyen feltételekkel. Ez igen károsnak bizonyult, mivel megnőtt az előljárók és a nemesi patrónusok hatalmaskodása, s Kósa szerint a 18. század vége és a 19. század eleje közötti időben meg is szűnt a marasztás.²⁰ Az egyháztörténeti lexikon szerint a reformátusoknál évente volt papmarasztás egészen a 19. század közepéig, s itt is 1778-ra teszi a szerkesztő a marasztás megszűnésének időpontját az erdélyi területeken.²¹ Sárándon viszont még az 1848-as években is tartottak marasztást. Ez a marasztás azonban már nemcsak a lelkészekre, hanem a tanítókra is kiterjedt. A szokásról a beérkezett rendeletek bemásolt részénél leírtak is tanús-

¹⁶ Lásd: 1994. évi II. törvény 1996. évi II. törvénnyel kiegészítve az egyházi alkotmányról és kormányzatról szóló törvény II. rész. (Az egyházközség) 3. fejezet 39. § (1), 41. § (1) In: *Protestáns Egyházi Törvénytár. 1523–1913.* 1913.

¹⁷ Kósa László, 1993. 21.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Dr. Illyés Géza: A papmarasztás az erdélyi református egyházban. In: *Református Szemle.* 1936. (XXIX. évf.) 7–8. sz. 110–116.

²⁰ Kósa László, 1993. 21.

²¹ *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* 1977, „papmarasztás” címszó alatt.

kodnak, vagyis a marasztást a presbiterek kezéből a felsőbb hatóságok kezébe helyezik át. Ennek ellenére azonban a presbitérium végzi azt, méghozzá a parókián.

A sárándi (pap)marasztásról, a szokás kimeneteléről és helyszínéről az egyházlátogatási jegyzőkönyvekből is információt kaphatunk, miszerint Soltész József esperes kiemeli, hogy *„van rendes presbitérium, de a marasztás a rendelés ellen most a »Helység Házánál« volt, és miután ott végeztek, utána mentek a delibertummal a parókiára”*. Arról is olvashatunk ezen a helyen, hogy a prédikátor, Kalmár István nem *„marasztódott”*, mivel az előjárók azt hiszik – a prédikáció alapján –, hogy a lelkész őket *„papolja ki”*, illetve azért is, mert *„a búza beli conventióját a megcsonkított és kisebbre vett vékával nem aceptálta”*. Ekkor viszont *„megmarasztódott és megmaradt”* Szabó István oskolamester, Debreczeni Istvánnal, a leányok tanítójával pedig *„nem volt meglegedve a visitatio, sem az előjárók, amiért nem marasztódott”*.²²

A korábbi marasztásokhoz képest abban is megfigyelhető a változás, hogy ebben az időben hiába *„nem marasztódott”* hivatalosan a lelkész vagy a tanító, az mégsem jelentette a távozását,²³ ugyanis ha mindenféleképpen el akarták bocsátani, azt külön kiemelték. Ez csupán a presbitérium véleménynyilvánítása volt munkájáról vagy gyakran csak személyéről, amit abban is megfigyelhetünk, hogy személyes tulajdonságaikat emelik ki, ha marasztódik valaki. Maga a szokás eltörlésére Sárádon a lelkész kérésére került sor 1841-ben, és érdekes mód a korábbi papmarasztás szokását ettől kezdve nem a papon, hanem a tanítón gyakorolták.

*„Az őrhelyre, vigyázonak a legjobbak valók”*²⁴

Az általam vizsgált jegyzőkönyvekben a marasztáson kívül nem találok a lelkész fegyelmezésére vonatkozó bejegyzéssel, annál több kapcsolódott viszont a tanítókhoz, melyekből kiolvasható, hogy a presbitérium igen gyakran elégedetlen volt a munkájukkal, s igen sok probléma adódott személyük és tevékenységük miatt, ezért kénytelenek voltak őket is fegyelmezni. Erre azért is volt szükség, mert a gyermekek és az ifjúság nevelése hivatalosan az egyházra hárult, a nevelés pedig egyfajta törekvés a fegyelem fenntartására. A kiváló gyermekneveléshez kiváló nevelőre volt szükség, de gyakran maguk a tanítók sem álltak az előírt s elvárt értékrend magaslatán, ami az egyház hatását is gyengítette a fegyelmezés terén.²⁵ Erre sajnos a jegyzőkönyvek is bőven szolgáltatnak példát. Így például a gyermekek megvertetése, megverése Kántor Lajos tanító által, illetve Szabó János iskolai tanító szolgálójával való *„tisztátalankodása”*.

²² TtREL. I. 31. e. 4. 1832. március 10.

²³ Az egy évvel későbbi egyházlátogatási jegyzőkönyvben mint lelkipásztorral még mindig Kalmár István nevével találkozunk. Lásd: TtREL. I. 31. e. 4. 1833. február 16.

²⁴ Tildy Zoltán, i. m. 7.

²⁵ Jávör Kata, 1971. 71–101.

De természetesen nemcsak a tanítók fegyelmezésére került sor, igen szigorúan büntették az ifjakat vétségükért. Egy faluközösségen belül leginkább a fiatalabb generáció fegyelmezése került előtérbe, így életüknek minden mozzanatát figyelték, mondhatni ellenőrizték.

A jegyzőkönyvi eseteket olvasva megfigyelhetjük, hogy a fiatalokat csak azokért a kihágásokért büntették meg, amit a templomban vagy az iskolában követtek el. Nem találkozunk olyan esettel, amikor az utcán vagy esetleg otthon elkövetett vétkekért állították volna őket pellengérre. Ebből azt a következtetést vonhatnánk le, hogy az egyház fegyelmező ereje nem terjed tovább a templomon és az iskolán, mondhatnánk csak a saját területén gyakorolja az egyházfegyelmet, a falu más pontján és otthon pedig az idősebbek és a szülők fegyelmezték a gyermekeket. Ezt azonban Sáránd esetében nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, mert hiányzik majd 20 év jegyzőkönyve, és ezekben előfordulhatnak olyan esetek, amikor más-hol elkövetett bűnökben is a presbitérium járt el. Az általam vizsgált jegyzőkönyvekben azonban csak olyan esetekkel találkoztam, amikor a „templombeli botránkoztató tetteikért” vagy „illetlen viseletükért” rótták meg a fiatalokat.

Az esetek azt mutatják, hogy nem feltétlenül a lelkész feladata volt a gyülekezetben belüli fegyelmezés, hanem sokkal inkább a presbiterek hatáskörébe tartozott. Ezt már az első magyar református presbitérium²⁶ alapító kiratában is jól megjelenik, melynek rendeletei az emberi élet minden területét szabályozták, így például azt is, hogy „*Vasárnap, míg a dellyesti praedikatio tart, a korczomán senkinek bort ne adjanak.*”²⁷ Ezenkívül igen részletesen ismertetik a presbiterek feladatát, akiknek mintegy erkölcsi alapként, jó példaként kellett állniuk a falu többi tagja előtt, ezért igyekeztek a legmegfelelőbb embert megválasztani presbiternek. Ezt figyelhetjük meg az alábbi esetben is, mikor az egyik presbiter, Egri György felesketésének alkalmával „felmerülvén azon kellemetlen hír, miszerint ő házanépével gyakran oly kitörő házi viszonyban áll, mely vallásban és a keresztyéni szeretettel homlok egyenest ellenkezik. Ennél fogva a tisztelendő egyházi gyűlés Egri Györgynek semmi áron fel nem esketését, sőt másnak választását elhatározta.” Vigyázniuk kellett többek között a tanítók cselédeinek viselkedésére, illetve arra, hogy „*vannak-é a gyülekezetben valami tévelygő vélekedésűek, Isten Igéjének és a Sácramentumoknak megutálói, czégéres vétkekben heverők, ...*” A presbiterek szabták meg, hogy kit, mely vétkéért és mennyi ideig kell kitiltani a gyülekezetből vagy penitentiára ítélni.²⁸

Sokszínű képet kaphatunk a presbiterek feladatáról a különböző, főképp teológiai megközelítésű munkák vagy az egyházi törvénytárak révén.²⁹ Igen sok felada-

²⁶ 1612–18 között állította fel Pálfi János és Török István pfalzi és genfi mintára, Pathai István püspök jóváhagyásával. Lásd: Révész Kálmán: A presbitérium legelső nyomai a hazai református egyházunkban. In: *Protestáns Szemle*. 1892. (IV. évf.) III. sz. 419–446.

²⁷ Lásd: Révész Kálmán, i. m. 431.

²⁸ Lásd: Pokoly József, i. m. 218–219.

²⁹ Tildy Zoltán, i. m.; Erdős Károly, 1935.; Dr. Szentpéteri Kun Béla, 1941.; *Református Egyházi Törvénytár*. 2000. évi I. tc. III. rész. 50. § (1) bek.

tot láttak el a sárándi presbiterek is, melyeket a különböző esetekből, illetve a jegyzőkönyv hátsó lapjain feljegyzett consistorialis személyek esküvési formájából ismerhetünk meg.³⁰ De a presbiterek „oskolalátogatást” is végeztek, az adósokat előállították, a Kollégiumból kiküldött „ünnepi Diáknak”, vagyis a legátusnak szánt pénzösszeget összegyűjtötték, a peres és más bajos ügyeket felterjesztették az esperes úr elé, s a gyülekezet „mélyen érzett háláját kinyilatkoztatják a kegyes adományozóknak”.³¹ Közülük választották a falu halálbiróját, illetve az épületek felépítése és karbantartása is az ő kötelességük volt.

3. Az egyházfegyelmezés formai változatai

A büntető és a büntetett személyén kívül a büntetés módszerei alapján is vizsgálhatjuk az egyházfegyelmezést, melyek között a szelídtől az egészen szigorúig igen sok változatot találunk, a vétség súlyosságától függően.

A legszigorúbb büntetés, a sárándi jegyzőkönyvben, a fentebb említett ifjakkal való „vason, kenyéren és vizen tartása”³², és ide tartozik a pálcautéssal történő büntetés is. Ezt azonban nemcsak – nemtől függetlenül – nevetlen fiatalokon, hanem felnőtt férfiakon is alkalmazták. Ezt Szilasi Sándor esetében figyelhetjük meg, amikor az ő „oskolán elkövetett megrohanásért, s kivált pedig oskolás gyermek Gyöngyi Mihályban véghez vitt bántásért, az egyház tanács által, kemény megdorgálásra, és azon kívül tizenkét pálcza ütésre ítéltetett: oly módon, hogy ezen büntetést, a legközelebbi vasárnap reggeli Templom után – az egész nép, és kivált az oskolás, mind két nemen lévő gyermekek, jelen létiben szenvedje el a Templom előtt.”³³

Bár az ifjak büntetésénél nem közölték pontosan a büntetés helyszínét, de feltehetően az is a nagy nyilvánosság előtt történt, így mindkét esetben, egy igen

³⁰ „...az ekkleziában lévő botránkozásokat, nevezetesen a' tplm [templom] kerülőket, Úr vatsorájával n' [nem] élőket, a' paráznákat, hástartos házasokat, káromkodókat, részegeseket, és egyéb titkos és nyilván való bűnösöket, Atyai intések, feddések, és dorgáltatások által fejjenkénti g' [meg] jobbitása végett, a' Consistoriummal híven béaadja.” S. c. j. A Consistorialis Személyek esküvésének formája (részlet). 1799. november 9.

³¹ „Oskolalátogatásról” lásd: S. c. j.: 1848. május 21., Szabó János ügyéről, melyet az esperes elé vittek a presbiterek – 1848. június 21., pénzügyűjtésről – 1856. március 30., „Egyházközségünk egykori buzgó tagja, jelenleg derecskei lakos özv. Sáapi Jánosné szül. Ács Lidia asszony Isten iránti mély tisztelete s egyházunk iránti mindenkor mutatott jó indulata jeléül szent asztalunkhoz egy díszes terítőt ajándékozott ... s nevét az utókor számára jegyzőkönyvileg megőrökíti s egyszersmind megbízza Gyenge Lajos egyházgondnokot, hogy a jegyzőkönyvi kivonat átadása alkalmával mélyen érzett háláját élő szóval is nyilatkoztassa ki a kegyes adományozó nő előtt.” – 1882. április 30.; TtREL. II. 11h 2. – Ebben a jegyzékben jól megfigyelhető, hogy szinte minden évben fogadott a sárándi gyülekezet legátust.

³² Lásd: 44. lábjegyzet.

³³ S. c. j.: 1840. szeptember. 20.

megszégyenítő büntetést róttak ki az egyénre, hiszen ebben az esetben az egész falu előtt verték meg pálcával. Az is figyelemre méltó, hogy az istentisztelet utáni időt választották ki a büntetésre, amely azt is jól mutatja, hogy ekkor lehetett úgymond a legnagyobb közönsége az ítélet végrehajtásának, hiszen a templomba mindenki elment.

Jól mutatja az erkölcs és a fegyelem lazulását, hogy míg Szilasi Sándor 1840-ben súlyos pálcautéseket, addig Torma István tanító 12 év múlva csak dorgáló szavakat kapott büntetésül, hasonló vétekért. Felmerülhet a kérdés, mennyiben függ a fegyelmező eszköz minősége és nagysága a vétkező személyétől, társadalmi helyzetétől, de véleményem szerint ebben az esetben inkább az a tendencia érvényesül, hogy a szigorú büntetéseket, így a pálcautést már nem alkalmazták az 1850-es években az egyén fegyelmezésénél. De természetesen tagadhatatlan az a tény, hogy a tanító személye meghatározó volt egy faluban, így valószínűleg büntetése sem volt olyan nagy, pontosabban nem büntették meg nyilvánosan. Ezt figyelhetjük meg tehát Torma tanító esetében, és Szabó János esetében is, aki szolgálójával pünkösöd másnapján helytelenkedett, hiszen nem büntették meg őket nyílt pálcautéssel.

A pálcautés mellett a legszigorúbb és a leggyakoribb büntetési forma az eklézsiakövetés volt, melyről többek között Réső Ensel Sándor írt népszokásgyűjteményében, akinek a leírásában szintén találkozhatunk a fekete székekkel és a fekete posztóval.³⁴ Természetesen teológiai munkákban is találunk utalást a szokásról, így az egyháztörténeti lexikonban, amelyben nem a szokás külsőségeire helyezi a hangsúlyt a meghatározásban, ahol is ezt olvashatjuk: „Az illem, az erkölcsiség vagy közrend ellen vétők ama büntetése, mely szerint nyilvánosan, a gyülekezet színe előtt kellett vezekelniök. Régebben igen szigorú módok mellett folyt le, melyeket a XVIII. században felsőbb rendeletre szelídítettek a magyar protestáns egyházak.”³⁵ Bucsay Mihály egyháztörténész így fogalmaz munkájában: „A »cégérés bűnösöket«, akik életükkel nyilvános megbotránkoztatást okoztak, amíg meg nem javultak, eltiltották az úrasztalától. Súlyosabb esetekben a szegyenköre állva kellett »ekkléziát követniök«. Főleg a házasságtörőket sújtotta, megesett hajadonokat, özvegyeket, templomkerülőket, káromkodókat, részegeskedőket.” Gyakran azt láthatjuk, hogy az eklézsiakövetés és az egyházfegyelem fogalma nem válik el teljesen egymástól, a két kifejezést gyakran egyként kezelik.³⁶ Többek között ezt fi-

³⁴ „Ez hajdanta nagy szokásban volt, s abból állt, hogy a templomban a bűnöst fekete székre ültették, s fekete posztóval takarták el. Isteni tisztelet végeztével a pap elolvasta előtte bűnét és bűnbánatát, melyet az utána tartozott mondani.” Lásd: Réső Ensel Sándor, 2000. 131.

³⁵ Lásd: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, „ekklézia-követés” címszó alatt. Lásd: Dr. Bucsay Mihály, 1983. 230.

³⁶ „A dogma »lejáratásához« hasonló módon vált szinte elfelejtett emlékké a református egyházban az egyházfegyelem gyakorlata. Sokan – méltán vagy méltatlanul-e? – szigorú lelkiismereti kényszert társítanak vele, s talán az is hiba, hogy a magyar nyelvhasználatban »ekkléziakövetés«-nek nevezik.” Juhász Ferenc: Szabad vallás – elkötelezett egyház. Forrás: <http://www.korunk.org/folyoirat.hu>

gyelhetjük meg a *Néprajzi Lexikon* esetében is, melyben nincs külön egyházfegyelem címszó feltüntetve, csak az eklézsiakövetés.

A tanulmányokat olvasva megállapíthatjuk, hogy majd mindegyikben találkozhatunk a „fekete posztóval”, „gyászruhával”, fekete székkal vagy a szegyenkövel mint a megkövetés tárgyi eszközével. Az eklézsiakövetés ugyanis olyan egyházfegyelmező mód, mely során az egyént fizikálisan is kiközösítik, eltávolítják a közösségből a különböző tárgyak pedig ezt hivatottak hangsúlyozni. Az eklézsiakövetés alkalmával a lelkész már a prédikációban is utalt a bűnösségre, bűnbánatra, majd a prédikáció után a vezeklő felé fordult, s felsorolta bűneit. Ekkor nem csak a bűnösnek, hanem az egész eklézsiának szólt ez a beszéd. Ezzel ellentétben áll Raffay Sándor a vallásosság hanyatlásáról szóló munkájában tett azon kijelentése, miszerint „Az egyén birtoka az erkölcsi felelősség, nem pedig az »összességnek«.”³⁷ A követéssel egy konkrét eltávolított, kiközösített helyzetbe került az egyén, hiszen eltöltötték az igehallgatástól és a sákramentumoktól. Sőt a vezeklés ideje alatt a gyülekezet tagjai nem társaloghattak a vezeklővel, nem ihatnak, ehettek együtt vele. A kiszabott idő alatt a vezeklő böjtölt, imádkozott, mely cselekedetek egyfajta várakozó állapotba helyezték őt, átmenetet jelentett a bűnös és tiszta élet között. A vezeklés után a feloldozás, az eklézsiába való ünnepélyes bevétel következett, melyet szintén a gyülekezetben hajtottak végre. Ekkor újra fekete gyászruhában jelent meg vétkes a gyülekezet előtt, ahol kijelentette, hogy a vezeklést kiállotta, az ekléziát megkövette, s kérte bűnei bocsánatát, amiért imádságban is könyörgött Istenhez. A megkövetés és a bűnbánat után a lelkész „nyilvánosan beiktatta a gyülekezetbe”, s így most már szabadon gyakorolhatta vallását; vehetett úrvacsorát.³⁸

A 20. század végén Kalotaszegen készült, nem nyilvánosan, hanem a lelkész előtt zajló eklézsiakövetésről közöl Gaál Anikó tanulmányában fényképeket, ahol a fiatal párt, miután ekléziát követtek, a lelkész összeadta.³⁹ Vagyis még ekkor is élt az eklézsiakövetés szokása, igaz, Erdélyben. A sárándi jegyzőkönyvekben az utolsó követés 1848-ból maradt fenn, de ekkor már nem az eklézsiakövetés terminussal találkozunk, az egyén „Istent és a gyülekezetet követte meg”. Sem ebből, sem a korábbi esetekből nem tudjuk meg, hogy pontosan miként zajlottak az eklézsiakövetések a sárándi templom falain belül, ugyanis egy eset kapcsán sem találkozhatunk annak részletes leírásával, mely által a szokást rekonstruálhatnánk.

A jegyzőkönyvekben az eklézsiakövetést általában a paráznság, lopás, káromkodás, illetve a hamis esküvés esetében alkalmazták. A káromkodással szinte

³⁷ Raffay Sándor: A vallásosság hanyatlásáról. 211. In: *Protestáns Szemle*. 1904. (16. évf.) XX. füzet.

³⁸ Barla Jenő: i. m. 373.

³⁹ P. Gaál Anikó, 1997. In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében II.* (szerk.) S. Lackovits Emőke. Veszprém–Debrecen, 1997. 377–385.

csak az „adta-teremtette” formával találkozhatunk, mely már a 18–19. század tipikus káromkodási módja volt; mai szemmel nézve természetesen furcsának tűnik, hogy egy ilyen káromkodásért is eklézsiát kellett követni. Azonban ez a káromkodási forma azért vont maga után szigorú büntetést, mert ezekben a kifejezésekben „Isten mindenhatóságának kétségbe vonása” is benne rejtett⁴⁰, olvashatjuk Czigány László *Káromkodások a XVIII–XIX. századi Zala megyében* c. munkájában. S hasonló megállapításra jut Makoldy Sándor az *Ethnographia* 1926-os számában megjelent A káromkodás elterjedése és büntetése hazánkban 1850-ig c. cikkében, ahol ő maga is leírja, hogy az istenkáromlási formulák túlnyomó részét nem az Istent közvetlenül, személyét szidalmazó káromkodások, hanem az Ő teremő erejének elvitatása és az ördögre való átruházása alkotja. Büntetésként a pénzbüntetést és a testi fenytéket emíti. Ezt fokozta az is, ahogy Makoldy írja, hogy vasárnap vagy ünneppnap, az istentisztelet alatt, az egész község szeme láttára kellett „raboskodni” a káromlónak. Az enyhébb büntetések között említi a szigorú feddést és az eklézsiakövetést. Sárádon büntetésként csak az eklézsiakövetés fordul elő, de ennek időpontját, vagyis hogy vasárnap vagy hétköznapi történt, nem tudjuk. Érdekes az is, hogy az egyházfegyelmezés keretében, eltérően a polgári ítélkezéstől, a káromkodást és a lopást egyformán büntették, ami jól mutatja, hogy hasonló bűnnek tekintette a faluközösség mindkettőt. Káromkodásért való eklézsiakövetéssel 1844 után már nem találkozunk, az utolsó időpontját viszont a presbiteri jegyzőkönyvek hiányossága miatt nem tudjuk pontosan megállapítani.⁴¹ Ezt követően már csak dorgálással találkozunk büntetésként. Az utolsó paráznaságért történt eklézsiakövetéssel 1848. áprilisban találkozunk, amikor is „Csuka János helybéli lakos lánya, Sára, paráznaságból önként megtérni kívánván, Istent és a gyülekezetet megkövette mi előttünk.” Ezután mintegy hirtelen váltás következett, és már júniusban a szolgálójával helytelenkedő tanítónak sem kellett eklézsiát követnie. Feltehetjük a kérdést, hogy mi okozhatta ezt a hirtelen váltást. Lehetséges magyarázatként a jobbágyszabadság elmozdítása fel, ez azonban egy lassú folyamat eredménye volt, ami nem igazán eredményezhette. Felvetődhet egy esetleges egyházi törvény, mely kimondta a szokás eltörlését, vagy fel nem jegyzését, hiszen arról is szó lehet, hogy élt még a szokás, csak nem jegyezték le. Az eklézsiakövetést azonban már II. József is törvényileg tiltotta be, s ennek ellenére még 60 évig továbbra is élt a szokás. A törvényeket, melyeket az egyházközösségben kihirdettek, külön könyvekbe másolták be. Ez 1745-től egészen a 20. század közepéig jellemző volt. Az 1844–1856-os éveket átfogó ilyen jellegű könyvekben azonban kivágták az 1848-ra vonatkozó részeket.

⁴⁰ Makoldy Sándor, 1926.

⁴¹ Lásd: S. c. j.: 1759. április 29., 1759. október 24., 1760. november 16., 1762. február 10., 1762. február 10., 1767. november 19., 1771. június 9., 1768. november 10.: 1772. május 9., 1771. november 24., 1772. január 5., 1771. június 9., 1772. május 9., 1771. november 24., 1772. január 5., 1771. június 9.

A mérsékeltőbb büntetések között említhetjük az egyén intését, feddését, előállítását, előszólítását vagy megdorgálását, vagyis a szóbeli fegyelmezést, mely történhet négy szemközti, két vagy három tanú előtt, illetve a gyülekezet vagy annak képviselője előtt.⁴² Kósa László megjegyzi, hogy némely vidékeken szokás volt menlevelet, albát kérni a visszaesőtől, melyben az elfogadta, hogy ha még egyszer bíróság elé kerül, nem nyerhet kegyelmet.⁴³ Sárádon ilyennel nem találkozhatunk.

Az 1770–80-as évekből nem találunk egyetlen feljegyzést sem a sárándi jegyzőkönyvekben arról, hogy valakit kisebb vétke miatt csak megdorgáltak vagy megintettek volna. Ebből természetesen még nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy akkor nem is volt az enyhébb büntetésekre precedens, és a legegyszerűbb vétkekért is eklézsiát kellett követni. Már csak azért sem állíthatnánk ezt, mert az 1799-ből származó consistoriális személyek *eskütételében* is szerepel a dorgálás, az intés és a feddés mint a „nyilvánvaló bűnösök jobbításának” eszköze.⁴⁴ Itt csupán arról van szó, hogy akkor még nem jegyezték fel azokat, csak az eklézsiakövetést és a penitenciavégzést. Az utolsó eklézsiakövetés 1848-ban történt,⁴⁵ s onnantól kezdve már csak a vétkező dorgálásával vagy intésével találkozhatunk.

Illyés Endre az enyhébb egyházfegyelmező gyakorlatok között említi az önkéntes penitenciakövetést is.⁴⁶ A 1755–1809 közötti időszakot átfogó sárándi jegyzőkönyvben *Series Penitentium*, vagyis *Penitenciumláncolat*, -sorozat cím alatt vannak feljegyezve a különböző esetek. Ezekben nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy a penitenciatartás teljesen önkéntes volt-e, vagy pedig a gyülekezet és az előjárók által szólíttattak fel arra a vétkesek.

A házassági anyakönyveket is átvizsgálva, megállapíthatjuk, hogy 1773-ig nem különböztették meg a parázناسág miatt penitenciát követett, majd azután copulált párokat a többi copulált, vagyis összeadott pártól. Így például Kún Sámuel és Laskodi Sára házasságánál sincs külön bejegyzés arról, hogy ők miért copuláltattak.⁴⁷ 1774-ben viszont már apróbb betűvel beírták a „parázna párok” neve után, hogy „*vid. inter Penitente*”, vagyis lásd a *Penitentiában*.⁴⁸ Természetesen a paráznalkodó nős férfiakat és a férjes asszonyokat nem copulálták, de olyan eset is

⁴² „A versengő házasok panaszait hallgassák ki az e végre kinevezett presbyterek, ... s intsék őket az egyetértésre”, ha nem engednek, dorgáltassanak meg először a lelkipásztor által, majd a gyülekezet színe előtt. *Lásd: Fördös Lajos: i. m. 26. §.*

⁴³ *Magyar Néprajz*. VII. 1990. 443–481.

⁴⁴ *Lásd: 53. lábjegyzet.*

⁴⁵ 1848. április 15.

⁴⁶ Illyés Endre, 1936. 87.

⁴⁷ „Kún János fia Sámuel copuláltatott Hellység. lakó Laskodi N. János árva lval [*leányával*] Sárával.” *Lásd: S. c. j.: 1773. „Az 1773^{dik} eszetendőben copuláltatott ujj házasoknak nevek így következnek” részében*

⁴⁸ *Lásd: S. c. j.: 1774. „Az 1774^{dik} eszetendőben copuláltatott ujj házasoknak nevek így következnek” részében.*

előfordult, hogy házasságban nem élő, paráznaság miatt penitenciáló párt sem adtak össze.⁴⁹

Kósa László egyik tanulmányában szintén szól arról, hogy a presbitérium a vadházasságot templomi esküvel kívánta szentesíteni.⁵⁰ Érdemes megjegyezni, hogy az 1863-as törvényjavaslatában Fördös Lajos is azt javasolta, hogy a „törvénytelen házások szólíttassanak fel a presbitérium által, hogy vagy keljen egybe törvényesen, vagy pedig hagyjanak fel törvénytelen viszonyukkal, s ha ennek sem engednek, akkor eltiltandók az Úrvacsorájától”.⁵¹ Valószínű, hogy a majd száz évvel korábbi sárándi ügyekben is hasonló irányelveket alkalmaztak, hogy megoldják a fennálló helyzetet, s az egyéneket a közösség által elfogadott társadalmi csoportba helyezték, vagyis összeházasították.

Az egyház a gyermekek nevelése mellett a házasság szentségének megőrzését tartotta az egyik legfontosabb feladatának, ezért a paráznaság megbüntetése mellett a haragos párokat is igyekezett békességre vezérelni, illetve a különböző házassági konfliktusokra megoldást találni. Ezt a sárándi jegyzőkönyvben szereplő esetekben is megfigyelhetjük, így például asszonyverés esetében, amikor is a feleségét „megkínzó Fekete Bálintot békességre intették és kérték, s intették meg a házasságát az együtt lakásra, és tsendes életre serkentettek”.⁵²

Ezek az esetek és a fentebb ismertetett eklézsiakövetések is jól mutatják, hogy az egyház főként a családi élet érdekében avatkozott be az emberek életébe, s tartatta be igen szigorúan a keresztyén házasság törvényeit.⁵³ De nemcsak a magyar szokáshagyományban mutatkozik ez meg, ugyanis némely eklézsiakövetéshez kapcsolódó német cikkben is azt láthatjuk, hogy a házasságtörés a legszigorúbb büntetést, az eklézsiakövetést vonja maga után. Dr. Georg Eder érsek is a legsúlyosabb bűnök között, a gyilkosság mellett említi a házasságtörést az eklézsiakövetésről szóló írásában („terelgető szavaiban”).⁵⁴

Egy, a kora újkori történelemmel foglalkozó internetes folyóiratban szintén megjelent egy tanulmány a Házások testi fenytése a kora újkorban címmel. A szerző a helytelen és erkölcstelen magaviseletű párok különböző büntetését ismerteti és elemzi cikkében. Többek között egy olyan, 1526-ból származó kölni esetet hoz fel példaként, amikor a fiatal Péternek „pellengérre kellett állnia”, mivel nyilvános kapcsolatot tartott fenn Margarethával, a zsarnok bíró leányával. A fiú elmondta, hogy a leány zaklatta őt a templomban, s „testi erkölcstelenségre csábította”. Habár a kölni nép szemében Margaretha követett el szégyenteljes cselekedetet, még-

⁴⁹ „M. Pércsi [Mikepércs] születés, de itt Sárándon szolgálkodó Lénárt Kata, Gyönyörű Bálinttal való paráznaságáért Ekklezsiát követett, a Szent Gyülekezetben, és absolváltattott.” Lásd: S. c. j.: 1805. január 5.

⁵⁰ Kósa László: Erkölcsei kihágások és büntetésük Gyulán a XIX. század első felében. 120. In: *Békési Élet*. 1979/I. sz. 118–125.

⁵¹ Fördös Lajos: i. m. 17. § (1265.)

⁵² S. c. j.: 1825. május 30.

⁵³ Kósa László, 1990. 459.

⁵⁴ Forrás: <http://www.lutheran.hu/z/ujzagok/evelet/archivum/2004/51/034>

is a házaspár Péternek kellett pellengérré állnia, sőt a büntetése közben még gúnydalokat is kellett Margaretháról énekelnie. Egy másik, 1658-ban történt esetben pedig a bűnös személy választhatott a pénzbírság vagy a gyertyával, illetve vesszővel végrehajtott eklézsiakövetés között.⁵⁵

Láthatjuk, hogy a házasság kérdése a társadalom életében erkölcsi szempontból meghatározó helyet foglalt el, és komoly problémákat vet fel. Már a 19. század végén voltak olyan vélemények, miszerint „a házassággal kapcsolatos perpatvaros ügyek zavarják a társadalom nyugalalmát”.⁵⁶ Felmerülhet azonban a kérdés, hogy egy falusi közösség mennyire érezte tehernek a fegyelmezést, a szokások betartatását. Megállapításom szerint, ha az valóban csak nyűgként nehezedett volna a társadalom vállára, a falu nem kéri fel az egyes esetekben az egyházi és világi vezetőket, hogy ezeket az ügyeket oldják meg, hanem érdektelenül figyelték volna a fennálló erkölcsi kihágásokat, s egyszerűen átléptek volna rajtuk. Ezt figyelhetjük meg az egyik sárándi tanító, Szabó János ügyében is, amikor „*a szélyel e kép hirtelen reppent hírt, az előljáróság alaptalannak vélvén, s rágalomnak tekintvén, azt figyelembe sem vette, s várta annak kevés idő utáni lecsillapulását – ellenkező fejlett ki azonban a dologból. ... Ennek folytán száma nélküli egyének, sőt az egész közvélemény követelvén, a tárgy megvizsgálását...*”⁵⁷ Illetve ismerünk egy másik esetet, amikor Nemes Szegedi József, kinek lányát „megszeplősítették”, a konzisztóriumot arra szerette volna rávenni, hogy a fiúval vetessék el a lányt. Persze itt az igazságszolgáltatás mellett más is közrejátszott, de az atya mégis a konzisztórium előljáróihoz fordult. Nem az előljárók akarták kivizsgálni az ügyet, hanem a történeteken megbotránkozó nép szerette volna, ha igazságot szolgáltatnak, a vétkezőt megbüntetik, s az általuk felborultnak vélt rend helyreáll. De nem is kell az időben annyira visszatekinteni ahhoz, hogy hasonló esettel találkozunk, hiszen Erdélyben még az 1980-as években is volt példa arra, hogy az akkor már 84. életévében járó Szilveszter Gergely, aki 25 évvel azelőtt „követte el a törvénytelen második házasságát”, „kirekesztett” volt, s nem járulhatott az úrasztalához. Annak idején ugyanis, ahhoz, hogy ezt elkerülje, meg kellett volna esküdnie a második feleségével, s előtte eklézsiát, „megyét” kellett volna követnie.⁵⁸

A házasság mind a mai napig a közösség életében egy olyan pont, melyben a tökéletes feddhetetlenséget várja el. Ez azonban ma már szinte csak az erdélyi falvakban jellemző, és a sárándi jegyzőkönyvekben sem találunk erre vonatkozó adatokat a mai időben.

⁵⁵ Forrás: <http://www.sfn.historicum.net>.

⁵⁶ Lásd: Dr. Bartha Béla: A polgári házasság s a házassági bíráskodás. 309. In: *Protestáns Szemle*. 1892. (IV. évf.) III. szám. 290–323.

⁵⁷ Az ügy magasabb hatósághoz történő felterjesztéséről nem találtam adatot a levéltárban.

⁵⁸ Barabás László, 1997. In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében II.* (szerk. S. Lackovits Emőke.) Veszprém–Debrecen. 1997. 386–404.

4. Zárszó

Láthatjuk, hogy a fegyelmezés egyre inkább lazuló tendenciát mutat, és ez a felgyorsulás még jobban megmutatkozik, ha az 1800-as évek jegyzőkönyveiből tekintetünket néhány eset erejéig a 20. századra szegezzük, amikor még szintén találkozhatunk „megtorló lépések megtételével”, de a fegyelmezés már nem eklézsiakövetés és megdorgálás révén, hanem hivatali fegyelmi eljárás keretében történik. Példaként az 1920-as évek jegyzőkönyveiből ismertetnék két esetet.

1926. április-május hónapjában zajlott le egy eljárás Papp Lajos gondnokkal szemben sikkasztás miatt, akinek ügyét az espereshez is felterjesztették a sárándi presbiterek. Egy másik alkalommal egy sárándi asszony, Kardos Julcsa azért nem kapott egyházi adómentességet, mert törvénytelen házasságban élt.⁵⁹ Láthatjuk, hogy a fegyelmezés nem vész ki az egyházközösségből, csupán átalakul, oly formán, hogy az erkölcsi értékek helyett az anyagiak kerülnek előtérbe, s adják egy-egy fegyelmi eljárás tárgyát.

Megállapíthatjuk, hogy habár a büntetések súlya mindenképpen korfüggő, de azt komolyan befolyásolja a falu közvéleménye is, hiszen valójában a falu döntötte el, mit tekint bűnnek, illetve melyet súlyosnak, melyet enyhébbnek.⁶⁰ A fegyelmezés alapja tehát nem minden esetben az egyházi törvény valamely paragrafusa volt, hanem az sokkal inkább a társadalmi elvárások gyakorlati megvalósulása-ként funkcionált. Ezt jól példázza a tanító, Pap András esete, akinek elsődleges kötelességül a nősülést jelölik meg az előjárók, ami a polgári törvényekben természetesen nem szerepel. Erre egyébként nemcsak Sárándon volt példa; a sámsoni rektort nem megfelelő munkája miatt a házasságra intették, „hogy majd jobb lesz a munkája”, mely addig csekélynek számított, ha megházasodik ... „így őt örökös rektornak megmarasztani, s megházasítani kívánnák”.⁶¹

Dolgozatommal a sárándi jegyzőkönyvek eseteit leíró és elemző módszerrel vizsgáltam, s igyekeztem ezeket az egyházfegyelmezés témájának kontextusába helyezni, hiszen egy falu esetei önmagukban nem értelmezhetőek. Természetesen ehhez egy tágabb összehasonlító vizsgálatra is szükség lenne, ez azonban egy hosszabb kutatómunkát igényelne. Érdekes lenne például megvizsgálni több Debrecen környéki falu jegyzőkönyveit, abból a szempontból, hogy miben figyelhető meg hasonlóság és miben eltérés a területileg egymáshoz közel lévő, illetve Debrecen vonzás- és hatáskörzetében fekvő falvak esetében.

Mind a szellemi, mind tárgyi néprajz mellett a társadalomnéprajznak is kiváló forrásai a református presbiteri jegyzőkönyvek, ahogy azt már Ujváry Zoltán is

⁵⁹ S. c. j.: 1925. szeptember 27.

⁶⁰ Ugyanúgy nyilvános palcaütést róttak ki a gyermeket megverő Szilasi Sándorra, mint a templomban veszekedő gyermekekre.

⁶¹ Lásd: TtREL. I. 31a. 5. 1844. március 13. 2. szám

megállapította tanulmányában.⁶² A jegyzőkönyvek évről évre, sőt hónapról hónapra végigkísérik egy falu életét, s megtudhatjuk, bizonyos korszakokban mi számított igazán kirívó esetnek, helytelen cselekedetnek. Ezáltal a jegyzőkönyvek mintegy tükröként szolgálnak a korabeli társadalom megrajzolásához a néprajzkutatónak, hiszen a sárándi jegyzőkönyv kiemelt pontjaiból sem csak az egyházfegyelmézést ismerhetjük meg, hanem más érdekesség is feltárul számunkra ezek olvasatakor. Így például az a jellemző társadalom-néprajzi elem, miszerint a gyermekeket a szüleik alapján azonosították be a falu idősebb tagjai, jól kimutatható abban, hogy a megbüntetett ifjak nevét szüleikével együtt jegyezte be a konzisztórium.

Mivel az egyházfegyelem az emberi élet állandó része volt, a gyülekezeti tagoknak is több kapcsolódási pontja volt az egyházhoz, sokkal aktívabban vettek részt az egyházi életben. Teljesen természetes volt, hogy a presbiterek javítják meg a tornyot, az egyház tulajdonában lévő minden épületet, vagy adományoznak rendszeresen az asszonyok terítőt az úrasztalára, ami elvétele ugyan még napjainkban is előfordul a gyülekezetekben, de már sokkal ritkább esetben, holott a templom gondozása, takarítása, az ünnepekre való feldíszítése az egész közösség ügye lenne.⁶³ Illyés Endre is igen szép szavakkal fogalmazza ezt meg munkájában: „A család sok helyen egybeforrott a helyi gyülekezettel, mert belőle vált ki egy-egy templomépítető... őseinek csontjai pihennek a templom alatt, vagy annak kertjében; a harangon rajta vannak az apák neve, az úrasztala, a szószéktartó is hirdeti az anyák kegyességét.”⁶⁴

Felhasznált irodalom

- A *Második Helvét Hitvallás* 2006. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest.
- Angyal László András (szerk.) 2000. *Hajdú-Bihar évszázadai*. Debrecen.
- Az *Also és felső Baranyában valo Ecclesiaknac articulusi, melyec Herczeg Szőlő-sön, irattanac...* 1577. Pápa.
- Baksay Sándor 1917. *Összegyűjtött irodalmi dolgozatai*. I. kötet. Franklin Társulat, Budapest.
- Barabás László 1997. Eklézsiakövetés a székely protestáns „szentföldön” (Siklód). In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében II*. Szerk. S. Lackovits Emőke. Veszprém–Debrecen, 386–404.

⁶² Ujváry Zoltán: 1986. 183. In: Ujváry Zoltán: *Fejezetek Gömör folklórához. Gömör Néprajza* V. Debrecen. 1986. 181–203.

⁶³ Bartha Elek, 1992. 43.

⁶⁴ Illyés Endre, 1931. 174–175.

- Baranyi Béla 2000. *Sáránd. Fejezetek a település múltjáról és jelenéből*. Sáránd Község Önkormányzata, Sáránd.
- Barla Jenő 1909. Az eklézsiakövetés a régebbi kálvinizmusban. In: *Protestáns Szemle*. 1909. XXI. évf. 6. szám. Budapest, Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udvári Könyvnyomda, 368–378.
- Bartha Béla 1892. A polgári házasság s a házassági bíraskodás. In: *Protestáns Szemle*. IV. évf. III. szám. Hornyánszky Viktor Akad. Könyvnyomdája. Budapest, 290–323.
- Bartha Elek 1980. A hitélet néprajzi vizsgálata egy zempléni faluban. *Studia Folkloristica et Ethnographia* 5. Debrecen.
- , 1992. Vallásökológia. *Ethnica*. Debrecen.
- Benkő Imre 1930. A három város törvénszéke. In: *Református Figyelő*. 1930. III. évf. 16. szám. Bereczky Albert. Budapest, 191–192.
- Bucsay Mihály (Michael) 1983. Evangélizáció és diakónia. Belmisszió és egyháztársadalmi egyesületek. In: Makkai László–Bartha Tibor (főszerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből. 1867–1978*. Budapest, 227–237.
- , 1940. Der Einfluß der völkischen Eigenart und des völkischen Kulturstandes auf die Konfessionsbildung in der Reformationsgeschichte Ungars. *Sonderabdruck aus der Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa*. Südosteuropa-Institut an der Universität Leipzig. 1940. Jg. ½ H.
- A Debreceni Egyházmegye igazgatási iratai. Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár. (TtREL) I. 31b 36.
- A Debreceni Egyházmegye Közgyűlési Jegyzőkönyve. Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár. (TtREL) I. 31a 5.
- Diarium cui in Scribuntur Disposition...*, 1812–1838. Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár. (TtREL) II. 11h 2.
- Erdős Károly 1935. *A magyar református presbiter jogai, kötelességei és felelőssége*. Debrecen.
- Fényes Elek 1851. *Magyarország geographiai szótára*. Kozma Vazul. Pest.
- Fördös Lajos 1863. Egyházi fegyelmi törvényjavaslat. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*. 1863. 1262–1267., 1386–1388., 1567–1569.
- P. Gaál Anikó 1997. Eklézsiakövetés Kalotaszegen. In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében II.* (szerk.) S. Lackovits Emőke. Veszprém–Debrecen, 377–385.
- Gazda István (főszerk.) 1993. *1956 dokumentumai Hajdú-Biharban*. Debrecen.
- Györffy György 1987. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Heidelbergi Káté* 2001. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest.
- Illyés Endre 1931. *A magyar református földművelő nép lelki élete, különös tekintettel vallásos világára*. Hirlapkiadó és Nyomdávalalat R.-T., Szeged.

- , 1936. *A magyar református földművelőifjúság lelkigondozásának története*. Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata, Debrecen.
- , 1941. *Egyházfegyelem a magyar református egyházban*. Debrecen.
- Illyés Géza 1936. A papmarasztás az erdélyi református egyházban. In: *Református Szemle*. 1936. márc. 10–20. XXIX. évf. 7–8. sz. Erdélyi Református Egyházkerület, Cluj.
- Jávor Kata 1971. Egy 19. századi presbiteri jegyzőkönyv tanulságai. In: *Népi kultúra – népi társadalom*. V–VI. (főszerk.: Ortutay Gyula). Akadémiai Kiadó, Budapest, 71–101.
- Kálvin János 1991. *Tanítás keresztyén vallásra*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest.
- Kósa László 1979. Erkölcsi kihágások és büntetésük Gyulán a XIX. század első felében. In: *Békési Élet*. 1979/I. sz. (XIV. évf.) Kner Nyomda, Gyoma, 118–125.
- , 1993. *Egyház, társadalom, hagyomány*. Societas et Ecclesia. Debrecen.
- , 1994. *A gyulai református egyház története*. Békés Megyei Levéltár. Gyula.
- Magyar Néprajz*. VII. 1990. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Magyarországi protestáns egyháztörténeti Lexikon* 1977 (szerk. Zoványi János). Budapest.
- Makkai Sándor 1940–1947. *A magyar reformátusság egyházi élete*. Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli ref. Egyházkerület könyvnyomda-vállalata, Debrecen.
- Maklári Pap Lajos, 1863. Göde István életrajza. In: *Házi Kincstár*. 4. évf. 18. sz. Engel és Mandellon, Pest, 279–284.
- Makoldy Sándor, 1926. A káromkodás elterjedése és büntetése hazánkban 1850-ig. In: *Ethnographia*. 112–134.
- Nagy Géza 1985. Adatok Karcsa lakóinak erkölcsi és társadalmi életéhez a Karcsei Református Egyház jegyzőkönyvei alapján. In: *Vallási Néprajz*. II. Budapest, 54–106.
- ifj. Nagy Károly 1939. *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*. Debrecen.
- Németh Tamás 2001. Az egyházfegyelem mint etikai kérdés a Magyarországi Református Egyház különböző szintjein. In: *Théma*. 107–112.
- Péterfy László 1974. Fegyelmezés a kükküllői egyházmegyében a XVIII. sz. folyamán a vizitációs jegyzőkönyvek tanúsága szerint. In: *Református Szemle*. (LXVII. évf.) 2. sz. Cluj, 109–118.
- Pokoly József 1901. Az első magyar ref. presbytérium keletkezése és szervezete. In: *Protestáns Szemle*. 13. évf. 213. Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari Könyvnyomdája, Budapest, 202–220.
- Protestáns Egyházi Törvénytár*. 1523–1913., 1913 (összegegyjtötte: id. Hegedűs János). Schneller és Göschl Tesvérek, Nagybecskerek.
- Rác István 1997. *Debreceni deákok*. Debrecen.

- Rahner, Karl, 1987. Bevezető gondolatok a teológia és a népi vallásosság kapcsolatáról. In: K. Rahner–Ch. Modehn–M. Göpfert (szerk.): *Népi vallásosság*. OMC. Kiadó, Bécs, 9–19.
- Református Egyházi Törvénytár*, 2001. Kálvin Kiadó, Budapest.
- Réső Ensel Sándor, 2000. *Magyarországi népszokások*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Révész Kálmán, 1892. A presbytérium legelső nyomai a hazai református egyházunkban. In: *Protestáns Szemle*. IV. évf. III. sz. Budapest, 1892, 419–446.
- Samorjai János, 1636. *Az helvétiai valláson levő ecclesiáknak egyházi ceremóniá-jokról és rend tartásokról való könyvetske*. Lócse, Brever Lőrincz.
- Schwartz Elemér, 1929. Falusi lelkipásztorkodásunk és a néprajz. 193. In: *Egyházi Lapok*. LII. évf. 13–14. sz. Budapest, 193–194.
- Szentpéteri Kun Béla, 1941. *A református presbíter*. Stephaneum Nyomda, Budapest.
- Szilágyi Miklós, 1999. Erkölcsei vétségek a kisújszállási presbiteri jegyzőkönyvekben (a XVIII–XIX. században). In: *Vallási Néprajz*. 10. Budapest, 167–182.
- Tildy Zoltán, 1921. *A presbíter kötelességei és hivatása*. Magyar Vallásos Traktátus Társaság, Kaposvár.
- Újszászy Kálmán, 1936. *A falu. Útmutatás a magyar falu tanulmányozásához*. Kisfaludy László, Sárospatak.
- Ujváry Zoltán, 1986. Az egyház és hívei. Adatok a héti eklézsia matrikulájából (1787–1848). 183. In: Ujváry Zoltán: *Fejezetek Gömör folklórához*. Gömör Néprajza V. Debrecen, 181–203.
- Visitationale Protocollum*, 1832–1860. Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár. (TtREL) I. 31. e.
- Wray, Daniel E., 1999. *Egyházfegyelem. Koinónia*. Kolozsvár.

INTERNETES HIVATKOZÁSOK

- <http://www.catholic.ro/> – Soós Kálmán, Tripolszky László: Ahány egyház, annyi szokás
- <http://www.lutheran.hu>
- <http://www.sfn.historicum.net>.
- <http://www.korunk.org/folyoirat.hu> – Juhász Ferenc: Szabad vallás – elkötelezett egyház.

Régi helyneveink latinizálása¹

1. A középkori oklevelek helynévanyagának csupán egy kisebb töredéke szerepel latinra fordítva vagy latinosított formában, az ilyen alakban megjelenő nevek forrásértéke azonban a magyar nyelvtörténet szempontjából sem hanyagolható el, hiszen minden latin vagy latinosított névalak mögött magyar nyelvi megfelelő is rejlik. A latinizálás eszközeinek a felderítése során az Árpád-kori helynévanyag morfológiai és hangtani jellegére, valamint a középkori magyar latinság nyelvhasználatára vonatkozó további értékes információkat is szerezhetünk. Tudomásom szerint azonban mind ez idáig csupán *Hoffmann István* kísérelte meg rendszerezni a középkori oklevelek latinizáló helynévi adatait „Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről” című nagyívű tanulmányában (2004), ám az oklevél-irodalom viszonylagos gazdagsága miatt ő is csak arra vállalkozhatott, hogy addigi tapasztalatai, a régi helynévadásban való jártassága alapján vonjon le következtetéseket régi helyneveink latinizálására vonatkozóan. Ugyancsak Hoffmann István vizsgálta meg a középkori diplomákban felbukkanó magyar nyelvű helynévi szórványok és a latin nyelvű anyaszöveg kapcsolatát (2006). E vizsgálat során arra a következtetésre jutott, hogy egyes szórványok jellegzetes szerkesztési eljárások révén válnak a szöveg alkotórészévé: pl. 1075/+1124/+1217: *flumen, quod vocatur Gran*: DHA. 213 (vagyis: folyó, melyet Garamnak neveznek), más szórványok viszont különösebb szerkesztési eljárások nélkül, ám többnyire latin helyfajtajelölő minősítőszó (pl. 1086: *villa Soriul*: DHA. 252) vagy latin prepozíció (pl. 1055: *ad Zakadat*: DHA. 150) kíséretében bukkannak fel az oklevelek latin nyelvű szövegében. A jellegzetes szerkesztési eljárások révén, illetve az a nélkül beillesztett magyar nyelvű szórványok mellé állíthatjuk az oklevelek latinul vagy latinosított formában megjelenő neveit is, hiszen a neveknek ilyenformán történő szerepeltetése az oklevelek szövegében ugyancsak egyfajta beillesztési módozatnak tekinthető. A szövegbe illesztés feladatán túl a latin nyelv magas presztízse is befolyásolhatta azt, hogy bizonyos típusú neveket latin nyelven adtak közre az oklevelekben. Ez szolgálhat magyarázatul arra is, hogy egyes névfajták körében (pl. a nagyobb folyók nevei és egyes országos jelentőségű településnevek között) sokkal gyakoribb

¹ Azonos címmel megjelent az alábbi kötetben: *Név és Valóság. A VI. Magyar névtudományi konferencia előadásai*. Balatonszárszó, 2007. június 22–24. Szerkesztők: Bölcskei Andrea–N. Császi Ildikó. Budapest, 2008, 267–271.

a szórványok latinra fordítása vagy valamilyen latin végződéssel való ellátása, mint más névfajták esetében.

2. Előadásomban egy viszonylag gazdag korpusz alapján arra vállalkoztam, hogy bemutassam, milyen latin névalkotó eszközök voltak használatban a magyar oklevelezési gyakorlatban, illetve kísérletet teszek a latinizálás mögött meghúzódó szabályszerűségek megfogalmazására is. A munkához elméleti kiindulópontul Hoffmann Istvánnak fentiekben említett tanulmányait használtam fel, az oklevelek latin, illetve latinos helynévi adatait pedig a *Korai magyar helynévszótár* (a továbbiakban KMHSz.) 1. kötetéből gyűjtöttem össze. Előadásomban az ebből a forrásból merített 420 helynév (főként településnevek, víznevek és hegynevek) közül 2000 latinizáló névadatának elemzését és az ebből levonható tanulságokat bocsátottam közre. A terjedelmi korlátok miatt itt azonban csupán a településnevek latinizáló formáit mutatom be.

3. A *településnevek* (mint a legtöbb adattal szolgáló helynévfajta) kapcsán már Hoffmann István is megállapította, hogy latin nyelven való szerepeltetésük többnyire az adott hely korabeli jelentős szerepével, fontosságával magyarázható. Emellett azonban a nyelvi körülményeket sem hagyhatjuk figyelmen kívül, azt tudniillik, hogy a latinizáló alakok használata azért is lehetett „könnyebb” az oklevél megszövegezője számára, minthogy azok ilyen formájukban az oklevelek latin nyelvű szövegébe tökéletesen beilleszkedtek (2004: 24). Hoffmann István nyomán a latinizáló településneveket 5 alcsoportba sorolom be. Ezek a következők: 1. országos jelentőségű helyek nevei: pl. *Arad* (1243–44 k./1241-re: *Orodinum*², 1213/1550: *Orodinensis*), 2. egyházi helységnevek: pl. *Szentbenedek* (+1209/XVII.: *Sanctum Benedictum*), 3. másodlagos keletkezésű településnevek: pl. *Felkassa* (1261: *Superior Cassa*, 1270>1428: *Cassa superioris*), 4. jelzős szerkezetű nevek, amelyekben a nevek főtagja települést jelentő földrajzi köznév: pl. *Újfalú* (1239: *Villam Novam*) és 5. személynév + települést jelentő földrajzi köznév típusú nevek: pl. *Bálint(telke)* ([1291–94]: *villa Walenti*).

3.1. Az országos jelentőségű helyek nevei körében a hangalaki módosítással történő latinizálás a leggyakoribb (pl. *Arad*: 1225 P./PR.: *Oradiensi*, *Békés*: 1221/1550: *Bekesienses*, *Csanád*: 1233/1603: *Cenadinum*). A példákból jól látszik egyrészt az, hogy a hangalaki latinizálás többnyire a szavak végét érintette, ami a deklinálhatóság szempontjából volt fontos, másrészt pedig az, hogy a hangalaki módosítás melléknévi formát (-*ensis* végződés megfelelően deklinálva) és főnévi formát (-*inum* végződés szintén megfelelően deklinálva) egyaránt eredményezhetett.

Egyes nevek hangalaki változtatás nélkül is alkalmasak voltak arra, hogy latin ragokat vegyenek fel. *Kassa* például -a végű helynév lévén, kiválóan illeszkedik a latin -a végű, I. deklinációs névszók közé, ezért mindenféle változtatás nélkül lehetett hozzá latin ragokat illeszteni: pl. 1288/1417: *Cassam*, 1332: *Casse* [: *Cassae*].

² Az alább említett adatok forrásaihoz lásd a KMHSz. megfelelő szócikkait.

A latinizálásnak egy másik lehetséges módja a nevek latinul való szerepeltetése volt. A magyar nevek latinra fordításának fontos feltétele a nevek etimológiai átláthatósága és közszóval való azonosíthatósága, éppen ezért az országos jelentőségű helynevek körében csak olyankor találkozunk ilyen megoldással, ha a magyar név e feltételeknek megfelelt: pl. *Abaújvár* (1251: *Castro Novo Abe*), *Nagyvárad* (1348: *Waradiensis maioris*). A *Várad* névforma közszóból származó név volt ugyan, mégsem szerepel sohasem latinra fordítva, csupán alakilag latinizált formában (pl. [1200]/1095-re: *Waradinum*, 1291: *Waradiensis*, 1258/1259: *Varadino* stb.) fordul elő, bizonyára azért, mert a *-d* képzős *Várad* forma latin megfelelője nem volt kézenfekvő módon megalkotható az oklevélírók számára. Az országos ismertségű településnevek között sajátos helyet foglal el Pécs neve, minthogy ezt a várost a középkori latinságban *Quinqueecclesiae*-nek ('öt templom') nevezték. A középkori oklevelek többnyire latinul említik (az összes korai ómagyar kori említésnek a 70%-a latin nyelvű), egyes oklevélírók azonban a magyar formát (pl. 1235: *Pech*), illetve a képzővel történő módosítást (pl. 1295: *Peechyensis* vagy [1290 k.]: *Peechyensibus*) részesítették előnyben a tisztán latin formával szemben.

3.2. Az egyházi helységnevek – főként a patrocíniumi településnevek – körében a latin névhasználat feltűnő bőségével találkozunk: pl. *Szentmárton* (1332–5/PR.: *de Sancto Martino*), *Szentjakab* (1308: *de Sancto Jacobo*). Amint azt a példák is mutatják, a latin és a magyar névalakok ebben a névcsoportban egymásnak szó szerinti megfelelései. Az egyházi településnevek gyakori latin nyelven való említését Hoffmann István egyrészt az oklevélírók műveltségével magyarázza, másrészt azzal, hogy ezek a nevek egy magasabb írásbeli normához igazodtak (2004: 26). A patrocíniumi településnevek mellett a latin nyelvűség más típusú egyházi helységnevek oklevélbeli előfordulásában is megmutatkozik. Az egyházi épületekről elnevezett helyek nevei is szerepelnek latinul. Az *Abaúj és Borsod vármegyei Kápolna* az 1332–5-ös pápai tizedjegyzékben *Capellaként* bukkan fel. A *monostor* földrajzi köznév pedig helynévi vagy személynévi előtaggal összekapcsolódva alkothat helynevet. Az ilyen típusú névalakokban a *monostor* lexéma gyakorta szerepel latin formában, hol latinos sorrendben, mint *Botmonostor* esetében: 1321: *Monasterio de Both*, hol magyaros sorrendben, mint *Kőrösmonostor* 1332–5/PR.: *Kewrsmonasterio* adatában stb. A 'templom' jelentésű *egyház* szavunkat tartalmazó helynevek latin nyelvű előfordulására is számos példát idézhetünk: pl. *Fehéregyház* (1332–5/PR.: *Alba Ecclesia*), *Kerekegyház* (1333–4/PR.: *Rotunda Ecclesia*), *[Egyházas]győrd* (1278/1322: *Geurud ecclesiastica*). Az *Alba Ecclesia* és a *Rotunda Ecclesia* a teljes név latinra fordítását mutatja, míg a *Geurud ecclesiastica* vegyes nyelvű forma.

3.3. A másodlagos keletkezésű nevek egy már meglévő helységnévből keletkeztek jelzővel való összekapcsolás révén. Az ebbe a kategóriába tartozó nevek okleveles előfordulására is jellemző a latinizálás: pl. *[Al(só)]fűss* (1313/1339: *inferiorem Fyus*), *Felméra* (1332–5/PR.: *Superiori Mera*), ám ez – amint azt a példák is mutatják – csupán a jelzőket érinti. Az Árpád-korban többnyire az *al(só)*, *fel(ső)*, a *kis* és *nagy* jelzők szerepelnek latin nyelvi formában: pl. *Alzsebes* (+1262/[XIV.]: *inferior*

Zebes, Felida (1332–5/PR.: *Superiori Yda*), *[Kis]harsány* ([1280 k.]: *Minori Harsan*), *Nagyida* (1332–5/PR.: *Magna Ida*), de néhány példát találunk a *bel-*, a *kül-*, az *elő-*, a *nemes-*, az *új-*: *[Bel]vamos* (1320/1358: *Vamos uocata interior*), *[Kül]vamos* (1320/1358: *Vamus exterior*), *[Elő]-homok* (+1194/[1230 k.]: *ad priorem homoc*), *[Nemes]peterd* (1332–5/PR.: *Peturd nobilium*), *[Új]pécs* (1258/1259: *Novo Pech*), illetőleg egy-két számnévi vagy a népesség etnikai jellegére vonatkozó jelző latinra fordítására is: *[Három]ilya* (1339: *Tres Ilya*), *Olaszárpád* (1332–5/PR.: *de Arpad Gallico*).

3.4. A latinizálás szempontjából a másodlagos keletkezésű nevekhez hasonlatosak azok a jelzős szerkezetű nevek, amelyeknek a főtagja nem valamely meglévő helységnév, hanem települést jelentő földrajzi köznév, többnyire a *falu* és a *falva*: pl. *Újfalu* (1332–5/PR.: *Nova Villa*), *[Várfalva]* (1332–7/PR.: *Villa Castrī*), az e nevekben álló jelzők közül pedig az *új* emelkedik ki gyakoriságával: pl. *Újváros* (1075/+1124/+1217: *Nove Civitatis*), *Újbánya* (1337: *Nove Montaine*). A közsői jelző + települést jelentő földrajzi köznév szerkezetű nevek latinizálására az a jellemző, hogy ezek a nevek többnyire egészükben lefordítva szerepelnek latinul.

3.5. A településnevek latinizálása kapcsán végül a személyt jelölő szó (többnyire személynév) + települést jelentő latin földrajzi köznév (főként a 'falu' jelentésű *villa*) típusú nevekről kell még néhány szót ejtenünk: pl. *Marton(falva)* (1075/+1124/+1217: *villa Martini*), *Sándor(falva)* (1222/1550: *villa Alexandri*) stb. Az effajta nevek ugyanis több problémát is előhozhatnak. Egyrészt magának a latin szerkezetnek a magyar nyelvi hátterét is nehéz meghatározni: a *villa Martini* esetében a magyar nyelvi megfelelő ugyanis lehet például *Mártonháza*, de *Mártonfalva* is, vagy éppen pusztán személynévi *Márton* és helynévképzős *Mártoni* ugyancsak. Sok esetben az is bizonyíthatatlan továbbá, hogy az efféle latin alakok valóban létező helynevet jelöltek-e, vagy csupán az említett személy birtokához tartozó területet írják körül, azaz egyfajta 'Márton földje' jelentésben szerepelnek a szövegben. Ez utóbbi azért vethető fel, mert a személynévek többnyire genitívuszi formában állnak a latin földrajzi köznév után. A *falva* mellett szereplő névrészek alapján négy altípust különíthetünk el (vö. Hoffmann 2004: 31–6). Ezek a következők: 1. a keresztény kultúrkörbe tartozó személynévvel: pl. *Márkfalva* (1221/1550: *de villa Marcu*), 2. az összes másfajta (belső, szláv, német stb. eredetű) személynévvel: pl. *Cséfán(falva)* (1332–7/PR.: *de villa Chepani*), 3. patrocíniumi nevekkkel: pl. *Boldogasszonyfalva* (1335: *de villa Beate Marie*) és végül 4. közszőkkel (főként méltóságot jelölő szóval) alakult nevek: pl. *Apátfalva* (1330/1771: *Villa Abbatis*). Az általam vizsgált korpuszban szereplő latin névalakok közül az egyes altípusokhoz csupán néhány példa említhető, így ezek részletes elemzésére e helyütt nem térek ki.

4. A *Korai magyar helynévszótár* mintegy 2000 latinizáló névalakjának a feldolgozása után természetesen még nem tudjuk az oklevelek latinizálását befolyásoló szabályszerűségeket kellő árnyaltsággal bemutatni, néhány körülmény azonban mégis körvonalazódni látszik. Az oklevelek helynévanyagának a latinizálását – amint arra már utaltam is – egyrészt nyelvi indítékokkal, másrészt a latin nyelv

presztízsével magyarázhatjuk, de természetesen ez a két alapelv, amelyhez az oklevélírók nagy valószínűséggel igazodtak, nem választható el élesen egymástól. Nem jellemző ugyanis, hogy például egy kisebb, kevésbé fontos település neve latinul szerepeljen az oklevelekben, bármennyire is segítené a latinnyelvűség a szórvány beillesztését az oklevelek szövegébe. A kevésbé fontos településeket jelölő latinizáló alakok többsége a másodlagos keletkezésű nevek közé sorolható, e jelzővel kiegészült neveknek többnyire a jelzői részét érinti a latinizálás. A latinizálás teljes eszköztárának a feltérképezéséhez az itt elvégzett munka természetesen nem lehetett elegendő, a fő tendenciák azonban már ebből is kiviláglanak: eddigi vizsgálataim ugyanis azt mutatják, hogy noha a latinizálás lehetséges eszközei közül az oklevélírók főként a hangalaki latinizálást (44%) és a nevek latinra fordítását (36%) részesítették előnyben, a vegyes nyelvi formákra (12%) ugyanúgy számos példát hozhatunk, mint a magyar nevek latin végződéssel való ellátására (8%).

Felhasznált irodalom

- DHA. = Györffy György szerk. 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima (1000–1196)* 1. Budapest.
- Hoffmann István 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: Hoffmann István–Tóth Valéria szerk. *Helynévtörténeti tanulmányok I.* Debrecen, 9–61.
- Hoffmann István 2006. A szöveg és szórvány kapcsolata a Tihanyi apátság alapítólevelében. In: Galgóczi László–Vass László szerk. *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára.* Szeged, 142–7.
- KMHSz. = Hoffmann István szerk. 2005–. *Korai magyar helynévszótár (1000–1350)* 1–. Debrecen.

Az internetes lelki segítségnyújtás Magyarországon*

Az online pszichológiai tanácsadás rövid története

Az internet kialakulása az 1960-as évekre, a hidegháború időszakára nyúlik vissza. Az Egyesült Államokban fejlesztették ki arra a célra, hogy egy esetleges atomtámadás esetén legyen egy használható számítógép-hálózatuk, melyben folyhat az adattovábbítás. Eleinte tehát főként katonai célokra használták, illetve a nagy egyetemek és kormányzati laboratóriumok kutatói alkalmazták fájlcsere, levelezésre.

1972-ben született meg az első levelezőprogram, 1974-ben használták először az „internet” kifejezést. „1983-ban, azután, hogy az addig szigorúan ellenőrzött az ARPANET-ből MILNET (Military Network) néven leválasztották a hadászati szegmenst, megszületett a mai fogalmaink szerinti internet.”¹

Az első PC-k, személyi számítógépek, az 1970-es hetvenes évek közepén jelentek meg nagy mennyiségben.

Az online tanácsadás történetének bemutatásához a legjobb támpontot M. Ainsworth² és J. M. Grohol³ írásai jelentik. Ezekből megtudhatjuk, hogy már az 1970-es években megkezdődtek az első kísérletek, melyben az online kommunikációt vizsgálták. Az ELIZA nevű szoftvert 1966-ban készítették, és egy rogersi szemléletű pszichoterapeutának felel meg.

A '70-es években terjedtek el az online önszegítő csoportok, helyi online hirdető-táblákon és levelező rendszereken keresztül, amelyek szinte csak abban különböznek a „való világ” önszegítő csoportjaitól, hogy nem látják egymás, nem „face to face” kommunikáció zajlik köztük, de a segítő funkciókat ezek a csoportok is nagyon jól ellátják, ennek volt köszönhető a gyors elterjedésük, népszerűségük. Talán még sok szempontból előnyösebb is a részvétel az ilyen csoportban, hiszen

* A dolgozat eredeti, ábrákkal, táblázatokkal, bibliográfiával, mellékletekkel bővített változata letölthető az alábbi linken: http://tothgya.extra.hu/az_internetes_lelki_segitsegujutas_magyarorszagon.doc

¹ Internet <http://hu.wikipedia.org/wiki/Internet> (2006. 12. 30.)

² Ainsworth, M. (2002): *E-teraphy: History and survey*. <http://www.metanoia.org/imhs/history.htm> (2006. 12. 27.)

³ Grohol, J. M. (2004): Online counseling: A historical perspective. In: Kraus, R.-Zack, J., edited by Sticker, G. (2004): *Online Counseling. A handbook for mental health professionals*. San Diego, California: Elsevier Academic Press, 51–68.

ezekben az anonimitás jobban biztosítható és ezáltal elkerülhető a megbélyegzés, továbbá a világ másik felén élő, de hasonló problémával küzdő személyek is tartják a kapcsolatot, tanácsaikkal segíthetik egymást.

A következő lépést a hírcsoportok megjelenése jelentette, a '80-as években. Ezekben a hírcsoportokban jól áttekinthetően, témánként jelentek meg az üzenetek üzenőfalakon. Ezek kiválóan alkalmasak voltak egyes témák megbeszélésére, tanácsadásra önszervező csoportok számára. Az első ilyen önszervező csoport témája a depresszió volt, 1995-re már több száz mentális egészséggel foglalkozó hírcsoport volt. Párhuzamosan néhány felhasználó elkezdte használni az elektronikus levelezőlistákat is, amelyek úgy működnek, hogy a listára feliratkozó és felvételt nyert tagok üzeneteit egy szerver elküldi a többi listatagnak is. Ennek előnye, hogy a listán nem szereplő személyek nem láthatják a küldött üzeneteket. Ilyen önszervező csoportok által létrehozott levelezőlistából is több ezer működik ma már a világ minden táján.

Szintén a '80-as években jelentek meg a MUD-ok (*Multiuser Dungeon*), melyek szinkronkommunikációra épülő, interaktív szövegalapú fantasy szerepjátékok. Ezeknek az a jelentőségük, hogy létrehozták az első virtuális közösségeket, amelyekben a világ minden részéről származó emberek kommunikálhattak egymással. Ha beléptek a játékba, chatelhettek is egymással és gyakran barátságok, érzelmi kötelékek születtek, a résztvevők gyakran a való életben is felvették egymással a kapcsolatot, találkoztak egymással.

Az első online mentálhigiénés szolgálatok a nagy egyetemeken jöttek létre, például 1986-ban a Cornell Egyetemen, ahol az egyetem dolgozói válaszoltak a kérdésekre. Ez ingyenes szolgáltatás volt, de csak egyszerű tanácsadásra szolgált, alapos, mélységekbe menő konzultációra nem. A szakemberek, pszichológusok éltek az internet nyújtotta lehetőségekkel, örömmel fogadták, hogy általa több páciensnek, személynek segíthettek, mint korábban, még olyanoknak is, akiket ezelőtt a távolság vagy speciális problémáik miatt nem tudtak volna elérni. Ezek a kíváncsi kutatók elkezdtek felfedezni az internetet, egyre több tapasztalatot gyűjtöttek az online kommunikációval és tanácsadással kapcsolatban.

John Grohol pszichológus e-mailben és hírcsoportokban is válaszolt már 1991-től a segítségkérők kérdéseire, majd 1995-ben saját honlapján, fórumában és chaten is elkezdett segítséget nyújtani, a honlapja a mai napig működik (<http://grohol.com/>). Hozzá hasonlóan 1993-tól Ivan Goldberg is elkezdett e-mailben és hírcsoportokban segíteni, ő specializálódott a depresszióval és bipoláris zavarral küzdő betegek segítésére. 1996 óta ő is saját honlapot működtet, mely depressziós emberek segítését szolgálja (<http://www.psychom.net/depression.central.html>).

Az Egyesült Királyságban 1953 óta létező több ezer önkéntessel működő „Samaritans” szervezet a '70-es években nonstop telefonos lelkisegély-szolgálatokat működtetett az öngyilkosságok számának csökkentésére, 1994-től már e-mailben is segítenek, ma már több mint 60 000 e-mailre válaszolnak évente, 68 országban.

Az 1990-es évek közepétől terjedtek el a fizetős szolgáltatások, melyben képzett szakemberek e-mailen, chaten, videó- és hangkonferencia segítségével végeznek terápiát. Abból a felismerésből, hogy a pszichológusok többnyire nem rendelkeznek elég ismerettel és kezdő tőkével, hogy kialakíthassák az interneten át működtetett szolgáltatásukhoz a szükséges infrastruktúrát, több nagy cég is született. Ilyenek például az etheraphy.com vagy a LifeHelper.com, ezek a cégek gondoskodnak az infrastruktúra kialakításáról és a reklám- és marketingtevékenységről, a csatlakozó szakemberek, pszichológusok, akik az ő szolgáltatásaikat igénybe veszik, havi díjat fizetnek a rendszerük használatáért.

A „The American Counseling Association”, tehát az Amerikai Pszichológiai Társaság 1997-es konferenciáján megalakították az ISMHO-t (*International Society for Mental Health Online*), ami egy nemzetközi szervezet az online mentálhigiénés tanácsadók számára. 1999 októberében az Amerikai Tanácsadó Társaság kiadta az első, az internetes tanácsadással foglalkozó szakembereknek szóló etikai standardokat tartalmazó kiadványt. Ezt fontos lépésnek tartom a professzionalizálódás, a kliensek és a segítők védelmének szempontjából is.

„Az elektronikus kommunikációt használó pszichológiai kezelések elfogadásában nagy előrelépés volt az Amerikai Orvosszövetség 2004 januárjában kiadott rendelete, amely alapján az online kezelések hivatalosan elfogadott és számlázható beavatkozások lettek. Ez alapján az egészségbiztosítók is finanszírozhatják azóta az interneten folytatott tanácsadást, terápiát.”⁴

Az internetes kommunikáció jellemzői

„Az internet használatának két dimenziója az instrumentális és szociális használat (FENICHEL, 2004), vagyis vannak olyan funkciói, amelyek valamilyen tevékenységjellegű célra irányulnak (pl. újságolvasás, vásárlás, ügyintézés) és olyanok, amelyek a szociális kapcsolatok kialakítására és ápolására szolgálnak (levelezés, chat). Mivel mindkét funkció betöltésére képes az internet, alkalmas közege lehet a pszichológiai segítségnyújtásra, hiszen abban ez a két funkció sajátosan összefonódik.”⁵

Az internetes kommunikációtól sokan ódzkodnak, mivel úgy gondolják, nem lehet hatékony segítséget végezni a segítségével, ugyanis hiányoznak a személyes kommunikációban meglevő elemek, és a nonverbális jelek és az érzelmek kifejezése nem, vagy csak korlátozottan lehetséges, nagyobb a félreértések lehetősége.

⁴ Bognár K. (2006): *A pszichológiai segítségnyújtás lehetőségei az interneten c. szakdolgozat.* Debreceni Egyetem Bölcsészettudomány Kar Pszichológiai Intézet. 18.

⁵ Ua. 6.

Az interneten tapasztalható, a névtelenségből fakadó dizinhibíciós effektus miatt egyrészt könnyebben megnyílnak a kliensek, ugyanakkor kártékony is lehet, mert a beazonosíthatatlan embereknek nem kell vállalniuk a felelősséget a tetteikért. A képzelet, a projekció és az egyéb elhárító mechanizmusok sokkal nagyobb teret kaphatnak. A segítőnek ezekkel a jelenségekkel tisztában kell lennie, hogy kezelni tudja azokat és ismernie, értenie kell az interneten használt speciális nyelvezetet is.

Patricia Wallace művében⁶ rámutat, hogy nem beszélhetünk egységesen internetes kommunikációról, meg kell különböztetnünk az internetes környezeteket, mert bár vannak köztük átfedések, néhány alapvető eltérés felfedezhető, mely jelentősen befolyásolja viselkedésünket, kommunikációnkat.

Wallace az internet hét környezetét, közegét különbözteti meg:

1. Világháló (web)
2. Elektronikus levelezés (e-mail)
3. Aszinkron vitaforum
4. Szinkron csevegés
5. MUD
6. „Metavilágok”
7. Élő internetalapú interaktív videó és hang

Ezekben a közegekben meghatározza viselkedésünket:

- az anonimitás foka
- egy helyi tekintély jelenléte vagy hiánya
- azoknak az embereknek a motivációja, akik látogatják ezeket a közegeket

Az interneten át zajló kommunikáció különböző modalitásokban nyilvánulhat meg. Ezek között a legnagyobb különbséget aszerint tehetjük, hogy a kommunikáció egy időben történik-e, vagy nem.

A pszichológusok erősen megosztottak, vannak, akik szerint az internetes segítségnyújtás egyáltalán nem használható, mások szerint számos esetben nagyon jó eszköz lehet. Még az internetes lelki segítségnyújtást űzők is legtöbbször vagy csak a szinkron, vagy csak az aszinkron formákat használják. Mindegyik kommunikációs módnak megvan a maga előnye és hátránya, általánosságban nem mondhatjuk egyikre sem, hogy az egyetlen járható út lenne.

Használatuk mellett mindig az adott szolgáltatás jellegétől, a célcsoport sajátosságaitól függően kell döntenünk. Sokszor segítheti a szakemberek munkáját, egyszerűsítheti a kapcsolatfelvételt, hogyha többféle lehetőséget kínálunk a klienseknek. Például a kapcsolatfelvétel, az első puhatolózó beszélgetések történhetnek online, aztán a probléma, betegség jellegétől függően a segítő javasolhat személyes

⁶ Wallace, P. (2004): *Az Internet pszichológiája*. Budapest, Osiris Kiadó, 17-23.

találkozást, folytathatják neten a kezelést, vagy más szakembert, specialistát ajánlhat a kliensnek.

Ha online, például chates közösségről van szó, legyen az önsegítő vagy szakember bevonásával működő csoport, mindenképpen fontos, hogy a tagok személyesen is találkozhassanak, támogathassák egymást, a közösséghez tartozás értéke minél erősebb legyen és ne magányosodjanak el, a társas támogató rendszerük minél erősebb legyen, ami segíti a betegek lelki egyensúlyának helyreállítását, közösségbe való integrálásukban.

Tehát az online segítésnek nem szabad kiváltania a személyes találkozásokat, kezeléseket, sőt segítenie kell azt! Az internet-addikciót és elmagányosodást meg kell előzni, vagy ha már kialakult, kezelni kell.

Az internet segítségével végre elérhetjük a betegeket, ami jó lehetőség, különösen egy olyan társadalomban, ahol a pszichológushoz fordulás még ma is szűgyen, a mentális problémákkal küzdőknek csak töredéke jut el szakemberhez.

A felhasználók szokásait mindenképpen figyelembe kell vennünk a modalitás kiválasztása során, hiszen a kutatások szerint, akiknek több tapasztalata van az adott internetes közegben, annak ott jobban lehet segíteni. „Az online csoporton belül több önfeltárásról és közelség-érzésről számoltak be azok, akiknek előzőleg több e-mailes, illetve chates tapasztalatuk volt.”⁷

A magyar társadalom és az internet

Magyarországon, mint oly sok dolog, az internet elterjedése is megkésett. Emiatt nem ment végig azokon a lépcsőfokokon az internetes lelki segítségnyújtó szolgáltatások kialakulása, mint az Egyesült Államokban.

A rendszerváltás után, 1992–1998 között mérsékeltén, majd 1998 után rohamosan emelkedett a számítógépek száma a háztartásokban.

A Nemzeti Információs Infrastruktúra Fejlesztési Program keretében „1987–90. között fokozatosan épült fel a legfontosabb akadémiai kutatóintézeteket, egyetemi tanszékeket és nyilvános könyvtárakat összekapcsoló országos számítógép-hálózat első – saját fejlesztésű X.25 technológiát használó – változata, biztosítva az alapszolgáltatások (e-mail, fájltranszfer, távoli bejelentkezés stb.) hozzáférhetőségét”.⁸

⁷ Bognár K. (2006): *A pszichológiai segítségnyújtás lehetőségei az interneten* c. szakdolgozat. Debreceni Egyetem Bölcsészettudomány Kar Pszichológiai Intézet. 14.

⁸ A Nemzeti Információs Infrastruktúra Fejlesztési Program története <http://www.niif.hu/index.php?headline=tortenet&text=tortenet.html&menu=menu-tort.html> (2006. 12. 27.)

1996–1998-ig az emberek még többnyire csak az oktatási és kulturális intézményekben fértek hozzá az internethez a hálózat fejletlensége, a kevés otthoni számítógép és az internet-előfizetések drágasága miatt. A '90-es évek végétől napjainkig azonban rohamos növekedés figyelhető meg az internet-előfizetések számában.

Nem véletlen tehát, hogy 1990-es évek legvégén jelentek meg a legelső internetes lelki segítségnyújtással foglalkozó szolgáltatások Magyarországon, például a Psyhe Lelkiségegy Alapítvány, mely 1999-től végez interneten segítséget.

A Tárki adatai⁹ szerint 2004-ben a lakosság 29 százaléka válaszolt igennel arra a kérdésre, hogy szokta-e használni az internetet, és a KSH statisztikái¹⁰ szerint 2006. július és szeptember közt már 1 158 468 db internet-előfizetés van hazánkban. (A szakértők szerint ezek a számok aggasztóak, a növekedés csökken és elmaradásunk nagy Nyugat-Európa országaihoz képest.)

Az internetfelhasználókat így jellemezhetjük a főbb szocio-demográfiai mutatók mentén:

„Az internetezők körében felülreprezentáltak a fiatalok (18–36 évesek), a felsőfokú és középfokú iskolai végzettséggel rendelkezők, a lakóhely jellegét tekintve pedig a budapestiek és a megyeszékhelyeken lakók. Foglalkozás tekintetében a tanulók a leginkább felülreprezentáltak, de a szellemi alkalmazottak és a vezetők is az átlagosnál nagyobb arányban interneteznek. Jövedelem szerint pedig az egy főre jutó háztartásjövedelem alapján számolt legfelső ötödbe tartozók körében a legmagasabb az internetezők aránya. ... Az internetezők nem meglepő módon leginkább a munkahelyükön, az otthonukban, valamint tanulók esetében az iskolában szoktak rákapcsolódni a világhálóra. A hálón hetente eltöltött idő a munkahelyi (több mint 6 óra), illetve az otthoni (5 óra 20 perc) használat esetében a leghosszabb.”¹¹

Településtípusonként nagy eltérések vannak az internet használatban, hiszen a fővárosban és a megyeszékhelyeken élők sokkal nagyobb eséllyel rendelkeznek internet-előfizetéssel, mint a falvakban, községekben élők.

A jövedelmi helyzet és a nem is befolyásolja az internethez való hozzáférést, kevesebb nő és ritkábban internetezik, mint a férfiak és minél jobb az anyagi helyzete valakinek, annál valószínűbb, hogy gyakran használja az internetet.

⁹ WIP (2004): *World Internet Project „A digitális jövő térképe: A magyar társadalom és az Internet – 2004.” (Kutatási jelentés).* BME Információs Társadalom és Trendkutató Központ, TÁRKI Társadalomtudományi Intézet Rt., ELTE-ITHAKA <http://mek.oszk.hu/04200/04257/04257.pdf> (2006. 12. 27.) 6.

¹⁰ KSH Statadat rendszer: 2.2.6.6. Az internet-előfizetések száma hozzáférési szolgáltatások szerint http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xstadat/tabl2_02_06_06.html

¹¹ Rét Zs. (2004): *Az információs társadalommal kapcsolatos alapvető mutatók és aktuális kérdések vizsgálata 2003. decemberében – Kutatásjelentés.* Készítette az IHM megbízásából a TÁRKI Rt. http://www.informatika.gkm.gov.hu/data/33504/IT_gyorsjelentés_2003_12.pdf (2006. 12. 27.) 15.

Az alacsony iskolai végzettségűek és az idősek még kevésbé vehetik igénybe az internetes segítő szolgáltatásokat, hiszen vagy nem tehetik meg, hogy számítógépet vegyenek és az internet költségeit fizessék, vagy egyszerűen nem is tudnák azt használni.

Ezeknek a problémáknak a kiküszöbölésére megoldást jelenthetnek a közösségi internet-hozzáférési pontok (*Public Internet Access Points*, a PIAP-ok). Ez egy viszonylag új fogalom, ezért talán jobban érthető, ha példát mondok rá: ilyen PIAP-ok például a teleházak is, de nem csak teleház lehet PIAP, a lényege az internet-hozzáférés. Hazánkban is fontos lenne PIAP-ok elterjesztése és népszerűsítése, a rászorulókat tájékoztatása, az elérés biztosítása és szükség esetén a felhasználói ismeretek oktatása. Ezen a téren még nagyon sokat kell fejlődünk, sok külföldi példa van, amelyből tanulhatunk.

Speciális esetekben az internetes lelki segítségnyújtás, tanácsadás a jelenleginél sokkal jobb esélyeket biztosíthat például

- a siketeknek, hiszen a segítővel írásban kommunikálhatnak (vagy jeltolmács segítségével tehetnék meg, de mint tudjuk, belőlük sajnos jelenleg nagyon kevés van ma hazánkban, még a telefonos lelkisegély-szolgálatokat sem tudják használni),
- a szociális és agorafóbiásoknak,
- könnyebbé tehető a mozgásukban erősen korlátozottaknak az internetes szolgáltatások igénybevétele,
- olyan embereknek, akik éppen nem hazájukban tartózkodnak és nem, vagy csak nagyon gyengén beszélnek az adott ország nyelvét, viszont segítségre van szükségük stb.

Ezek az én ötleteim, de biztos vagyok benne, hogy még számos csoport esetében, különleges élethelyzetekben nagyon sikeres, hatékony lehet az internetes segítség.

Segítők az interneten hazánkban

ÖNSEGÍTŐ CSOPORTOK

Az interneten számos önsegítő csoport található. Sokan a fórumokba írnak, megosztják egymással tapasztalataikat, problémáikat egy-egy témakörben. Ilyenek például a baba-mama fórumok, melyek kismamáknak, bizonyos betegségekkel, szenvedélybetegséggel küzdők csoportjai stb. Az internet előnye, hogy a személyek, ha gondolják, megőrizhetik anonimitásukat, megelőzhető a stigmatizáció.

SZOCIÁLIS MUNKA AZ INTERNETEN

Nagyon fontos lenne, hogy az internetes pszichológiai segítség kiegészüljön szociális információs szolgáltatással és mentálhigiénés, életvezetési tanácsadással is.

„A WHO 1946-os meghatározása szerint az egészség a teljes testi, lelki és szociális jóllét állapota, nem csupán a betegség hiánya... Az egészség ugyanis nemcsak fizikai értelemben vett teljesség, hanem pszichikai és szociális jelenség is... A WHO 1984-ben továbbfejlesztette eredeti egészségdefinícióját. Az új koncepció úgy határozza meg az egészséget, mint potenciális lehetőséget, hogy az egyén megfelelően alkalmazkodni tudjon a környezet kihívásaihoz, illetve környezetével harmóniában éljen. Az egészség tehát ennek megfelelően egyfajta egyensúlyi állapot, a megfelelő életminőség erőforrása, magában foglalja a fizikai-biológiai, személyes és szociális funkcionálást.”¹²

Tehát az egészséghez a szociális jóllét is hozzátartozik. Nemcsak a szociális ügyintézők munkáját gyorsítaná meg és egyszerűsítene az adminisztrációt az internetes nyújtott szociális tanácsadás, hanem az állampolgárok élete is sokkal könnyebbé válna. Ahhoz, hogy megtudják, jogosultak-e például valamilyen támogatásra, nem kellene munkaidőben több órát egy-egy szociális intézményben eltölteniük. Egy kisebb településen mindenki mindenről tud. Vannak olyan szegények, akik megalázkodnak tartják, hogy „segélyért sorban álljanak a hivatalban”. Az ő helyzetükön is segíthetne az internetes ügyintézés, csökkentheti a stigmatizációt. Természetesen ehhez a rászorulóknak is internethez kell jutniuk és tudniuk kell használni a technológiát. Erre az „Esélyegyenlőség biztosítása” c. részről már írtam és felvázoltam megoldási lehetőségeket, például a közösségi internet-hozzáférési pontok elterjesztését.

Héra Gábor és Ligeti György 2005-ös tanulmánya¹³ alapján elmondható, hogy sajnós, ma még maguk a szociális intézmények dolgozói sem használják az internetet munkájuk során a szükséges infrastruktúra kiépítetlensége, az egységes informatikai rendszerek, a hardverpark hiánya vagy elavultsága és a szociális szakemberek megfelelő számítástechnikai képzettségének hiánya miatt. Nincs egy egységes központi adatbázis, ha egyes helyeken működik is a szociális szolgáltatóknál valamilyen rendszer, problémát okoz, hogy azok nem kompatibilisek egymással, tehát teljesen eltérőek lehetnek, ami miatt akadozik az információáramlás. Emiatt a szociális munkások kiszolgáltatottnak érzik magukat. A papír-alapú adminisztráció kezelése bonyolultabb, időigényesebb. A szakmai háttértámogatás hatékonyságát is javíthatná az internet használata.

¹² Pikó B. (2005): *Lelki egészség a modern társadalomban*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 27–28.

¹³ Héra G.–Ligeti GY. (2005): Igények és hiányok – informatika a szociális szférában. In: *Esély* 2005/6., 106–120.

Ugyancsak fontosnak találom a közösségfejlesztést az interneten. Ahogy Weber¹⁴ is rámutat, a közösségi fogalma a 20. század második felétől már egyre kevésbé kötődik a fizikai közelséghez, alapja egyre inkább az elérhetőség és az interakció lesz. Az internetes csoportokat is nevezhetjük tehát közösségnek, legyen szó akár egy szakmai levelezőlista tagjairól, egy kismamafórum rendszeres látogatóiról vagy egy város lakóinak szóló chatről. A társadalmi, közösségi problémák az interneten is megjelennek, melyek megfigyelése, elemzése és a problémamegoldó viselkedés ösztönzése lehet a szociális munkás legfontosabb feladata. A közösségi szociális munkás szerepeit online is betöltheti, informálhat, törekedhet az internetes csoportokon belül feszülő egyéni ellentétek feloldására, a tagoknak egyenlő véleménynyilvánítási jogot biztosíthat, összefoglalhatja a csoportok megbeszéléseit és rávilágíthat a célokra, problémamegoldási módokat javasolhat. A közösségi szociális munkás tekintélyét az interneten szakértelme, újszerű látásmódja (mely abból fakad, hogy részben kívülről szemléli a közösséget is) teremtheti meg, továbbá egy technikai dolog: az interneten rendelkezhet ún. moderátori jogokkal is, biztosíthatja a közösség demokratikus működését.

A közösségek erősítése nagyon fontos lenne, hiszen a magyar társadalomban a társadalmi tőke – az összetartozás – gyenge, s ez komoly probléma.

¹⁴ Webber, M. M. (1994): Az érdekközösségek definíciójához. In: *A szociális munka elmélete és gyakorlata 3. kötet – Közösségi szociális munka*. Budapest, Semmelweis, 24–26.

A német újraegyesítés 1989–1990

Bevezető

Jelen munkámban az Európai Unió meghatározó tagjának, Németországnak a bipoláris világrend megszűnésével egyidejűleg lezajlott egyesítési folyamatát tárgyalom. A történések jelentősége mind *magyar* (történeti, geopolitikai kötődés), mind *európai* (integrációs motor), mind *világpolitikai* (jaltai rendszer vége) szempontból kézenfekvő. Mivel dolgozatomban az 1989–1990. évi változásokra fókuszálok, ezért nem a két német állam megalakulásától követem végig az eseményeket, így nem foglalkozom olyan, a témámhoz kapcsolódó folyamatokkal (például az Ostpolitikkal), ami ezen az időkeresztmetszeten kívül esik.

Dolgozatom két szálon fut: egyszerre követem figyelemmel a német szempontból fontos nemzetközi történéseket és a német–német bilaterális viszonyt. Utóbbiban döntően a két állam külpolitikai megfontolásait vizsgálom, azonban – elsősorban az NDK esetében – a szükséges mértékig az állam konfliktusos belső folyamatait is tárgyalom. Ezek a szálak azonban nem válnak élesen ketté, hanem a valós folyamatoknak megfelelően lehetőség szerint a maguk egyidejűségében és oksági összefüggéseiben tárulnak elénk (bizonyos szerkesztési elvek szorításában). Magyarország szerepét az egyesülési folyamatban csupán valós súlyának megfelelően tárgyalom; munkám nem Magyarország ezen változásokban betöltött szerepére irányul, hanem szándékosan európai nézőpontot követ.

A dolgozat a klasszikus politikatörténeti megközelítést követi; gazdasági és társadalmi folyamatokra, mozgásokra csak a témám szempontjából feltétlenül szükséges mértékig utalok. Az újraegyesítésnek a német identitásra gyakorolt hatása, valamint a felmerülő nemzetközi jogi problémák ugyancsak önálló elemzést igényelnének, további kutatási irányokat képeznek.

A felhasznált szakirodalom és források tekintetében a magyar nyelvű anyagok mellett (részben primer források), német és angol munkákra támaszkodtam. A magyar anyaghoz hozzátartozó a *Magyar Országos Levéltár* V. főosztályában (MDP-, MSZMP-iratok) folytatott kutatómunkám eredménye. A 288. *fond főcsoport* anyaga, sajnos, nem teljes és még rendszerezés alatt áll, de a 32. csoport (MSZMP KB Külügyi Osztály), valamint a 62. csoport (MSZMP KB Nemzetközi, Jog és Közigazgatási Bizottság) így is sok, még nem publikált beszámolót, utasítást, jelentést tartalmaz. Lényeges háttér-információkkal gazdagodtam a *dr. Ormos Mária*val 2006. október 13-án készített *interjúm* alkalmával is. Professzor asszony

beszámolt 1989. szeptemberi kelet-berlini tárgyalásairól, melynek során több, a forrásokban homályosan jelentkező részletkérdést világosabbá tett számomra, amit ezúton is köszönök.

Áttekintés

„A német egység ugyanolyan, mint a Rajna. Vigyáznunk kell, nehogy kilépjen a medréből, hogy ne okozzon kárt és hogy minél többen leljék örömüket abban, hogy milyen nyugodtan és méltóságteljesen, de mégis dinamikusan hömpölyög tova. Az öreg Rajna maga a hatalmas európai áramlat, mely annyi mindent látott, s mégis oly nagy jövő előtt áll – és éppen ez a helyzet Németországgal is.”¹

(Helmut Kohl)

I. Prolóógus – két pártvezető látogatása

II. Egy „szokásosnak” induló NDK-választás és ami utána következett

- a) *Demonstrációk – a SED elindul a lejtőn*
- b) *Hatalomváltás az NDK élén – a fal leomlik*
- c) *A külföld első reakciói*
- d) *Modrow színre lép*
- e) *Kohl tízpontos programja – reakciók*
- f) *A drezdai látogatás – az NDK mozgásterének beszűkülése*
- g) *Kelet-nyugati félelmek és tárgyalások*
- h) *Valutaunió, Népi Kamara-választások*
- i) *2+4-es tárgyalások – a szövetségi rendszerek kérdése*
- j) *Alkotmányos huzavonák*
- k) *Végső simítások*

III. Epilógus – Negyedik Birodalom?

Kronológia

Jegyzetek

Felhasznált irodalom

¹ Helmut Kohl: *Németország egységét akartam*. Budapest, 1998, 183.

Két pártvezető látogatása

1987 szeptemberében, elfogadva a többszöri meghívást, látogatásra érkezett a Német Szövetségi Köztársaságba Erich Honecker, a SED (*Sozialistische Einheitspartei Deutschland*) főtítkára, a Német Demokratikus Köztársaság első számú vezetője. A két német állam közötti kapcsolatok fejlődésének szimbolikus csúcsa volt, hogy Bonnban a szuverén országok államfőinek kijáró protokolláris tisztelettel, zászlófelvonással, díszőrséggel és az NDK himnuszának eljátszásával fogadták a 75 éves főtítkárt.

A SED vezetésének elégtételül szolgált a nehezen kialakult ceremónia; az NDK hivatalos lapja, a *Neues Deutschland* így írt az eseményről: „A tény, hogy az NDK államfőjét Bonnban a nemzetközi szokásoknak megfelelően himnusszal, állami zászlóval és katonai szertartással fogadták, bizony a világ nagy hírügynökségeinek kommentárját igazolja, miszerint a »a realizmus végképp utat tört magának«. Az álmodozók légvárakban laknak. Ez megint bebizonyosodott, különösen a kandalló mellett, az »újraegyesítésről« szövegetett álmok vonatkozásában. Ezt az NSZK mértékadó politikai körei, a kultúra és szellemi élet jeles képviselői is egyre inkább felismerik. Az Erich Honecker elvtárs által hangsúlyozott igazság, hogy a szocializmus és a kapitalizmus éppoly kevésbé férnek meg egymással, mint a tűz és a víz, most már mindenhol a politikai szókinsz állandó részévé vált.”²

Az NSZK 57 éves kancellárja, Helmut Kohl természetesen kellemetlenül érezte magát az NDK-t erősítő ceremóniákon, de 1987-ben az újraegyesítés még hosszú távon is elég valószínűtlennek tűnt. (Egy akkor végzett felmérés szerint a nyugat-németek mindössze 9%-a remélte, hogy még megéri az újraegyesítést.³) Ugyanakkor meglehetősen élesen fogalmazott a vendégül látott pártfőtítkár társaságában, akinek a televíziós közvetítés tanulsága szerint kellemetlen perceket okozott. Szeptember 7-i beszédében a következőket mondta el élő közvetítésben: „Az emberek Németországban szenvednek a szétválasztottságtól. Szenvednek egy faltól, mely a szó szoros értelmében az útjukban áll és utálattal tölti el őket. Ha lebontjuk azt, ami elválaszt minket, a német emberek olyan kívánságának teszünk eleget, amit már lehetetlen nem hallani: el akarnak menni egymáshoz, mert összetartoznak.”⁴

A látogatás különös időszzerűségét az adta, hogy az enyhülés új dimenzióit jelentő gorbacsovi reformok időszakában került megrendezésre. Mihail Gorbacsov 1986-ban az SZKP XXVII. kongresszusán a szovjet külpolitika jelentős átalakítását indította el. A korábbi békés együttélési szakaszokat mindig azzal igazolták, hogy azok csak átmeneti szünetek arra, hogy átcsoportosítsák az erőket, mialatt az osztályharc tovább folytatódik. Gorbacsov volt az első szovjet vezető, aki meg-

² Idézi: Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története*. 717–718.

³ A felmérésre lásd: Bihari Péter: *A németek*. 305.

⁴ Kohlt idézi: Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története*. 717.

tagadta az osztályharcot és a békés együttélést öncélként fogalmazta meg. Ez összefonódva a peresztrojka és glasznoszty folyamatával az NDK vezetés mozgásterét is befolyásolta.⁵

A SED felső körei és Moszkva között a viszony 1987 folyamán látványosan megromlott. 1988 novemberében az NDK-ban betiltották a *Szputnyik* című reformpárti szovjet folyóiratot és öt szovjet filmet is. Az 1988-as hagyományos Liebknecht-Luxemburg emlékünnepeken pedig polgárjogi csoportok szokatlan módon ellentüntetést szerveztek; transzparensaikre a Rosa Luxemburgtól származó idézet került: „A szabadság a másként gondolkodók szabadsága.” Az NDK-hatóságok 120 főt vettek őrizetbe és 54 főt kiutasítottak az országból.

Miközben a gorbacsovi reformok termékenyen hatottak a magyar és lengyel változásokra, a szocialista tömbön belül egy erős reformellenes Berlin-Prága-Bukarest tengely alakult ki, melyben a SED-vezetés főszerepet játszott. 1987 áprilisában Kurt Hager politikai bizottsági tag, a SED főideológusa a *Stern* című újságnak adott interjújában megjegyezte: „Nincs szándékunkban a lakást kitapétázni azért, mert a szomszédaink azt teszik”.⁶

Az NDK vezetése doktrinerségével azonban kezdett egyre jobban elszigetelődni; 1987 decemberében Gustav Husak csehszlovák pártvezérnek is mennie kellett átadva helyét a pragmatistább Milos Jakesnek. A kelet-berlini vezetés ekkor a sztálinista terrort alkalmazó bukarestit és tiranait leszámítva a legkeményebb volt Európában.

A MSZMP KB Nemzetközi, Jog és Közigazgatási Bizottsága 1989. június 9-i ülésén az NDK-ról az alábbi jellemzés születik: „Az NDK vezetői a gorbacsovi bel- és külpolitikával való esetenkénti nyílt szembenállást is vállalják. Törekvéseikben támaszkodhatnak a »belnémet« kapcsolatok biztosította lehetőségeken alapuló, viszonylagos gazdasági stabilitásra, valamint a szociálpolitikai vívmányokra. A változatlanságban való érdekeltségük fejeződik ki differenciált szocialistaközi külpolitikájukban, melyben nagy hangsúlyt kap a Romániához fűződő ideológiai és politikai jó viszony.”⁷

Az NSZK viszont német szomszédjánál jóval életszerűbben reagálva jól ki tudta használni a szovjet külpolitika fellazulását: Gorbacsov és Kohl 1989 júniusában nyilatkozatban rögzítette, hogy a népek és államok szabadon határozzák meg sorsukat, s kapcsolataikat szuverén módon alakítják. Ezzel kimondatlanul elvetették a Brezsnyev-doktrínát, ennek helyébe a tréfásan Sinatra-doktrínának keresztelt *saját út* lehetősége lépett.⁸

⁵ Henry Kissinger: *Diplomácia*. 789. és 798. A reformfolyamat vizsgálatának tudományos megítéléseit összegzi: Póti László: *A szovjet külpolitika változásainak magyarázati paraméterei*. 109–114.

⁶ Németh István: *Németország története*. 540.

⁷ MOL V. főosztály M-KS- 288 f. 62. /1989/ 5. öe. 1. dok.

⁸ 1989 októberében Gorbacsov szóvivője, Gerasimov a kelet-európai szovjet politikára utalva nyilatkozta a sajtónak: „Ismerik Frank Sinatra dalát, az *Úgy csináltam, ahogy akartam*-ot? Magyarország és Lengyelország úgy csinálja, ahogy akarja.” Idézi: Henry Kissinger: *Diplomácia*. 795.

Gorbacsov ezen júniusi látogatása nagy hatást gyakorolt mind rá, mind vendéglátójára, Kohlra; a két állam hasonló korú vezetői között igen jó, már-már baráti viszony alakult ki kötetlen beszélgetéseik során, ahol megismerték egymás élettörténetét is. A későbbiekre nézve ez hallatlan fontossággal bírt. „Gorbacsov azon nézetének adott hangot, hogy a Szovjetunió, illetőleg a Szövetségi Köztársaság teljesen nyilvánvalóan kulcsszerepet játszik az európai kontinensen, ami meghatározza Európa jövőjének helyzetét. Ezt szükségesnek tartotta, már a beszélgetés kezdetén kiemelni, anélkül hogy udvariassági tiszteletköröket futott volna, kijelentése a tárgyalópartner iránti teljes bizalomról tanúskodott” – írja a kancellár a *Németország egységét akartam (Ich wollte Deutschlands Einheit)* című könyvében.⁹

Egyik legfontosabb személyes beszélgetésük június 14-én este, a Kancellári Hivatal parkjában zajlott le. A Rajna felé sétáltak és leültek egy kőfalra. Kohl így emlékszik vissza: „A Rajnára mutattam, és azt mondtam: »Tekintsen a folyóra, amelyik itt hömpölyög a lábunk alatt. Ez szimbolizálja a legjobban a történelmet – nincs benne semmi statikus. El lehet torlaszolni – technikailag a kérdés megoldható. De akkor majd átszap a gáton és más, új utat talál majd magának arra, hogy eljusson a tengerbe. Ugyanez a helyzet a német egységgel. Ön támaszthat egy sor akadályt a megvalósulása elé. Akkor feltehetőleg egyikünk sem éri meg az egyesülést. De éppoly biztos, amennyire az, hogy a Rajna a tengerbe ömlik, hogy létrejön a német egység – és majd az egységes Európa. A kérdés csupán az: megvalósítjuk-e ezt közösen a mi generációnk számára, vagy tovább görgetve magunk előtt mindazokat a problémákat, amelyek e kérdéssel szorosan összefüggnek?» És újfent megerősítettem, hogy a németek soha nem egyeznek ki véglegesen a megosztottsággal. Mihail Gorbacsov végighallgatta a fejtegetéseimet, és ezúttal már nem nyilvánított ellenvéleményt.”¹⁰ Erre a beszélgetésre a következő egy év tárgyalásai során még gyakran fognak egymás közt hivatkozni.

Kohl a gyorsan változó nemzetközi környezetről kialakított véleményében osztotta ugyan a nyugati aggályokat, de az átlagnál valamivel bizakodóbb volt. Visszaemlékezve így vall erről: „Nyugaton kétféle megközelítés létezett. Az egyik szerint az a dolgunk, hogy páholyból ülve figyeljük a színpadi szereplőket, attól a mottótól vezérelve, hogy várjuk ki a végét, aztán majd meglátjuk, mi lesz. A másik irányzat, amelyhez magamat is sorolom, azt a nézetet képviselte, hogy a szükséges döntéseket nem hozhatjuk meg mások helyett, ezt minden országnak saját magának kell megtennie. Számos lehetőségünk van azonban arra, hogy jelentős mértékben elősegíthessük ezt a folyamatot. Mind Washington, mind a legtöbb nyugat-európai ország ezen a véleményen volt.”¹¹ Az NDK-vezetés azonban a hatalmát veszélyeztető változásokra egyre életidegenebb módon reagált.

⁹ Helmut Kohl: *Németország egységét akartam*. 28.

¹⁰ Helmut Kohl: *Németország egységét akartam*. 30–31.

¹¹ Helmut Kohl: *Németország egységét akartam*. 25–26.

Magyarország 1989. április 18-án Kőszeg térségében titokban megkezdte a vasfüggöny mechanikai elemeinek bontását és erről csak május 2-án értesítették a sajtót és a baráti országokat. A genfi menekültügyi konvencióhoz való áprilisi csatlakozás után pedig a magyar határőrök kizárólag önvédelemből használhatták fegyverüket.¹² Ezekkel a lépésekkel Magyarország 1945 óta először vonta kétségbe a vasfüggöny elvét, felmondva a szocialista szolidaritást, hogy a keleti blokk országait továbbra is elszigeteli a nyugattól. A SED Politikai Bizottsága ezt meglehetősen zaklatottan vette tudomásul, de Heinz Kessler honvédelmi miniszter megnyugtatta őket, hogy biztos budapesti értesülések szerint csak műszaki intézkedésekről van szó, melyek nem érintik a valós határellenőrzést. Mindazonáltal az illegális határátlépők száma az osztrák–magyar határon egyre nőtt.¹³

A MSZMP KB Külügyi Osztálya által 1989 márciusában készített tájékoztató pontosan jelzi az NDK-ban megindult erjedést: „A közhangulat ... romlik. Erős az NDK polgárainak kivándorlási törekvése. Romlott az állam és egyház viszonya. 1953 óta lényegében először lépett ki az ellenzék az utcára. (1988. január 17-én a R. Luxemburg és K. Liebknecht meggyilkolása évfordulójának emlékdemonstrációján.)”¹⁴ Az NDK-ban zajló folyamatokat a szovjet külügyi vezetés is megkülönböztetett figyelemmel vizsgálta. Az SZKP KB Nemzetközi Osztályának Alekszandr Jakovlev (Gorbacsov tanácsadója) számára készített 1989. februári feljegyzése a következőket tartalmazza: „Az NDK-ban különlegesen összetett helyzet van kialakulóban a látszólagos jólét ellenére. Annak ellenére, hogy az NDK kitűnik a többi szocialista ország közül gazdaságának jobb állapotával és magasabb életszínvonalával, az ország gazdaságának helyzete valójában rosszabbodik. Nyomasztó az adósságteher és az NSZK-tól való növekvő függőség. A pártvezetés nagyrészt személyes ambíciók nyomása alatt igyekszik elkerülni a megújulás problémakörét. Az NDK-vezetés konzervativizmusának kritikus elemzésekor mindenképpen figyelembe kell venni, hogy annak igenis van bizonyos objektív alapja. Az NDK nem nemzeti alapon jött létre, hanem ideológiai, osztályalapon szerveződött, tehát a demokratizációba, a nyíltságba, a szólásszabadságba való gyors átmenet speciális problémákat vonhat maga után ebben az országban.”¹⁵

¹² A vasfüggöny utolsó áldozatát – Kurt Werner Schulzot, egy NDK-s családapát – is önvédelemből lőtte le egy sorkatonai szolgálatot teljesítő magyar határőr Sopron térségében 1989. augusztus 21-én, miután a férfival összeverekedett. Az áldozatról magyar dokumentumfilm készült. (*Határeset*; rendezte Szalay Péter, 2005).

¹³ Horváth István–Németh István: *...és a falak leomlanak*. 353.

¹⁴ MOL V. főosztály M-KS-288 f. 32./1989/ 1. óe. 29. dok.

¹⁵ Baráth Magdolna–Rainer M. János (szerk.): *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel*. 247–248.

Egy „szokásosnak” induló NDK-választás és ami utána következett

A határátlépésekkel azonban nem érték rá sokáig foglalkozni a SED vezetői, mert az NDK életében a május 7-én lezajlott helyhatósági választások nagy felindulásokat keltettek és a megbúvó indulatokat ezek után már nem lehetett véglegesen elcsitítani. Már a választások előtt számolni lehetett ellenzéki aktivitással, így sok keletnémet ellenzékit NSZK-állampolgárnak tüntettek fel, hogy ne szavazhassanak.¹⁶ A szavazatokat a „szokásos módon” számolták össze, így a Nemzeti Front jelöltjei kapták a voksok 95,98%-át. Mindenesetre ez az eredmény is párját ritkító, mert eddig még nem volt példa arra, hogy az állampárti lista 99% alatt teljesítsen. (Az ellenzék szerint a valóságban 20%-nyi ellenszavazat érkezett.)¹⁷

A választási visszaélések kapcsán kibontakozó tiltakozási hullám és petíció beadványok miatt több embert őrizetbe vettek, csak Kelet-Berlinben egy petíció nyomán 120 aláíró. Az ellenzék azonban egyre aktívabb lett; június 15-én 57 polgárjogi harcos nyílt levelet tett közzé, melyben a sztálinizmus megszüntetését, nyílt vitát és a bűnök napvilágra kerülését (köztük Ulbrichtét is) követelték, mert – mint írták – aki nem ismeri a történelmét, arra van kárhozthatva, hogy még egyszer elszenvedje a bűnöket.¹⁸

A SED felsőbb pártvezetése azonban a valóságról nem vett tudomást, egyre inkább egy külön világban éltek. Ezt támasztja alá az MSZMP KB Külügyi Osztályának tett követi jelentés, mely Wojciech Jaruzelski tábornok május 29-i Kelet-Berlinben tett látogatását ecseteli. „A főtitkári tanácskozáson E. Honecker a szokásos értékelést adta az NSZEP és az NDK belső helyzetéről. A május 7-i helyhatósági választásokat a párt és a vele szoros szövetségben tevékenykedő baráti pártok nagy sikerének minősítette. Kijelentette, hogy ez is megerősíti az NSZEP-t abban, hogy kitartson a bevált módszerek, a gazdaság- és szociálpolitika egységére épülő gyakorlat mellett.”¹⁹

Június óta minden hónap 7-én tiltakozási akciókat tartottak a május 7-i választási csalásokra emlékezve, majd szeptember 4-én egy, a lipcsei Nikolaikirchében tartott békeima után 1500-an részt vettek az úgynevezett *hétfői tüntetésen* utazási és gyülekezési szabadságot követelve, melyből kinőttek a hétfőnkénti rendszeres demonstrációk. Október 2-án hétfőn már 20 ezren voltak.²⁰

Olaj volt a tűzre a politikai uborkaszeezont nélkülöző nyári időszakban, hogy az NDK vezetése demonstratívan kiállt a Tienanmen téren elkövetett mészárlást leve-

¹⁶ Hermann Weber: *Die DDR 1945–1990*. 211.

¹⁷ A számadatok ellentmondásosak. Lásd: Hermann Weber: *Die DDR 1945–1990*. 211.; vö.: Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története*. 726.

¹⁸ Hermann Weber: *Die DDR 1945–1990*. 213.

¹⁹ MOL V. főosztály M-KS-288 f. 32. /1989/ 1. öe. 80. dok.

²⁰ Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története*. 727.

zénylő kínai vezetés mellett, és azt egy június 4-én megejtett támogató látogatással is erősíteni igyekezett, ellenforradalmistáknak bélyegezve a kínai diákokat. Ez az álláspont még a pártvezetést is megosztotta és természetesen üzenet volt a hazai ellenzék irányába is. Jellemző a megkövült irányításra Honeckernek még 1988 végén a KPD (Kommunistische Partei Deutschland) megalakulásának 70. évfordulója alkalmából mondott beszéde: „Sikerünk titka a párt és a nép bizalomteljes egységében rejlik. Az NDK stabil, dinamikus fejlődéséből ered a jövőbe vetett bizodalmunk és azon szilárd meggyőződésünk, hogy a jövőbeni kihívásoknak is képesek leszünk megfelelni.”²¹

Mindeközben nyár végén már tömegesen hagyták el az NDK-t állampolgárai, hogy Magyarországon, Csehszlovákián és Lengyelországon keresztül az NSZK-ba juthassanak, 120 ezren pedig legális kiutazásukat kérvényezték. A keletnémet menekültek megszállták az NSZK budapesti, prágai és varsói nagykövetségeit, számukra menekülttáborokat kellett felállítani. (Augusztusban mintegy 220 ezer hagyományosan Magyarországon nyaraló keletnémet tartózkodott az országban.)²²

Ebben a kiélezett helyzetben rendezték meg augusztus 19-én Sopron mellett a páneurópai pikniket, amit 661 NDK-állampolgár használt fel az Ausztriába való távozásra. Ezután négy nappal megszületett a magyar kormány hivatalos döntése, hogy az NSZK budapesti nagykövetségén tartózkodó 117 NDK-állampolgár vöröskeresztes papírokkal Bécs felé elhagyhatja az országot.²³

Az egész kelet-berlini rendszert döntően befolyásoló lépés azonban csak ez után következett. Szeptember 7-én Ormos Mária az MSZMP PIB keretében – Nyers Rezső megbízásából – Kelet-Berlinbe érkezett, hogy értesítse a SED-t a magyar kormány döntéséről, miszerint kiengedik a menekülteket. Az őt fogadó Egon Krenz délelőtti hivatalos megbeszélésükön ezt a tényt rendkívüli felindultsággal fogadta és visszautasította a magyar döntést. Délután azonban egy újabb – soron kívüli – megbeszélésen megváltoztatta álláspontját és megnyugtatta Ormost, hogy érti és megérti a magyar kormányt, „tényleg lehetetlenség fenntartani egy olyan államnak a legitimitációját, ahonnan az egész ifjúság, milliószámra el akar menni és az idősebb generációnak egy jelentős része is”. A háttérben állítólag Gorbacsov soron kívüli kelet-berlini villámlátogatása állt, mely során „közölte, hogy nem nyújt védelmet a Német Demokratikus Köztársaság további fennállása érdekében”.²⁴ (A szakirodalomban Gorbacsov szeptember 7-i látogatásának sehol nem találni nyomát, elképzelhető, hogy félreértés történt és csak telefonon beszélt SED-vezetőkkel.)

A magyar kormány szeptember 11-én megnyitotta a határait az NDK-s menekültek előtt, így szeptember elején 32 500 NDK-polgár távozott Magyarországon

²¹ Hermann Weber: *Die DDR 1945–1990*. 212.

²² Mary Fulbrook: *Németország története*. 239.

²³ Horváth István–Németh István: *...és a falak leomlanak*. 361.

²⁴ *Interjúm dr. Ormos Mária professzor asszonnyal*. Budapest, 2006. október 13.

keresztül nyugatra. Az elhatározás a Moszkvával való előzetes formális és informális kormányközi (nem pártvonalon!) egyeztetések után, de részben a kormány saját felelősségére született meg szeptember elején.²⁵

Demonstrációk – a SED elindul a lejtőn

Nyár végén és a kritikus szeptemberi időszakban Honecker epehólyagműtétje miatt nem tudta intézni az ügyeket (őt az erre alkalmatlan Günter Mittag gazdasági vezető helyettesítette); a pártvezetés pedig az NDK fennállásának 40. évfordulója (1989. október 6.) alkalmából tartandó ünnepségek szervezésével volt elfoglalva. Eközben folytatódtak és egyre nagyobb méreteket öltöttek a tiltakozó megmozdulások és az ellenzéki erők szerveződése. Az új szervezetek közül az egyik legjelentősebb, az Új Fórum (*Das Neue Forum*) nyilatkozatot adott ki: „Minden NDK-állampolgárt aktív és felelősségteljes magatartásra hívunk fel. A társadalmi szinten érezhető rezignáltság és a politikai vezetés bizalmatlan tanácsstalansága minden polgár demokratikus aktivitásának újraéledését követeli meg a következő hónapokban.”²⁶ Az Új Fórum képviselői szeptember 19-én kezdeményezték hivatalos elismerésüket, de másnap ezt elutasították és államellenesnek nyilvánították a szervezetet.

Még szeptember 12-én csatlakozott az Új Fórum felhívásához a Demokráciát most (*Demokratie jetzt*) nevű tömörülés, közreadva „Az NDK demokratikus átalakulásának tézisei” című programját.

Október 2-án kelt a Demokratikus Ébredés (*Demokratischer Aufbruch*) elnevezésű szerveződés alapító felhívása: „Az NDK társadalma szociális és politikai krízisben van. Országunk tekintélye jelentősen csökkent. A szocializmusba vetett hit megrendült. Ebben a helyzetben az NDK-polgárok tömegesen hagyják el az országot. Ennek ellenére semmi jele annak, hogy a felső vezetés és a lakosság között konszenzus jöjjön létre. Ezért a szocialista rendszer reformja és megújítása elkerülhetetlen.”²⁷ Október 29-én a kezdeményezés párttá szerveződött.

Még júliusban történtek kísérletek egy NDK-beli szociáldemokrata párt megszervezésére, de ez lassan haladt. Augusztus 26-án tettek közzé egy nyilatkozatot: „A mi társadalmunkat a SED abszolút igazság- és hatalomigénye határozza meg, melyre az összes állami és társadalmi viszony épül. Az ideológiai igény és a valóság közötti szakadék azonban egyre szembetűnőbb. Országunk szükséges demokratizálásának előfeltétele ennek a valóság- és hatalomigénynak a leküzdése. Ehhez

²⁵ A határnyitás körülményeire lásd: Horn Gyula: *Cölöpök*. Budapest, 1994. 247–255.

²⁶ Hermann Weber: *Die DDR 1945–1990*. 214.

²⁷ Hermann Weber: *Die DDR 1945–1990*. 214.

tartozik a sztálinizmussal való nyílt szellemi szembenállás, mely az NDK jelenében és történelmében is megmutatkozik.”²⁸

Október 4-én a drezdai főpályaudvaron súlyos összetűzések voltak a tüntetők és a biztonsági erők között, mert sokan fel akartak szállni az NSZK prágai nagykövetségére menekült keletnémeteket szállító vonatra.²⁹ Ilyen légkörben került sor október 6-án az NDK fennállásának 40. évfordulójára rendezett ünnepségekre, melyre maga Gorbacsov is hivatalos volt. Az ellenzéki körökben népszerű főtítkártól azt várták, hogy kiáll a reformok mellett, de Gorbacsov a nyilvánosság előtt óvatosan fogalmazott. Ellenben a SED Politikai Bizottságának tagjaival folytatott tanácskozáson arra figyelmeztetett, hogy „merész döntésekre” van szükség, mert „aki elkésik, megbünteti az élet”.³⁰ Mindenesetre jellemző tény, hogy az ünnepségeken a tömeg nem saját vezetőit, hanem a szovjet főtítkárt éllette „Gorbi, Gorbi” kiáltásokkal. Ekkor, október 6-án Kelet-Berlinben kezdték el először használni a „Mi vagyunk a nép!” (*Wir sind das Volk!*) visszatérő jelszót.

Október 11-én a SED a *Neues Deutschland*-ban közzétett egy hangulatjavítónak szánt nyilatkozatot, azonban ez hatástalan maradt. Az erről készült belső jelentés megjegyzi: „a párt legfelsőbb vezetését direkt támadások érték, mindenekelőtt a művészek, értelmiségiek és diákok részéről, de növekvő számban más dolgozók, üzemi dolgozók és több éve párttagsággal rendelkezők is ebben az értelemben léptek fel ... Növekvő mértékben fogalmazódik meg kritika Mittag és Hermann [ti. Günter Mittag és Joachim Hermann – a szerző] elvtársakkal szemben, őket személyesen is felelősnek tartják a kialakult helyzetért.”³¹

Hatalomváltás az NDK élén – a fal leomlik

Az ünnepségek után a pártvezetésben is egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a helyzet tarthatatlan és Honeckernek mennie kell. Október 12-én a SED területi vezetőivel folytatott ülésen élesen kritizálták a főtítkárt, amire eddig a Politikai Bizottságban még sohasem volt példa. Elsősorban a népszerűsége miatt a berlini pártközpontból Drezdába „száműzött” Hans Modrow tett ki magáért, aki igen szorult helyzetbe került a menekülteket szállító prágai vonatok ügye miatt.

Egon Krenz, a Központi Bizottság titkárát és az NDK Államtanácsának elnökét ez bátorította fel, hogy a következő politikai bizottsági ülésen megkísérelje

²⁸ Hermann Weber: *Die DDR 1945–1990*. 217.

²⁹ Ezekről az októberi eseményekről számol be személyes élményei alapján, az ekkor a Fekete-dobozzal az NDK-ban titokban tevékenykedő Lovas Zoltán újságíró. Lovas Zoltán: *Jöttem láttam győztek*. 73–100.

³⁰ Németh István: *Németország története*. 544

³¹ Hermann Weber: *Die DDR 1945–1990*. 217.

Honecker megbuktatását. Abban állapotok meg Günter Schabowski politikai bizottsági taggal és Harry Tischellel, a Szabad Német Szakszervezeti Szövetség (FDGB) elnökével, hogy Honeckert az ülés elején Willi Stoph miniszterelnök lemondásra szólítja fel. Tisch megszerezte Moszkva beleegyezését, ezért minden a papírforma szerint alakult. Az október 17-én történtek elbeszélésére adjuk át a szót Schabowskinak: „Az ülés megkezdődött. Honecker szokásosan néhány bevezető szót szolt és rá akart térni a napirendi pontokra, mikor Stoph félbeszakította és javasolt egy napirendi változást. Első pontnak a főtítkár leváltását javasolta. Honecker erre kővé vált arccal reagált, de engedélyezte a vitát.”³²

Az így kialakult vitában a lemondásra felszólított Honecker, Mittag és Hermann saját maga ellen szavazott és másnap a Központi Bizottság Krenzét választotta a párt főtítkárának. Krenznek a rendszerváltás (*Wende*) csak annyit jelentett, hogy a régi rossz politikát kijavítja.

Aznap esti televíziós beszéde elmaradt a várakozásoktól; Krenz a régi SED-elitről alkotott tipikus negatív képet rögzítette: sötét öltöny, merev tartás, monoton retorika. Még a párt reformereiben is csalódást keltett a beszéd, így a vezetéváltás nem volt alkalmas az ellenzék megnyugtatóására; hamarosan az ő neve is a távozásra felszólító transzparensekre került.³³

Időközben már a tüntetések is egy új dimenzióban mozogtak. Az október 9-i 70 ezres lipcsei tüntetést tekintik a fordulópontnak, mert azt már nem merték erőszakosan felosztatni. A Krenz kinevezését követő első hétfőn pedig csak Lipcsében több mint 300 ezren vonultak az utcára.

Krenz még október 26-án telefonált Kohlnek, akivel tartós együttműködésről beszéltek. November első hetében Gorbacsovval tárgyalt Moszkvában, ahol stabilnak ítélték meg pozícióját. Úgy nyilatkoztak, hogy az újraegyesítés témája nincs napirenden, azonban ezen a héten érte el a tüntetési hullám a csúcát: Kelet-Berlinben az Alexanderplatzon és Lipcsében több mint fél-félmillió ember demonstrált nagyobb szabadságot követelve. Ezért a „régí gárdából” visszamaradt vezetők jobbnak látták, ha félrehúzódnak: november 7-én testületileg lemondott a Willi Stoph vezette kormány, másnap pedig az egész Politikai Bizottság. Az új miniszterelnök a november 13-án hivatalba lépő, hiteles alternatívaként megjelenő 61 éves Hans Modrow lett.³⁴

A legsürgetőbb feladat a nagy kivándorlási válsággal összefüggésben az utazási kérdés rendezése volt. Ezt sürgették a Prágából jövő, a csehszlovák-NDK határ lezárásával fenyegetőző hangok is. Ezért időnyerés céljából amellet döntöttek, hogy előbb biztosítják az utazási szabadságot, a törvényt pedig később fogadtatják el a parlamenttel. Krenz november 9-én informálta a Központi Bizottságot az új utazási rendelkezésekről, mely szerint a külföldi utazási kérelmek feltétel nélkül

³² Hermann Weber: *Die DDR 1945–1990*. 218. (A visszaemlékezések némileg ellentmondóak; Honecker narratíváját lásd uo.)

³³ Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története*. 729

³⁴ Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története*. 730.

kiállíthatók és minden NDK-állampolgár másnap reggeltől vízumot kaphat. A hatóságokat utasították, hogy az útleveleket és a vízumokat gyorsan és bürokrácia-mentesen adják ki, a rendelkezés „azonnal” hatályba lép.

Valójában még nem hivatalos határozatról volt szó, csak kormány-előterjesztésről, melyet Krenz kapott szentesítésre Dieckel belügyminisztertől a központi bizottsági ülés alatt. Normális esetben a Politikai Bizottság jóváhagyása után kezdődhetett volna a javaslat minisztertanácsi megtárgyalása és a végrehajtási utasítás kidolgozása, Krenz azonban megbízta Schabowskit, az informálásért felelős új központi bizottsági titkárt: „Ezt tedd közzé. Ez lesz a mi szenzációnk.”³⁵ Schabowski pedig az előben közvetített sajtókonferencián félreérthetően fogalmazott, amikor azt mondta, hogy a határozat azonnal érvénybe lép, nem tudván, hogy az még csak kormány-előterjesztés.

Így a november 9-én este híradót néző sok kelet-berlini a várost kettészelő falhoz sietett, követelve kiengedésüket. A határon fejtelenség uralkodott, mert a határőrök semmiféle utasítást nem kaptak (nem is kaphattak, mivel még nem létezett határozat), de végül a kialakult helyzetet látva Krenz 10 óra tájban hozzájárult a határ megnyitásához; ezzel a berlini fal 28 év után leomlott. Ebből az alkalomból az Új Fórum nyilatkozatot adott ki: „Erre a napra vártunk majdnem 30 éve. Ráztuk a ketrec rácsait. Az ifjúság azzal az álommal nőtt fel, hogy egyszer szabad lesz és megtapasztalhatja a világot. Ez az álom most valóra vált, ez ünnepnap mindnyájunk számára... A nyitott határ napvilágra hozza azt a politikai káoszt és gazdasági helyzetet, amit a lelépő politika és bürokrácia hagyott hátra.”³⁶

Másnap a schönebergi városháza előtti nagygyűlésen tette, a fal felépülését még kormányzó-polgármesterként (*regierender Bürgermeister*) átélő Willy Brandt elhíresült kijelentését: „Most összenő, ami összetartozik.”³⁷

Deák András a következőképpen látja a berlini fal leomlásának jelentőségét: „Ez az esemény – ma visszatekintve rá – döntő fontosságú. Ekkortól ugyanis a német egyesítés addig két külön szálon futó folyamata egyetlen, megállíthatatlan folyamammá olvadt össze. Egyrészt volt az eseményeknek egyfajta belső, a német nép által meghatározott logikája, amely egyértelműen az egyesülés felé haladt, és kifejlődését legfeljebb lassítani vagy gyorsítani lehetett. Másrészt ez a folyamat diktált minden – a német kérdés rendezésével kapcsolatos külső tárgyalást, eszmecserét, hisz mind a négy győztes hatalom el akarta kerülni, hogy kész tények elé állítsák.”³⁸

³⁵ Németh István: *Németország története*. 546–547.

³⁶ Hermann Weber: *Die DDR 1945–1990*. 220.

³⁷ Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története*. 733.

³⁸ Deák András: A német újraegyesítés diplomáciája. *Európai Szemle*, 1998/4. 84.

Felhasznált irodalom

- MSZMP KB Külügyi Osztály iratai. In: Magyar Országos Levéltár V. főosztály, 288. fond főcsoport, 32. csoport.
- MSZMP KB Nemzetközi, Jog és Közigazgatási Bizottság iratai. In: Magyar Országos Levéltár V. főosztály, 288. fond főcsoport, 62. csoport.
- Saját készítésű interjúm dr. Ormos Mária professzor asszonnyal. Budapest, 2006. október 13.
- Ash, Thimoty Garton: *A balsors édes hasznai*. Századvég, Budapest, 1991.
- Baráth Magdolna-Rainer M. János (szerk.): *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőikkel*. 1956-os Intézet, Budapest, 2000.
- Bihari Péter: *A németek*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2002.
- Bozóki András: A magyar átmenet összehasonlító nézőpontból. *Valóság*, 1991/8. 16–33.
- Brunner, Georg: *Kommunistische Verfassungsmodelle. Eine typologische Übersicht. Südosteuropa*, 1986/1. 30–55.
- Deák András: A német újraegyesítés diplomáciája. *Európai Szemle*, 1998/4. 83–96.
- Elias, Norbert: *A németekről*. Helikon, Budapest, 2002.
- Fischer Ferenc: *A megosztott világ; A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai: 1941–1991*. IKVA Kiadó, Budapest, 1996.
- Fulbrook, Mary: *Németország története*. Maecenas, Budapest, 1997.
- Gazdag Ferenc: A mediterrán-i külpolitika. *Európai Szemle*, 1996/3. 31–44.
- Genscher, Hans-Dietrich: *Erinnerungen*. Siedler, Berlin, 1995.
- Gorbacsov, Mihail: *Átalakítás és új gondolkodás országunknak és az egész világunknak*. Kossuth, Budapest, 1987.
- Görtemarker, Manfred: *A Német Szövetségi Köztársaság története*. Korona, Budapest, 2003.
- Grass, Günter: Az újraegyesítésről. *Kritika*, 1990/3. 36–37.
- Habermas, Jürgen: Az ész újabb trónfosztása. *Magyar Lettre Internationale*, 1991/2. 3–5.
- Horn Gyula: *Cölöpök*. Móra, Budapest, 1994.
- Horváth István–Németh István: *...és a falak leomlanak*. Magvető, Budapest, 1999.
- Kiss J. László: „Német országoktól” Németorszáig: a német kül- és biztonságpolitika a nemzeti önazonosság változásainak tükrében. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Stratégiai Védelmi Kutató Központ, Budapest, 2003.
- Kissinger, Henry: *Diplomácia*. Panem-Grafo, Budapest, 1998.
- Kohl, Helmut: *Németország egységét akartam*. Zrínyi, Budapest, 1998.
- Lovas Zoltán: *Jöttem láttam győztek*. ÁB-Beszélő, Budapest, 1990.
- Martens, Wilfried: *Az egyik és a másik Európa*. Püski, Budapest, 1996.
- Mogyorósi Géza: *Német politikusok arcképcsarnoka*. Századvég, Budapest, 2003.

- Németh István: *Németország története*. Aula, Budapest, 2001.
- Németh István (szerk.): *A német kérdés*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1993.
- Németh István: *Európa Tervei 1300–1945*. Eötvös, Budapest, 2001.
- Póti László: A szovjet külpolitika változásainak magyarázati paraméterei. In: *Bigis nemzetközi tanulmányok*, 1995/1. 23–39.
- Russel J. Dalton: Politika Németországban. In: Allmond, Gabriel–Powell, Bingham (szerk.): *Összehasonlító politológia*. Osiris, Budapest, 2003.
- Stollreither, Konrad: *Das vereinigte Deutschland*. Bayerische Landeszentrale für politische Bildungsarbeit, Berlin, 1990.
- Teltschik, Horst: *329 Tage. Innenansichten der Einigung*. Siedler, Berlin, 1991.
- Valki László (szerk.): *A NATO*. Corvian, Budapest, 1999.
- Weber, Hermann: *Die DDR 1945–1990*. Oldenbourg, München, 1993.
- Weber, Jürgen: *Germany 1945–1990: a parallel history*. CEU Press, Budapest–New York, 2004.
- Winkler, Heinrich August: *Németország története a modern korban*. II. Osiris, Budapest, 2005.

A megalázott góg példái az Isteni Színjátékban

Bevezetés

Dolgozatomban a megalázott gőgösség példáit próbálom megvizsgálni és mindazt, amit Dante látott és meg akart mutatni ezeken keresztül. Találkozunk mitológiai és bibliai személyekkel: Nimróddal, Luciferrel, a görög mitológia óriásaival, Saullal, Izráel királyával. Látni fogjuk többek között Arachnét, a gőgös szövőlányt, és Kürosz perzsa királyt is. Dante világa erkölcsi világ, és pontosan ezért a gőgösséget tartja a legnagyobb akadálnak, bűnnek, amely miatt az ember nem tudja elérni az oly nagyon áhított boldogságot. De mit is jelent a gőgösség fogalma? Már az ókori görög irodalomban is a gőgösség a tiszteletlenséget, az istenek elleni lázadást, a „hybris”-t (ὕβρις) jelentette. John of Salisbury is *Policraticus* című művében a gőgösséget úgy tekinti, mint a hatalomvágy egyik formáját, melyből a zsarnokság táplálkozik.¹ A középkori ember számára a gőgösség az Isten törvényeivel való szembeszállást, az Isten és az egyház elleni engedetlenséget jelentette. Az egyház folyamatosan az alázatra és az engedelmisségre tanította híveit. „Megalázza kevélysége az embert, az alázatos lelkűt pedig tisztelet övezi” (Példabeszédek könyve 29, 23). Én úgy gondolom, hogy Dante utazása során ma is érvényes erkölcsi, filozófiai tanításokat jelenít meg, melyek nemcsak a középkor világában voltak aktuálisak, hanem a jelenkor számára is azok. De most mi is utazzunk Dantével együtt a Pokol mélyére, majd a Purgatóriumba, és próbáljuk megérteni a példákön keresztül a költő üzenetét!

A gőgösség óriásai a Pokolban

Dante és Vergilius elhagyják a tizedik bugyrot, a sűrű homályban Dante úgy véli, hogy tornyokat lát, de ez csak a képzelet csalfa játéka, ugyanis a költő által elképzelt égbenyúló tornyok valójában óriások. Vergilius elmondja a valóságot, de ennek ellenére költőnk továbbra is úgy tekint rájuk, mintha magas tornyokat lát-

¹ John of Salisbury: *Policraticus*, Budapest, Atlantisz, 1999, 210.

na. Dante közelebb érvén felfedezi, hogy az óriások egy kútból emelkednek ki és ez a látvány félelemmel tölti el szívét. Az első, akit meglát, Nimród, akiről meg kell jegyeznünk, hogy „óriás” alakja jelkép, utalás, mellyel Dante a gőgösség, a nagyra-vágyás bűnét, illetve annak az elkövetett mértékét akarja itt kifejezni, mint ahogyan korábban tette Montereccione tornyaival. Vagyis a bibliai Nimród nem egy valóságos „óriás”, szemben a többi mitológiai alakkal, mert itt Dante és a mi szemünk előtt az elkövetett bűne teszi azzá. Nimród testének óriási mérete a fejétől egészen a lábáig körülbelül 25 vagy 26 méter lehetett, ugyanis Dante a kulcsontjától a hasáig harminc pálmát számolt, az olasz szövegben így olvashatjuk: „però ch'i' ne vedea trenta palmi” –, a pálma abban az időben az egyetlen építkezéshez használt mértékegység. Nimród kürtje az óriás teste köré fonódik úgy, mintha a mellkasát díszítené, mint a hiábavalóságot jelképező szalag vagy mint egy címer. Vagy akár mint egy hordódonga, egy üres hordóé, mely abrongozza mellkasát. Ennek a kürtnek itt nincs más szerepe, mint hogy mozdulatlanságra kényszerítse az óriást.² Karjai, a szembenállás hatalmi eszközei, így mozdulatlanok, s lent az oldala mellett csüngnek. Ezért az óriás tehetetlenségében nem csinál mást, mint érthetetlen szavakat kiabál: „Ráfel mái ámench izábi álmi” (Pokol, XXXI, 67). Bár Vergilius állítása szerint Nimród nyelve kaotikus kiabálás, számos kutató úgy tartja, hogy e mondat értelmes szavakat tartalmaz. Többek között Peter Dronke *Dante és a középkori latin hagyományok* című könyvében is azt olvashatjuk, hogy Nimród szavaiban héber, arab, arámi, illetve szárd szavakat lehet felfedezni, melyek az óriás panaszkodását, elkeseredettségét fejezik ki a saját nyomorúságos helyzete miatt.³ Azonban én úgy gondolom, hogy Nimród szavai jól tükrözik lelkiállapotát, a zűrzavart, az eltévelyedést, a lelkét eluraló gonoszságot. Hiszen a nyelv a lélek tükré, s a Bibliában Jakab apostol is így ír a nyelv bűneiről: „De a nyelvet az emberek közül senki sem szelídítheti meg: fékezhetetlen gonosz az, halálos méreggel teljes” (Jakab levele 2,8). Nimród látványa miatt Danténak nem jut más eszébe, mint az emberi gonoszság első eszköze, a „bábeli torony” s Nimród, aki arról akarta megtámadni az eget, s akit Dante úgy említ meg a *De vulgari eloquentiában*, mint a nyelvek összezavarodottságának fő okozóját. A költő nagy teret szán Nimród alakjának, az 58. tercínától egészen a 81.-ig, ezek az ének központi helyét foglalják el, mint utalás az elkövetett bűn jelentőségére, az eltévelyedésre, a zűrzavarra, amit tettével okozott. Nimród a Bibliában is úgy szerepel, mint egy hatalmas uralkodó: „Kús nemzette Nimródöt. Ez kezdett hatalmaskodni a földön. Hatalmas vadász volt ő az Úr előtt. Ezért mondják: Hatalmas vadász az Úr előtt, mint Nimród. Országa először Bábelben, Ereken, Akkádban és Kalnéban, Sineár földjén volt” (I Mózes 10, 8–10). Szent Ágoston az *Isten városa* című művében nemcsak úgy említi Nimródöt, mint óriást, aki kezdeményezte Bábel tornyának a megépítését, hanem úgy is, mint összeesküvőt az isteni hata-

² *Nuove letture dantesche*, Firenze, Felice le Monier, 1969, 120.

³ Peter Dronke: *Dante e le tradizioni latine medievali*, Bologna, Il Mulino, 1990, 77–85

lommal szemben. A földi hatalom és gazdagság miatt szívét eltöltötte a büszkeség, ezért különféle bálványokat építtetett.⁴

Nimród héber nevének jelentése: fellázadni, s talán nem véletlen, hogy a héber mitológia szerint is ő és népe építette Bábel tornyát, melynek jelentése: „Isten kapuja”. Ez a név a héber „balal” igéből származik, amelynek jelentése: „összezavarni”. Így ez a hely joggal képviselte az elbizakodottságot, az erkölcsi romlottságot és az Isten elleni lázadást Dante szemében.

Bábel tornyának története nemcsak a héber mitológiában kapcsolódik szorosan Nimród nevéhez, hanem más népekében is. A muzulmán legendákban úgy jelenik meg, mint egy gonosz ember, aki a bábéli kudarc után újból megkísérelte az égbe jutást egy négy sas által vontatott láda segítségével. Mikor már nem látta a földet, nyilakat lőtt az ég felé azzal a céllal, hogy elpusztítsa Istent, azonban az angyalok vérbe mártották a nyilakat s visszadobták a földre, hogy megtévesszék Nimródot. Az i. sz. VII. századból származó bizánci krónika szerint a perzsák Nimródot az Orion csillagképpel hozták összefüggésbe, így a mű szerzője Nimród nevét összekötötte Semcházáj angyallal, aki fellázadt Isten ellen, s a görög mitológiában szereplő Orion hőrosszal, ki megsértette istenét. Nimród legendája más mítoszokban is felbukkan, többek között egy hettita legendában: Kumarbi megalkotja Ulikummit, a kőóriást, akinek a fejéről akarja megtámadni az ég isteneit.⁵ Nimród neve a középkori legendákban is tovább élt. Az egyik ezek közül megtalálható *Nimród könyvében* egy kiadatlan latin nyelvű műben. Ebben „óriásunk” asztronómusként jelenik meg, és alakítja ki saját materialista világszemléletét az univerzumból. Peter Dronke *Dante és a középkori latin hagyományok* című könyve szerint Bruno Nardi nem úgy ír Nimródról az egyik ellenvetésében, mint egy önhiitt asztronómusról, sőt inkább egy olyan személyiségről, aki szomjúhozta a tudást. Tanítványának megtanította mindazt, ami tudott és ismert a világegyetemről, vagyis hogy léteznie kell egy felsőbbrendű hatalomnak, egy alkotónak, aki ily tökéletesen megtudta teremteni ezt a világot. Dante Nimród alakját jól ismerhette Pietro Commestore teológus *Historia scolastica* című bibliai magyarázatából, melyben Nimród személye nemcsak úgy bukkan fel, mint Babilónia hatalmas uralkodója, hanem mint ateista asztronómus, aki Jonatán nevű tanítványát felkészítette a világhatalomra.⁶

Jól észrevehető, hogy ez a személyiség teljesen különbözik a *Nimród könyvében* találhatótól. Ebben olvashatunk néhány szemelvényt, amely meg tudja világítani számunkra Nimród valódi alakját: „Respondit Nemroth: sine pretio inveni doctrinam, et gratias agam Deo, et omnia mea tua sunt.” (Azt feleli Nimród: jutalom nélkül találtam fel a tant, és hálát adok Istennek, és mindenem a tiéd.) Ha Dante ismerte volna ezt a könyvet, a Nimródról alkotott véleménye talán más lett

⁴ Saint Augustine: *The city of God against the pagans*, Loeb Classical Library, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, MCMLXV, V. 35.

⁵ Graves-Patai: *Héber mítoszok*, Budapest, Gondolat, 1969, 110–114.

⁶ Peter Dronke: i. m. 78.

volna.⁷ De így költőnk a „contrapasso” törvénye szerint szavainak érthetlenségével és mozdulatlansággal büntette őt. Nimród alakjával egyébként újra fogunk találkozni a Purgatórium XII. énekében.

Ebben az énekben is, mint a mű egészében, a hármas szám megőrzi presztízst, ugyanis Dante három óriást lát közvetlenül (Nimród, Ephialtész, Antaios), míg háromról csak említést tesz (Briareusz, Titüosz, Tüphón).

Antaios, az utolsó óriás, aki képes lesz levinni a két költőt a Pokol legmélyére. Dante őt nemcsak Vergilius *Aeneis*ből ismerhette, hanem Lucanus *Pharsaliá*jából is. Antaios a földön aludt, innen merítette mindig erejét és oroszlánhússal táplálkozott.⁸ Antaios nem vett részt az istenek elleni lázadásban, s ezért büntetése nem az örök mozdulatlanság, azonban mérhetetlen dicsvágya miatt helyezte el őt Dante a Pokol mélyére. Vergilius megkéri az óriást, hogy ne küldje el őket Tüphónhoz, sem Titüoszhoz, akik mozdulatlanságuk miatt nem tudtak volna segíteni a két vándornak, hogy lejussanak a kút mélyére. Az óriás „segítsége” azonban eléggé önző, hiszen Vergilius megígéri neki, hogy neve híressé fog válni Dante segítségével. Tehát előtérbe kerül az óriás büszkesége, és ennek érdekében könnyedén leviszi a két utazót a mélybe.

A Pokol legmélyére érve találkozhatnak Luciferrel, a pokol királyával, nevének jelentése: „fényhozó”. A „fő gonosz” az ember teremtése előtt Isten angyala volt, egy kerub, a Hajnal fia: „Hélel ben Sáhár”. Ékszerekbe öltözötten járkált az Éden kertjében, s mint minden nép őrzője eleinte szerényen viselkedett, majd idővel elkezdett büszkévé válni. Mivel páratlan tökéletességgel rendelkezett, s ráébredt arra, hogy magas megbízatás, tökéletes szépség veszi körül: Isten csodálatos világa. Minden lény fölött találta magát erőben, bölcsességben és szépségben. Egyedül Isten trónjában látott többet, melyre ő maga is erősen vágyakozott, s önteltségében elfelejtette, hogy mint teremtett lény teljes mértékben Istentől függ, ezért azt mondta: „Fölmegyek a felhők csúcsára, hasonló leszek a Felségeshez!” (Ézsaiás könyve 14, 14.) Lucifer, mivel egyenlő akart lenni Istennel, elkövette azt az ősbűnt, amely magában foglalja a többi bűn csíráját is: a hazugságét, az irigységét, a gyűlölködését, a bujaságét, a torkosságét, a jóra való restségét. Az Ószövetségben ő az okozója Éva és Ádám bűnbeesésének, a vádaskodás és az engedetlenség is az ő nevéhez fűződik. A héber mitológiában utalást találunk arra, hogy Lucifer Szamáel arkangyallal azonos, aki fellázadt Isten ellen, mert eluralkodott rajta a féltékenység Ádám miatt, mert Isten parancsára még az angyaloknak is meg kellett hódolni Ádám előtt, azonban Szamáel nem akart engedelmessé válni. Az engedetlensége miatt Isten letaszította őt az égből lázadó angyalaival együtt. A héber mitológiában Szamáel arkangyal nevének két jelentése is van: „minden sátánok feje” és „a legnagyobb fejedelem az égen”. A „Sátán”, vagyis „ellenség” elnevezés utalás „Hélel ben Sáhár”-ra, a „Hajnal fiára”.⁹

⁷ Peter Dronk: i. m. 80.

⁸ Lucanos: *Pharsalia* IV. 598–600.

⁹ Robert Graves–Raphael Patai: *Héber mítoszok*, Budapest, Gondolat, 1969, 47–72.

A Jelenések könyvében Mihály és angyalai legyőzik a sárkány alakjában megjelenő Sátánt: „És levettetett a hatalmas sárkány, az ősi kígyó, aki megtéveszti az egész földkerekséget: levettetett a földre, és vele együtt angyalai is levettettek.” (Jelenések könyve, 12, 9.) Ezt ábrázolja Raffaello *Szent Mihály* című festménye is (1505; Párizs, Louvre). A Sátán egyik középkori mellékneve: Mephistopheles (héber etimológia alapján „hazugságterjesztő”), míg a görög megfelelője: Meghosztophilész – „az, aki a fényt nem szereti”.¹⁰ A Lucifer név a Sátán mellékneve lett a középkorban, ugyanis a „minden gonoszság forrásának” neve az akkori latin fordításban egyszerűen Hajnalcsillagot jelentett. Tekintve a különböző neveket és történeteket, melyek a mitológiákban, illetve a Szentírásban a bukott angyalhoz kapcsolódnak, megállapítható az a tény, hogy az engedetlenség s büszkeség megtestesítője mindig a gonoszság és a lázadás jelképeként jelenik meg. Most nézzük meg a dantei Lucifer alakját, látni fogjuk, hogy a dantei ábrázolás jelképes, tökéletesen visszaadja mindazt, amit a „pokol királya” megtestesít. A nagy sötétség és köd miatt Dante nem tudja felfogni a szörnyű valóságot, és az a benyomása, mint-ha egy szélmalmot látna:

„Mint mikor vaskos pára lengedez le,
vagy féltékenk már elborúl az éjben,
malmost ha látsz szélben forogni messze:
egy oly alkotmányt akkor látni véltem,”
(Pokol, XXXIV, 4–7.)

De ez az először „épületnek” hitt rémség, maga Lucifer, aki mellkasától lefelé jégben áll, mint a természetellenesség, a mozdulatlanság jelképe. Amilyen szép volt angyalként az égben, oly rúttá és borzalmassá vált lázadása után a pokolban. A gögössége és gonoszsága tette ilyenné. Ennek az óriás tömegű „alkotmánynak” a lábai előtt alaktalan, teljesen jégbe fagyott lelkek fekszenek. Némelyik függőlegesen, mások pedig vízszintesen, fejjel lefele, illetve fejjel felfele, és végül vannak, akik arcukkal a lábaikhoz görbülnek. E lelkek büntetése is az örökkévaló mozdulatlanság a jég fogságában. A „borzalom királyának” hat szárnya van: „vexilla regis inferni” (Pokol, XXXIV, 1.), melyeknek állandó csapkodása megdermeszti a Kokütoz vizét és a benne elmerülő bűnösöket, s ez hidegség teljesen átjárja a Pokolnak e területét. A szárnyak állandó csapkodása mutatja Lucifer olthatatlan vágyát, hogy megpróbáljon kiszabadulni a jég fogságából, hogy szembeszálljon a Teremtővel.¹¹ A jég, mely oly erősen fogva tartja, a szeretet teljes hiányát jelképezi Dante számára, azt az isteni szeretetet, amely Jézust a Golgotára vitte az emberiség bűneiért. Ez a megbocsátó szeretet teljesen elképzelhetetlen a pokolban, ahol csak sötétség és szeretetlenség uralkodik.

¹⁰ Pál József-Újvári Edit (szerk): *Szimbólumtár*, Budapest, Balassi Kiadó, 1996, 418–419.

¹¹ Angelo Marchese: *Dante: Guida alla Divina Commedia*, Roma, Carocci, 2002, 102.

A „pokol királyának” fején három különböző színű arc található. A középső vörös, a két oldalsó fekete és sárga. Felmerülhet bennünk a kérdés, hogy a költő miért jeleníti így meg Lucifer arcát? Ez az ábrázolás nem véletlen, ugyanis Ezékiel könyvében olvashatunk négy „élőlényről” – valószínűleg kerubokról, akik négy arccal és négy szárnyal rendelkeznek: „Négy élőlény alakja volt ott. Ilyennek látszottak: emberhez hasonló alakjuk volt, de mindegyiknek négy arca, és mindegyiknek négy szárnya volt” (Ezékiel könyve 1, 5–6). Vagyis Dante a próféta ábrázolását alkalmazza s így utal arra, hogy a Sátán lázadása előtt Isten kerubja volt. Míg Ezékiel könyvében négy arcról olvashatunk, addig a dantei Lucifernek három arca van, mert a költő így akarja kifejezni a „főgonosz” ördögi szembenállását az isteni szentháromsággal. Dante számára ezek az arcok képviselik az emberiség legsúlyosabb bűneit: a haragot, amelyből ered a kegyetlenség, a tehetetlenséget és a fősvénységet, melyek a gyűlöletből és a hálátlanságból fakadnak. De kifejezhetik a három akkor ismert szárazföldet is (Európát, Ázsiát, Afrikát) így jelezve, hogy a Pokolban a föld minden részéről találhatók bűnös lelkek. Akár jelenthetik az erkölcstelen Rómát, a büszke Firenzét és az irigy, hatalomra vágyó Franciaországot is, akikre jelképes alakban már történt utalás a mű első énekében.

Továbbá párhuzamot vonhatunk a dantei ábrázolás és a Jelenések könyvének 6. részében olvasható első négy pecsét felnyitása között. Itt János apostol álmában négy különböző színű ló jelenik meg, melyeknek jelentése nyilván képletesen tükrözi az emberiségre váró megpróbáltatásokat. János négy lovat lát, de az első kivételével – mely Jézust ábrázolja – a színük megegyezik Lucifer háromszínű arcával: „Jöjj! És láttam: íme egy fehér ló, a rajta ülőnek íja volt, és korona adatott neki, és győzelmesen vonult ki, hogy újra győzzön. – És kijött egy másik ló, egy tűzvörös, és a rajta ülőnek megadatott, hogy elvegye a békességet a földről sőt, hogy öldössék egymást az emberek – És láttam: íme, egy fekete ló a rajta ülőnek mérleg volt a kezében. – És láttam: íme egy fakó ló, a rajta ülőnek neve Halál, és a Pokol követte őt, és hatalom adatott nekik a föld negyedrészen, hogy öljenek karddal, éhínséggel és döghalállal...” (Jelenések könyve 6, 3–7.) Dante választása nem véletlen, hiszen mint Bibliát olvasó és ismerő keresztény ember, jól értelmezte az apostol álmának jelképes jelentését, és jól tudta azt ábrázolni Lucifer háromszínű arcával.

A tűzvörös szín az emésztő szenvedélynek, az elfajult életváagnak a színe. Mikor az ember elhagyja az Istentől kijelölt utat, akkor ez a szenvedély eluralkodik lelkében, s felemészt benne minden jót, és ez lassan-lassan gyűlölethez, haraghoz vezet. A fekete a sötétség, az elmúlás színe. A háború, a könyörtelenség szellemét idézi fel, melynek következménye az erőszakosság, az igazságtalanság. A fakó szín a betegségnek, a halálnak a színe, tehát haragból, a hálátlanságból és az erőszakosságból semmi más nem származhat, csakis a halál. Így érthetővé válik Lucifer háromszínű arcának jelentése, de ugyanakkor az „arcok” helyzetére is magyarázatot kaphatunk. A vörös arc középen, a másik kettő oldalt, vagyis a mindent felemésztő szenvedélyből, a gyűlöletből, az elbizakodottságból származik a többi bűn is, melyek elpusztítanak minden jót, amit találnak. Lucifer szeméből könnyek

fakadnak, és folynak le mind a három állán; az ember azt hihetné, hogy ezek a megbánás könnyei. Azonban e teremtmény nem bűnbánatból sír. A pokolban nincs bűnbánat, mint ahogyan nincs helye a bűnbocsátnak sem. Ezek a könnyek a harag könnyei, a tehetetlenség és a lázadás jelei, mert a „minden gonosz-ság” feje még bűnhődése közben is lázad. Habár nem tud mozogni, mégis képes három árulót szájaiban állandóan gyötörni: középen Júdást, Krisztus árulóját, az oldalsó szájakban pedig Brutust és Cassiust, Caesar árulóit. Dante ezzel kifejezi a saját politikai és erkölcsi meggyőződését, hiszen Júdás az egyház árulója, Brutus és Cassius pedig a császárságé. Mind a hárman elárulták az Isten által elrendelt földi intézményeket, melyek támaszként szolgálhatnának az emberiség evilági boldogságának elérésében, szemben a földön eluralkodó bűnnel. A három áruló itt együtt szenved, büntetésük is ugyanaz, de Júdás fejjel befelé győtrődik Lucifer középső szájában, a másik kettőnek pedig kint van a feje. Júdás büntetése szinte ugyanaz, mint a szimóniában vétkes pápáké:

„De én régebben várok elitélve
fővő talpakkal, s lefelé fejjel,
mint ő vár majd égő lábakkal kiérve...”

(Pokol., XIX, 79–81.)

Bár Lucifer látványa félelmetes, a két költő kiválasztja a legkedvezőbb pillanatot s helyet, mikor a hat szárny eléri a legnagyobb szélességet, és belekapaszkodnak az óriási test oldalába, hogy feljussanak a déli félgömbre, mert Dante Lucifer csípőcsontjánál képzelel el a déli és az északi félgömb határát, tehát a föld középpontját, mely pontosan visszatükrözi az arisztotelészi elgondolást, illetve a ptolemaioszi világképet, mely szerint a mozdulatlan föld a világegyetem közepe.

Dante kétféle szemszögből látja az emberiség „megrontóját”: először is a jégből mellkasától felfelé látszik ki, majd áthaladva a csípőjén – „a világ közepén” – már lábbal felfele látszik. Tehát a „lyuk” amelyben Lucifer levettetése miatt bűnhődik, lényegében a világ közepe, s itt ő mozdulatlan állapotában kénytelen a „világ súlyát”, minden bűnét elviselni, mert belőle származik az összes bűn, mely megrontotta az emberi lelket. A feneketlen mélységben Lucifer lényéből emelkednek ki az óriások, a hit és az emberiség árulói, és minden bűnös a Pokolban, és ő felmorzsolja és megsemmisíti őket kegyelem nélkül, a világ közepén, az Istentől legtávolabbi helyen. Dante hasonlata tökéletes: a kút, amelyből kiemelkednek az óriások, jól érzékelteti számunkra a mélységet. A benne való tartózkodás olyan, mintha az ember feneketlen kútba esne alá. Továbbá a mélység és a felső világosság között van egy bizonyos eltávolodás, egy útszakasz, melyet lefelé is, fölfelé is meg kell tenni a mélységbe kerülőnek, vagy az onnan felszállónak. Ezen a ponton áthaladva a két költő elérkezik a „fényre”, vagyis a Purgatóriumba, mely nemcsak fizikai szabadulást jelent számukra, hanem az emberiség szabadulásának reményét is a bűn fogságából.

A megbüntetett gögösség példái a Purgatóriumban

Áthaladva a Purgatórium kapuján a két vándor elérkezik a „reménység helyének” első körébe, ahol a kapusangyal Dante homlokát P betűvel megjelöli utalva arra a tényre, hogy neki is vezekelnie kell a hét fő bűnért (olaszul: peccati), akár csak a többi bűnbánó léleknek. Egy kanyargós, fáradtságos úton jutnak fel a párkányra, ahol Dante rögtön észrevesz egy hófehér domborművekkel díszített márványsziklát, mely az alázatosság példáit tárja a költő szeme elé. Itt álljunk meg egy pillanatra, és hasonlítsuk össze a két földöntúli világ bejáratát. A Pokol bejárata széles, és sokan mennek be rajta, Dis városában tornyokat, erődítményeket, erős falakat, vagyis a gögösség és a nagyravágás jelképeit láthatjuk. Azonban a Purgatórium kapuja szűk, és kevesen juthatnak át rajta, s olyan érzésünk van, mintha egy katedrálisba lépnénk be, a csodák mezejére, a megtisztulás helyére. Ezt jól tükrözi a szikla hófehér színe is, mely a Pokol világában teljesen elképzelhetetlen. A sziklafalon megjelennek az alázatosság példái (Máriának – Krisztus anyjának, Dávidnak és Traianus császárnak cselekedetei), és a tanítás szerepét töltik be a „keresztény gögösök” számára, akik a szikladarabok súlya alatt a föld felé görnyedve ismétlik a legegyetemesebb imát, a Miatyánkot az isteni kegyelemért, hogy megszabadulhassanak bűneik terhétől.

Míg a két költő az alázatosság példáit látják a sziklafalon, vagyis a „templom” domborművein, addig a márványpadlót sírlapok borítják, ahogyan néhány középkori templomban is, mert így az elhunytak emlékei mindenki számára fennmaradhatnak. Ezek a sírlapok a gögösség példáit tárják fel a költő számára, ez az út a példák párhuzamát jelenti, mert az ott járó vezeklő bűnös akár a sziklafalra tekintve, akár a márványpadlóra nézve, mindenhol az isteni tanítást szemlélheti. Dante tizenhárom példát mutat be, melyeket négy csoportra oszthatunk.

Az első csoportban Lucifer alakja tűnik fel ismét, a legnagyobb gögössé, aki éppen alávetetik az égből. Majd meglátja Lucifer egyik oldalán a legyőzött Briareusz alakját, akit a Pokolban még csak elképzelni tudott, de most itt látja megalázva, elszigetelten, jégbe fagyottan elterülve. Látja továbbá az apjuk körül állva Apollót, Pallasz Athénét és Marsot, akik csodálják a legyőzött, lázadó gigászok szétszórt tagjait, s ezek az istenek ugyanolyan sorrendben jelennek meg, mint ahogyan Statius Thebais művében olvashatjuk.¹²

Az első csoportot végül Lucifer másik oldalán található Nimród alakja zárja, aki kissé bárgyún tekinget az ég felé, s nézi alkotását, a Bábel tornyát, a nagyravágás és a lázadás jelképét. E négy sírkőlapon megjelenő alakok (Lucifer, Briareusz, a gigászok), és végül Nimród ugyanazok, akikkel záródik a Pokol, csak fordított sorrendben. Míg ott a sort Nimród nyitja, itt ő zárja az első csoportot. Lucifer a Pokolban is, és itt is központi helyet foglal el, vagyis a „halál birodalmának” a legmélyén,

¹² Statius: *Thebais* II. 597–601.

a föld közepén található, ugyanakkor Dante itt is a két bűnös, Nimród és Briareusz közé helyezte el, jelezve ezzel, hogy ő testesíti meg az abszolút gonoszt.

A következő csoportot Niobé, Saul, Arakné és Roboám alkotja.

Niobé, aki olyan mérhetetlen büszke volt hét gyermekére, hogy Létó istennőt is kigúnyolta, mert annak csak két gyermeke volt: Apollón és Artemisz. Büntetésül az istennő elküldte gyermekeit, hogy megbüntessék elbizakodottságáért. A hét gyermekből nem maradt életben csak kettő, mert ők bűnbocsánatért imádkoztak Létóhoz, és meghalt Niobé férje is, ki önkezével vetett véget életének.

A szomorú hír hallatán Niobé kilenc nap és kilenc éjjel siratta halottait, és nem talált senkit, aki eltemesse őket, mert Zeus Létó pártjára állt. A tizedik napon azonban az olümposziak ereszkedtek alá, hogy eltemessék a halottakat. Niobé elmenekült atyjának, Tantalosznak a földjére, ahol végül Zeus megkönyörült rajta, és szoborrá változtatta. A legenda szerint még mindig lehet látni, hogy ömlik a könnye.¹³ Ezek a könnyek nem a megbánás és az alázat jelei, hanem inkább az elfojtott harag és tehetetlenségé.

A következő példa, amely feltűnik Dante előtt, Saulé, Izráel első királyáé. Saul rögtön uralma kezdetén egy háromezer fős hadsereget állított fel, és a filiszteusok ellen indult. A harc megindítása előtti áldozatot Sámuelnek kellett volna bemutatnia (zsidó szokás szerint), de ő késlekedett, ezért Saul maga végezte el a szertartásokat, ezzel mintegy jogot formált a papi funkciókra is. Így magára vonta Isten haragját és büntetését, aki Sámuel próféta által így szólt: „Mivel te megvetetted az Úrnak beszédét, ő is megvetett téged, hogy ne légy király” (I Sámuel 15, 23). Sámuel Isten akarata szerint új királyt kent fel, Dávidot, aki alázatosan engedelmeskedett, az ő példáját láthatjuk a domborműveken, szembeállítva az önkényeskedő Saullal. Isten ítélete beteljesedett élete felett, mert a filiszteusok elleni harc közben Izráel fiai megfutamodtak, ő pedig súlyosan megsebesült. Mivel büszke ember volt, és el akarta kerülni a megaláztatást, inkább kardjába dőlve meghalt.

A csoport harmadik példája Arakhné, az ügyes lüdiái szövőlány. Alacsony származása és halandósága ellenére versenyre hívta saját tanítóját, Pallasz Athénét, kit önteltségében még merészen meg is tagadott. Az istennő öreganyó képében megjelenve megpróbálta őt jobb belátásra bírni, hogy megalázva magát kérjen bocsánatot a vakmerőségéért. A büszke lány nem fogadta meg tanácsát, sőt még jobban megsértette az istennőt. Ezek után Pallasz Athéné felfedte önmagát és haragjában meg akarta ölni a vakmerő lányt, aki még akkor sem kért bocsánatot, de az istennő megkönyörült rajta és pókká változtatta.

E csoport utolsó példájáról, Roboámról, a Bibliában a Királyok könyvében olvashatunk, akinek szíve felfuvalkodott, elhagyta az Úr törvényét, s nemcsak ő, hanem vele együtt egész Izráel. Isten büntetése azonban beteljesedett rajtuk, mert az egyiptomi király és serege elvitte Jeruzsálem összes kincsét.

¹³ Homérosz: *Iliász* XXIV. 606–616. Devecseri Gábor fordítása.

A következőkben nézzük meg, hogy a harmadik csoportban kiket látott Dante. A sort egy görög mitológiai szereplő, Eriphülé nyitja, akit fősvénysége, gőgössége, haszonleső természete vitte a halálba.

A következő sírkőlap Sennacheribet, az asszír királyt ábrázolja, aki elfoglalta Júda minden városát, és Jeruzsálemet követelte Ezékiás királytól kigúnyolva Izrael istenét: „Ezeknek az országoknak valamennyi istene közül melyik tudta megmenteni országát az én kezemből? Hát az Úr megmentheti-e kezemből Jeruzsálemet?” (Ézsaiás 36, 20.) Izrael népe azonban bízott Istenben, aki elküldte angyalát és megszabadította népét. Az asszír király elmenekült, s majd idővel miközben imádkozott istenéhez, fiai megölték őt. Így teljesedett be Isten ítélete, amiért erősebbnek és hatalmasabbnak tartotta magát az élő Istennél.

A márványpadló mutatja továbbá Kürosz perzsa király lemészárlását, aki harminc éven át tartó embertelen és hatalomvágyó terjeszkedés miatt halt meg. Tovább lépve Dante szeme előtt feltűnik Holofernesz „vér-ereklyéje”. Ismét egy ótestamentumi történettel találkozunk, mely Judit könyvében olvasható. Holofernesz Nabukodonozor asszír király hadvezére volt, akinek egy zsidó nő (Judit) levágta a fejét megszabadítva így Izrael népét az ellenségtől. A vezér halálát a saját önteltsége, elbizakodottsága okozta. A katolikus teológia Szűz Mária előképét látja Juditban, mert ahogyan Judit megmentette a zsidó népet, úgy mentette meg Mária az egész emberiséget a bűntől Jézus születésével.¹⁴

Végül a domborművek sorát egy egyedülálló sírkőlap zárja, mely Trója elestét ábrázolja. Ez Dante számára az „ős bűn” korszakának a végét jelenti és elkezdődik a kegyelem időszaka. Ugyanis Trója bukásának időpontjában (vagyis mikor Róma nemes magja elhagyja a legyőzött várat), kezdődik el az uralkodása Dávid nemzetségének, amelyből származik Mária, Jézus anyja. Dante ezzel azt sugallja az olvasónak, hogy Isten két népet rendeltetett, a zsidót, illetve a rómaiakat arra, hogy a kegyelmet és az igazságot bevezesse a világba. Az emberiség ezek után elfordul a rossztól, és elindul a jó felé vezető úton, vagyis a megtisztulás útján.

Összefoglalván ezeket a példákat, elmondhatjuk tehát, hogy Dante a tizenhárom példának egy-egy tercinát szán, amelyekben felismerhetőek a számok és a betűk jelképes jelentése. A tizenhárom példa négy csoportra osztható. Az első három csoportban négy példát láthatunk, míg az utolsóban egyet (Trója példáját). A középkori hagyomány szerint a négy a megalkotott teret, az anyag állandóságát, a három az örökkévalóságot jelenti, a tizenkettő pedig a tökéletességet, a Szentlélek által betöltött világot. A tizenhárom viszont a hazugság, a kizárás, a megtévelyedett gőgösség száma. Nyilvánvalóan ezt mutatják a felsorolt példák is. Az első csoport leírása így kezdődik: „Vedeo” – vagyis „Láttam”, a második csoporté pedig „O”, vagyis „Ó”, a harmadik csoporté pedig „Mostrava” – vagyis „Mutatta”. Összerakván a kezdőbetűket, ezt kapjuk meg: „VOM”. Figyelembe véve a középkori illetve a latin nagybetűk írását, hogy a „V” betűvel az „U” betűt is jelölték,

¹⁴ Gecse Gusztáv: *i. m.* 174–176.

„UOM” szót lehet kiolvasni a kezdőbetűkből, tehát „UOMO”, magyarul „EMBER”.¹⁵ Valószínűnek tűnik, hogy Dante arra utal, hogy a gőgösség az ember vele született bűne, amely az első emberpár bűnbeesésétől jelen van az emberi lélekben. Tehát minden bajnak, bűnnek forrása a nagyravágás, mint ahogyan ez már beigazolódtott Lucifer esetében is. Ugyanakkor a példák olvasása közben megfigyelhetünk egy részleges szimmetriát a források elrendezésében is, ugyanis Dante az Ótestamentumból kiemelt részeket gondosan időrendi sorrendbe helyezte, sőt a bibliai és mitológiai témák váltakozva követik egymást. A márványpadló minden példája a gőgösségre, a gonoszságra való hajlamot jeleníti meg, míg a falak az alázatosságot tükrözik vissza. Tehát az egyik a halál példáit tárja fel a vándorok előtt, a másik az életét. Isteni figyelmeztetések ezek, melyek arra tanítanak, hogy ha az ember élete során büszkévé válik, vagyis lekicsinylő tekintettel, gőgösen, nagyravágyóan cselekszik anélkül, hogy észrevenné, a pusztulás, a kárhozat felé halad. Tehát addig, míg az ember nem tudja megalázni magát, addig nem képes rá, hogy megbánja bűneit, vagyis nem lehet része a földöntúli boldogságban. Dante mint bűnbánó lélek, itt állva a hét fő bűn talapzatán, az alázatosság példáinak tanításában és a gőgösség figyelmeztetéseiben erős támaszra találhat, amelyekből erőt és kitartást meríthet a további út során.¹⁶

Összefoglalás

Összegezve a dolgozatomban megfogalmazott gondolatokat, jól látható a párhuzam a Pokolban látott gőgösök és a purgatóriumbeli gőgösség példái között. A Pokolban látott óriások, illetve a márványpadlón megjelenő híres esetek, mind az emberi hiábavalóságot, a „vanitatum vanitas”-t tükrözik vissza. Dante figyelmeztetésnek, tanításnak szánja ezeket a példákat egyrészt önmagának, hiszen neki is leginkább a gőgösségből kell megtérnie, másrészt az olvasónak, mert ezek a tanítások örök érvényűek. A Pokol utolsó körénél járva Dante újra láthatja az önhittség szimbólumait: a tornyokat, az óriásokat, melyek nemcsak magát a bűnt jelképezik számára, hanem az elkövetett bűn nagyságát is. Itt minden jelkép a gőgösséget sugallja: a tornyok, a nagy sziklák, a mitológiai óriások, Nimród, Lucifer mint a „fő gőgös”. A Kokütosz-tó megfagyott vize, a mindent eluraló köd, a sötétség, a félelem pedig a nagyravágás következményeiként jelennek meg. Itt a gőgösség összes példája az elkövetett bűn mértékének állapotában tűnik fel, vagyis büntetésük pillanatában. Dante figyelmeztetni akar bennünket és önmagát is a bűn következményére: a halálra.

¹⁵ Dante Füzetek 1: *Kelemen János: Purgatórium XII. ének*, Budapest-Szombathely, Balogh és Társa Kft., 2006, 25.

¹⁶ Vittorio Sermoni: *Il Purgatorio di Dante*, Milano, Rizzoli Libri S. p. 1990, 186.

A Purgatóriumban újra láthatjuk az óriásokat, Nimródot, Lucifert, s más példákat is, azonban itt a dantei leírás különbözik a Pokolban látottétól: itt a megbüntetett gőgösök nem büntetésük állapotában jelenek meg, hanem megalázottságuk pillanatában. Dante itt elsősorban tanítani, emlékeztetni akar, ezt mutatják a sziklafalon megjelenő domborművek példái is. Az itt járó vándor minden helyzetben csak tanulhat, emlékezhet. Ha felnéz, az alázatosságot látja, ha lenéz, akkor pedig a megalázottságot.

Itt a bűnös lelkek tanulnak, az alázatosságot tanulják, és míg a Purgatórium az alázatosság világa, addig a Pokol a gőgösségből született meg. Dante tanult a példákából, és továbbhaladva homlokáról a megjelenő angyal a hét fő bűnt jelző P betű egyikét eltörli, ezzel is utalva arra a tényre, hogy minden bűnnek a forrása a gőgösség.

Felhasznált irodalom

Alighieri, Dante: *Tutte le opere*, Roma, Grandi Tascabili Economici, Newton, 1993.

Appolódoros: *Mitológia*, Budapest, Európa, 1977.

Babits Mihály: *Dante*, Talentum Diákkönyvtár.

Bán Imre: *Dante-tanulmányok*, Budapest, 1988.

Dante a középkor és a Renaissance között, Budapest, 1966.

Dante Füzetek, Budapest–Szombathely, Magyar Dantisztikai Társaság, 2006.

Dronke, Peter: *Dante e le tradizioni latine medievali*, Bologna, Il Mulino, 1990.

Graves, Robert: *A görög mítoszok*, Budapest, Európa, 1970.

Graves–Patai: *Héber mítoszok*, Budapest, Gondolat, 1969.

Inglese, Giorgio: *Dante: Guida alla Divina Commedia*, Roma, Carocci, 2002.

Kaposi József: *Dante Magyarországon*, Budapest, 1911.

Kelemen János: *A filozófus Dante*, Budapest, Atlantisz, 2002.

Kerényi Károly: *Görög mitológia*, Szeged, Szukits Könyvkiadó, 1997.

Madarász Imre: *„Költők legmagasabbja”*, Dante-tanulmányok, Budapest, Hungarovox, 2001.

Maggini, Francesco: *Introduzione allo studio di Dante*, Bari, Gius, Laterza & figli, 1936.

Malato, Enrico: *Dante*, Roma, Salerno Editrice, 1989.

Marchese, Angelo: *Guida alla Divina Commedia*, Inferno, Torino, Società Editrice Internazionale, 1993.

Marchese, Angelo: *Guida alla Divina Commedia*, Purgatorio, Torino, Società Editrice Internazionale, 1993.

Mineo, Niccolò: *Dante*, Roma, Editori Laterza, 1989.

Nardi, Bruno: *Nel mondo di Dante*, Roma, Edizioni di „Storia letteratura”, 1944.

- Nuove letture dantesche*, Firenze, Felice le Monier, 1969.
- Pál József: „*Silány időből az örökkévalóba*”, Az Isteni Színjáték nyelvi és tipológiai szimbolizmusa, Szeged, JatePress, 1997.
- Publius Ovidius Naso: *Átváltozások*, Magyar Helikon, 1975.
- Saint Augustine: *The city of God againts the pagans*, Cambridge, Massachusetts, Loeb Classical Library, Harvard University Press, MCMLXV.
- Sermonti, Vittorio: *Il Purgatorio di Dante*, Milano, Rizzoli Libri S. p. A; 1990.
- Szabó Tibor: *A sokszólamú Dante*, Budapest, Hungarovox, 2006.
- Szent Biblia*, Budapest, 1975.
- Vergilius Összes Művei*, Budapest, Európa, 1984.

A megváltozott munkaképességű személyek foglalkoztatási előnyeinek és hátrányainak vizsgálata

I. Bevezetés

A képességeinkhez, adottságainkhoz és egyéniségünkhöz illeszkedő munka alapvetően hozzájárulhat a harmonikus, kiegyensúlyozott és a testi, lelki és szellemi szempontból egyaránt egészséges életvitelhez. Vannak azonban olyan emberek, akiknek ez nem feltétlenül adatik meg, ráadásul olyan oknál fogva, mely az élet további területein is számos nehézséget okoz számukra. Ez az ok a megváltozott munkaképesség állapota, mely a törvényi meghatározás szerint akkor áll fenn, ha az egyén olyan mentális vagy fizikai károsodással bír, melynek hosszú távú és lényeges hatása van az egyén azon képességeire, amelyek hozzásegítik az általános napi tevékenységek kivitelezéséhez (Disability Discrimination Act, 1995).

Ez a számos különféle betegséget, fizikai vagy mentális elváltozást, korlátozott-ságot magában foglaló kategória olyan státusszal ruházza fel a megváltozott munkaképesség állapotával jellemezhető egyéneket, mely az élet szinte minden területén érzékelteti hatását, s így természetesen kihatással van a munka világára is. Nem egy statisztikai felmérés adatai utalnak arra, hogy a munkát kereső, dolgozni kívánó megváltozott munkaképességű személyek sokkal kisebb arányban és jelentősen hosszabb keresgélés után tudnak csak elhelyezkedni, mint egészséges társaik (pl. Grewal és mtsai, 2002).

Adja magát a kérdés, hogy lehet-e vajon ennek az az oka, hogy az állásra való kiválasztási eljárás során a róluk kialakuló képet a megváltozott munkaképesség státusa hátrányosan befolyásolja? Vajon már a felvételi eljárás során máshogyan értékelik őket, még akkor is, ha minden egyéb tekintetben hasonló kvalitásokkal rendelkeznek, mint egészséges társaik? Tehát végső soron előfordulhat-e, hogy egy adott állás betöltésére minden szempontból alkalmas jelentkező foglalkoztatását hátrányosan befolyásolja a betegségéből fakadó megváltozott munkaképesség állapota?

Ha a fenti kérdésekre választ kapunk, olyan tudáshoz jutunk, amely nagy hasznunkra lehet egy égető társadalmi probléma megoldásában. Hiszen ha a kérdések formájában megfogalmazott hipotézisek bebizonyosodnak, már tudni fogjuk, hogy mire kell fókuszálnunk a megváltozott munkaképességű emberek szá-

mára nyújtott tanácsadásban, illetve a szervezeti oldal szemléletformálásában ahhoz, hogy elősegíthessük a megváltozott munkaképességű személyek sikeres munkaerő-piaci (re)integrációját, beilleszkedését.

II. Kérdésfeltevés és célkitűzés

A kutatás keretein belül konkrétan arra a központi kérdésre keressük a választ, hogy a megváltozott munkaképesség ténye, illetve a vele egyidejűleg megjelenő, foglalkoztatással kapcsolatos gazdasági és pszichológiai előnyök és hátrányok ismerete milyen jellegzetes hatásokat vált ki az ilyen személyek alkalmazásáról döntő megítélőkben – ahhoz képest, ahogy egy egészséges emberhez viszonyulnak? Még részletesebben, az képezi érdeklődésünk fókuszát, hogy ezek a hatások milyen formában mutatkoznak meg a személypercepció során végbe menő benyomás-szerveződésben, a munkára való alkalmassági megítélés kialakításában, valamint a foglalkoztatási döntések minőségében?

A megváltozott munkaképességű személyek oldaláról tekintve a problémára az a dilemma fogalmazódik meg, hogy ők vajon hogyan tudnak kedvezőbb benyomást kialakítani másokban, és így előnyösebb pozícióba kerülni egy állásért folytatott versenyhelyzetben?

A fenti kérdések megválaszolása révén a jelen vizsgálat a szervezeti oldal vonatkozásában ahhoz kíván hozzájárulni, hogy a munkaerőpiacon megjelenő szervezetek döntéshozatala a megváltozott munkaképességű személyek foglalkoztatásával kapcsolatban a valós tények alapos és több szempontú értékelésén, s az alkalmazással együtt járó esetleges előnyök és hátrányok pontos mérlegelésén alapuljon.

Ugyanakkor a vizsgálat célkitűzései közé tartozik az is, hogy hasznos tanácsokkal szolgáljon a megváltozott munkaképességű egyének számára azzal kapcsolatban, hogyan alakíthatnak ki önmagukról pozitív benyomást másokban, s így hogyan kerülhetnek kedvezőbb megítélés alá, és ezáltal előnyösebb pozícióba a munkahelyi kiválasztás folyamatában.

Mindezek révén ugyanis lehetővé válna, hogy a humánerőforrás-gazdálkodási tevékenységeken belül kiemelt jelentőséggel bíró toborzás és kiválasztás során a megváltozott munkaképességű emberekre vonatkozó esélyegyenlőség biztosítva legyen. Ez azért elsődleges jelentőségű, mert a munkahely az egyik legfontosabb környezeti faktor, mely színteret biztosíthat a hátrányos helyzetű embereket is magukban foglaló kisebbségi csoportok társadalmi integrálásának, így mindenképpen fontos, hogy a megváltozott munkaképességű személyek is ugyanolyan eséllyel kerülhessenek be ebbe az integráló környezetbe.

III. Elméleti háttér – szakirodalmi áttekintés

III. 1. A MEGVÁLTOZOTT MUNKAKÉPESSÉGŰ SZEMÉLYEK VALÓS ÉS VÉLT FOGLALKOZTATÁSI ELŐNYEINEK ÉS HÁTRÁNYAINAK ÁTTEKINTÉSE

A megváltozott munkaképességű személyek foglalkoztatásának egyfelől számos olyan előnyös és hátrányos következménye lehet, amelyet már tényszerűen kimutattak, empirikus vizsgálatokkal felmértek. Másrésztől azonban maguk a munkáltatók és általában az emberek is óhatatlanul spekulációkba bocsátkoznak azzal kapcsolatban, hogy vajon milyen kedvező és kedvezőtlen körülményekkel társulhat az ilyen emberek alkalmazása. Ilyenkor gyakran közvetlen tapasztalat, saját élmény, és ily módon a megfelelő ismeretek hiányában, a köztudatban élő, valószínűségeket gyakran nélkülöző hiedelmekre, sztereotípiákra és előítéletekre alapozzák véleményüket, és alakítják ki attitűdjeiket. A következőkben szeretnénk rövid áttekintést nyújtani arról, hogy a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatási körülményeiről szóló háttértudás milyen valós elemekre támaszkodhat, illetve milyen sztereotip tényezőkkal egészülhet ki.

III. 1. 1. Az alkalmazás valós következményei

A megváltozott munkaképességű egyének alkalmazásának nemcsak hátrányai és kockázatai lehetnek, ahogy azt első ránézésre, elhamarkodottan gondolhatnánk, hanem igen jelentős, de sok szervezet számára még fel nem ismert előnyei is lehetnek annak, ha egy fogyatékkal élő személy kerül be a dolgozói állományba.

A megváltozott munkaképességű személyek való életből származó tapasztalatokkal is alátámasztható, ténylegesen kimutatott foglalkoztatási előnyei és hátrányai közül jelen tanulmány keretei között egyrészt azokat tartjuk érdemesnek kiemelni, melyek egy hazai vizsgálat eredményei alapján (Komáromi, 2002; idézi: Csukonyi, 2006) a Magyarországon vezető pozíciót elfoglaló nagyvállalatok szemléletmódját tükrözik. A vizsgált szervezeteknél dolgozó humánerőforrás-vezetők szerint a megváltozott munkaképességű emberek alkalmazása mellett szóló legmeghatározóbb érv az érintett személyek szervezethez fűződő nagymértékű lojalitása, s ebből fakadóan a cégnél eltöltött hosszú munkaideje volt. Emellett a pontos munkavégzés, illetve a megváltozott munkaképességű személyek után kapott állami támogatás lehetősége, s így a munkaerő relatív olcsósága is előnyként fogalmazódott meg. A leggyakrabban megemlített hátrányok között az akadálymentesítés költségei, valamint a beillesztés és a betanítás fokozott nehézségei jelentek meg.

Mindezekon túl most szeretnénk részletesebben is áttekinteni azokat az előny-hátrány jellegű információkat, amelyekkel a későbbiekben bemutatásra kerülő kérdőívünkben is dolgoztunk, így kiemelt jelentőséggel bírnak a vizsgálat szempontjából. Ezeket az idevágó szakirodalom áttekintése után a következőképpen csoportosítottuk: az alkalmazás következményeit egyrészt osztályoztuk azon szempont szerint, hogy egyáltalán előnynek vagy hátránynak foghatóak-e fel, vagyis milyen értékkel bírnak a munkaadó szemszögéből. Másrészt adódott az a csoportosítási lehetőség, hogy a foglalkoztatás következményei inkább anyagi vagy pedig pszichológiai jellegű hatásokat foglalnak-e magukban, vagyis milyen a minőségük. Az osztályozás eredményeképpen négy különböző típusú előny-hátrány kategóriát kaptunk, melyeknek számos megnyilvánulási formája közül kiválasztottuk a szerintünk leginkább reprezentatívabbakat – ezek pedig a következők:

a) *Anyagi előny*: kompenzációs funkcióelőny – vagyis ügyesség, gyorsaság, hatékonyság valamely munkatevékenységi területen. Ez az előny azon a megfigyelésen alapul, hogy a megváltozott munkaképességű személyek az állapotuk miatt sok nehézségen kell, hogy keresztülmenjenek, s megpróbáltatásaik leküzdése során minden bizonnyal hatékonyabbá válnak a problémamegoldásban (Watson és mtsai, 1998; Roberts és mtsai, 2004). Az összefüggés, hogy ha valaki hatékonyabban végzi a munkáját, akkor azzal több hasznot hoz az őt alkalmazó szervezet számára, s ily módon jár anyagi előnnyel a foglalkoztatása, könnyen belátható.

b) *Pszichológiai előny*: nagyobb fokú motiváltság, lelkesedés a munkavégzésben, elköteleződés a szervezet iránt. A tapasztalatok szerint (Grewal és mtsai, 2002; Watson és mtsai, 1998; Roberts és mtsai, 2004) ugyanis azok a megváltozott munkaképességűek, akik tényleg szeretnék dolgozni, erősen motiváltak a munka elvégzésére, s nagyon lojálisak, elkötelezettek az őket foglalkoztató szervezet iránt, mivel a sok kudarcos próbálkozást követő sikeres elhelyezkedés révén felértékelődik bennük az állás és a munkahely jelentősége. A motivált dolgozó mindenképpen előnyt jelent egy szervezet számára, ha nem is feltétlenül anyagi haszon hajtásával, de a munkamorál kedvező irányba alakításával mindenképpen.

c) *Pszichológiai hátrány*: a munkahelyi közösségbe való beilleszkedési problémák. Ezt a jelenséget többféle ok is indukálja (Grewal és mtsai, 2002): az egyik oldalról maguknak a megváltozott munkaképességűeknek a kisebbségi érzései és a többi ember reakcióitól, viszonyulásától való félelmei nehezítik meg a társas közegben való sikeres boldogulásukat. Másrészről pedig a többi ember tényleges, nem ritkán elutasító és negatív attitűdjei – melyek az ismeretlentől és a másától való félelem, valamint a tudatlanság talaján alakulnak ki – is számos problémát okozhatnak a szociális élet terén. Annak pedig, ha valaki nem érzi jól magát a munkahelyén, a munkatársai között, számos kellemetlen következménye lehet a munkavállaló és a munkaadó részéről egyaránt.

d) *Anyagi hátrány*: a megváltozott munkaképességet okozó betegség, egészségügyi probléma miatti több hiányzás. A nem kielégítő egészségi állapot az átlagos-

nál valamivel több munkahelyi hiányzásra adhat okot, ha másért nem, már csak a rendszeres orvosi kivizsgálások kivitelezése miatt is.

III. 1. 2. A foglalkoztatás következményeiről alkotott sztereotípiák

A kérdéskörben rendelkezésünkre áll egy átfogó, meghatározó kutatás, Stone és Colella (1996) vizsgálata, akik a megváltozott munkaképességű emberekről kialakult általános képet specifikusan a munkavégzéssel kapcsolatos jellegzetességek vonatkozásában így jellemzik: általános sztereotípiáink szerint ezek az emberek alacsony interperszonális kompetenciájúak, nem értenek jól igazán a feladatokhoz, érzelmi alkalmazkodási képességük alacsony, s nem asszertívak. Ezt a képet kiegészíthetjük Noel (1990), valamint Braddock és Bachelor (1994) vizsgálati alapján, akik vezetőket kérdeztek meg erről a csoportról. E minta szerint a megváltozott munkaképességű embereknek rosszak a képességei és alacsony a munkamorálja, ezenkívül nem törekvőek, sokat hiányoznak, balesetet okoznak, növelik a biztosítási költségeket, valamint az elhelyezés költségeit.

Stone és Colella (1996) szerint az attitűdöt 6 dimenzió befolyásolja: (1) a látvány kellemetlensége; (2) a tulajdonított felelősség; (3) a betegség progresszivitása, irreverzibilitása; (4) a betegség nyilvánvalósága; (5) a velük való kommunikáció zavartsága; (6) az a fok, amennyire másokra nézve veszélyesnek ítélik.

Összességében elmondhatjuk, hogy a sztereotípiák tartalmának előjele a csoporttal szemben negatív. Ebből számos kedvezőtlen következmény származhat. Egyrészt az egybehangzó negatív értékelés befolyásolhatja a foglalkoztatásról döntő személy hozzáállását olyan szempontból, hogy a megváltozott munkaképességű egyén alkalmazásának elkerülésére, elutasítására sarkallja. Másrészt ezek a hátrányos tulajdonságokat tartalmazó sztereotípiák, nézetek, attribúciók és elvárások önmagukat beteljesítő jóslatként működve a sztereotípia fennmaradását elősegítő, s ezáltal önsorsrontó viselkedést hívnak elő a megváltozott munkaképességű személyekben. Minél hosszabb ideig tapasztalják meg a hátrányos megkülönböztetést, annál valószínűbb, hogy a velük szemben kialakított attitűdök integrálódnak énképükbe, annak szerves részévé válnak. Ezzel beindul, és tudatos beavatkozás nélkül leállíthatatlanná válik a saját esélyeket romboló viselkedés és a sztereotípiák önfenntartó jellegének kapcsolatán alapuló ördögi kör.

III. 2. A SZEMÉLYÉSZLELÉS ÉS BENYOMÁSFORMÁLÁS VIZSGÁLAT SZEMPONTJÁBÓL RELEVÁNS ELVEI

Társas érintkezéseink során mindennapos esemény, hogy új emberekkel találkozunk, akikről véleményt formálunk, és akik szintén kialakítják első benyomásaikat rólunk. Ezen benyomások megformálásakor külső jegyekből, viselkedéses megnyilvánulásokból, esetleg a személy önmagára vonatkozó közléseiből gyűjtünk

információkat, integrálva ezeket az elemeket a társas világra vonatkozó már birtokolt tudásunkba. Ezek az első benyomások roppant szívósak, a változásnak nehezen engedők lesznek, és hosszú időre meghatározhatják az adott személyről kialakított véleményünket, a vele kapcsolatos viselkedésünket.

A munka világában nagyon gyakran az ilyen első találkozások a felvételi interjúk során valósulnak meg, ahol is a foglalkoztatásról, alkalmazásról döntő személyek igyekeznek pontos képet alkotni a jelöltekről, annak érdekében, hogy az állások betöltésére megfelelő embereket válasszanak. Azonban az emberi ítéletalkotás általános törvényszerűségei miatt bizonyos jellegzetes torzítások még ebben az esetben és a legjobb szándékok mellett is jellemezhetik őket.

Ezek közül az egyik legfontosabb jellegzetesség az, hogy az elsődleges benyomások szerveződése a környezetből kiemelkedő, és így a figyelmet megragadó jegyek alapján gyorsan és sztereotip módon, csekély mentális erőfeszítést igénybe véve, a rendelkezésre álló információk felszínes feldolgozásával megy végbe (Smith és Mackie, 2002). Ennek megfelelően abban a kontextusban, amikor egy megváltozott munkaképességű személy foglalkoztatásáról kell dönteni, a jelentkező egyénről formálódó első benyomás kitüntetett összetevője lehet egy olyan kiugró jegy, mint a megváltozott munkaképesség – esetleg látható jegyekben is megnyilvánuló – állapota. Ha a személyészlelés során megragadunk az információ-feldolgozás ezen felszínes szintjén, előfordulhat, hogy tipikus személypercepció heurisztikákat alkalmazva (hasonlóság hatása, implicit személyiségelméletek, kategóriatagságon alapuló megítélés stb.) pontatlanságokat és torzításokat tartalmazó benyomásokat alakítunk ki, ami különös mértékben veszélyeztetheti a megváltozott munkaképességű személyek korrekt megítélését és a velük kapcsolatos igazságos döntéshozatalt. Ha ellenben vesszük a fáradságot, és szisztematikusan átgondoljuk a rendelkezésünkre álló információkat, akkor egy alaposan kiértékelt, komplex és a valóságot leginkább megközelítő benyomást formálhatunk magunkban a másik személyről.

III. 3. FELÜLETES ÉS SZISZTEMATIKUS INFORMÁCIÓFELDOLGOZÁS

Az előzőekben tárgyaltakból is kitűnhetett már, hogy a személyekről kialakított benyomásainkat szervező kognitív folyamatoknak alapvetően kétféle szintje és kétféle iránya különíthető el: a felületes és mély szintje, valamint az alulról fölfelé, illetve a felülről lefelé építkező iránya. Az alulról fölfelé építkezés azt jelenti, hogy az interakció során figyelünk a megítélt személy sajátos, egyedi tulajdonságaira, s ezek alapján általában mély feldolgozás, összetett kognitív munka eredményeképp alakítjuk ki róla véleményünket. Ezzel szemben a felülről lefelé építkezés azt jelenti, hogy az adott embert besoroljuk valamilyen kategóriába, és a besorolás után következtetünk személyes tulajdonságaira. Ez a művelet nem kíván meg különösebb kognitív erőfeszítéseket, mondhatni felületes, sztereotípiákban gondolkodó.

A döntéspszichológia és a modern kognitív szociálpaszichológia számtalan megkülönböztető tényre hívta föl a figyelmet, mely elválasztja a gondolkodás e kétféle szintjét. Itt most ezek közül két jellegzetességet szükséges hangsúlyozni, melyeknek a későbbiekben szerepe lesz az eredmények értelmezésében: az egyik, hogy a felületes információfeldolgozás esetén nem vetjük alá adatainkat igazság-érvényességi vizsgálatnak; a másik pedig, hogy szintén a felületes információfeldolgozás esetén az ok-tulajdonítási folyamataink során takarékosabbak vagyunk bizonyos logikai műveletek alkalmazásában. Mindkét jelenség dokumentálása Gilbert és csoportja nevéhez fűződik (1988, 1993). Az első jelenséget egy olyan kísérletben bizonyították, ahol megmutatták, hogy időnyomás esetén olyan érvekkel is dolgozunk gondolkodásunkban, amelyekről nyilvánvalóan tudjuk, hogy nem igazak. Vagyis túlterhelt helyzetekben nem tudjuk a felfogott tények igazságtartalmát értékelni (Gilbert és Tsai, 1993). A másik jelenség pedig az, hogy ha kognitív kapacitásunkat leterhelik, elmaradnak attribúcióinkból a máskor egyébként jellemző oki séma alkalmazások. Az oki sémák fogalmát Kelley (1972) vezette be az attribúciók szakirodalmába. Ezeknek a logikai gondolkodási szabályoknak több kategóriáját is leírta, melyek közül a két legfontosabb a kicsinyítés és a nagyítás. A kicsinyítés szabálya szerint, ha egy viselkedésnek van egy nagyon valószínű oka, akkor a többi ok valószínűsége leértékelődik, kicsinyítődik. A nagyítás szabálya pedig azt mondja ki, hogy ha jelen vannak olyan tényezők, amik egy viselkedést hátráltatnak, akkor azok szerepe, amelyek serkentik, még inkább felértékelődik.

A kognitív pszichológia ezen területének áttekintését az indokolja, hogy a jelen kutatás szempontjából érdekes vizsgálódási területnek mutatkozik, hogy vajon az emberek a megváltozott munkaképességű személyekkel kapcsolatban a foglalkoztatási kérdésekben az információfeldolgozás melyik jellegzetes folyamatát hajlamosak inkább alkalmazni: a felületes, heurisztikus eljárást vagy az alaposabb, körültekintőbb, mélyebb megfontoláson alapuló feldolgozást.

III. 4. DÖNTÉSELMÉLETI HÁTTÉR

Egy olyan kockázatos döntési helyzetben, mint amilyen az arról való határozás, hogy egy munkaadó alkalmaz-e egy megváltozott munkaképességű személyt, mindenképpen érdemesnek tűnik megvizsgálni, hogyan alakulnak a döntési problémák és a választási lehetőségek észlelését, értékelését meghatározó pszichológiai folyamatok.

A döntési helyzeteket általában jellemző egyik fontos tényező a kockázat, amiről akkor beszélünk, ha a rendelkezésre álló cselekvési alternatívák következményeihez valószínűségi értékek rendelhetők. Ebben az esetben a racionális döntést azon opció kiválasztása jelenti, melynek révén a várható haszon maximalizálható. Azonban az emberek választása nem mindig felel meg a racionalitás elvének. Ám ez nem jelenti azt, hogy az egyéni döntések ezekben az esetekben semmilyen más

elvnék sem felelnének meg. Azt, hogy a kockázat melletti döntéshozatalban az emberek választását milyen fő irányelvek és hatások vezérlik, Kahneman és Tversky (1998) foglalták össze lehetőségelmélet nevű teóriájukban. Ebben ki mondják azt az általánosnak tekinthető elvet, mely szerint a nyereségekkel együtt járó választások általában kockázatkerülők, a veszteségekkel kapcsolatos döntések pedig inkább kockázatt vállalóak. Mindez részletesebben kifejtve azt takarja, hogy ha egy döntési helyzetben az alternatívák következményei az ún. pozitív értelmezési tartományba sorolhatóak, azaz nyereményekként könyvelhetőek el, akkor a biztos nyereség előnyben részesül a nagyobb, de csak valószínű nyereséggel szemben. Amennyiben azonban a rendelkezésre álló cselekvések következményei veszteségek formájában a negatív értelmezési tartományba tartoznak, akkor a csupán valószínű veszteség tűnik vonzóbbnak a kisebb, de biztos veszteséghez képest. Röviden megfogalmazva, a bizonyosság növeli a veszteség taszítóerejét és a nyereség vonzóerejét (Tversky és Kahneman, 1998). A fenti elmélet áttekintése azért volt szükség szerű, mert a jelen dolgozat tárgyát képező vizsgálatban olyan alkalmazással kapcsolatos döntési adatokat fogunk kapni, melyek alapján tesztelhető, eldönthető, hogy a megítélt személyről a nyereség-veszteség lehetőségeinek vonatkozásában másképp gondolkodnak-e az emberek akkor, ha az illető megváltozott munkaképességű, mint akkor, ha nem.

Szót kell még ejtenünk a döntéselmélet és a munkalélektan területének egy érdekes keresztszétéről, amely az előbbi tudomány részéről a jelenségek hasznosságának kiértékelése, ill. az adott jelenség melletti döntés közötti kapcsolat, az utóbbi diszciplína felől pedig a munkahelyi kiválasztás során egy jelölt alkalmasságának a megítélése, ill. az adott munkakörre való tényleges kiválasztása közötti összefüggés egymásra vetítéséből jöhet létre. A döntéspszichológia ismeri azt a jelenséget, hogy a kiértékelések és a döntések gyakran nincsenek teljes korrelációban, tehát előfordulhat az, hogy valamit az eszünkkel szebbnek és jobbnak látunk, mint egy másik dolgot, ha viszont választani kell közülük, mégis ezért a mellőzött alternatíváért dobban a szívünk. Hsee és Rottenstreich (2003) kétféle folyamatot különböztetett meg, ami alapján az emberek kiértékelik a dolgok szubjektív értékét: az egyik a kalkulusokkal való értékelés, a másik pedig az érzések alapján történő kiértékelés. A megfigyelések szerint az elvi kiértékelés több szempontos, összetettebb, ezzel szemben a cselekvést szervező döntés kevesebb szempontot vesz figyelembe, egyszerűbb. A munkahelyi kiválasztás szempontjából ez a jelenség olyan formában figyelhető meg, hogy a jelöltek alkalmasságáról hozott ítéletalkotás és a tényleges kiválasztásukról való döntés között nincs mindig egyértelmű megfelelés.

IV. Metodológiai háttér

IV. 1. AZ ALKALMAZOTT MÓDSZER RÉSZLETES BEMUTATÁSA

A vizsgálatban alkalmazott módszer alapjául egy Nisbett és Wilson (1977) által használt eljárás szolgál, melyet a szociális ítéletekben megjelenő oksági hatásokról való beszámolók tanulmányozására alkalmazott a fenti kutatópáros.

Ennek analógiájára szerkesztettünk egy kérdőívet, mely a következő módon épült fel. (A kérdőívet konkrét formájában a melléklet tartalmazza.)

Először egy felvételi interjúra készült, önéletrajzi adatokat tartalmazó személy-leíró profilt mutattunk be a vizsgálati személyeknek egy gazdasági adminisztrátori munkakörre jelentkező fiktív pályázóról. A bemutatott jellemzések sajátossága volt, hogy rendelkeztek egy alap résszel, amellyel minden válaszadó egyformán megismerkedett, s amely a fiktív személyről szóló önéletrajzi adatokat, egy korábbi munkaadótól származó ajánlást és egy konkrét felvételi interjú tapasztalatairól beszámoló információkat tartalmazott. Ezek az „egyen-információk” a megismert jelentkezőt az állás betöltésére alapjában véve alkalmasnak mutatták, s róla összességében pozitív képet festettek.

Ehhez az alapképhez további információkat adagoltunk a következő változók mentén: a foglalkoztatás szempontjából előnyös vagy hátrányos körülményről tájékoztató tény; illetve az alkalmazást érintő pszichológiai vagy anyagi vonatkozású információ. Ezek kombinálásával összesen négy különböző típusú információval manipuláltunk (részletesen lásd fentebb: szakirodalmi áttekintés): anyagi előny, anyagi hátrány, pszichológiai előny, pszichológiai hátrány. Végso soron minden kérdőívben megjelenítettünk nulla, egy vagy két előnyös (motivált, ill. az erőforrásaival jól tud gazdálkodni) és/vagy nulla, egy vagy két hátrányos (beilleszkedési nehézségek, ill. sok hiányzás) foglalkoztatással kapcsolatos körülményt, jellemzőt.

Mindezekon túl a pályázó vagy megváltozott munkaképességűnek volt feltüntetve, vagy nem. A megváltozott munkaképesség kategóriáján belül egy olyan betegség típussal dolgoztunk, amellyel szemben a szakirodalom szerint az emberek nem viszonyulnak extrém negatív attitűdökkel. Konkrétan a cukorbetegséget választottuk, ami egy rejtett betegség, jól kontrollálható, kívülről nem visszataszító, nem veszélyeztet másokat, nem befolyásolja az interakciót, kommunikációt, és ami a fő, egyáltalán nem befolyásolja a gazdasági adminisztrátori munkakör betöltésének képességét. Jól látszik, hogy egy nagyon sajátos helyzetet igyekeztünk kialakítani, amellyel az volt a célunk, hogy egy kontinuum (kedvező, illetve kedvezőtlen adottságok) egyik szélsőséges pontját jól meg tudjuk ragadni. Segíteni ugyanis nem általában kell, hanem specifikus élethelyzeteknek megfelelő specifikus módon. Ha már itt erős előítéletek jelentkeznek, akkor a dolgunk – sikerre vinni ezt a munkaerő-piaci reintegrációt – nagyon nehéz. Ha nem, akkor új ismereteket kapunk arról, hogy annak a csoportnak, akinek a legkedvezőbbek az el-

fogadtatási esélyei, hogyan érdemes úgy viselkedni, hogy a legelőnyösebb képet tudja magáról kialakítani.

A megváltozott munkaképesség státusáról tájékoztató információval ötre bővül azon változók száma, melyek megjelenítését variálni lehetett a profilban. Ezekkel a jellemzőkkel dolgozva az összes lehetséges kombinációt tartalmazó személyleírások száma harminckettő. Ezen változatok közül minden egyes vizsgálati személy csak egyféle profillal találkozott.

A megjelenített profil elolvasását követően a kísérleti személyeknek tíz, a munkavégzés szempontjából releváns tulajdonság mentén kellett jellemezniük a jelöltet (pl.: rugalmas, megbízható, terhelhető stb.), amelyek egyrészt állandó, tartós személyiségvonások, másrészt eseti, időben nagyobb változatosságot mutató jellemzők sorából kerültek ki. Végül a válaszadóknak összességében is kellett nyilatkoznuk az állásra való alkalmasságáról, valamint arról, hogy a döntéshozói pozícióba behelyezkedve mekkora eséllyel választanák a munkakör betöltésére, szemben egy teljesen ismeretlen jelölttel.

IV. 2. A MINTA JELLEMZŐI

A vizsgálatot a tervek szerint végzős pszichológia és közgazdaságtan szakos egyetemi hallgatókkal láttuk célszerűnek elvégezni, lévén, hogy belőlük válnak a legnagyobb valószínűséggel és belátható időn belül a humán erőforrás területén tevékenykedő, a munkahelyi alkalmazásban döntéseket hozó szakemberek. Él-tünk azzal a feltevéssel, hogy az általuk szolgáltatott eredményekből következtetni lehet a munkáltatók körében nagy eséllyel ténylegesen jelen lévő benyomás-formálási, ítéletalkotási és döntéshozói mechanizmusokra. A képzési rendszerből fakadó sajátosságok miatt azonban nem volt arra mód, hogy az összes szükséges adatot a végzős hallgatók köréből gyűjtsük össze, így végül a kellő számú kitöltött kérdőívet a Debreceni Egyetem III., IV. és V. éves, nappali és levelező tagozatos pszichológus és közgazdász hallgatóinak közreműködésével szereztük meg. A megfelelő mennyiségű adat összegyűjtése érdekében 256 kérdőív felvételét tartottuk szükségesnek (ami az eredetileg képzett harminckét különböző profilt tartalmazó együttes nyolcszorosa). Ezt a mintaszámot viszont még ki kellett egészíteni további tizenkét elemmel a figyelmetlenségből hiányosan kitöltött kérdőívek pótlása érdekében. Így a teljes mintanagyság 268 főt számlált.

IV. 3. A KÉRDŐÍVFELVÉTEL KÖRÜLMÉNYEI

A fentebb részletesen bemutatott és a mellékletben eredeti formájában szereplő kérdőíveket 2006. szeptember és 2007. január között vettük fel, az egyetemi tanulmányi periódus szorgalmi és vizsgaidőszakában, az előadások és a vizsgák alkalmával megejtett csoportos, ill. egyéni megkeresések formájában.

V. Hipotézisek és eredmények

V. 1. A MEGVÁLTOZOTT MUNKAKÉPESSÉGŰ SZEMÉLYEK MEGÍTÉLÉSE

Hipotézis

A benyomásformálás szociálpszichológiai elvei alapján feltételezhető, hogy a döntéshozói szerepkörbe belehelyezkedő vizsgálati személyeknek a jelentkezőkről alkotott benyomásaiban a megváltozott munkaképesség ténye, ill. ennek a foglalkoztatásra vonatkozó következményei kiugró jellemzőként fognak szerepelni. Más szóval, elgondolásunk szerint a vizsgálati személyek szignifikánsan különböző módon fogják megítélni a kérdőívben szereplő fiktív személyt, ha az megváltozott munkaképességűként van feltüntetve, mint ha ez az állapot nem szerepel a róla szóló leírásban.

Eredmények

A megváltozott munkaképesség állapotának ismerete jelentékeny befolyással bírt a benyomások kialakítására, mivel az ebbe a kategóriába sorolható személyről formálódó benyomás a tulajdonságok mentén több szempontból is eltért az egészségesekétől (a konkrét adatokat az 1. táblázat tartalmazza). Ha arányaiban tekintjük a pozitív és negatív megítéléseket, akkor előbbiek vannak többségben, tehát túlnyomórészt kedvező kép él az emberek fejében a megváltozott munkaképességűekről, s ezt csak egyetlen, a munkabírársra vonatkozó, a foglalkoztatás szempontjából anyagi következménnyel járó tulajdonság (terhelhető) menti kedvezőtlenebb elbírálás árnyékolja be. A válaszadók kedvezően nyilatkoztak a megváltozott munkaképességűekről mind a kognitív (intelligens), mind pedig a lelkiismeretességre és motiváltságra utaló (megbízható, motivált) tulajdonságok mentén, tehát összességében a pszichés jellemzőkről árulkodó készségek, képességek vonatkozásában. A megváltozott munkaképesség ténye a fenti eltérések ellenére azonban nem okozott szignifikáns különbséget sem az alkalmasság megítélésében, sem az alkalmazásra vonatkozó kiválasztási döntésben.

	<i>M munk=0</i>	<i>SD munk=0</i>	<i>M munk=1</i>	<i>SD munk=1</i>	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>Df</i>
+ intelligens	8,58	1,54	8,95	1,32	,037	-2,1	266
+ megbízható	8,68	1,70	9,12	1,64	,036	-2,1	266
+ motivált	8,87	1,65	9,65	1,38	,000	-4,2	265
- terhelhető	8,34	1,82	7,24	1,90	,000	4,8	266

1. táblázat

A megváltozott munkaképesség szignifikáns hatásai a megítélési dimenziókban

Ez az összkép végső soron inkább a reális előnyök, erősségek és a valószínű hátrányok, gyengeségek figyelembevételéről mint a negatív sztereotípiák torzító hatásáról árulkodik. A válaszadók értékelési mintázata tehát arra utal, hogy a megkérdezettek látják ugyan a megváltozott munkaképesség elvitathatatlan hátrányait, hátulütőit, de ezzel egyidejűleg úgy gondolják, hogy a fogyatékkal élés során felmerülő számos nehézséggel, akadállyal való megküzdés sok szempontból fejlesztő hatású lehet az egyén bizonyos képességeire, tulajdonságaira nézve.

V. 2. A SZEMÉLYLEÍRÁSBAN MEGJELENÍTETT ELŐNYÖK ÉS HÁTRÁNYOK HATÁSA

Hipotézis

Azzal a feltevéssel éltünk, hogy mivel a munka világában kimondva-kimondatlanul a legtöbbször az anyagi természetű dolgoknak van igen meghatározó szerepe, ezért a lehetséges előnyök és kockázatok közül a foglalkoztatás anyagi jellegű előnyei és hátrányai nagyobb súllyal vesznek részt a benyomás formálásában, mint a pszichológiai természetű előnyök és hátrányok. Vagyis például, ha egy adott munkakör betöltésére jelentkező megváltozott munkaképességű személy esetében a munkáltatónak a foglalkoztatással együtt járó anyagi hátrányokról van tudomása, akkor várhatóan kedvezőtlenebb képet fog kialakítani az egyénről, mint abban az esetben, amikor az alkalmazás pszichológiai vonatkozású hátrányai ismertek.

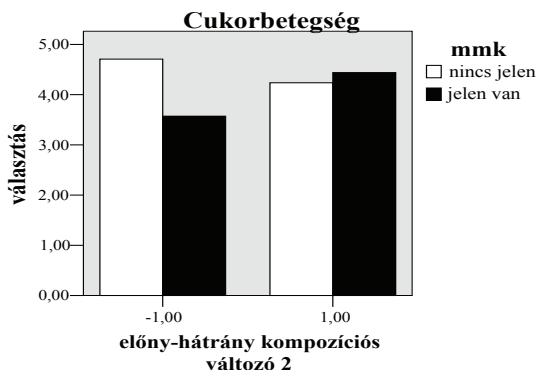
Eredmények

Feltételezéseinkkel ellentétben a pszichológiai előnyök és hátrányok több hatást eredményeztek, mint az anyagi jellegű tényezők. Továbbá az eredményekből az is kitűnt, hogy a hátrányok által kiváltott hatások erőteljesebbek voltak, mint az előnyök következményei.

Az eredmények magyarázata után kutatva érdemes figyelmet szentelni a vizsgálati elrendezés, ill. a kísérleti manipuláció sajátosságainak. A pszichológiai manipuláció erőteljesebb hatásának okát képezheti egyrészt az, hogy az anyagi előny kísérleti szempontból történő megragadása nem nevezhető túl sikeresnek (mivel nem eredményezett egyetlen szignifikáns hatást sem a kérdőívet kitöltők válaszaiban). Azt a tapasztalati tény is figyelembe kell vennünk azonban, hogy az olyan jellegű vizsgálati elrendezésekben, ahol a megnyilvánulások nem járnak jelentős, pl. anyagi következményekkel, a morális szempontok könnyen felülértékelődhetnek. A döntésmélet egyik alapvető megfigyelése, hogy a társas motívumok nagyobb teret kapnak a vizsgálati személyek döntéseiben, ha csak elviekben kell ítélni felettük, mint akkor, amikor a döntéseknek már kézzelfogható anyagi következményük is van. A negatívumok által kiváltott erőteljesebb reakciók pedig valószínűleg arra vezethetők vissza, hogy a fiktív személyről adott jellemzés állandó, konstans része alapvetően egy pozitív, megnyerő összképet sugall, s így míg az

ehhez hozzáadott pozitív információk vélhetőleg nem javítanak túl sokat a kialakuló benyomáson, addig a megjelenített negatívumok feltűnő, kirívó információként jelentősebb hatást fejtenek ki.

Annak érdekében, hogy ne csak ilyen elaprózva, hanem átfogóbban is szemügyre vehessük a személyleírásban megjelenített információk hatásait, vagyis az összességében kedvező alapképhez mérten a pozitív, illetve negatív manipuláció eredményességét, sűrített, ún. kompozíciós mutatók létrehozását tartottuk szükségesnek. Ezeket úgy hoztuk létre, hogy egy változóba vontuk össze az előnyös és hátrányos információkat megjelenítő helyzeteket, előbbieket pozitív, utóbbiakat negatív előjellel ellátva. Többszörös összevonások eredményeképp egy olyan kompozíciós változóhoz jutottunk, mely az előnyök és hátrányok objektív eloszlásának leginkább sűrített kifejezője, tehát csak két lehetséges értékkel bír (–1: többnyire kedvezőtlen, negatívumokkal terhelt helyzet, és +1: döntően kedvező, előnyös szituáció). A legérdekesebb összefüggéseket akkor kaptuk, amikor megnéztük, hogy ez a tömörített változó hogyan hat a kiválasztási döntésre a megváltozott munkaképesség fényében. Meglepő módon azzal találtuk szembe magunkat, hogy a vizsgálati személyek a megváltozott munkaképességű személyeket akkor választanák nagyobb eséllyel az állás betöltésére, ha a pozitív összképet megtöri egy-két negatívum ($p = ,033$; $F = 4,573$; $df = 1$), az egészségeseket viszont akkor, ha a pozitív összképbe nem vegyül kedvezőtlen információ. (1. ábra: előny-hátrány kompozíciós változó értékei: –1 = döntően kedvezőtlen körülmények jelenléte, 1 = többnyire kedvező tényezők jelenléte; választás változó: minél kisebb az értéke, annál inkább a már megismert személy melletti döntést fejezi ki szemben egy teljesen ismeretlen jelölt kiválasztásával.)

1. ábra

A kiválasztási döntés alakulása egészségeseknél és cukorbetegyeknél a megjelenített előnyök és hátrányok által előidézett kedvezőtlen és kedvező helyzetekben

Tehát azt láthatjuk, hogy a válaszadók egy olyan, viszonylag rejtettnek tekinthető kockázati tényező esetén, mint a cukorbetegség, gyanakvóak, és jobban szeretik, ha tudatában vannak minden lehetséges hátulütőnek (sőt ezt a helyzetet

jobban preferálják annál, amikor csak a pozitívumokról van tudomásuk). Így levonható az a következtetés, hogy az esetleges negatív önéletrajzi információk a megváltozott munkaképességű emberek ezen csoportjában nem rontják a foglalkoztatási választás esélyeit, hanem javítják, így ezek nyílt felvállalása akár kedvező következményekkel is járhat.

A jelenség magyarázatában többféle gondolatmenetet követhetünk. Egyrészt eszünkbe juthat, hogy a nagyon valószínű, de ismeretlen veszélyek félelmetesebbek, mint az ismert veszélyek. A megváltozott munkaképesség rejtettebb kategóriája erős kockázati tényezőként jelenhet meg az alkalmazás szempontjából, s ezt a kockázatot a pozitív információk felfedése nem csökkenti elégséges mértékben. Ezzel szemben az esetleges negatív körülmények, hátrányos jellemzők és kedvezőtlen tulajdonságok ismerete a kockázatnak nevet ad, és kezelhetővé teszi azt (Slovic, Fischhoff és Lichtenstein, 1984; idézi Faragó és Vári, 2002), hiszen így lehetőséget ad a munkaadónak, hogy felkészüljön a lehetséges negatív következményekre. Ez különösen fontossá válik egy megjelenésében és következményeiben egyaránt látensebb betegségnél, ahol csak sejtésünk lehet a potenciális kockázati tényezőkről. Tehát a negatívumokat hordozó tényeknek ebben az esetben nagyobb az információértékük, ezért nagyobb mértékben növelik a választás valószínűségét, mint a pozitív jellegű információk.

Másrészt, magyarázatainkban kiindulhatunk azokból a különbségekből is, amelyek az információfeldolgozás kétféle szintjét jellemzik. A fenti érvelés ugyanis azt is implikálja, hogy a vizsgálati személyek a cukorbetegség ismeretében a gyánakvás elosztatását célzó, alaposabb és mélyebbre hatoló információfeldolgozást végeznek. Ez azt jelenti, hogy például érvényességi-igazsági vizsgálatot végezhetnek az adatokkal kapcsolatban, illetve alkalmazhatják a nagyítás oki sémáját. Ennek megfelelően a negatív információ hozta öszintesség-benyomás a pozitív információkat inkább mutatja igaznak, illetve a hátrányos adottságok feltétele mellett jó teljesítmény a pozitív tulajdonságok erejét felnagyítja.

V. 3. AZ ALKALMASSÁGI ÍTÉLET ÉS A KIVÁLASZTÁSI DÖNTÉS KÖZÖTTI KAPCSOLAT

V. 3. 1. Kockázatvállalás és döntés

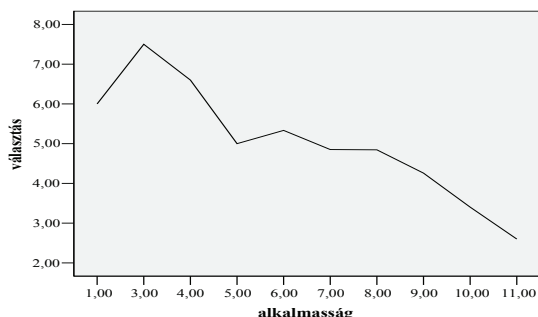
Hipotézis

Ha a kockázat-percepció szempontjából tekintünk a problémára, akkor élhetünk azzal a feltevéssel, hogy a döntéshozó személy helyzetébe magukat beleélő vizsgálati személyek az alkalmazásról való határozásaik során azt az alapvető döntési elvet fogják alkalmazni, miszerint egy nyereséggel járó helyzetben az emberek inkább a kockázatkerülésre törekszenek, míg várható veszteségek esetén elsősorban a kockázatkeresés dominál. Vagyis arra számítunk, hogy ha egy munkáltató olyan döntési helyzetbe kerül, melyben választania kell aközött, hogy egy ismert,

de megváltozott munkaképességű személyt vesz fel, vagy pedig ismeretlen jelentkezők közül vaktában alkalmaz egyet, akkor választásai attól függően lesznek kockázatkerülők vagy kockázatkeresők, hogy a megváltozott munkaképességű jelentkező alkalmazását nyereségnek vagy veszteségnek ítéli-e meg.

Eredmények

Az alkalmassági ítélet és a kiválasztási döntés közötti korrelációs érték ($\text{corr} = -.318$; $R^2 = .101$; $p = .000$; $F = 29,82$) az elvárásnak megfelelő tendenciáról tanúskodik, vagyis ha a vizsgálati személyek alkalmasabbnak tartották a jelöltet, akkor nagyobb eséllyel választották ki az állás betöltésére is. Érzékelhető azonban, hogy a korrelációs összefüggést kifejező értékek meglehetősen alacsonyak, nem utalnak igazán erős lineáris kapcsolatra a két változó között. A 2. ábráról pedig az is leolvasható, hogy a regressziós görbe leginkább az alkalmassági skála alacsonyabb értékeinek tartományában töredezik meg, s tér el a kívánatos egyenestől. Ennek hátterében az a jelenség húzódik meg, hogy az alkalmassági ítéletek és a választási döntések döntő többsége – 92%-a, ill. 73%-a – a skálák azon felére esett, amelyik a megismert jelölt melletti pozitív véleményalkotásról és elköteleződésről szól. Ez az eredmény arról árulkodik, hogy a megjelenített negatív információk nem rontották le jelentősen a jelentkezőről formálódó összképet, és így erősen kockázatvállaló választás (ismeretlen jelölt melletti voks) még a nagyon kedvezőtlen szituációban sem fordult elő gyakran. Tehát a mintánk túlnyomórészt kockázatkerülő beállítódásról tesz tanúbizonyságot.

2. ábra

Az alkalmassági ítélet és a kiválasztási döntés közötti kapcsolat

A két változó közötti lineáris kapcsolat megváltozott munkaképesség esetén erősebbnek mutatkozott ($\text{corr} = -.463$; $R^2 = .215$; $p = .000$; $F = 35,796$), mint az egészséges jelöltek csoportjában ($\text{corr} = -.311$; $R^2 = .097$; $p = .000$; $F = 27,678$). Tehát a megváltozott munkaképesség ismerete koherensebb, az elvárásoknak következetesebben megfelelő kapcsolatot hozott létre az elvi kiértékelés és a cselekvést szervező döntés között.

V. 3. 2. Információfeldolgozás

Hipotézis

Feltesszük, hogy a vizsgálati személyeknek az alkalmasságról és a választásról hozott döntései eltérő módon és mértékben alapulnak az aktuális egyénről kapott információk, tények figyelembevételén és kiértékelésén. Hipotézisünk szerint az alkalmassági ítélet során az emberek a rendelkezésre álló tényeket sokféle szempontból kiértékelik, ezzel szemben a kiválasztásról való döntésük esetén hajlamosabbak egyetlen vagy csak kevés, számukra szubjektíven fontos szempontot kiemelve, a megérzésükre hallgatva határozni.

Eredmények

Minőségileg és mennyiségileg is eltérő jellemzők játszottak szerepet az alkalmasságról hozott ítéletekben, ill. a választásról szóló döntésekben: az előbbiben a lineáris regresszió eredményei szerint a megítélési dimenziókként szolgáló tíz tulajdonság közül hét bírt szignifikáns bejósoló erővel ($R=,615$; $R^2=,379$; $p=,000$; $F=21,771$), s ezek közül a lelkiismeretességre utaló megbízhatóság volt a döntő tényező (2. táblázat). Ezzel szemben az alkalmazásról szóló döntésben csupán a minél jobb munkateljesítményt garantáló hatékonyság és a kitartás játszottak meghatározó szerepet ($R=,400$; $R^2=,160$; $p=,000$; $F=24,180$) (3. táblázat).

	B	Beta	p	t
megbízható	0,142	0,149	,014	2,488
rugalmas	0,117	0,146	,018	2,380
terhelhető	0,133	0,159	,005	2,842
együttműködő	0,123	0,174	,002	3,083
hatékony	0,132	0,143	,019	2,351
hiányzós	-0,063	-0,124	,017	-2,405
intelligens	0,153	0,136	,021	2,317

2. táblázat

Az alkalmasság megítélésében szerepet játszó hét tulajdonság

	B	Beta	p	t
hatékony	-0,438	-0,328	,000	-5,405
kitartó	-0,220	-0,148	,016	-2,436

3. táblázat

Az adott állásra való kiválasztási döntésben szerepet játszó tulajdonságok

Ez az eredmény demonstrálja azt a döntésméleti jelenséget, mely szerint a kiértékelés és a tényleges választás között nincs mindig egyértelmű korreláció, mert míg az előbbi esetén több szempontos információfeldolgozói folyamat zajlik,

addig utóbbi során előfordulhat egy (vagy csak néhány) szubjektívan fontos szempont kizárólagos érvényesítése.

VI. Kitekintés

Jelen vizsgálat továbbgondolásának, kiterjesztésének számos lehetséges és kínálkozó módja, iránya adódik, zárásképp ezekre szeretném felhívni a figyelmet. Mindenképpen hasznosnak tűnik a vizsgálat megismétlése egyrészt olyan alapprofilal, mely kevésbé pozitív; másrészt a tényleges munkaadókból vagy kiválasztási szakemberekből álló mintán; harmadrészt a megváltozott munkaképességű jelölt nemének megváltoztatásával; és végül a megváltozott munkaképesség széles kategóriájának más alcsoportjait, betegségtypusait szerepeltetve. Mindezekén túl, célszerűnek mutatkozik a már meglévő adatok további elemzése a végzettség szerinti különbségek feltárása érdekében.

A legfontosabb kérdés, mely a vizsgálat eredményeinek fényében mindenképpen megválaszolásra szorul, hogy vajon mikor járunk el helyesen, mikor teszünk jót a megváltozott munkaképességű emberekkel, és hogyan segíthetjük elő a mindenki számára – a munkavállaló és a munkaadó szempontjából egyaránt – hasznot hozó munkaerő-piaci integrációt?

Ha a hátrányos körülményeket a józan észre hallgatva egyértelműen negatívként könyveljük el, és ennek fényében kedvezőtlenebb irányba elmozdulva módosítjuk véleményünket és hozzáállásunkat az állásra jelentkező személlyel kapcsolatban? Vagy esetleg akkor, ha nem differenciálunk olyan élesen a kapott háttérinformációknak megfelelően, és empátiával, jóindulatú attitűddel viszonyulva nem változtatunk a jelölttel kapcsolatos értékítéleteinken?

Valószínű, hogy a két viszonyulásmód ötvözetére van szükség. Arra, hogy észrevegyük a munkavégzést nehezítő tényezőket, de ezek láttán ne értékeljük le azonnal a jelentkezőt, hanem kalkuláljuk be a hátrányokról szóló információkat a helyzet kiértékelésébe, és így törekedjünk az akadályok elhárítására, illetve ezzel párhuzamosan a személy és körülményeinek minél jobb megismerésével annak feltárására, hogy miként lehet a mindig jelen lévő pozitívumokat kihasználni, és végső soron a hátrányból előnyt kovácsolni.

Felhasznált irodalom

- Braddock, D.–Bachelder, L. (1994): *The Glass Ceiling and Persons with Disabilities*. Washington, D. C.: The Glass Ceiling Commission: U. S. Department of Labor.
- Csukonyi CS. (2006): A megváltozott munkaképességű munkavállalók foglalkoztatásának szervezetszichológiai vonatkozásai. In: Münnich Á. (szerk.): *Pszichológiai szempontok a megváltozott munkaképességű emberek munkaerőpiaci integrációjának elősegítéséhez*. Didakt Kiadó, Debrecen, 107–158.
- Disability Discrimination Act (1995): <http://www.opsi.gov.uk/acts/acts1995/1995050.htm>
- Faragó K.–Vári A. (2002): Kockázat. In: Zoltayné Paprika Z. (szerk.): *Döntéselmélet*. Alinea Kiadó, Budapest, 447–483.
- Gilbert, D. T.–Pelham, B. W.–Krull, D. S. (1988). On cognitive busyness: When person perceivers meet persons perceived. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 733–740.
- Gilbert, D. T.–Tafarodi, R. W.–Malone, P. S. (1993): You can't not believe everything you read. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 221–233.
- Grewal, I.–Joy, S.–Lewis, J.–Swales, K.–Woodfield, K. (2002): *Disabled for life – attitudes towards and experiences of disability in Britain*. Research Report No. 173, United Kingdom.
- Hsee, C. K.–Rottenstreich, Y. (2004): Music, Pandas, and Muggers: On the Affective Psychology of Value. *Journal of Experimental Psychology: General*, 133 (1), 23–30.
- Kahneman, D.–Tversky, A. (1998): Kilátáselmélet: A kockázatos helyzetekben hozott döntések elemzése. In: Csontos László (szerk.): *A racionális döntések elmélete*. Osiris Kiadó Láthatatlan Kollégium, Budapest, 82–112.
- Kelley, H. H. (1972). Attribution in social interaction. In: Jones, E. E.–Kanouse, D. E.–Kelley, H. H.–Nisbett, R. E.–Valins, S.–Weiner, B. (eds): *Attribution: Perceiving the causes of behavior*. Morristown, NJ: General Learning Press. 1–26.
- Komáromi R. (szerk.) (2002): Kutatási zárótanulmány a fogyatékos és megváltozott munkaképességű munkavállalók foglalkoztatásáról a TOP 200 adatbázis alapján. Kézirat, Budapest.
- Nisbett, R. E.–Bellows, N. (1977): Verbal Reports About Casual Influences on Social Judgments: Private Access Versus Public Theories. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1977, 9., 613–624.
- Noel, R. T. (1990): *Employing the Disabled: A How and Why Approach*. Training & Development Journal 44: 26–32.
- Roberts, S.–Heaver, C.–Hill, K.–Rennison, J.–Stafford, B.–Howat, N.–Kelly, G.–Krishnan, S.–Tapp, P.–Thomas, A. (2004): *Disability in the workplace – Employers' and service providers' responses to the Disability Discrimination Act in 2003 and preparation for 2004 changes*. United Kingdom.
- Smith, E. R.–Mackie, D. M. (2002): *Szociálpszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest.

- Stone, D. L.–Colella A. (1996): *A Model of Factors Affecting the Treatment of Disabled Individuals in Organizations*. Academy of Management Review. 21 (2): 352–401.
- Tversky, A., Kahneman, D. (1991): A döntések megfogalmazása és a választás pszichológiája. In: Pápai Z., Nagy P. (szerk.): *Döntéelméleti szöveggyűjtemény*. Aula Kiadó, Budapest. 61–76.
- Watson, A.–Owen, G.–Aubrey, J.–Ellis, B. (1998): *Integrating disabled employees: case studies of 40 employers – Research Brief No. 56*, <http://www.dfes.gov.uk/research>

Melléklet

A vizgálathoz kidolgozott kérdőív bemutatása

[TÁJÉKOZTATÁS A VIZSGÁLAT CÉLJÁRÓL]

Tisztelt Válaszadó!

Az alábbi kérdőív kitöltésével egy olyan vizgálathoz szükséges adatgyűjtéshez járul hozzá, melynek célja, hogy feltárja, az emberek hogyan alkotnak benyomásokat másokról meghatározott információk birtokában.

A vizsgálatot a Debreceni Egyetem Pszichológiai Intézetének Szociál- és Munkapszichológiai Tanszéke végzi.

A kérdőív kitöltése önkéntes. A válaszadás során nincsenek jó vagy rossz megoldások.

Közreműködését előre is köszönjük!

[INSTRUKCIÓ 1]

Az alábbiakban egy olyan személy jellemzését olvashatja, aki egy gazdasági adminisztrátori munkakör betöltésére meghirdetett pályázatra jelentkezett. Az információk a jelentkező által beadott önéletrajzból, a vele folytatott felvételi interjú anyagából, illetve az előző munkaadója által írt ajánlólevélből származnak.

Kérjük, olvassa el figyelmesen a szöveget, majd kövesse az utasításokat!

[JELLEMZÉS]

A jelentkező egy 35 éves férfi, akit M. Tamásnak hívnak. Tamás Debrecenben született és nőtt fel kiegyensúlyozott családi környezetben. Két testvére van, egy nővére és egy öccse. Szülei foglalkozását illetően az édesapja könyvelőként, az édesanyja pedig tanárnőként dolgozik. Tamás az általános iskola befejezése után a debreceni Bethlen Gábor Közgazdasági és Postaforgalmi Szakközépiskolában folytatta tanulmányait, majd az érettségit követően elvégezte a Budapesti Gazdasági Főiskola számviteli szakát. Miután lediplomázott, visszaköltözött Debrecen-

be, ahol egy kereskedelmi cégnél helyezkedett el adminisztrátori munkakörben. Időközben megnősült, s így óvónőként dolgozó feleségével immár hét éve házasok. Két gyermekük született, így Tamás jelenleg egy ötéves fiú és egy hároméves kislány édesapja. A férfi az első munkahelyéről négy év után váltott, mivel egy másik cégnél jobban fizető állást talált. Ugyanakkor a munkaköre a váltást követően lényegében nem változott meg: Tamás továbbra is gazdasági adminisztrátori funkciót töltött be az elkövetkező évek során. Két hónappal ezelőtt azonban ez a munkahelye megszűnt, így Tamás most állást keres. A férfi mindig is fontosnak tartotta önmaga fejlesztését, ezért két évvel ezelőtt elvégzett egy számítógép-kezelői tanfolyamot, hogy ezáltal hatékonyabban tölthesse be állását. A munkája mellett igyekszik minél többet együtt lenni a családjával, s emellett próbál még némi időt szakítani a hobbjaira is: a horgászatra, a méhészkedésre és az úszásra.

Az interjú során Tamás beszámolt arról, hogy az elmúlt évek alatt milyen sokrétű tapasztalatot szerzett a munkája sikeres elvégzéséhez szükséges tevékenységek terén, mint például az adatok, információk összegyűjtése, rendszerezése és rögzítése; különböző üzleti találkozók megszervezése; az irodai eszközök használata; alapvető pénzügyi tranzakciók elintézése stb. Ugyanakkor azt is kihangsúlyozta, hogy a potenciálisan új állás megszerzése és betöltése révén még tovább szeretné bővíteni tapasztalatainak tárházát. Ezen túl a beszélgetés során arról is tanúbizonyságot tett, hogy képes hatékonyan kommunikálni, azaz folyékonyan beszélni, érthetően kifejezni önmagát és aktívan figyelni a beszélgető partnerre.

Tamás előző munkaadójának ajánlóleveléből kiderül, hogy a férfi rendelkezik minden olyan képességgel, készséggel és ismerettel, ami munkakörének betöltéséhez szükséges.

[VÁLTOZÓK, AZAZ A SZEMÉLYLEÍRÁSBAN MEGJELENÍTETT TOVÁBBI INFORMÁCIÓK]

1. Anyagi előny: kompenzációs funkcióelőny

Tamás különösen hatékony abban, ahogy a saját idejével a lehetőségeihez képest bánni tud, és ahogy munkáját meg tudja szervezni. Az ajánlásban külön kiemelésre került, hogy Tamás számára sem az nem jelent gondot, ha hosszan kell koncentrálni egy tevékenységre, sem az, ha meg kell osztani a figyelmet több fontos, egy időben zajló esemény nyomon követése között. Az időstrukturálás és munkatervezés terén mutatott kiemelkedő képességei révén jelentős mértékben hozzá tudott járulni az eddig számára munkahelyet biztosító szervezetek hatékony és nyereséges működéséhez.

2. Pszichológiai előny: fokozott motiváltság

Jellemző rá, hogy lelkesen lát hozzá a rá váró munkához, s azt lelkiismeretesen el is végzi. Igen nagy a motivációja a jó teljesítményre, amivel egyben a cég érdekeinek képviseletéhez is jelentős mértékben hozzájárul.

3. Pszichológiai hátrány: beilleszkedési nehézség

A régi állásaiban nehézségekkel küzdött a munkahelyi környezetbe való beilleszkedése során: kezdetben nem találta a közös hangot az új munkatársaival, s

azzal sem volt igazából tisztában, hogy milyen szerepet is tölthetne be a csoporton belül.

4. Anyagi hátrány: hiányzásra való hajlam

A férfi hajlamos a betegeskedésre, ezért nem ritka, hogy táppénzre kell mennie a munkahelyéről, ahol így vezetőinek jelentős mértékű munkakieséssel kell számolniuk, valamint külön figyelmet kell fordítaniuk Tamás helyettesítésének biztosítására.

5. Megváltozott munkaképesség állapota:

A) Cukorbetegség:

Sajnos, néhány éve cukorbetegséget diagnosztizáltak nála, melynek egészségére gyakorolt kedvezőtlen hatásai miatt Tamásnak munkaegészségügyi vizsgálaton kellett átesnie, ahol 40%-ban csökkent munkaképességet állapítottak meg nála.

B) Mozgásszervi probléma:

Sajnos, néhány éve egy balesetben súlyosan megsérült, és maradandó mozgásszervi károsodásokat szenvedett, mivel teljes mértékben lebénult a bal karja. Ennek következtében mind munkájában, mind életének más területein évek óta egy kézzel kell boldogulnia. Annak érdekében, hogy felmérjék, a sérülés milyen potenciálisan kedvezőtlen hatásokat gyakorolhat Tamás egészségére, munkavégzésére és életvitelére, a férfinak munka-egészségügyi vizsgálaton kellett átesnie, ahol 50%-ban csökkent munkaképességet állapítottak meg nála.

[INSTRUKCIÓ 2]

Most a fentiekben jellemzett férfiről kialakult benyomásaira vonatkozó kérdések következnek. Kérjük, válaszoljon minden kérdésre 1–11-ig aszerint, hogy mennyire tart egy adott tulajdonságot jellemzőnek erre az emberre! Az 1 jelenti azt, hogy egyáltalán nem, a 11 pedig azt, hogy teljes mértékben; a többi szám a két szélső érték közötti átmeneti fokozatokat jelöli.

[ITEMEK, VAGYIS MEGÍTÉLÉSI DIMENZIÓK]

A jellemzés által nyújtott információk birtokában mennyire tartja Ön a leírt férfit:

intelligensnek	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
rugalmasnak	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
megbízhatónak	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
hatékonyak	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
hiányzásra hajlamosnak	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
terhelhetőnek	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
kitartónak	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
motiváltnak	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
együttműködőnek	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
önállónak	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11

[INSTRUKCIÓ 3]

Képzelse el, hogy Ön egy munkaadó, akinek éppen egy gazdasági adminisztrátorra van szüksége, s ezért meghirdet egy pályázatot a munkakör betöltésére. A beérkező jelentkezések között van többek között M. Tamás már megismert önéletrajza is, amit Ön már a fentebb felsorolt dimenziók mentén (intelligens, rugalmas, megbízható stb.) értékelt is egy-egy pontszámmal 1–11-ig.

Kérjük, jelezze a megadott fokozatok valamelyikével, hogy az Ön által adott értékpontokból kirajzolódó profil alapján mennyire tartja ezt az embert alkalmasnak az adminisztrátori állás betöltésére. Az 1 jelenti azt, hogy egyáltalán nem, a 11 pedig azt, hogy teljes mértékben; a többi szám a két szélső érték közötti átmeneti fokozatokat jelöli.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11

[INSTRUKCIÓ 4]

Tegyük fel, hogy Ön mint munkaadó olyan helyzetbe kerül, hogy két lehetőség között választhat: VAGY Tamást alkalmazza a gazdasági adminisztrátori munkakörben, VAGY véletlenszerűen kiválaszt egy embert tíz másik, de még ismeretlen önéletrajzú jelentkező közül, akik szintén rendelkeznek az állás betöltéséhez szükséges képesítéssel, és akik között vannak Tamáshoz képest előnyösebb, illetve gyengébb kvalitásokkal jellemezhető egyének is.

Kérjük, jelezze a megadott fokozatok valamelyikével, hogy Ön mint munkaadó melyik alternatíva melletti döntésre hajlana inkább, ha:

1: Egyértelműen Tamás alkalmazása mellett dönt

7: Egyértelműen egy ismeretlen jelentkező alkalmazása mellett dönt.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11

Köszönjük együttműködését!

“The ogre motherhood”

FEMININITY, MONSTROSITY AND MATERNITY

*In Fay Weldon's The Life and Loves of a She-Devil
and Janice Galloway's The Trick Is to Keep Breathing*

Introduction

I must confess no object ever disgusted me so much as the sight of her monstrous breast, which I cannot tell what to compare with, so as to give the curious reader an idea of its bulk, shape and colour. It stood prominent six foot and could be no less than sixteen in circumference. The nipple was about half the bigness of my head, and the hue both of that and the dug so varified with spots, pimples and freckles, that nothing could appear more nauseous. (*Gulliver's Travels* 130)

The female body is excessive, repulsive, “monstrous,” “bulky” and “nauseating.” The passage quoted above describes Gulliver's first glimpse of a giant's body in Brobdingnag, which is, significantly, a glimpse of the (maternal) breast. Thus the disgusting nature of *human* flesh is exemplified and demonstrated through the *female* body. This sight provokes a digression in the narration, and the story-line is taken up only a page or so later. Further account of the breast-feeding is omitted; instead, Gulliver finds himself put to bed like a child, and when he wakes up after a bad dream (about his home, wife and children), he finds himself locked in a room and then attacked by two (*giant*) rats. Gulliver thus seems to be infantilized by the monstrous, powerful and overwhelming mother, and he is imprisoned in the house/womb, where his life is endangered. His inability or unwillingness to describe the breast-feeding is indicative of his repression of his desire for the mother and his turning her into an object of contempt and disgust. As Gulliver recognizes (130–131), the skin is spotless and (thus) beautiful only if viewed from a distance; at a closer look, the cracks on the skin become visible, and disgust at the sight of the (magnified) female body is articulated. At the same time, disgust is always marked with the sign of desire—a forbidden desire for the maternal body.

This abjection and loathing of the maternal and of woman's body is a general feature of Western culture and is still very much present—partly as a result of an identification between femininity (especially maternity) and matter, materiality (and the body) in general. The primacy of the mind/soul/intellect/spirit entails the symbolic degradation of its “opposite” in the binary system. As Francette Pacteau argues, “disgust is an ever-present undertow in the otherwise adulatory discourse on feminine beauty” (Pacteau 133).

In my paper, I am concerned with narratives which problematise women's relation to their bodies. These complexities are partly rooted in the individual psyche and life-story, arising from a problematic relationship with the mother and the maternal body. On the other hand, trying to conform to a (non-existent) image of the ideal female body as defined by and in patriarchy, these women are entrapped and passivized by socio-cultural expectations. This results in a (re)definition and (re)creation of themselves in an attempt to find a viable solution for their problems of self-perception and in order to fulfil others' expectations. The ensuing metamorphoses intertextually interact with various myths of creation and transformation (the Little Mermaid, Cinderella, Frankenstein's monster, Pygmalion and Galatea, Echo).

The "inadequacy" of the female body is a prevalent topic in contemporary British fiction (by women), triggering various reactions from different characters. On the one hand, it may produce a sense of disempowerment, which results in an attempt to hide one's body, expressing a desire for self-effacement. An example of this is Joy Stone's anorexic/bulimic body in Janice Galloway's *The Trick Is to Keep Breathing*. On the other hand, the perception of the female body as monstrous can be empowering, providing possibilities for transgression. This often leads to a displaying of the excessive/monstrous body, as in the case of the Dog Woman in Jeanette Winterson's *Sexing the Cherry*, or Fevvers in Angela Carter's *Nights at the Circus*, who make a spectacle of their bulging bodies. A third type of response is exemplified by Ruth Patchett's story in Fay Weldon's *The Life and Loves of a She-Devil*, where the "repulsive" body is eventually metamorphosed into the "ideal" female body. I will argue, however, that this change in fact means a re-inscription of Ruth's body into the discourse of monstrosity, and does not alter its grotesque qualities. As Mary Russo remarks, the collocation "female grotesque" might itself be a tautology, since both the female and the grotesque are always defined as being against the (male) norm: "in many instances, these terms seem to collapse into one another in very powerful representations of the female body as grotesque" (Russo 12).

In my paper, I am primarily concerned with one of these narratives (narratives-as/about/by-bodies), examining Ruth Patchett's (bodily and psychic) metamorphoses in *The Life and Loves of a She-Devil*, and contrasting them with Joy Stone's relationship to her anorexic/bulimic¹ body and its connection with the textual operations of *The Trick Is to Keep Breathing*.² As in many other narratives, the bod-

¹ That is, "bulimarectic"—a term used by Marlene Boskind-Lodahl, who suggests that anorexia and bulimia are interrelated, and proposes to use this approach as opposed to the commonly held view of the distinctness of these eating disorders (343).

² This paper is a short version of an OTDK paper, therefore the second and third part of the original essay has been omitted. Those are the ones that deal with *The Trick Is to Keep Breathing* in detail and with the ways *The Life and Loves of a She-Devil* re-writes and rethinks the narratives of Pygmalion and Frankenstein.

ies of these female protagonists are sites of signification—they are loaded with meanings, and at the same time their bodies bear marks which determine and are determined by the workings of the narrative. In *Body Work—Objects of Desire in Modern Narrative*, Peter Brooks claims that “modern narratives appear to produce a semioticization of the body, which is matched by a somatisation of the story,” that is, the body becomes “a source and locus of meanings [...] a prime vehicle of narrative significations” (Brooks xii). The body is thus “a central nexus of narrative meanings” (Brooks 25), on it are inscribed various meanings crucial in and for the given story.

In her article, “Anorexic Bodies and the Discursive Production of Feminine Excess,” Helen M. Malson argues that woman has traditionally been defined as excess, and that most contemporary discourses construct women as “talking too much, having too much emotion, too much need, ‘taking up too much space’, being ‘too much there’” (Malson 237). Woman as excess “is epitomised in two figures of ‘woman’—in the figures of the mother and the sexual woman” (Malson 237). The mother is constructed as a body, rather than as being intelligent or spiritual: she is animal-like, excessive and uncontrolled. The maternal body is seen as a site of excess, the reproductive body having even “an excess of excess flesh” (Malson 237). The sexual woman is also seen in bodily terms, as uncontrollable and excessive; as opposed to the heterosexually attractive slim body, however, the fat body is sexual in a bad, mad, uncontrollable way, unable to say “no” (Malson 239). This excess is thus connected to the female, and is signified “by body fat, by the fat female body” (Malson 238–239). Furthermore, the female as monstrous (in the sense of being monster-like) is also excessive. The monster in general can be seen as a discursive excess: Peter Brooks claims that it is “*an excess of signification* [...] an imaginary being who comes to life in language and, once having done so, cannot be eliminated from language” (218, emphasis added).

Ruth’s body is excessive in many senses: she is a giantess, an unformed, therefore uncontrollable bodily excess, yet she can also make herself desirable (as it becomes apparent in the second part of the novel). She also serves as an excess in the traditional romance plot of Mary Fisher and Bobbo. Ruth thus embodies the problem of excess. If there is a solution to this, then it is Joy Stone’s diminutive, anorexic body and its desire for self-annihilation. Malson suggests that the anorexic body can be understood as a material-discursive evasion of the feminine bodily excess; it signifies control, and an “ideal non-body,” that is, the condition of not being a woman any more (transcending sexuality) (Malson 239–240).

The female body is thus generally seen as excessive, posing a problem women strive to overcome. Three potential solutions are articulated in the two novels I discuss: there is first of all the possibility of indulging in one’s bodily excess (Ruth’s revenge plot); second, a transformation of one’s body with the help of prosthetic material and surgeons, in an attempt to fit the (bodily) ideal (Ruth’s metamorphosis by means of cosmetic surgery). The third endeavour is exemplified by Joy

Stone's anorexia, which can be seen as an attempt to get rid of the excess bodily flesh via self-starvation, and finally, to eliminate oneself entirely.

Bobbo's graceless wife...³

Like the giant's body in *Gulliver's Travels*, Ruth Patchett's body in Fay Weldon's novel, *The Life and Loves of a She-Devil*, appears from the start as excessive, huge and uncontainable:

I am six foot two inches tall, which is fine for a man, but not for a woman. I am as dark as Mary Fisher is fair, and have one of those jutting jaws which tall, dark women often have, and eyes sunk rather far back into my face and a hooked nose. My shoulders are broad and bony and my hips broad and fleshy, and the muscles in my legs are well developed. My arms, I swear, are too short for my body. (*She-Devil* 9)

Ruth has, apparently, internalised the standards which make her ugly and excessive: she describes herself with a meticulous, self-lacerating cruelty. This raises questions in connection with the narration, which is itself split: sections of first and third person narration alternate. The third person sections are in the past tense and are significantly longer, and their tone appears to be somewhat less serious and more ironic/mockery.⁴

Many times in the narrative, Ruth is referred to as a "giantess" (*She-Devil* 37, 40, 79, 104), an uncontainable and excessive body, which by the end is transformed into the delicate and comparatively small body that corresponds to the image of male desire, that of Mary Fisher. It would seem that the monstrous body is thus transformed into/ contained in a "normal" body—but this is not the case. On the one hand, the female is always defined in opposition to the male norm, and is thus always already grotesque (in the sense of being deviant), therefore a change from "ugly" woman to "beautiful" woman cannot redefine Ruth as "normal," "acceptable." On the other hand, the very fact of her transformation, as well as the circumstances surrounding it, re-inscribe her into the discourse of the monstrous and the grotesque.

Ruth's body is likened to so many other bodies which at one point undergo a metamorphosis, a radical change (the Little Mermaid, Frankenstein's monster, Galatea) that it eludes definition, itself changing all the time. Ruth herself undergoes two major metamorphoses in the course of the novel: one psychical and one physical. Thus, we can identify three stages in her "progress": first, she appears

³ *She-Devil* 13.

⁴ To what extent we can take Ruth and her story seriously is a question I deal with in the third section, but that part has not been included in this paper.

as the excessive, uncontainable body, the as-yet-unformed substance, matter incarnate. Her subversive monstrosity at this point can be read in the context of Georges Bataille's notion of the *informe*. This phase ends when Bobbo verbally creates Ruth as a she-devil, after which she devises a complex plot of revenge, by the end of which she manages to ruin Bobbo's and Mary Fisher's lives. Following this, she undergoes several major surgical operations which transform her into the very image of male desire, that is, into Mary Fisher. In all three bodily states, she is defined as female, which thus seems an innate essence she cannot lose, no matter what (physical or psychical) shape she has at a given point.

The ogre motherhood...

'Little ugly duckling,' my mother said to me once, almost weeping, smoothing my wiry hair. [...] She christened me Ruth, wanting, I think, even in my first days, to forget me if she could. A short, dismissive, sorrowful name. (*She-Devil* 11)

Naming appears here as an expression of the desire for mastery via an act of verbal creation. Ruth, however, is elusive. Her denial of her name and assuming various other names in the course of the narrative shows that she cannot be contained just by being named.⁵ The success of the mother's naming, on the other hand ("a short, dismissive name"), is shown in the fact that by the end, Ruth's body has been practically eliminated; instead, she is given a small and neat body, modelled on a pre-fabricated image. Starting out from the above quoted passage, in this section I examine how Ruth's formless body is rejected by her mother and how Ruth herself renounces motherhood in order to become a she-devil.

"My mother was pretty enough, and ashamed of me. [U]gly and discordant things revolted her: she couldn't help it" (*She-Devil* 11). Ruth's rejection by her parent(s) connects her to Frankenstein's monster, "the delineate wretch" and "catastrophe" (*Frankenstein* 55): rejected by his creator, he is not given a name (not even a short one). The monster is thus dismissed but at the same time, (s)he is the one "whom the world pities" (*She-Devil* 10). Unlike Frankenstein's monster, however, Ruth at this point is not "completed," she is still unformed substance—both physically and psychically: she escapes definition and assumes various forms, she is variously (likened to) a giantess, an ogre, a guinea pig, a horse and even a building. This dissolution of meaning, gaining meaning by being meaningless/formless can be read in relation to Georges Bataille's notion of the *informe*, which was worked out in the context of his surrealist theorizing of the body and femininity;

⁵ Her surname (Patchett) is indicative of her multiple identity.

his *informe* (as Rosalind Krauss demonstrates) inspired many surrealist photographic representations of the female body as amorphous, “unformed.” Bataille’s concept obviously draws upon the binary oppositions between matter and form, the former traditionally associated with femininity, and the latter with masculinity. He claims that “formless is not only an adjective having a given meaning, but a term that serves to bring things down in the world, generally requiring that each thing have its form” (Bataille 31)—*informe* is thus the category that would allow all categories to be unthought (Krauss 39). It does not have a meaning; rather, Bataille posits for it a job: “to undo formal categories, to deny that each thing has its ‘proper’ form, to imagine meaning as gone shapeless” (Krauss 39). Just as the giant’s body becomes unfamiliar when viewed from close by Gulliver, so Ruth’s body is threatening, because it connotes uncontainability, a condition “before” or “without” any kind of symbolization, classification or hierarchization (while at the same time, it also poses the threat of engulfment by Ruth as the overwhelming mother). The notion of the *informe* links Ruth to prime matter, matter before any kind of meaning. Thus it also connotes infinite potentiality—anything might become of this unshaped matter, Ruth can become the site of creation.

Luce Irigaray’s description of woman/mother as formless, continuously changing shape is very close to the notion of the *informe* in that both provide the possibility of transcending categorisation and defying definition: “She is indefinite, infinite, form is never complete in her. [...] This incompleteness in her form, her morphology allows her continually to become something else, though this is not to say that she is ever univocally nothing. No metaphor completes her. Never is she this then that, this and that...” (Irigaray 329). Even though Irigaray appears to see this in(de)finiteness as something positive, she perceives that Western patriarchy (notably Plato and Freud) rejects and represses the preoedipal mother, which implies a fear of the mother and of the threat of engulfment. For it seems that this formlessness and infinity make woman/mother (as) the *chora*, “space itself, the condition for the very existence of material objects [...] the space in which place is made possible” (Grosz 1995: 116).⁶ Just like the all-embracing/engulfing *chora*, the mother cannot have a form of her own, she is always outside order; at the same time, she is inevitably connected to matter and is defined in relation to men: “Mother-matter, surface obedient to imprint, docile to embrace, nourishing stock for sending out the new shoots of the patriarch, can, theoretically, only send back a dulled echo of the brilliance of the being that warms, lights, and fecundates her” (Irigaray 303). Furthermore, “you will find opaqueness and resistance in the mother, even the repulsiveness of matter, the horror of blood, the ambivalence of milk”

⁶ Elizabeth Grosz argues that Irigaray strives to “establish a *viable* space and time for women to inhabit as women. The ways in which space has been historically conceived have always functioned to either contain women or obliterate them. [Thus a feminist reading of *chora*] may be able to reappropriate the maternal dimension implied by the term” (Grosz 1995: 120).

(Irigaray 228). The relation of the maternal, of the mother both to the *informe* and to *chora* puts her into the category of the monstrous, overwhelming mother, who causes anxiety and inspires disgust in the (male) child.

Ruth Patchett's body in its initial stage resembles Bataille's *informe*—the uncontainable, plasma-like, shapeless body. This unrestrainable body corresponds to the “broadly common coding of the female body as a body which leaks, which bleeds, which is at the mercy of hormonal and reproductive functions” (Grosz 1994: 204, c.f. Irigaray 228). Thus the female body is not only constituted as lack or absence, but also as “a leaking, uncontrollable, seeping liquid; *as formless flow*; as viscosity, entrapping, secreting; as *lacking* not so much or simply the phallus but *self-containment*” (Grosz 1994: 203, emphasis added). Elizabeth Grosz further argues that this fluidity and uncontrollability contribute to women's association with contagion and disorder, and construct femininity as ambivalent: attractive and repulsive at the same time (c.f. Pacteau 133).

In the first few chapters of *The Life and Loves of a She-Devil*, Ruth is defined as a housewife and a mother. Her surface identity is that of a suburban housewife, but she also possesses a half-playful mythical identity, which defines her in the context of the *informe* and matter. The *informe* is clearly negative in its monstrosity and amorphousness, but it can be appropriated by Ruth as a potentiality, as endless plasticity, a resistance to any symbolic identity imposed from outside. The roles of wife and mother serve as an excuse for Bobbo to “hide” her in a suburban house. These suburban houses seem to be safe havens for tucked away housewives—so when Ruth's transformation begins, she first of all blows up the house, site of her physical and psychical confinement. In a sense, this is a rejection of motherhood, not just because it is in the house that she as a wife and a mother is defined, but also because houses are often equated with the female and more specifically, with the womb. Thus when Ruth renounces her status as wife and mother (used as a collocation, the two roles coexisting and blurring into one another), she starts by eliminating the confining house and getting rid of her children.

I, the she-devil, the creation of ... my husband...⁷

I see at last as you really are. You are a third-rate person. You are a bad mother, a worse wife and a dreadful cook. In fact I don't think you are a woman at all. I think that what you are is a she-devil. (*She-Devil* 42).

The second phase of Ruth's progress is also initiated by an act of naming. The series of (self-)creations starts when, after a disastrous dinner party with Bobbo's

⁷ *She-Devil* 107.

parents, her husband leaves Ruth for the sake of the romance writer Mary Fisher. But before he leaves, he creates Ruth as a she-devil by a piece of verbal magic: "I think that what you are is a she-devil." These words performatively transform Ruth into a she-devil; it is important to note, however, that even though "devil" connotes masculinity, Ruth's devilhood, that is, Bobbo's definition of her, leaves her femininity intact—the term itself is modified in order to fit this magical re-naming. Taking her cue from this, however, in the process of creating herself, Ruth subversively appropriates the denomination and identity conferred on her by her husband's magical act of naming, and she also creates (or defines) she-devils in general, setting the norms for them. The indefinite article in the title indicates that she is by no means a unique phenomenon. The universality of her plea as an oppressed housewife is also suggested by the cosmic 'what about me' "uttered by a myriad other women, abandoned that very day by their husbands" (*She-Devil* 45–46).

The dismissal of wifedom goes fairly easily, since she has effectively been pushed out of this role by Bobbo's breaking up of their marriage. Ruth, however, experiences the renunciation of her maternal status as a loss: "The she-devil is wounded: she has slunk back into her lair: the ogre motherhood paces outside with heavy feet" (76). She sees it as a painful process, yet, on the other hand, she views motherhood itself as an "ogre" with "heavy feet," which emphasises its confining aspect, as well as its perception as matter and its relation to bodily excess, while being a she-devil allows her to retreat to a place of her own. Even though inhabiting a lair, that is, a cave, makes her grotto-esque/grotesque, it still seems more desirable than being defined within the limits of "ogre motherhood."

From being a mother, Ruth changes into a child of Mother Nature, "sucking energy out of the earth" (*She-Devil* 50), after which she continues, Dracula-like, to batten on others, absorbing their energy: first, she visits Carver, the brain-damaged caretaker. Carver's name connects him to the other male creators within the novel, who shape Ruth (- her body and self). Otherwise, however, he is more like a double of Ruth's in that he is a social outcast, and an untouchable abject figure: he looks like a gnome, a physically repulsive creature, whose task is to chase off "children and courting couples" from the sports field. His eyes, like Ruth's, are bright, glittering, devilish (*She-Devil* 51). Through his connection with filth, matter and the abject, he seems to become the mirror-image for the body-consciousness of women. Because the dividing line between the filthy and the sacred is very thin,⁸ his being untouchable distinguishes him from the profane world: in this sense, he becomes sacred. This is confirmed by the fact that he is epileptic, a disease often considered to be holy, a sign of holy madness, inflicted from above and

⁸ "The words in various languages that designate the sacred signify both 'pure' and 'filthy'. The meaning of the sacred can be seen as lost to the extent that the awareness of the secret horrors at the basis of religions is lost" (Bataille 244).

divinely inspired. He can therefore be looked upon as a secret mirror image for the double symbolic role of women, who are connected both to the highest (being perceived as angelic) and to the lowest (being related to the body, to matter). Carver thus gives housewives “something beyond degradation so that it approached mysticism” (*She-Devil* 52). He is the embodiment of the filth that is veiled, hidden behind their “neat dresses,” their “properly washed” skin and their “trit-trotting,” something more deeply, indelibly inscribed in/on their bodies.

Carver’s filthiness marks him as untouchable (he is contaminating, infectious), which is, at the same time, a certain kind of power—and because Ruth wants to partake in Carver’s power, she transgresses the taboo on his untouchability and wilfully copulates with him. Therefore Ruth can share Carver’s power, which is, as his name suggests, the power to carve, create, fabricate. After the sexual intercourse with Ruth, he has an epileptic fit, whereby he is reduced to a “convulsing body on the floor” (*She-Devil* 54). She has managed to drain his power, and leaves him lying in his excrement, infantilized in his helplessness. This is also a subverted Pygmalion story, in which Galatea simply walks away from the scene of the creation (which has moreover been initiated by her).

Carver as Pygmalion creates Ruth as Galatea, not totally finished yet, but capable of arousing desire in, or at least of challenging Mary Fisher’s lover, Garcia: “She stood upon the steps like a figure carved in stone: a giant chess piece, a clumsy black rook come to challenge the little white ivory queen. [Garcia] thought perhaps he could manage her: she would be his three girl friends rolled into one.” (*She-Devil* 68).

On Ruth’s body is inscribed everything that is happening to her, she is leading an intensely bodily existence. After she leaves her children in the High Tower, she “exuded some new scent: of freedom and fear, all mixed” (*She-Devil* 74), and her eyes are continuously glittering. She becomes a blank surface, on which anything can be written; everyone finds something in/on her large body that is becoming to them, which explains why she arouses desire in anyone she meets. She is thus still the formless *informe*, which anyone can mould to fit their own purposes. At the same time, she is described as clean (*She-Devil* 84, 110) thus she has overcome the traditional association with filth and matter. While she remains a vacuum, empty space, draining others’ power, she is also substance, which, however, appears now as something soothing, comforting and protective: “Her breasts were like cushions” (*She-Devil* 53); “Her breasts were larger than life. Well, so was she” (*She-Devil* 147); “he [Tufton] was grateful for her substance” (*She-Devil* 80). Ruth is in control and seems to have the ability to tell everyone what they would like to be, or rather, she makes people want something they can actually achieve by will-power and some effort, whereby she acts basically as a faith-healer.⁹ She is thus also Aphrodite, infusing life into those caught in inertia and unable to change.

⁹ This analogy is spelled out in the episode with Geoffrey Tufton, whose inflamed eye she heals by rolling gold (her wedding-ring) over it (*She-Devil* 79).

She assumes the name Vesta Rose before she goes to Lucas Hill Hospital. Apart from providing connection to another goddess, this name symbolises freedom: in ancient Rome, vestal virgins were liberated from paternal power/domination (by serving the goddess of the *hearth*—an ironic reversal). Ruth thus deconstructs traditional notions of power and work: ever since she left the domain of the house, she can look at the world from an outsider's perspective: "Only in a domestic situation, it appeared, was she clumsy; as if her hands had learned to protest long before her mind" (*She-Devil* 112). She helps others become like her, opening the Vesta Rose Employment Agency, a kind of 'she-devil apprentice school'.

Carver's vision, preceding his fit (or leading up to it), anticipates Ruth's bodily metamorphosis: "Carver had a vision: Carver soared out the other side of tumultuous clouds, into space. Carver saw Ruth standing in the middle of a different universe, naked and honey-limbed, and around her danced new slow-rhythmed stars" (*She-Devil* 53).¹⁰ Ruth is being created by the other and at the same time is creating herself by using the other person. As Magali Cornier Michael argues: "the possibility of self-construction exists alongside construction by others" (Michael 508).

[...]

Ruth's story is thus ultimately a story of self-creation. By creating herself as Mary Fisher, in this sense, she takes up the roles of Pygmalion and Frankenstein. Her creation can be likened in its beauty to Galatea, and in its hideousness to Frankenstein's monster. She is thus both the beauty and the beast. Like Frankenstein's, Ruth's creation is also transgressive in that the male surgeons try to usurp the role of the mother.

The attempted elimination of the body takes very different forms in Janice Galloway's *The Trick Is to Keep Breathing*: what links this novel to *The Life and Loves of a She-Devil* is the fact that, in both, the narrative structure is strongly related to the body-consciousness of the protagonist-narrator. Joy Stone at first tries to eliminate herself by refusing to eat. Her narrative can be seen as a painful and gradual re-inscription of herself into the material world and into bodily existence. At the beginning of the novel, she claims that "[w]riting is problematic. I cover paper with writing as fast as painting. Sometimes it's indecipherable and I throw it away" (*Trick* 37). She nevertheless strives to maintain herself and order her

¹⁰ The passage continues with the following sentence: "He was mouthing away at her source, he understood; he was burying his head in flesh, and it was scented *not with the natural juices of creation but with existence itself*" (*She-Devil* 53, emphasis mine). Here, existence (as opposed to creation) is emphasised. Carver's vision is described in a way that slows down narration, diverting attention from the plot. Ruth is here created as an object to be looked at, blocking the "diegesis" of the story (Mulvey 1989:19). Thus the fact that her existence (passive) is emphasised as opposed to creation (active), points to her status as object and to Carver's role as creator.

world by continuously making lists. Joy's narrative is also split—on the one hand, there are the parts which relate and repeat Michael's (her lover's) death in italics, and there is the story of Joy's present, interspersed with memories. Her self-creation is different from Ruth's in that Ruth uses prosthetic material to re-imagine herself. According to Helen Gremillion, "[a] person who struggles with anorexia literally crafts her body in conjunction with [...] historically and culturally specific discourses. One might say, then, that anorexic bodies are 'constructed': they are thoroughly embedded in culturally normalized, gendered ideals" (Gremillion 381–382).

Both novels offer a multiplicity of layers and voices, a mixture of present and past which together generate a feeling of simultaneity. This questions the teleology of the texts, (that is, Ruth's metamorphosis into Mary Fisher and Joy's recuperation). In a sense, both Ruth and Joy end up where they started: Ruth reclaims her body—"I am a lady of six foot two, who had tucks taken in her legs" (*She-Devil* 240)—while Joy's narrative uses the simple present tense, implying permanence and stasis, denying the possibility of change: "I watch myself from the corner of the room" (*Trick* 7); "Reach for the bottle. Watch the lights" (*Trick* 236). On the other hand, the very existence of the narratives verifies the possibility of a way out from the protagonists' present states, since Ruth and Joy materialise and (re-)create themselves in and by the text as such.

[...]

Ruth's story is a passage from being an oppressed wife and mother, in her silence the equivalent of Echo, to becoming the aggressively feminist, self-sustaining, god- (or devil-) like woman. She starts out as one of the "decapitated women" (to use Hélène Cixous's image),¹¹ just like Joy in *The Trick Is to Keep Breathing* ("head chopped off" [10]): "Women have no choice other than to be decapitated, and in any case, the moral is that if they don't actually lose their heads by the sword, *they keep them only on condition that they lose them*—lose them, that is, to complete silence" (Cixous 232, emphasis in the original). The idea of decapitation, of being decapitated provides an analogy with Bataille's idea of the *acéphale*—which also means headless, being without a head, which for Bataille symbolises liberty from systems of power with (an image of) one single leader (for instance in the case of monotheist religions) (Bataille 199). Being headless provides therefore power. In this sense, development does not mean acquiring a head, on the contrary power lies in remaining headless, *and* endorsing this state with positive connotations. This is actually what Ruth is doing at first: she uses her unformed body (her torso) as a tool for acquiring power by making herself an object of desire for

¹¹ This actually finds an echo in the text: "Ruth straightened up, knocking her head against the oak beam over the fireplace" (*She-Devil* 18).

anyone. Joy Stone's anorexia, viewed as a 'disorder' and as an 'illness' in patriarchy, can also be seen as a way of assuming power, as a refusal to submit to institutions: "The anorexic is 'her own woman', she refuses to be a woman 'for others', and so she will have nothing to do with the usual canons of beauty and femininity" (Olivier 48).

The troubled relationship to the body and the attempts at self-creation and metamorphosis are related to anxieties concerning maternity and its rejection. Yet, in both of the novels, the repressed maternal "returns" as the necessary and inevitable force of (female) creation and self-creation.

Works cited and consulted

- Adams, Alice E. "Molding Women's Bodies: The Surgeon as Sculptor." In: Deborah S. Wilson and Christine Moneera, eds. *Bodily Discursions: Genders, Representations, Technologies*. New York: State U of New York P, 1997. 59–80.
- Apter, Terri. *Altered Loves—Mothers and Daughters during Adolescence*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf, 1990.
- Bataille, Georges. *Visions of Excess (Selected Writings, 1927–1939)*. Trans., ed. Alan Stoekl. Minneapolis: U of Minnesota P, 1985.
- Bordo, Susan. "Reading the Slender Body." In: *Body/Politics—Women and the Discourses of Science*. London: Routledge, 1990. 83–111.
- Boskind-Lodahl, Marlene. "Cinderella's Stepsisters: A Feminist Perspective on Anorexia Nervosa." *Signs: Journal of Women in Culture and Society*. Vol. 2. No. 2. (Winter, 1976): 342–356.
- Brooks, Peter. *Body Work—Objects of Desire in Modern Narrative*. Cambridge, MA: Harvard UP, 1993.
- Caskey, Noelle. "Interpreting Anorexia Nervosa." In: Susan Rubin Suleiman, ed. *The Female Body in Western Culture: Contemporary Perspectives*. Cambridge, MA: Harvard UP, 1985. 175–189.
- Chodorow, Nancy. *The Reproduction of Mothering—Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. London: U of California P, 1979.
- Cixous, Hélène. "Castration or Decapitation?" In: Shelley Saguardo, ed. *Psychoanalysis and Woman: A Reader*. Basingstoke: Macmillan, 2000. 231–244.
- Freud, Sigmund. "On Narcissism." *Penguin Freud Library*. Vol. 11.: *On Metapsychology*. General ed. James Strachey. Harmondsworth: Penguin, 1991.
- Galloway, Janice. *The Trick Is to Keep Breathing* [1989]. London: Minerva, 1997.
- Gremillion, Helen. "In Fitness and in Health: Crafting Bodies in the Treatment of Anorexia Nervosa." *Signs: Journal of Women in Culture and Society*. Vol. 27. No. 2. (Winter, 2002): 381–414. (<http://www.jstor.org>, 15/10/2006).

- Grosz, Elizabeth. *"Volatile Bodies—Toward a Corporeal Feminism."* Bloomington: Indiana UP, 1994.
- . *Women, Chora, Dwelling.* *Space, Time and Perversion.* London: Routledge, 1995. 110–124.
- Hart, Lynda. "Introduction: the Paradox of Prohibition." *Fatal Women: Lesbian Sexuality and the Mash of Aggression.* Princeton: Princeton UP, 1994. 3–28.
- Haworth-Hoeppner, Susan. "The Critical Shapes of Body Image: The Role of Culture and Family in the Production of Eating Disorders." *Journal of Marriage and the Family.* Vol. 62. No. 1. (February, 2000): 212–227. (<http://www.jstor.org>, 15/10/2006).
- Hawthorne, Nathaniel. "Drowne's Wooden Image." *The Works of Hawthorne.* 1116–1124.
- Head, Dominic. *The Cambridge Introduction to Modern British Fiction 1950–2000.* Cambridge: Cambridge UP, 2002.
- Hebert, Ann Marie. "Rewriting the Feminine Script: Fay Weldon's Wicked Laughter." *Critical Matrix.* Vol. 7: 1 (1993): 21–40.
- Irigaray, Luce. *Speculum of the Other Woman* [1974]. Trans. Gillian C. Gill. New York: Cornell UP, 1994.
- Johnson, Barbara. "My Monster/My Self." In: J. Paul Hunter, ed. *Mary Shelley: Frankenstein—A Norton Critical Edition.* New York: Norton, 1996. 241–251.
- Killian, Kyle D. "Fearing Fat: A Literature Review of Family Systems Understandings and Treatments of Anorexia and Bulimia." *Family Relations.* Vol. 43. No. 3. (July, 1994): 311–318. (<http://www.jstor.org>, 15/10/2006).
- Krauss, Rosalind. "Corpus Delicti." *October.* Vol. 33. (Summer, 1985): 31–72. (<http://www.jstor.org>, 8/3/2006).
- Kubisz, Marzena. "Female Body / Whose Body? Contemporary Culture and Social Constructions of Femininity." In: Krzysztof Knauer and Simon Murray, eds. *Britishness and Cultural Studies: Continuity and Change in Narrating the Nation.* Katowice: Slask, 2000. 226–240.
- Lacan, Jacques. *Écrits—A Selection.* Trans. Alan Sheridan. London: Routledge, 1993.
- Michael, Magali Cornier (1994). "Angela Carter's *Nights at the Circus*: An Engaged Feminism via Subversive Postmodern Strategies." In: *Contemporary Literature,* Vol. 35, No. 3 (Autumn, 1994): 492–521.
- Malson, Helen M. "Anorexic Bodies and the Discursive Production of Feminine Excess." Jane Ussher, ed. *Body Talk—The Material and Discursive Regulation of Sexuality, Madness and Reproduction.* London: Routledge, 1997. 223–245.
- Metzstein, Margery. "Of Myths and Men: Aspects of Gender in the Fiction of Janice Galloway." Gavin Wallace and Randall Stevenson, eds. *The Scottish Novel Since the 70s* [1993]. Edinburgh: Edinburgh UP, 1994. 136–146.
- Mulvey, Laura. "Visual Pleasure and Narrative Cinema." In: *Visual and Other Pleasures* [1973]. London: Macmillan, 1989. 14–26.
- . *Fetishism and Curiosity.* Bloomington: Indiana UP, 1996.

- McGlynn, Mary. "Janice Galloway's Alienated Spaces." *Scottish Studies Review*. No. 2. (2003): 82–97.
- Norquay, Glenda. "Janice Galloway's Novels: Fraudulent Mooching." In: Aileen Christianson and Alison Lumsden, eds. *Contemporary Scottish Women Writers*. Edinburgh: Edinburgh UP, 2000. 131–143.
- Olivier, Christiane. *Jocasta's Children—The Imprint of the Mother* [1980]. Trans. George Craig. London: Routledge, 1991.
- Pacteau, Francette. *The Symptom of Beauty*. Cambridge, MA: Harvard UP, 1994.
- Russo, Mary. *The Female Grotesque—Risk, Excess and Modernity*. London: Routledge, 1994.
- Shelley, Mary. *Frankenstein* [1818]. London: Penguin, 1994.
- Swift, Jonathan. *Gulliver's Travels* [1726]. London: Penguin, 1987.
- Weldon, Fay. *The Life and Loves of a She-Devil* [1983]. London: Coronet, 1989.
- Wilde, Alan. "»Bold, but not too bold«: Fay Weldon and the Limits of Poststructuralist Criticism." *Contemporary Literature*. Vol. 29. No. 3: 403–419. (www.jstor.org)

„Nem mese az gyermek”

Ósi elemek és szimbólumok Carlo Collodi Pinocchio kalandjai című regényében

A mesei hagyományokkal való szakítás

Carlo Collodi művét a gyerekek már a megírásának idejétől fogva szívesen olvassák. Dolgozatomban egy új szempontból, a különböző irodalmakkal és kultúrákkal való közös vonásait figyelembe véve szeretném bemutatni a könyvet, mert – bár első pillantásra nehéz észrevenni – rengeteg ilyen található benne.¹

„Hol volt, hol nem volt, volt egyszer egy...

– Király! – vágják rá bizonynyal az én kis olvasóim.

Nem, ezúttal melléfogatok, gyerekek. Volt egyszer egy darab fa.

S nem is előkelő fa volt, hanem csak egy közönséges tuskó; olyan, amelyet télen a kályhába, kandallóba raknak, hogy begyűjtsanak és fűtsenek vele.”

A történet úgy kezdődik, mint a népmesék általában: „Hol volt, hol nem volt, volt egyszer egy...” Ebben nem is lenne semmi figyelemre méltó, ha úgy folytatódna, mintha az egy népmese vagy pedig a Grimm-testvérek egyik műve lenne. A gyerekek, a „kis olvasók” is ilyen folytatásra számítanak, így a narrátor megszakításával folytatják is a mesét a megszokott módon. Ám meglepődnek: nem egy szokványos meséről van szó, ahol a király fiai elindulnak szerencsét próbálni, a kalandok után pedig a legkisebb királyfi feleségül veszi a szomszéd ország királyának a lányát. Ebben a néhány mondatban az elbeszélő szakít az egész európai mesei hagyománnyal. A király fiai helyett a mindennapi élet talán legprózaibb tárgya szerepel a szövegben: egy darab fa, amelyről a narrátor még azt is elmondja, hogy ez „nem is előkelő fa volt, hanem csak egy közönséges tuskó; olyan, amelyet télen a kályhába, kandallóba raknak, hogy begyűjtsanak és fűtsenek vele”, tehát még nem is valamiféle varázslatos fadarabról van szó, sőt még nem is olyan, hogy díszes bútorokat vagy szobrokat lehetne belőle faragni, hanem csak arra használható, hogy a kályhában elégessék.

Ez azért lényeges, mert az olvasó egy mese főszereplőjétől elvárja, hogy legyen benne valami titokzatos, szokatlan, varázslatos, vagy legalább a külseje szép le-

¹ Carlo Collodi: *Le avventure di Pinocchio – Pinocchio kalandjai*. Fordította Szénási Ferenc. Budapest, Noran, 1999, 7.

gyen. A cselekménynek ezen a pontján tehát nem csupán a gyerekek, a felnőttek is csalódást érezhetnek: egyetlen pillanat alatt kell visszatérniük a mesék csodálatos birodalmából a valóságba. A megszólításból az is kiderül, hogy az elbeszélő a gyerekekhez szól, tehát mindenki számára világossá válik, ki olvassa a fabábu történetét. Így a felnőttek úgy érezhetik, a mesélő kizárja őket a „tündérvilágból”, nem kísérhetik el Pinocchiót kalandjai során, pusztán kívülről figyelhetik.

Újra fontossá válik a narrátor megjegyzése, mely szerint a mesében szereplő fadarabban nincs semmi érdekes, hiszen ezután egy újabb „csalódás” éri az olvasót: amikor Cseresznyeorr mester elkezd faragni a fát, az elkezd kiabálni. Ez azért lényeges, mert bár a mű szerkezetében többé-kevésbé követi a klasszikus mesék felépítését², a csavaros kezdet miatt a szöveg ironizál saját magát: megszólít egy olvasói tapasztalatot, de ezzel együtt ki is figurázza azt.

A nyelv szerepe

A fadarab kiáltása az első jele annak, hogy a tuskó emberi lény, hiszen emberi nyelven szólal meg. Miért olyan fontos ez? Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényezőt, hogy melyik irodalomtörténeti korszakban íródott a mű: a romantika idején, amikor elfogadott volt az a nézet, hogy mindennek, az emberi létnek is az alapja a nyelv.

A mű rengeteg helyen kínál intertextuális olvasási módot. Először a Bibliát lehetne idézni (János 1: 1–2): „Kezdetben volt az Ige, az Ige Istennél volt, és Isten volt az Ige, ő volt kezdetben Istennél.” Már ebből a rövid részletből is látszik, hogy a nyelv már a teremtett világ előtt is létezett. Mindig is a kommunikáció eszköze volt, akár emberek közötti, akár ember és isteni személyek közötti párbeszédről volt szó, nemcsak a kereszténységben, hanem más vallásokban is. Szent János evangéliumának idézett részéből rögtön látszik, hogy az Ige, vagyis a nyelv örökkévaló, mert az Ige maga Isten. Isten megadta az embernek a beszéd képességét, mert „Isten megteremtette az embert, saját képmására, az Isten képmására teremtette őt” (Teremtés 1: 27). Ezért válik annyira fontossá a történetben az a pillanat, amikor az addig néma fadarab kiáltozni kezd. Azelőtt ugyanis nem volt más, „csak egy közönséges tuskó”, ezt követően viszont egy emberi lény áll az olvasó előtt, aki természeténél fogva Istenhez hasonló.

Mint ahogy már említettem, a romantika korában, vagyis abban az időben, amikor Collodi könyve is íródott, a nyelv kérdése az irodalom egyik központi problémája volt: egy tárgy vagy akár egy élőlény is csak a nyelv által valósulhatott meg, amikor megnevezték. Ha valaki nem tudta egy másik személy, egy tárgy vagy egy fogalom nevét, az nem is létezett számára.

² Vlagyimir Jakovlevics Propp: *A mese morfológiája*. Budapest, Osiris, 1999, 70–120.

A nyelv és a teremtmények megnevezése egy másik szempontból is fontos lehet: ha valaki megnevez egy másik létezőt, az annyit tesz, hogy ismeri azt a személyt, tárgyat vagy fogalmat. Ez a központi gondolata egy másik bibliai történetnek, az ördögtől megszállott meggyógyításának (Lukács 8: 29–32): „Megparancsolta ugyanis a tisztátalan léleknek, hogy menjen ki az emberből, mert már régóta hatalmában tartotta. [...] Jézus megkérdezte tőle: »Mi a neved?« – »Légió« – válaszolta, mert sok ördög tartotta megszállva. Arra kérték, hogy ne küldje őket a mélységbe.”

Első pillantásra észre lehet venni, hogy a név Szent Lukács evangéliumának idézett részében is központi szerepet tölt be. De mi is történik itt? Jézus meglátogat egy embert, akit megszállt az ördög, majd azt parancsolja a gonosz léleknek, hogy menjen ki abból az emberből. A történetben fokozás figyelhető meg: az elején Jézus az, aki beszél. Érdekes, hogy nem nevezi meg egyből azt, akihez szól. Úgy tűnik, csak a természetét ismeri, de a pontos nevét, így a személyét nem. A feltett kérdésből és az erre adott válaszból azonban kiderül, hogy Jézus mindennel pontosan tisztában van, csak azt szeretné, hogy a gonosz lélek maga ismerje be vereségét úgy, hogy megmondja a saját nevét. De miért is jelenti ez Jézus győzelmét? A másik már az első mondatnál leleplezve érezheti magát. Abban a pillanatban, amikor megmondja a pontos nevét, mindenki számára nyilvánvalóvá válik, hogy el kell mennie. Így többé nem rejtőzhet el, be kell látnia, hogy nincs elég ereje ahhoz, hogy Jézussal szembeszálljon. A másik nevének ismerete tehát egyfajta hatalmat is jelent a másik fölött: így őt a nevéen lehet szólítani, de mivel ő nem tudja, ki szólította, nem tud neki visszavágni.

A testrészek jelentősége

AZ ORR

Ki ne emlékezne a nagy orosz író, Gogol művére (*Az orr*), vagy Edmund Rostand *Cyrano de Bergerac* c. drámájára? Az orr nemcsak az olasz romantika alkotásai-ban töltött be igen fontos szerepet, hanem az egész világirodalomnak meghatározó toposza volt ebben az időben.

A fent említett szerzők mellett mások is írtak olyan műveket, ahol az orr jelentősen befolyásolja a cselekmény menetét. Wilhelm Hauff művében például egy kisleány szörnyeteggé változik, mert az orra elkezd növekedni, de hét év szolgaság után visszanyeri régi külsejét. Mint látható, a történet erős hasonlóságokat mutat Collodi könyvével. Ez azért lehet, mert az orr az arc egyik legláthatóbb része, és ennek torzulása magával vonja az egész arc megváltozását, illetve azért, mert mind a két mű oktató-nevelő szándékkal íródott: szerzőik a gyerekeket akarták a helyes

viselkedésre ösztönözni, elrettentő példákön bemutatva a szüleiknek, nevelőiknek nem engedelmesskedők sorsát.

Az orr vizsgálataához azonban azt is figyelembe kell venni, hogy az orosz nyelvben rengeteg olyan közmondás és kifejezés található, amely az orral kapcsolatos. Ezért is válik Gogol művének címadójává, és ezért hagyja el az orr a gazdáját, hogy önálló életet kezdjen.

Cyrano de Bergerac szerint az orr a szellemes és udvarias ember jelképe. Rostand művében az orr a szeretetreméltó hős szimbólumává válik, a külső azonban megátolja a hőst abban, hogy bevallja a szeretett hölgynek az iránta érzett szerelmét. A könyv cselekménye, amely mára az egész világon ismert, a főszereplő külső jellemvonásainál kezdődik, akinek mentális karakterét és viselkedését nagyban meghatározza ez a tényező.

Látható tehát, hogy az orrnak kettős szerepe van: Cyrano esetében a nemes jellem szimbóluma, míg máskor az orr eltorzulása büntetésként jelenik meg: a „tulajdonosának” vétke miatt deformálódik el, akinek így „életfogytig tartó formátlanság” a büntetése.

A világirodalom következő figurája az angol Laurence Sterne regényének hőse, Tristram Shandy. Ebben a műben is egy olyan figura jelenik meg, akinek az orra fontossá válik a történet során. Közvetlenül a főhős, Tristram születése után megjelenik egy lovag hatalmas orral. (Nem véletlen, hogy a helyet, ahonnan jön, Orrok hegységnek hívják.) Ezt követően a város összes polgára a vándorral kezd foglalkozni. Ebből az derül ki, hogy egy kisvárosban egy különös orr is az élet központi témájává válhat, mert a róla szóló pletykák kimozdítják az embereket a szürke hétköznapiokból.

Az orr témája a későbbi korokban is kedvelt volt. Baudelaire művében (*A romlás virágai*) például ez volt az egyik oka annak, hogy az orr egy olyan viszonyítási ponttá vált, amelyhez az egész szimbolista költészet igazodhatott. Az orr ugyanis az arcnak az a része, mellyel az illatokat lehet érezni, ezek pedig friss, élénk elképzelésekhez és tapasztalatokhoz kötődnek.

Ez az élmény a francia költő számos versében megjelent. Az első³ ezek közül a *Kapcsolatok*:

„Vannak gyermeki húst utánzó friss szagok,
oboa-édesek, zöldek, mint a szavannák,
– s mások, győzedelmesek, romlottak, gazdagok,
melyek a végtelen kapuit nyitogatják...”

Más versekben, például *A balkón*⁴ címűben is fontos szerepet kap az illat, a szaglász:

³ Charles Baudelaire: *A romlás virágai*. Szeged, Szukits, 1998, 16.

⁴ Baudelaire, 55.

„Ti eskük, illatok, sok végnélküli csók!
[...] S keltek-e, mint napok, új égre gyulladók,
a roppant tengerek hús mélyén megfürödvén?”

Baudelaire Collodi kortársa volt, nem véletlen hát, hogy mindkét alkotó művészetében nagy szerepet kap az orr, a szaglás. Az is látszik azonban, hogy bár Collodi ugyanabban a korszakban élt, mint Baudelaire (előbbi 1826-tól 1890-ig, utóbbi 1821-től 1867-ig), az olasz szerző a romantika végéhez sorolható, Baudelaire viszont már a francia szimbolizmus előkészítői közé tartozott, amikor is kivételesen fontossá váltak a különböző módon felfogott érzetek, azaz a szagok, színek, hangok. Éppen ezért olyan fontos költői eszköz műveiben a szinesztézia, a különböző érzékszervekhez kapcsolódó tapasztalatok összekapcsolása.

Marcel Proust már idézett regényében a szemhez hasonlóan az orr is központi helyet foglal el:

„Hogyan történt, hogy egy napon, amikor láttam, hogy velem szemben, mályvaszínű csuklya alatt, egy kedves és sima arc közeleg, arányosan elosztott varázsával két szeme körül, orrvonala pedig valósággal elenyészett – hogy történt, hogy olyankor valami víg megrendülés azt sugallta: nem megyek haza anélkül, hogy ne találkoztam volna Guermantes-néval?”

Az olasz író, Luigi Pirandello művében⁵ (*Az ezerarcú ember*) a főszereplő saját orrát kezdi vizsgálni, ezáltal megvizsgálja a környezetéhez fűződő viszonyát is. A vizsgálat során rájön, hogy az orr hatással van az egész külső megjelenésére. Ezért is mondja már a könyv elején:

„– Semmi – feleltem –, csak nézem az orrom, az orrlikamat. Ha megnyomom, kis fájdalmat érzek itt bent.

Feleségem elmosolyodott és így szólt:

– Azt hittem, azt nézed, merre ferdül.

[...] Ferdül? Az én orrom? Az én orrom?

[...] Persze, szívecském. Nézd csak meg: jobbfelé ferde.

Huszonnyolc éves voltam s mindaddig úgy véltem, hogy az orrom, ha nem is éppen szép, de legalább rendes, mint egyébként minden többi testrészem. [...] Épp ezért testi hibámnak hirtelen-váratlan felfedezése úgy felháborított, mint valami érdemtelen büntetés.

[] Most aztán, visszatérve ama enyhe szépséghibák felismerésére, azonnal elmélyedtem a töprengésben, hogy hát – lehetséges ez? – nem ismertem jól még a saját testemet sem, azokat a dolgokat sem, amelyek a legbensőségesebben hozzám tartoznak: az orromat, a fületem, a kezemet, a lábamat.

⁵ Luigi Pirandello: *Az ezerarcú ember*. Budapest, Franklin-Társulat, 1943, 5–17.

[...] – Az orromat nézed? – csaptam rá hirtelen még aznap egy barátomra [...].

[...] – Jobbfelé ferdül, nem látod?

[...] Tehát már ő is észrevette? [...] Én pedig nem tudtam róla s nem tudván, azt hittem, hogy mindenki szemében az egyenesorrú Moscarda vagyok, e helyett mindenki mint ferdeorrú Moscardát ismert. S vajjon hányszor fordult elő, hogy minden gyanakvás nélkül megjegyzést tettem X és Y úr orrára, s épp ennek következtében vajjon hányszor tettem magam nevetségessé s hányszor gondolták ezt rólam:

– No nézd a szegény ördögöt, más orrának a csúfságáról mer beszélni!

[...] – És a többiek? A többiek nyilván nincsenek az én bőrömben. A többiek szerint, akik kívülről szemlélnek, a gondolataimnak és az érzéseimnek orruk van. Mégpedig az én orrom. [...] Miféle kapcsolat lehet a gondolataim és az orrom között? Szerintem semmiféle. Én nem az orrommal gondolkodom s nem is törődöm az orrommal, miközben gondolkodom. [...] a többiek, akik nem láthatják bennem a gondolataimat, csak az orromat látják rajtam!”

A főhős, Moscarda megrázkódtatása érthető, hiszen felesége megjegyzését követően egész énképe romba dől: nem az, akinek hitte magát, így kétségbeesik, hogy vajon milyen színben tűnt fel eddig mások előtt, mennyire egyezik a saját magáról kialakított kép azzal, ami másokban él vele kapcsolatban. Itt tehát az orr csak ürügy arra, hogy elgondolkodjon egy sokkal mélyebb kérdésről, nevezetesen arról, hogy hol a helye a világban, hogyan illeszkedik bele környezetébe, mit gondol róla a többi ember.

Pinocchio ugyanezekon a traumákon megy keresztül, amikor látja teste eltorzulását. Az ő történetében azonban az a tényező sem mellékes, hogy akkor nő az orra, amikor a száját hazugság hagyja el, és ráadásul mindez az egyre növekvő füllentésekkel arányosan történik. Ez azonban a lelki folyamatok testi kivetüléseként is értelmezhető: ahogy a növekvő hazugságokkal torzul Pinocchio lelke, úgy deformálódik az arca is. Ez a folyamat az orr megnagyobbodásával kezdődik, majd folytatódik az egész testen, míg a Játéksországban levő gyerekek igazi számarrakká változnak. (Erről az átváltozásról a későbbiekben még ejtek szót.)

Az említett művekből kiderül, hogy az orr az emberi arc egyik legfontosabb része. Központi helyzete és mérete miatt képes meghatározni az arc egész megjelenését. Emiatt vált olyan fontossá az irodalomban is: Cyrano esetében azt lehetett megállapítani, hogy bár a hatalmas orr általában egy bűnért kiszabott büntetés, de lehet jutalom is. Pinocchio esetében kétségtelenül büntetésről van szó, hiszen végig kell néznie, hogy változik szörnyeteggé: lassan elveszti egész emberi mivoltát, teljesen elállatiasodik. Ez a rész nagyon fontos, mert teremtménye után közvetlenül Pinocchio egy emberhez hasonló lény volt, ám „bűneivel” egyre inkább eltávolodik Geppettótól, és a fejlődés helyett egy visszafejlődésnek lehet tanúja az olvasó: nem

az történik, hogy egy állat vagy egy majdnem emberi lény emberré válik, hanem az eredetileg emberhez hasonló fabából számár lesz.

Geppetto mint „imago Dei”, más párhuzamok a bibliai történetekkel

A fejezet címe akár az olvasó felháborodását, megütközését is kiválthatja: hogy lehet Geppettót Istenhez hasonlítani? Hogy lehet párhuzamba állítani Collodi meséjét a Bibliával? Bár első pillantásra nehéz észrevenni, rengeteg ilyen utalás található az olasz regényben.

Már az sem véletlen, hogy Geppetto ácsmester, csakúgy, mint Szent József, Szűz Mária férje. Ezen a ponton meg lehetne kérdezni: ki is akkor Geppetto? Embri vagy isteni lény? Ezt nem lehet teljes bizonyossággal eldönteni, de az biztos, hogy Pinocchio és teremője kapcsolatában Isten és a teremtmények viszonya jelenik meg.

A tékozló fiú története

Ez a történet azért érdekes, mert nem a Biblia szerves része, hanem egy Jézus által kitalált parabola, mellyel az isteni szeretetet és megbocsátást szerette volna érzékeltetni. Pinocchio történetében viszont ez a mozzanat rendkívül fontos szerephez jut: a tékozló fiú maga Pinocchio, míg Geppetto a megbocsátó apa szerepét kapja. A *Pinocchio kalandjainak* az a legfőbb érdekessége, hogy egy már létező allegória allegóriája: a Bibliában Jézus kitalál egy történetet, hogy ezzel mutassa be az isteni szeretetet, tehát egyszerű nyelvet használ, hogy az emberek is megérthessék, amit mondani akar, a *Pinocchio kalandjaiban* még ez az egyszerűsített nyelv is tovább egyszerűsödik, hogy a gyerekek számára is érthető legyen.

Már volt arról szó, hogy a Bibliában a tékozló fiú története „csak” egy epizód. A *Pinocchio kalandjai* viszont teljes egészében erre épül: az egész cselekmény nem más, mint a példabeszéd parafrázisa, melybe azonban más történetek is beleágyazódnak, esetenként – mint ahogyan az eddigiekből kiderült, és a későbbiekben is megmutatkozik – olyanok is, melyek a Szentírásban sokkal jelentősebbek.

Az állatok

Apuleius műve, *Az aranyszámár*⁶ is tele van szimbólumokkal. A hős számárrá változása is egy olyan mozzanat, melyet érdemes megvizsgálni, hogy az ókori mű és ezzel együtt Collodi könyve is érthetővé váljon. Az antik mű főszereplője, Lucius majdnem ugyanazért változik számárrá, mint Pinocchio: kíváncsiságból, illetve azért, mert csak testi vágyait követi. Mindketten csak azt akarják tenni, ami nekik tetszik, mindketten ösztöneiknek, vágyaiknak élnek. Bár a két mű cselekménye sokban különbözik, egy igen jelentős dologban hasonlítanak is egymáshoz: mielőtt emberré válnának, mindkét hősnek szenvednie kell. Pinocchióknak a büntetése Játékokország és az őt itt érő megaláztatások, Luciusnak pedig meg kell ennie egy rózsát.

A számár ismét egy olyan jelkép, amely végigkíséri a világirodalmat története során. A sumer költészetben a számáristálló a férfiaság, illetve negatív erőként a sötétség, az emberi butaság, a makacsság, a parázñaság, tehát az ösztönember megjelenítője. Indiában a halálistenek, például Káli istennő szállítója. Az a démon is számár alakban jelent meg, akit Krisna ölt meg.

Az ókori egyiptomiak a szamarat csak negatív tulajdonságokkal ruházták fel, így például Széth isten, Ozirisz gyilkosának állata volt. A trombita is nagyon fontos hangszer volt, mert hangja Széth istenre emlékeztette az embereket.

A fa

Mint ahogyan arról már volt szó, Isten a föld porából teremtette az embert, Geppetto pedig fából hozta létre Pinocchiót. Ezenkívül is vannak azonban olyan irodalmi művek, melyekben központi elem a fa.

Ez az anyag már az ókor óta hozzátartozik az emberek mindennapjaihoz, így az irodalmi alkotók sem hagyhatták ki műveikből. Gyakran összekapcsolódik a hajózással, az utazással, így a veszéllyel is. A veszély Pinocchio jellemében is megmutatkozik: ahogyan a hajó nem tud ellenállni a tenger viharainak, úgy ő sem képes megmaradni az élet viharában, azaz enged a többiek kísértésének, az iskola és teremője, Geppetto nélküli életnek. Ezért szokik el az iskolából, ezért választja inkább Játékokországot.

Pinocchio nem az első fabábu, aki életre kel. A népmesékben is⁷ található egy-két hozzá hasonló figura, akik aztán hozzá hasonlóan izgalmasabbnál izgalma-

⁶ Szimbólumtár, 430–431.

⁷ Borbély Sándor, Carlo Collodi: *Pinokkió kalandjai* = Ötven nagyon fontos „gyerekkönyv”, szerk. Borbély Sándor, Budapest, Lord, 1996, 45–48.

sabb kalandokba keverednek. Elég megemlíteni a magyar népmesekincs egyik gyöngyszemét, a *Fábólfaragott Péter*⁸ c. történetet:

„Volt egyszer egy szegény parasztember és a felesége. Éltek, elédegéltek kedv nélkül, mert gyermekük nem volt. Egyszer azt mondja az ember a feleségének:

[...] – Elmegyek az erdőbe, és faragok fából egy gyermeket.

[...] Hát a fából faragott gyermek megelevenedett.”

A fa⁹ olyan anyag, amely végigkíséri az embert élete során. Születésük után a gyerekek hagyományosan fabőlcsőbe kerülnek, majd haláluk után az embereket fakoporsóba fektetik. Ebből is látszik, hogy a fa az emberi élet egyik alapvető anyaga. A fa kultusza azonban nemcsak az európai hagyományokban, hanem más kultúrákban is létezik. A bölcső és a sír mindenhol az újszülöttek és a halottak közlekedési eszköze a szellemi és a földi világ között.

Pierotti¹⁰ arra hívja fel a figyelmet, mennyire fontos szerepet tölt be a fa a Bibliában: a kereszt is fa, ezért Krisztus a fán hal meg, mint ahogyan az a nagycsütörtöki passióhoz kapcsolódó mise előtti imádságban is szerepel. A keresztfa, a fenyő és a ciprusfa, tehát az örökzöldek a halhatatlanságot jelenítik meg. Ez a hagyomány az Édenkertben levő örök élet fájáig nyúlik vissza, mások szerint viszont Jesszére utalnak. San Bonaventura ehhez kapcsolódva *Lignum Vitae* című művében erkölcsi kommentárt fűzött a kereszthez. Ebből született meg a toszkán „ferences” festők, azaz Taddeo Gaddi és Pacino di Buonaguida művészete, akik Krisztust fa alakú kereszten ábrázolták, melynek tölgyhöz hasonló lombja van.

A bábok világa: más színházi és irodalmi alakokkal való hasonlóság

Amikor Pinocchio a bábok világába érkezik, álmainak országát véli megtalálni, ahol nem kell tanulni, a gyerekek azt tehetik, ami nekik tetszik. Ahogy belép a színházba, a *commedia dell'arte* alakjaival találkozik: „A színpadon éppen Arlecchino és Pulcinella civakodott, s mint rendesen, most is vészesen közeledett a pillanat, hogy alaposan fölképeljék és eltángálják egymást.”¹¹ Látni lehet, hogy itt Collodi hőse valós olasz irodalmi figurákkal akad össze. Közülük az első, Arlecchino¹² egy jókedvű, együgyű, spontán figura, aki képes a valóság fölé emel-

⁸ Illyés Gyula: *Hetvenhét magyar népmese*. Budapest, Móra Ferenc, 1953, 27–31.

⁹ Jankovics Marcell: *A fa mitológiája*. Debrecen, Csokonai, 1998, 169–176.

¹⁰ G. L. Pierotti: *C'era una volta un pezzo di legno*. La simbologia di Pinocchio, Milano, Emme Edizioni S. p. A., 1981, 9.

¹¹ Collodi, 63.

¹² A. K. Dzsivelegov: *A commedia dell'arte*. Budapest, Gondolat, 1962, 128–134, 141–146.

kedni, könnyen megtalálja magát akármilyen környezetben. Nem gondolja át tetteit, és nem törődik azok következményeivel, majd éppen emiatt szenved, azonban ekkor sem veszíti el jókedvét, hanem szeretettel figyeli az őt körülvevő világot.

Arlecchino már 1100 előtt megjelent Franciaországban: Herlequin vagy Hel-lequin az ördögök egyik vezetője volt, vagyis Lucifer rokonai közé tartozott. A 13. század második felében feltűnt Adam de la Hale egyik művében, azonban csak Tristano Martinelli művei révén vált ismertté: ő volt az, aki összekapcsolta Arlecchino nevét a bergamói zanni típusával: úgy kellett öltözködni és beszélnie, ahogyan az egy „igazi bergamóihoz” illik.

Valamivel később Martinelli és követői elkezdték a francia királyi udvar ízlése szerint alakítani a figurát, így elvesztette olaszos jellemzőit. Ebben a folyamatban nagy szerep jutott Domenico Bianconellinek: az ő Arlecchinója már annyira eltávolodott az eredetitől, hogy parasztruháját geometriai formákkal díszített jelmezzre cserélte. Bianconelli követői sem tértek vissza az itáliai hagyományokhoz: a 17. század végének és a 18. század elejének Arlecchinóiban Domenico született újjá. Goldoni műveiben Arlecchino a többi figurával együtt visszakapta azokat a jellemvonásokat, melyeket a *commedia dell'arte* hanyatlásának idején elvesztett.

Arlecchino nem maradt Itália határain belül, hanem átkelt az Alpokon, és eljutott Németországba is. Eleinte megőrizte olasz jellegét, de később Hanswurst vagy Pickelhäring néven igazi német karakter lett belőle. Olyan népszerűvé vált, hogy a 18. században Caroline Neuber nyilvánosan elégetett egy Hanswurstnak öltözött madárijesztőt, mert nem talált más módot arra, hogy megszabaduljon tőle.

Pulcinella ezzel szemben a 16. század végén jelent meg Nápolyban. Néhány szakértő szerint a dél-itáliai bohócban Maccus, az ún. „népi atellana” egyik szereplője születik újjá, de mások szerint Maccus és Pulcinella között túl nagy az időbeli távolság, tehát Pulcinella nem lehet Maccus közvetlen leszármazottja.

Nem mellékes az a körülmény sem, hogy Nápolyban, Dél-Itália központjában ebben az időben sok olyan szegény földműves élt, aki munkát keresett. Ezért vesztette el tisztaságát Pulcinella, és ezért egyesült a városi plebejusokkal. Andrea Peruccinak egy 1699-ben írt művében Pulcinella az acerrai paraszt megtestesítője, aki arcával és ostoba tetteivel olyan népszerű lett, hogy nem sokkal később az ünnepségeken már hemzsegték a Pulcinella-figurák.

Arlecchino és Pulcinella között akad egy-két igen jelentős különbség is. Észak-Itália sokkal fejlettebb volt a déli résznél, így kedvezőbbek voltak a körülmények a pénzkeresethez és az oktatáshoz. A munkások mellett megjelent néhány ravasz figura, akik nem engedték magukat becsapni, ők viszont képesek voltak bárkit lóvá tenni.

Ez a ravasz figura jelenik meg Arlecchino Brighella nevű társában, Pulcinella mellett azonban nincs senki, aki Brighellához hasonló lenne. Van ugyan egy Coviello nevű barátja is, ez azonban jóformán semmiben nem különbözik tőle. Pulcinella és Arlecchino között ezenkívül akad egy másik jelentős eltérés is: az északi figurák majdnem mindig nőtlenek, Pulcinellának viszont már az első variá-

ciók szerint is van felesége: ezekben a szövegekben a nápolyi figura féltékeny, morgós zsarnoknak látszik, akit mindig felszarvaznak. Ez utóbbi az északi figurák, a Dottore és a Pantalone sajátossága, és mivel ezek a dél-itáliai színdarabokból hiányoztak, Pulcinellának kellett átvennie az ő szerepüket is.

Nem nehéz észrevenni a commedia dell'arte szereplői és Pinocchio között levő hasonlóságokat. Arlecchinóhoz és Pulcinellához hasonlóan Collodi hőse is szegény fiú, talán éppen ezért hagyja, hogy a pénz irányítsa az életét: ha kap egy keveset, szinte esztét veszti, hiszen addig egyáltalán nem volt vagyona.

A három figura következő közös vonása a ravaszság. Mindhárman elég agyafúrtak ahhoz, hogy másokat becsapjanak, ahhoz viszont nincs elég eszük, hogy rájöjjenek, ha valaki rá akarja szedni őket, ezért kerülnek bajba. Érdekes, hogy mindhármuknak hasonló élet jutott: egyszerre kerülnek bajba, ugyanúgy szenvednek stb.

Miért történik mindez? A válasz egyszerű: mivel ugyanazok a vétkeik, ugyanúgy kell vezekelniük. Ezen a ponton biztosan eszébe jut az olvasónak Dante Alighieri *Isteni Színjátéka*, egészen pontosan a Pokol, ahol a hasonló bűnöket elkövetők hasonló módon bűnhődnek. A Collodi-könyv esetében azonban figyelembe kell venni egy másik tényezőt: Pinocchio, Arlecchino és Pulcinella nem valódi bűnözők. Ők csupán gyerekek, akik nem akarnak tanulni, hanem inkább egész nap játszának. Azért is ismer bennük magára minden gyerek, mert ugyanazokra a dolgokra vágynak: „könnyű”, azaz felnőttek és iskola nélküli életre. Ez először csodálatosnak látszik a szemükben, ám pont azért, mert elfelejtenek gondolkodni, nem gondolják át saját tetteiket sem, így befolyásolhatóvá válnak: a színház igazgatója az orránál fogva vezeti Pinocchiót. Elhiteti vele, hogy a kötelezettségek nélküli világ tökéletes, de ezzel elfelejteti vele ezek fontosságát is: a gyerekek azért változnak számárrá, mert elfelejtették használni az eszüket. (Érdekes, hogy az olasz és a magyar nyelvben is a számár a butaság jelképe.)

Ez az egész azért lényeges, mert a commedia dell'arte a mindennapi élet komédiája volt, itt pedig a paródia paródiája szerepel: Pinocchio történetében újrairódnak a régi történetek, de ahogyan azt látni lehet, ezeknek a főszereplői rossz tanácsadóként jelennek meg.

Megoldás: a vezeklés vége

Érdemes megfigyelni a könyv végét is. A fabábu kalandjai úgy fejeződnek be, mint a népmesék általában: a hős felismeri saját hibáját, hazamegy, majd elnyeri méltó jutalmát. Collodinál ez a jutalom sem mindennapi: kalandjai után igazi kisfiú lesz a hősből. Milyen érdekes ez a megoldás! Először a fabábuból számár lesz, ami egy alacsonyabb szintű létezést jelent, de a számarból egyből emberi lényé

válí, tehát kihagyja a két létmód közti fokot. Miért történik mindez? Miért nem lesz a számárból előbb fabábu, és csak ezt követően ember? Azért, mert hányattatásai során kiérdemelte az emberi életet, tehát ez az esemény jutalom és elégtétel a szenvedéseieért. Szamárként megtapasztalhatta, milyen a megaláztatás, ezért úgy dönt, hogy ezután jól viselkedik, nem száll szembe Geppettóval. Átgondolja a tetteit, nem csupán vágyait követi, Pinocchio esetében pedig ez jelenti az igazi felnőttiséget.

Szerzőink

- ANTALI EDIT SZILVIA: magyar szakos. Publikációi jelentek meg (*Debreceni Disputa*). A XXVIII. OTDK Humán Tudományi Szekciójának A XX. század első felének magyar lírája tagozatában bemutatott dolgozatáért különdíjban részesült. Témavezetője: dr. Oláh Szabolcs egyetemi docens (DE).
- BÁBA BARBARA: magyar szakon végzett, doktorandusz (DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék). Publikációi jelentek meg gyűjteményes kötetben és a *Helynévtörténeti Tanulmányokban*. A XXVIII. OTDK Humán Tudományi Szekciójának Finnugrisztika, nyelvtörténet tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Tóth Valéria egyetemi adjunktus (DE).
- BALOGH RÓBERT: politológia–történelem szakon végzett, Pro Scientia Aranyérmes (2007). Recenziói és tanulmányai jelentek meg (*Szkholion, Politika.hu, KLIÓ, Magyar Tudomány, Central European Political Science Review*). A XXVIII. OTDK Humán Tudományi Szekciójának Középkori egyetemes történelem tagozatában I. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Pete László egyetemi adjunktus (DE).
- BÁNKI ÁGNES: angol–francia szakon végzett, doktorandusz (DE Francia Tanszék). Tanulmányai jelentek meg (*Szkholion, Vörös Postakocsi*). A XXVIII. OTDK Humán Tudományi Szekciójának Romanisztika (Francia) tagozatában III. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Kiss Sándor egyetemi docens (DE).
- BICSÁK ZSANETT ÁGNES: pedagógia–filozófia szakon végzett, doktorandusz (DE Neveléstudományok Intézete). Gyűjteményes kötetekben publikált. A XXVIII. OTDK Pedagógiai, Pszichológiai, Közművelődési és Könyvtártudományi Szekciójának Neveléstörténet tagozatában – Szabó Anita Évával közösen – bemutatott dolgozatáért különdíjban részesült. Témavezetője: Fenyő Imre (DE).
- BORZOVÁN ESZTER: néprajz szakon végzett, doktorandusz (DE Néprajzi Tanszék). Tanulmánya jelent meg gyűjteményes kötetben, továbbá recenziója (*Ethnica*). A XXVIII. OTDK Társadalomtudományi Szekciójának Kulturális és szociológiai antropológia tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetője: dr. habil. Kotics József egyetemi docens (Miskolci Egyetem).
- BRADÁCS GÁBOR: történelem szakon végzett, doktorandusz (DE Történelmi Intézet). Recenziói és tanulmányai jelentek meg (*KLIÓ, Történeti Tanulmányok*). A XXVIII. OTDK Humán Tudományi Szekciójának Középkori magyar történelem tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetői: dr. Pósan László egyetemi docens (DE) és dr. Solymosi László tanszékvezető egyetemi tanár (DE).

- CSEREPES RÉKA ESZTER: pszichológia szakon végzett. A XXVIII. OTDK Pedagógiai, Pszichológiai, Közművelődési és Könyvtartudományi Szekciójának *Személyiség és klinikai pszichológia* tagozatában III. helyezést ért el. Témavezetője: Kosztyuné dr. Nyitrai Erika egyetemi adjunktus (KRE).
- HERCZEG ÁKOS: magyar-filozófia szakos, Juhász Géza-díjas (2006), kritikái rendszeresen megjelennek az *Alföld* és a *Debreceni Disputa* folyóiratokban. A XXVIII. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Kortárs magyar líra és dráma* tagozatában I. helyezést ért el, továbbá elnyerte a Magyar Zoltán Felsőoktatási Közalapítvány kutatási ösztöndíját. Témavezetője: dr. habil. Szirák Péter egyetemi docens (DE).
- KÁDÁR ANETT JULIANNA: olasz szakos. A XXVIII. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Irodalomelmélet I.* tagozatában bemutatott dolgozatáért különdíjban részesült. Témavezetője: dr. Puskás István egyetemi tanársegéd (DE).
- KÁKÓCZKI BALÁZS: történelem szakon végzett, doktorandusz (DE Történelmi Intézet). Tanulmányai jelentek meg (*Jászkunság, Studia Militaria*). A XXVIII. OTDK Hadtudományi Szekciójának *Hadtörténet* tagozatában III. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Forisek Péter egyetemi adjunktus (DE).
- KEREPESZKI RÓBERT: történelem szakon végzett, doktorandusz (DE Történelmi Intézet), Pro Scientia Aranyérmes (2007). Számos publikációja jelent meg gyűjteményes kötetekben és folyóiratokban (*Debreceni Szemle, Múltunk, Századok, Szkholion*). A XXVIII. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *1945 előtti magyar és egyetemes történelem* tagozatában I. helyezést ért el, továbbá elnyerte a Magyar Történelmi Társulat és a Századvég Alapítvány különdíját. Témavezetői: dr. Barta Róbert egyetemi docens (DE) és dr. Forisek Péter egyetemi adjunktus (DE).
- KIRI EDIT: néprajz-művelődésszervező szakon végzett, doktorandusz (DE Néprajzi Tanszék). Gyűjteményes kötetben publikációja jelent meg. A XXVIII. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Néprajz I.* tagozatában I. helyezést ért el. Témavezetői: dr. habil. Bódi Erzsébet, MTA tudományos főmunkatárs (DE Néprajzi Kutatócsoport) és dr. Szabó László ny. egyetemi tanár, az MTA doktora (Damjanich János Múzeum, Szolnok).
- KRÁNICZ MÓNICA: történelem szakon végzett, doktorandusz (DE Történelmi Intézet). Tanulmánya jelent meg (*Történeti Tanulmányok*). A XXVIII. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Új- és legújabbkori egyetemes történelem* tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Bodnár Erzsébet egyetemi docens (DE).
- MARCSEK GYÖRGY: magyar-angol szakon végzett, doktorandusz (DE Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet). Kritikái és tanulmányai jelentek meg (*Alföld, Debreceni Disputa*). A XXVIII. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *XX. századi magyar próza* tagozatában I. helyezést ért el. Témavezetője: dr. habil. Szirák Péter egyetemi docens (DE).
- NAGY ZSUZSA ESZTER: pedagógia-német szakon végzett. Tanulmányai jelentek meg gyűjteményes kötetekben. A XXVIII. OTDK Pedagógiai, Pszichológiai, Köz-

- művelődési és Könyvtártudományi Szekciójának *Nevelésszociológia* tagozatában I. helyezést ért el. Témavezetője: dr. habil. Pusztai Gabriella egyetemi docens (DE).
- ÓRY KATINKA: magyar–angol szakos, Juhász Géza-díjas (2008). A XXVIII. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Irodalomelmélet I.* tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Oláh Szabolcs egyetemi docens (DE).
- PALLA ÁGNES: pedagógia–magyar szakos. A XXVIII. OTDK Pedagógiai, Pszichológiai, Közművelődési és Könyvtártudományi Szekciójának *Nevelésszociológia* tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetője: Veressné dr. Gönczi Ibolya tanszékvezető egyetemi docens (DE).
- PÁSZTOR ÉVA: magyar–néprajz szakon végzett, doktorandusz (DE Magyar Nyelv-tudományi Tanszék). Publikációi jelentek meg gyűjteményes kötetekben és a *Helynévtörténeti Tanulmányokban*. A XXVIII. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Finnugrisztika, nyelvtörténet* tagozatában bemutatott dolgozatáért különdíjban részesült. Témavezetője: dr. Tóth Valéria egyetemi adjunktus (DE).
- RESZEGI ZSOLT: történelem szakon végzett, doktorandusz (DE Történelmi Intézet). Tanulmánya jelent meg gyűjteményes kötetben és recenziói (*KLIÓ*). A XXVIII. OTDK Hadtudományi Szekciójának *Hadttörténet* tagozatában bemutatott dolgozatáért a Hadttörténeti Intézet különdíjában részesült. Témavezetője: dr. Barta Róbert egyetemi docens (DE).
- SZABÓ ANITA ÉVA: pedagógia–filozófia szakos. A XXVIII. OTDK Pedagógiai, Pszichológiai, Közművelődési és Könyvtártudományi Szekciójának *Neveléstörténet* tagozatában – Bicsák Zsanett Ágnessel közösen – bemutatott dolgozatáért különdíjban részesült. Témavezetője: Fenyő Imre egyetemi tanársegéd (DE).
- SZABÓ LÁSZLÓ: történelem–filozófia szakon végzett, doktorandusz (DE Történelmi Intézet). Tanulmányai jelentek meg (*Jászkunság*). A XXVIII. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Ókortudomány* tagozatában III. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Forisek Péter egyetemi adjunktus (DE).
- SZÁSZFALVI MÁRTA: néprajz–történelem szakos. Tanulmányai jelentek meg gyűjteményes kötetben és folyóiratokban (*Ethnica, Református Tiszántúl*). A XXVIII. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Néprajz II.* tagozatában bemutatott dolgozatáért különdíjban részesült. Témavezetője: dr. Ujváry Zoltán egyetemi tanár (DE).
- SZÓKE MELINDA: magyar–latin szakon végzett, doktorandusz (DE Magyar Nyelv-tudományi Tanszék). Publikációi jelentek meg gyűjteményes kötetekben és a *Helynévtörténeti Tanulmányokban*. A XXVIII. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Finnugrisztika, nyelvtörténet* tagozatában I. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Tóth Valéria egyetemi adjunktus (DE).
- TÓTH ANIKÓ PANNA: szociálpolitika szakon végzett (DE), doktorandusz (ELTE). A XXVIII. OTDK Társadalomtudományi Szekciójának *Szociálpolitika* tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetője: Berényi András (DE).

VÁGI ATTILA: politológia–történelem szakos, Pro Scientia Aranyérmes (2007). Recenziói és tanulmányai jelentek meg (*Szkhonion, Politika.hu, Társadalom & Politika, Debreceni Szemle*). A XXVIII. OTDK Társadalomtudományi Szekciójának *Nemzetközi tanulmányok I.* tagozatában I. helyezést ért el, továbbá elnyerte a Magyary Zoltán Felsőoktatási Közalapítvány kutatási ösztöndíját. Témavezetők: dr. Barta Róbert egyetemi docens (DE) és dr. Dér Aladár egyetemi docens (DE).

VASS GABRIELLA: olasz szakos. A XXVIII. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Romanisztika (Olasz)* tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetője: dr. habil. Madarász Imre tanszékvezető egyetemi docens (DE).

VERESS FRUZZSINA: pszichológia szakon végzett, doktorandusz (DE Pszichológiai Intézet). Gyűjteményes kötetben publikációja jelent meg. A XXVIII. OTDK Pedagógiai, Pszichológiai, Közművelődési és Könyvtartudományi Szekciójának *Szociálpszichológia* tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetője: Molnárné dr. Kovács Judit egyetemi adjunktus (DE).

ZIMÁNYI ESZTER: angol szakon végzett. Tanulmányai jelentek meg gyűjteményes kötetekben. A XXVIII. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Angol és amerikai próza* tagozatában bemutatott dolgozatáért különdíjban részesült. Témavezetője: dr. habil. Bényei Tamás egyetemi docens (DE).

ZSIROS ANDREA: magyar–olasz szakon végzett, doktorandusz (DE Olasz Tanszék). Recenziói és tanulmányai jelentek meg (*Italianistica Debreceniensis, KLIÓ, Köznevelés*). A XXVIII. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Romanisztika (Olasz)* tagozatában I. helyezést ért el. Témavezetője: dr. habil. Madarász Imre tanszékvezető egyetemi docens (DE).

RÖVIDÍTÉSEK:

DE: Debreceni Egyetem

ELTE: Eötvös Lóránd Tudományegyetem

KRE: Károli Gáspár Református Egyetem

OTDK: Országos Tudományos Diákköri Konferencia